

شىنجاڭ

تارىخ ماتېرىياللىرى

(49)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شۇئار كومىتېتى
تارىخ ماتېرىياللىرى - ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى

شىنجاڭ
تارىخ ماتېرىياللىرى

(49)

جۇڭگو خەلق سىياسى مەسلىھەت كېڭەشى شۇئارى كومىتېتى
تارىخ ماتېرىياللىرى - قۇرغۇش كومىتېتى تۈزدى

مۇندەرىجە

- مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنى چوڭقۇر ياد ئېتىمەن
(1) مامۇتوپ قۇربان .....
ئۇيغۇر سايرانىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى نەشرگە
تەييارلاش خىزمىتى ھەققىدىكى ئەسلىمىسى.....
..... رەتلىگۈچى مەخمۇتجان مۇھەممەت (69)
شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتى ھەققىدە.....
..... نۇرۇللا مۇئىن يۇلغۇن (79)
بۈگۈر مائارىپى توغرىسىدا قىسقىچە ئەسلىمە.....
..... جۈمە سېتى (109)
شىنجاڭنىڭ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى 50 نەچچە يىل-
لىق دىن خىزمىتىگە نەزەر ..... ۋاڭ ۋېنخېڭ (155)
شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىشتە-
كى ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى ..... كېرەم ھاشىم (220)
كونا ۋە يېڭى كۈرەدە ئاڭلىغان ۋە كۆرگەنلىرىم.....
..... سىدىق ئىمىن (224)
دىلمۇك تېغى ۋە دىلمۇك تېغى باغرىدىكى يېزىلارنىڭ بارلىق-
قا كېلىشى ..... يۈسۈپجان ئەيسا (252)
مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ

شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى (49)

جۇڭگو خەلق سىياسىي مەسلىھەت كېڭىشى شۇ ئۇ ئار
كومىتېتى تارىخ ماتېرىياللىرى - ئۆگىنىش كومىتېتى تۈزدى
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى شىمالىي يېكەنكۆل يولى 135 - نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830063

ئۈرۈمچى شىنشىي باسما ئىشلىرى چەكلىك شىركىتىدە بېسىلدى
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى شىمالىي شىنخۇا يولى 47 - نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830002
190000 خەت، چوڭ 32 فورمات، باسما تاۋاق 10.94
2008 - يىل 2 - ئايدا بېسىلدى
تراژى: 1 ~ 1000
(ئىچكى ماتېرىيال ھەقسىز تارقىتىلىدۇ)

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئىچكى ماتېرىياللارنى بېسىشقا
رۇخسەت قىلىش ئىجازەت نومۇرى (2008) 002

35 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتنىشىش ئۆمىكى ھەققىدە

ئەسلىمە .....

..... ۋاڭ شاڭرېن (278)

..... جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۇنجى نېفىتلىكنىڭ ئېچىلىشى ...

..... ئىمىنجان سادىق (302)

..... چىڭ ۋەنچىڭنىڭ خوتەنگە ھاكىم بولۇپ كېلىشى .....

..... مۇھەممەت ئابدۇللا ھاجى (311)

مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنى چوڭقۇر ياد ئېتىمەن

مامۇتوپ قۇربان

مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ بىزدىن ئايرىلغىنىغا خېلى يىللار بولۇپ قالدى. مەرھۇم خەلقىمىزنىڭ ھەقىقىي چا- كىرى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزاسى، پارتىيە ۋە خەلقىمىزنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن دىيانەتلىك، ئىقتىدار- لىق رەھبىرىي كادىرى، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇ- رۇلۇشىمىزنىڭ يۇقىرى ساپالىق ئىختىساس ئىگىسى ئىدى. ئۇ كەڭ سەپداشلىرى، كەڭ خەلق ئاممىسى ئېتىراپ قىلغان ئالىي- جاناپ پەزىلەت ئىگىسى ئىدى. شۇڭلاشقا كەڭ سەپداشلىرى، خىزمەتداشلىرى، خەلق ئاممىسى مەرھۇمنى يىل ساين چوڭقۇر سېغىنىپ، چوڭقۇر ياد ئېتىپ، قەلب تۈرىلىرىدىن ھۆرمەت ئورنىنى بېرىپ، ئېھتىرام بىلدۈرۈپ كەلمەكتە.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق قاتارلىق ھەر مىللەت خەلقلەرى بۇ ئالىيجاناب زاتنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئازادلىقى، بەخت - سائادىتى ئۈچۈن ئېزىز جېنىنىد- مۇ ئايىماي بارلىقىنى قۇربان بېرىپ ئىشلىگەن ئىش - ئىزلىرىد- نى كۆز ئالدىدىن ئۆتكۈزۈپ، ھۆرمەت ھېسسىياتلىرى بىلەن مەدھىيىلەر ئوقۇپ كەلمەكتە. مەرھۇم شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت

خەلقنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ھايات.

- 1 -

مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ 1915 - يىلى 8 - ئايدا ئاتۇشنىڭ مەشھەت يېزىسىدا تىجارەتچى ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. 6 يېشىدا، يەنى 1921 - يىلى ئاتىسى ياخشى كۆرىدىغان مۇھەممەت-ئىمىننى سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى قىزغىزىستاننىڭ قاراقول رايونىغا ئېلىپ چىقىپ، روسچە باشلانغۇچ مەكتەپتە ئوقۇشقا بېرىدۇ. 1926 - يىلى يەنە ياركەنتتىكى روسچە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئوقۇشقا بېرىدۇ. ئەقىللىق مۇھەممەتئىمىن روسچە باشلانغۇچ مەكتەپنىمۇ، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپنىمۇ تىرىشىپ ئوقۇپ، ئەلا دەرىجىدە پۈتتۈرىدۇ. 16 يېشىدىن يەنى 1931 - يىلىدىن 1935 - يىلىغىچە ئاتىسىنىڭ ئۆزبېكىستان بىلەن شىنجاڭ ئوتتۇرىسىدا يېڭىدىن باشلىنىپ كېلىۋاتقان مالغا مال ئالماشتۇرۇش چېگرا سودا تىجارىتىنىڭ روسچە تەرجىمانى ھەم ياراملىق بالا تىجارەتچى بولۇپ، جۇڭگو شىنجاڭنىڭ سىرتقا تاقا-لىق دەرۋازىسىنى قېقىپ، رايونىمىز چېگرا سودا تىجارىتىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشقان. ياش تالانت ئىگىسى مۇھەممەتئىمىننىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا ئوقۇغان ۋاقتى سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب ۋە سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جۇش ئۇرۇپ-را-ۋاجلىنىۋاتقان، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى گۈللىنىۋاتقان، پۈتۈن جەمئىيەت يېڭىلىققا يۈزلىنىۋاتقان قاينام - تاشقىنلىق دەۋرىگە توغرا كەلدى.

ئىنسانىيەت تارىخىدا تۇنجى قېتىم يۈز بېرىۋاتقان بۇ ئالەم-شۈمۈل ئۆزگىرىشلەر مۇھەممەتئىمىننىڭ مېڭىسىدە ئىنكاس

قوزغىدى. ئۇ چەت ئەلدە كۆرگەن تەرەققىيات ۋە يېڭىلىقلاردىن ئىلھاملاندى، يۇرتىمىزنىڭ نادانلىق ۋە نامراتلىق قىياپىتىنى ئۆزگەرتىش تەسەۋۋۇرىنى كۆڭلىگە پۈكتى.

مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ياشلىقىنىڭ دەسلەپىدىلا «ئۆزى ئۈچۈن ئەمەس، خەلق ئۈچۈن ياشاش» دىن ئىبارەت ھاياتلىقنىڭ توغرا يولىنى تاللىۋالغان، بەلكىم ئۆمۈر بويى خەلق ئۈچۈن ئىشلەشنى تەڭداشسىز شان - شەرەپ بىلگەن. مەرھۇم خىيالىپەرەستلەردىن ئەمەس ئىدى، قولىدىن كەلمەيدىغىنىغا قارىغۇلارچە ئۇرۇنمايتتى، ئەمما قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشاتتى. قولىدىن كېلىدىغان ۋە تىرىشىپ قولغا كەلتۈرۈلگەن ئىمكانىيەتلەردىن تولۇق پايدىلىنىپ ئۈنۈملۈك ئىشلەيتتى.

مەرھۇم 20 يېشىدا (1935 - يىلى) يۇرتى شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپلا خەلققە بىرەر ياخشى ئىش قىلىپ بېرىشكە تەقەززا بولدى. مەرھۇم ئەقىللىق، زېرەك رېئالىست ئىدى. ئۇ شۇ شارائىتتا ھەدەپ چوڭ ئىش قىلىشنىڭ قولىدىن كەلمەيدىغانلىقىنى بىلەتتى. مەيلى قانداق بولمىسۇن خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزدى. دىغان بىرەر ئىش قىلىش ئۈستىدە ئىزدەنەتتى. ئاخىرى ئۇ شىنجاڭنىڭ يېزا ئىگىلىك تەرەققىياتىغا پايدىلىق بولغان سۇچى-لىق ئىشىنى تاللىدى. چۈنكى، ئۇ ۋاقىتتىكى شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكى كۆلىمى كىچىك، سۈپىتى تۆۋەن، مادارى ئاجىز، قالاق ناتۇرال ئىگىلىك ئىدى. بۇ رېئاللىقنى كۆرۈپ، شىنجاڭ يېزا ئىگىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشنىڭ ئاسان ئەمەسلىكىگە، ئەمما دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئۈچۈن ئاددىي، كىچىك كۆلەم-دىكى سۇ قۇرۇلۇشلىرىنى ئېلىپ بېرىشقا بولىدىغانلىقىغا، ئۇنىڭ خەلق تۇرمۇشىغا پايدىسى تېگىدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ قال-

دى. بۇ مەرھۇم ئۈچۈن ھاياتلىقنىڭ بىرىنچى توغرا تاللىشى بولدى.

مەرھۇم شىنجاڭغا قايتىپ كېلىپ، 1935 - يىلىدىن 1938 - يىلىغىچە سوۋېت ئىتتىپاقى ھۆكۈمىتى بىلەن شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن «شىنجاڭنىڭ سۇ مەنبەسىنى ئېچىش» كېلىشىمى بويىچە قۇرۇلغان سوۋېت ۋە بىز تەرەپ قاتناشقان مۇتەخەسسسلەر گۇرۇپپىسىغا تەرجىمان بولۇپ كىردى. ئاسان قولغا كەلمەيدىغان بۇ ياخشى پۇرسەتنىڭ قولغا كېلىپ قالغانلىقىدىن روھلىنىپ، مۇتەخەسسسلەرگە تەرجىمانلىق قىلىش ئورنىنى ھەم خەنزۇچە، روسچە تىل سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈۋېلىشنىڭ ھەم سۇ قۇرۇلۇش تېخنىكىسىنى ياخشى ئۆگىنىۋېلىشنىڭ مەكتىپىگە ئايلاندۇرۇپ، پايدىلىنىشقا بولىدىغان قىلچىلىك پۇرسەت بولسىمۇ زادى قولدىن بەرمەي، بىر تەرەپتىن ئۆگىنىپ، بىر تەرەپتىن ئىشلىدى. ئۇ كىتابى بىلىم بىلەن ئەمەلىي تەجرىبىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، شىنجاڭنىڭ سۇ بايلىقى توغرىسىدىكى مەلۇمات ۋە سۇ بايلىقىنى ئېچىش بىلىملىرى قاتارلىقلارنى ئىگىلەپ، تېزلا كۆزگە كۆرۈنۈپ، شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت قۇرۇلۇش نازارىتى سۇ ئىشلىرى بۆلۈمىنىڭ ئىختىساسلىق خادىمى بولۇپ قالدى. مەرھۇم بۇنىچىلىك بىلىم ئىقتىدارىدىن زادى قانائەتلەنمىدى. ئۈرۈمچى سۇ ئىشلىرى تېخنىكومىنى، شىنجاڭ ئىنستىتۇتىنىڭ سۇ ئىشلىرى فاكۇلتېتىنى خىزمىتىگە كىرىشتۈرۈپ كارامەت تىرىشچانلىقى بىلەن ئەلا پۈتتۈرۈپ، كىشىلەر تېخىمۇ كۆز تىكىدىغان ۋە ھۆرمەتلەيدىغان ئىقتىدارلىق مۇتەخەسسسىگە ئايلاندى. ئۇ 1938 - يىلىدىن 1944 - يىلىنىڭ 8 - ئايلىرىغىچە ئالتاي، مايتاغ، بوغدا، خۇڭيەنچى، ماناس، ساۋان قاتارلىق كەڭ رايونلارنىڭ سۇ بايلىقىنى تەكشۈرۈش ۋە ئېچىش

قۇرۇلۇشلىرىغا سۇ ئىنژېنېرى سالاھىيىتى بىلەن قاتنىشىپ، كۆرۈش، تەھلىل يۈرگۈزۈش، مۇۋاپىق پىكىر قىلىش، توغرا ھۆكۈم قىلىشتەك ئالاھىدە ئىقتىدارى بىلەن كۆرۈنەرلىك رول ئويناپ، شىمالىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۆچمەس ئىزلىرىنى قالدۇردى. بۇ ئىختىساسلىق ئىنژېنېر ئۈچ ۋىلايەت ئىدى. قىلابى دەۋرىدە تازا ئەسقىتىپ، سۇ ئىشلىرى نازارىتىنىڭ مۇئاۋىن نازىرى بولۇپ، سۇ ئىشلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق باشقۇرۇلۇشىدا تايانچلىق رول ئوينىدى.

مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوفنىڭ ياشلىقىدىن تارتىپلا خەلق ئۈچۈن ياشاش، خەلق ئۈچۈن ئىشلەش، بىلىم ئىزدەش، ئىقتىدارىنى يېتىشتۈرۈش، جاپاغا چىداش، مىننەت قىلماسلىقتەك يۈكسەك ئىرادىسى بىلەن ئېسىل پەزىلىتى بىزنىڭ ئۆگىنىشىمىزگە ئەرزىيدۇ.

مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوف سۇ قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلغان رايونلارنىڭ يېزا - قىشلاقلىرى ۋە مەھەللىلەرنى ئارىلاپ يۈرۈپ، دېھقان - چارۋىچىلارنىڭ، يىللىقچى، مەدىكار ئىشلەمچىلەرنىڭ ئاھ - زارىنى ئاڭلىدى، دەرد - ھەسرەتنى، ئاچ - توق، يېلىڭ - يىرتىق، غېرىبانە تۇرمۇشىنى كۆرۈپ، ئۇنىڭ تەپەككۈرى يېڭى تۇس ئالدى. گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرى ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ھەر مىللەت خەلقى ئۈستىدە يۈرگۈزۈۋاتقان ئىقتىسادىي جەھەتتە قان - تەرنى شۇراش، سىياسىي جەھەتتە تەڭسىزلىك ئاسارىتىدە خورلاش، مەدەنىيەت جەھەتتە جاھالەت سىرتىقىغا باغلاپ يۈرگۈزۈۋاتقان مۇدەھىش زۇلمەتلىرى مەرھۇمنىڭ يۈرەك باغرىنى پۇچۇر -

لېۋەتتى. ئۇ خەلقنى ئازاب - ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇش يوللىرى ئۈستىدە ئىزدەندى ۋە ئاخىرى كۈرەش قىلىش يولىنى تاللىۋالدى. لېنن پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە نىجاتلىق تاپقان سوۋېت خەلقىدەك، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە تاشقى دۈشمەننىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا ۋە ئىچكى ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ مۇستەبىتلىكىگە قارشى باتۇرانه كۈرەش قىلىۋاتقان ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى ھەر مىللەت خەلقىدەك ئىنقىلاب يولىغا مېڭىش كېرەكلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى.

1944 - يىلى ماناس دەرياسى ۋادىسىدىكى سۇ قۇرۇلۇشىدا ئىشلەۋاتقىنىدا مەرھۇم ئاساسىي دىققەت - ئېتىبارنى سۇ قۇرۇلۇشىدىكى ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ھەمدە ماناس، ساۋەن ۋادىسىدىكى خەلقنىڭ گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى كەيپىياتلىرىنى بىلىشكە، ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەت باغلاپ، تەشۋىقات يۈرگۈزۈپ تەشكىللەشكە قاراتتى. 1944 - يىلىنىڭ ئاخىرى ئۇ سۇ قۇرۇلۇشىدىكى 4 ~ 5 جىگەرلىك يىگىتلەرنى باشلاپ، ماناس دەريا ياقىسىدىكى گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى پارتىيە زانلىق ھەرىكەتلىرىگە، ئاندىن بېرىپ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئارمىيىسىنىڭ ئالدىنقى سېپىگە قوشۇلۇپ، جىڭ، شىخولارنى ئازاد قىلىش چوڭ ئۇرۇشلىرىغا قاتناشتى. مەرھۇم جەڭدىكى ئۆلۈمدىن قورقمايدىغان قەھرىمانلىق شىجائىتى، ئۇرۇش قىلىش تىكى پەم - پاراستى، ئۇرۇش ۋەزىيىتىنى توغرا مۆلچەرلەش ئىقتىدارى بىلەن تېزلا تونۇلۇپ، ۋىزۋود (پەي) كوماندىرلىقىدىن بىراقلا ئېسكادرون كوماندىرلىقىغا كۆتۈرۈلۈپ، جىڭ، شىخو ئۇرۇشلىرىدا كۆرۈنەرلىك تۆھپە ياراتتى.

خەلق ئۈچۈن ئىشلەش ئابستراكت بولمايدۇ، كونكرېت بولىدۇ، يەنى بارلىقنى خەلققە بېغىشلاپ، خەلق ئاممىسىغا مەنپەئەت

ئەت يەتكۈزۈش رېئاللىقىدىن ئىبارەت بولىدۇكى، ھەرگىزمۇ ئېغىزىدىكى قۇرۇق گەپ بولمايدۇ. بىز چوڭقۇر ياد ئېتىۋاتقان مەرھۇم ئىمىنوۋنىڭ ھاياتى ئەنە شۇنداق يەكدىللىق بىلەن خەلق ئۈچۈن ئىشلەپ ئۆتكەن پارلاق ھايات ئىدى.

مەرھۇم ئىلگىرى سۇ قۇرۇلۇشى ساھەسىدە خەلق ئىگىلىكىدىكى تەرەققىي قىلدۇرۇش ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ ئۆگەنگەن ۋە ئىشلىگەن بولسا، ئەمدى جاھانگىرلىك، فېئودالىزم، بىئوروكرات كاپىتالىزم ۋە كىلىككىدىكى گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىنىڭ شىنجاڭدىكى ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، شىنجاڭ خەلقىنى ئازادلىققا چىقىرىش يولىنى تاللىۋېلىپ، خەلقنىڭ ئازادلىقى ئۈچۈن قولىغا قورال ئېلىپ مەردانە قەدەم تاشلىدى.

مەرھۇم ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدا «ئازادلىق تەشكىلاتى»، «خەلق ئىنقىلابى پارتىيىسى» گە قاتناشقان. «خەلق ئىنقىلابىي پارتىيىسى» ھەيئەت رىياسىتىنىڭ ئەزاسى بولۇپ، پارتىيىنىڭ رەھبەرلىك كولىكتىپىدا تېگىشلىك رول ئوينىغان. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مىللىي ئارمىيىسىنىڭ باش شتابى 1 - سىياسىي بۆلۈمىدە ئوفىتسېر، باش شتاب ئۇرۇش قىلىش بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ۋە بۆلۈم باشلىقى، باش شتابنىڭ جەنۇبىي يۆنىلىش رازۋېدكا پونكىتىنىڭ مەسئۇلى، ئاتلىق پولك كوماندىرى، باش شتابنىڭ مۇئاۋىن شتاب باشلىقى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

مەن 1946 - يىلى 7 - ئايدا مىللىي ئارمىيە باش شتاب سىياسىي بۆلۈمىگە تەشۋىقات كادىرى بولۇپ خىزمەتكە تەيىنلەندىم. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ باش شتاب ئاساسلىق بۆلۈمىنىڭ مەسئۇلى ئىكەن. باش شتابنىڭ مۇھىم بۆلۈملىرى بىر چوڭ قورۇدا بولغانلىقى ئۈچۈن ئوفىتسېر ۋە باشلىقلار بىلەن

ھەرقاچان دوقۇرۇشۇپ قالدىغان ئەھۋاللار بولۇپ تۇرىدىكەن. مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ نام شەرىپىنى يېقىندىن بۇيان جىق ئاڭلاپ، كۆرۈشۈش پۇرسىتىنىڭ بولۇشىغا تەشنا ئىدىم. سىيا-سىي بۆلۈمگە ئىشقا چۈشۈپ بىرنەچچە ھەپتىلەردىن كېيىن ئەتە-گەندە ئىشقا كېلىپ باش شتاب قورۇسىدا قەددى - قامىتى كېلىشكەن، چەبدەس، جۇشقۇن، كۆتۈرەڭگۈ روھلۇق، ئىسسىق چىراي پودپولكوۋنىڭ مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا دوقۇرۇشۇپ قالدىم - دە، ھەربىيچە سالام بىلەن ھۆرمەت بىلدۈردۈم. پودپولكوۋنىڭ سالامىنى قوبۇل قىلىپ: «خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن تونۇشۇپ قالدۇق، بىر تەرەپتىن ئىشلەيمىز، بىر تەرەپتىن ئۆ-گىنىمىز، ئىككىسى ئايرىلمايدۇ، بىرگە ماڭىدۇ، ئىشنىڭ يولى شۇنداق بولىدۇ، ۋاقىت چىقىرىپ يەنە سۆزلىشىمىز» دەپ ئىش-خانىسىغا كىرىپ كەتتى. پودپولكوۋنىڭ كىبرى يوق، ئاددىي - ساددا بولۇپ، جەلپ قىلىش خىسلىتى روشەن ئىپادىلىنىپ تۇراتتى. پودپولكوۋنىڭ چاقىرتىدىغانلىقىنى ئويلىمىغان ئىدىم. ئۇچىنچى كۈنى ئىشقا چۈشۈپلا مېنى چاقىرتتى، ئىشخانىسىغا كىرىپ سالام بېرىشىمگىلا: «ياخشىمۇسىز، ئولتۇرۇڭ» دېدى ۋە ئالدىراش ئىشنى يىغىشتۇردى، بىز ئۈرۈمچىنىڭ ئەھۋالى توغرىلۇق بىرەر سائەت پاراڭلاشتۇق. ئۇ: «ئۇياقنىڭ ئەھۋالىنى بىرەرقۇر بىلىمىز، بىز كۈرەش قىلدۇق، ھەممىمىز كۈرەش قىلدۇق، زۇلۇمغا قارشى كۈرەش قىلدۇق، قان ئىچەر جاللات شېڭ شىسەينىڭ ۋەھشىيانە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزگەن ھۆكۈمران-لىقىغا، گومىنداڭ ئىستىبداتلىرىنىڭ مىللىي زۇلۇم ھۆكۈمران-لىقىغا قارشى كۈرەش قىلدۇق، نۇرغۇن قۇربان بەردۇق... سىلەر كەنجە، قاسىم قاتارلىق سەپداشلىرىڭلارنى قۇربان بەردىڭ-لار، ئوت يۈرەك، ئاتاقلىق شائىرىمىز لۇتپۇللا مۇتەللىپ ۋە

بىلال ئەزىزى، ئابلا ياقۇپ قاتارلىق بىلىملىك ياشلىرىمىز ساۋاق-دەشنىڭلار ئىدى. ئابلا داۋۇتوۋ قاتارلىقلار ھۆرمەتلىك ئۇستازلار ئىدى، بۇلارنىڭ سېپى چوڭ ئىدى، گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن نىڭ زۇلۇمى، مىللىي كەمسىتىش، خورلۇقىغا قارشى باتۇرانا كۈرەش قىلىپ، دۈشمەننىڭ بىگۇناھ خەلقىمىزنىڭ قېنى تېمىپ تۇرغان قانلىق جادۇسىدا توغرىلىپ، قانلىق پالتىسىدا چانلىپ قۇربان بولدى، بىز بىكار قۇربان بەرمىدۇق... نۆۋەتتىكى ئىشلىرىمىزنى ياخشى قىلىپ، ئىنقىلابىي قۇربانلىرىمىزنىڭ ئە-رادىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىمىز لازىم؛ نۆۋەتتىكى كۈرىشىمىز قوراللىق كۈرەش ئەمەس، «تىنچلىق بىتىم» گە ئەمەل قىلىش، تولۇق يولغا قويۇش بىلەن تىنچلىق بىتىمىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىش، يولغا قويۇلۇشىغا توسقۇنلۇق قىلىپ قارشى تۇرۇش ئۆت-تۇرىسىدىكى كۈرەش بولىدۇ، بىز تىنچلىق بىتىمىگە ئەمەل قىلىمىز، ماددىلار بويىچە يولغا قويىمىز، بۇ ئىنقىلابىي قۇربان-لىرىمىزنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلغانلىقىمىز بولىدۇ. كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇ - تىلىكىگە ئۇيغۇن بولىدۇ» دېگەن مەزمۇندا ئېچىلىپ - يېيىلىپ تەسرىك سۆزلىدى. پودپولكوۋ-نىڭ سۆزى خۇددى مارجاندەك تىزىلىپ چىقاتتى، تەكرار سۆز، ئارتۇق سۆز يوق ئىدى.

بۇنىڭدىن بىر ھەپتە ئىلگىرى سىياسىي بۆلۈم مۇدىرى يول-داش توختى ئىبراھىم ماڭا: «تىنچلىق بىتىمى ئىمزالىنىپ ئېلان قىلىندى، پۈتۈن قىسىم ئىچىدە تىنچلىق كېلىشىمى ئا-ساس قىلىنغان سىياسىي تەشۋىقىي تەربىيە ئېلىپ بارىمىز، رەھ-بەرلىك تەشۋىقىي تەربىيە تېزىسىنى يېزىپ چىقىشىمىزنى تاپ-شۇردى، دەسلەپكى نۇسخىسىنى سىز يېزىپ چىقىڭ» دەپ تاپ-شۇرغان ئىدى. بىرنەچچە كۈن ئۆتۈپ پولكوۋنىڭ يولداش ئىمىنوۋ

مېنى يەنە چاقىرتتى. ئىشخانسىغا كىرسەم، بېشىنى كۆتۈرمەي ھۆججەت ۋە خەت - چەكلەرنى بىر تەرەپ قىلىۋېتىپتىكەن: «قېنى ئولتۇرۇڭ، مانا ھازىر بولىدۇ» دەپ 10 نەچچە مىنۇتتىن كېيىن بېشىنى كۆتۈرۈپ: «قارىمامسىز، تۇتمىسىلا ئىش بېسىد- ۋالىدۇ» دېدى. راست، ئىش ئۈستىلىگە ماتېرىيال، خەت - چەكلەر دۆۋىلىنىپ كېتىپتۇ. ئىمىنوۋ: «يەنە بىر سائەتتەك ۋاقىت بار، قېنى ئەمدى پاراڭلىشىپ، چۈشۈك تاماقنى بىرگە يەيمىز» دەپ گەپنى باشلىدى. «تەشۋىقات ماتېرىيالى قانداق بولدى؟» دەپ سورىدى. ئۇ مەلۇماتىمنى ئەستايىدىل ئاڭلاپ: «ئەمىسە مۇنداق بولسۇن، سىياسىي تەشۋىقىي تەلىم - تەربىيە ماتېرىيالىدا ئۈچ نۇقتا گەۋدىلەندۈرۈلسۇن، بىرىنچىسى، مەركەزىي ھۆكۈمەت ۋەكىلى بىلەن بىزنىڭ ئالاھىدە رايون ۋەكىللىرىد- مىز ئوتتۇرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان سۆھبەتتە «تىنچلىق بىتىم» ئىمزالاندى، تىنچلىق بىتىمىنىڭ ماھىيىتى - شىنجاڭدىكى قوراللىق توقۇنۇشنى تىنچلىق يولى بىلەن ھەل قىلىشتىن ئىبارەت. تىنچلىق يولى دېمەك دۈشمەنلىشىش يولى ئەمەس، تىنچلىق بىتىمى - مەسىلىلەرنى تىنچلىق يولى بىلەن ھەمكارلىشىپ ھەل قىلىش يولى، يەنى ئىتتىپاقلىشىش يولىدىن ئىبارەت. تەشۋىقىي تەربىيە ماتېرىيالىدا مۇشۇ نۇقتا، يەنى تىنچلىق، ئىتتىپاقلىق، ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش، بولۇپمۇ يەرلىك ھەر مىللەت خەلقىمىز بىلەن خەنزۇ خەلقى ئوتتۇرىسىدىكى تىنچلىق، ئىتتىپاقلىق ھەمكارلىقنى ئىلگىرى سۈرۈش مۇھىم نۇقتا قىلىد- ىش لازىم؛ ئىككىنچىسى، «تىنچلىق بىتىم» شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ھازىرقى جىددىي ئارزۇ - تەلپىنى ھەل قىلدى، شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئاساسىي تەلپ ئارزۇسى مىللىي باراۋەرلىكنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش، دېموكراتىيە، ئەركىنلىكنى

يولغا قويۇش، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەت باشلىقلىرىنى خەلق ئۆزى سايلاپ چىقىش، تىنچ تىرىكچىلىك قىلىشقا كاپالەتلىك قىلىپ، ئىقتىساد، مەدەنىيەت - مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇش- تىن ئىبارەت. تىنچلىق بىتىمىدە بۇلار ھەل قىلىندى، تەشۋىقىي تەربىيە ماتېرىيالىدا بۇ بىر مۇھىم نۇقتا قىلىنىشى لازىم؛ ئۇ- چىنچىسى، مەركىزىي ھۆكۈمەت ۋەكىللىرى ئۆمىكىنىڭ باشلىقى جاڭ جېجۇڭ جياڭجۇن شىنجاڭ يېڭى بىرلەشمە ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى. ئۇ ئىلىغا كەلمەكچى، بەزى ئورۇن ۋە جايلارنى كۆرد- ىدۇ. ھەر ساھە ۋەكىللىرى بىلەن ئۇچرىشىدۇ. جاڭ جېجۇڭ مەركىزىي ھۆكۈمەت چوڭ ئەربابلىرىنىڭ بىرى ھېسابلىنىدۇ، ئۇ بىرنەچچە ئەمەلدارلارنى باشلاپ كېلىشى مۇمكىن، ئۇلارنى بىخە- تەر، ياخشى كۈتۈۋېلىش بىزنىڭ مۇھىم خىزمىتىمىز ھېسابلىنىد- ىدۇ. بۇ توغرىدا قىسسىم ئىچى - سىرتىدا تەربىيە ئېلىپ بېرىپ، دوستلۇق ئەنئەنىمىزنى جارى قىلدۇرۇپ، چىرايلىق، ياخشى كۈتۈۋېلىشىمىز لازىم. بۇ كۈتۈۋېلىشتا قىسسىمىز نەمۇنىلىك رول ئويناپ، كۈتۈۋېلىشنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلىشى لازىم» دەپ ئېنىق يوليورۇق بەردى.

ياد ئېتىش بۇ يەرگە كەلگەندە ئىختىيارسىز تۈردە مۇنۇلار ئويۇمنى ئۆزىگە تارتىۋالدى، 1958 - يىلىنىڭ باھارىدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ «يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش مەركەز قىلىنغان ئىستىل تۈزۈتۈش يىغىنى» نىڭ چوڭ يىغىنىدا يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ: «مەن بىرنەچچە كۈندىن بېرى مەندىمۇ يەرلىك مىللەتچىلىك بارىدۇ، دەپ كۆپ ئويلىنىم. ئويلىسام مەندە يەرلىك مىللەتچىلىك يوق ئىكەن» دەپ ئېيتىش بىلەن بىرگە، خىزمەتتىكى مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلغاندا قىسمەن مىللىي كەپىيات كۆرۈلگەنلىكىنى پىرىنسىپقا كۆتۈرۈپ

ئۆزىنى تەكشۈرۈپ ئۆتتى. ھەرقانداق ئەھۋالدا راست سۆزلەش مەرھۇمنىڭ ئەڭ گۈزەل دىيانىتى ئىدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزاسى، 7 يىل كومپارتىيىنىڭ بىۋاسىتە تەربىيىسىدە ئۆستۈرۈلگەن، پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبىرىدە ۋە ئەزەلدىن مىللەتلەر ئىتتىپاقىدا قىنى كۆزقارچۇقنى ئاسرىغاندەك ئاسراپ كېلىۋاتقان رەھبىرىي كادىردا «يەرلىك مىللەتچىلىك» دېگەن نەرسە نەدە بولسۇن؟! شۇنداقتىمۇ، شۇ ۋاقىتتىكى ئىنتايىن ئېغىر سولچىلىق خاھىشى ھۆكۈمرانلىق قىلغان يىغىندا مەرھۇم خاتا تەنقىد قىلىنىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم دائىمىي ھەيئەت ئەزالىقىدىن، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى پارتگۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىلىقىدىن، ھۆكۈمەتنىڭ كۈندىلىك ئىشلىرىغا رىياسەتچىلىك قىلىش ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇش ئىنتىزام جازاسى بېرىلدى. مەرھۇم ناھەق تەنقىدلەندى، خاتا جازالاندى. لېكىن ھەرگىز نارازى بولمىدى، مەيۈسلەنمىدى، بەل قويۇۋەتمىدى. خەلققە، پارتىيىگە چەكسىز سادىقلىقىغا داغ يۇقماس ئېسىل پەزىلىتى بىلەن خىزمەتلىرىنى تېخىمۇ تىرىشىپ ئىشلەۋەردى.

- 3 -

جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇش ھارپىسىدا شىنجاڭ تىنچلىق يولى بىلەن ئازاد بولۇپ، تارىخ بېتىدىن نۇرلۇق يېڭى سەھىپە ئېچىلدى. 1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ 1 - كۈنى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - بىڭتۇەننىڭ قوماندانى ۋاڭ جېن جياڭ - جۇننىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن، يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنووۋ قوماندانلىقىدا ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى مىللىي ئارمىيىسىنىڭ بىر

تۈەنى جەنۇبىي شىنجاڭغا چۈشۈش ئۈچۈن موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىدە نىڭ شوتا يېزىسىغا يۆتكىلىپ، يۈرۈش تەييارلىقى جىددىي ئېلىپ بېرىلدى. جەنۇبىي شىنجاڭغا بارىدىغان قىسىم مىللىي ئارمىيىنىڭ تېكەس 1 - ئاتلىق پولكى، باش شتابىدىن قوشۇلغان زاپاس ئوفىتسىرلار، 1947 - يىلى ئۈچ ۋىلايەتكە ئۆتكەن يەتتە ۋىلايەتتىكى دېموكراتىك ئىلغار زاتلاردىن تەشكىللەندى. پولكوۋ - نىڭ ئىمىنووۋنىڭ بىۋاسىتە يېتەكچىلىكىدە شوتا يېزىسىغا جەم بولۇپ ئېلىپ بېرىلغان يۈرۈش قىلىش تەييارلىقىدا يېڭى ۋەزىيەت ۋە جەنۇبىي شىنجاڭغا يۈرۈش قىلىش ۋەزىپىلىرى ئاساسىي مەز - مۇن قىلىندى. قىسىمىزغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، بۇ كۆز قاراشنى يېڭىلايدىغان بىر قېتىملىق يېپيېڭى ئىدىيىۋى - سىياسىي سە - پەرۋەرلىك ئىدى.

چوڭ قوشۇن شوتا يېزىسىدىن قوزغىلىشنىڭ ئالدىنقى كۈنى پولكوۋنىڭ ئىمىنووۋ مېنى چاقىرتىپ: «ئوقۇش ئېسكادرونى چوڭ قوشۇننىڭ ئالدىدا يۈرگۈچى قىسىمىز بولىدۇ، تەشۋىقات ئەترىتى (يەتتە ۋىلايەت ۋەكىللىرى 22 نەپەر)، زاپاس ئوفىتسىرلار (20 نەچچە) سىلەر بىلەن بىرگە ماڭىدۇ، تەشۋىقات ئەترىتىدىكىلەر ئۆلكىلىك مەسلىھەت كېڭىشىنىڭ ئەزالىرى، يەتتە ۋىلايەت خەلقىنىڭ ۋەكىللىرى، مۇھىم ئەربابلار، ئۇلارغا ئوبدان قارايسىلەر، ۋاقتى قەرەلىدە ياخشى ئوزۇقلىنىشى ۋە ياخشى دەم ئالدۇرۇلۇشى لازىم. ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنى جەڭچىلەر باقىدۇ، مىندۈرۈش، چۈشۈرۈشلەرنىڭ ھەممىسىگە سىلەر مەس - ئۇل بولىسىلەر... زاپاس ئوفىتسىرلار كۆپرەك، مايوردىن يۇقىرى دەرىجىلىكلەرمۇ بار، نېمە بولمىسۇن ئۇلار ھەربىي، دەرىجىسىنىڭ قانچىلىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر سىلەرنىڭ باش - قۇرۇشىڭلاردا بولىدۇ. ئۇلار جەڭچىلەرگە ئوخشاش پائالىيەتتە

بولۇشى لازىم. بۇ ھەربىي ئىنتىزام... ئېسكادروننىڭ ۋەزىپىسى ناھايىتى مۇشكۈل، ھەربىي يۈرۈش ۋەزىپىسىلا ئەمەس، ئەڭ مۇھىمى ئاممىۋى خىزمەت ۋەزىپىلەر بار، ياخشى تەسىرات، ياخشى ئىزلار قالمىسۇنكى، بىرمۇ يامان تەسىر قالدۇرىدىغان ئىش چىقىپ قالمىسۇن... ئەتە چۈشلۈك تاماقنى يەپلا يولغا چىقىمىدى. لەر، تېخى يەنە بىر كۈندەك ۋاقىت بار، تەييارلىق پۇختا بول. سۇن» دەپ يوليورۇق بەردى.

پولكوۋنىڭ ناھايىتى ئالدىراش بولسىمۇ كۈندۈزى بولمىسا ئاخشىمى، ئاخشىمى بولمىسا ئەتىگىنى، ئۇمۇ بولمىسا چۈشلۈك، كەچلىك دەم ئېلىش ۋاقىتلىرىدىن پايدىلىنىپ قىسمىنى ئارىلايتتى. جەڭچىلەرگە خۇددى ئۆز پەرزەنتلىرىگە ئوخشاش كۆيۈنۈپ، بېشىنى سىيلاپ، كەڭ - كۈشادە مۇڭدشاتتى. ئاتىدارچىلىق مېھرى - شەپقىتىنى كۆرسىتىپ، جەڭچى ئوفىتسېرلارنىڭ روھىنى ئۇرغۇتۇپ باراتتى. مەنمۇ قىسىملاردا ئۇزۇن ئىشلىگەن، لېكىن يولداش مۇھەممەتتىمىن ئىمىنوۋدەك مېھرىبان، كۆيۈم - چان كوماندىرنى ئاز كۆرگەن ئىدىم.

12 - ئاينىڭ 7 - كۈنى ئېسكادرونىمىز كۆتۈرەڭگۈ روھ بىلەن «موزات غوجام» غا قاراپ يول ئالدى. 1 - قونالغۇ «خان يايلىقى» دا بولدى. چۈنكى موزات داۋىنى 6 يىل توسۇلۇپ قاتناش تامامەن خىتاپ كەتكەن، داۋان ئۈستى يوللىرىدا يول سىزىقلىرىمۇ يوقاپ، مۇز ئەينەكتەكلا بولۇپ كەتكەن ئىدى. خان يايلىقىدىن داۋان ئۈستىگە يېتىپ بارغۇچە بولغان ئۇزۇن ئارىلىقتا مۇز چوقۇپ يول ئېچىش كۆپ ۋاقىت ئالاتتى. تەۋەككۈلچىلىك قىلىشقا زادى بولمايتتى. خان يايلىقىنى قونالغۇ قىلىش بىردىن - بىر توغرا ئورۇنلاشتۇرۇش ئىدى.

«خان يايلىقى» غا يېقىنلاشقانىمىزدا قۇياش خانتەڭرى

چوققىسىنىڭ ئارقىسىغا يوشۇرۇندى. شامال قارا بورانغا، قار ئۇچقۇنى قاتتىق قار - شىۋىرغا ئايلىنىشقا باشلىدى. مانا خان يايلىقى، قاراڭ ما كۈنى، نەرىدىن كىرىپ، نەرنى ئارامگاھ قىلىمىز؟ كۈتۈلمىگەن ئاپەتلىك قار - شىۋىرغا ئاسماننى قاپلىدى، تازا پەللىسىگە چىققان قار - بوران بىزنى خان يايلىقىنىڭ قارىغايلىرىغا ئۇچۇرۇپ كېتىدىغاندەك ھۆكۈرەپ كۆز ئاچقۇزمايتتى. قىلىچتەك تېڭىۋاتقان شىۋىرغا تىنىق ئالدۇرمايتتى. ئاتىلار كىشىنەپ يۈگەن - نۇقتىلىرىنى ئۇزۇشۇپ، بوي بەرمەي قاچقىلى تۇردى. قانداق قىلىش كېرەك؟ قارىغايىدەك مەزمۇت تۇرۇپ ئېلىشىش كېرەك. جان تىكىپ قاتتىق ئېلىشىۋاتقىنىمىزدا: «بارىكالا، چىڭ تۇرايلى! قارىغايغا ئاتلارنى يالغۇز ئەمەس، ئۈچ - تۆتتىن باغلايلى، يىراق باغلىماي، قوشۇپ يېقىن باغلايلى» دېگەن ئاۋاز خان يايلىقىنى جاراڭلىتىۋەتتى. بۇ تونۇش ئاۋاز ئىدى. ئۇچىسىدا يا جۇۋىسى يوق، يا قولىدا پەلەي يوق، يۈز - قولى قىزىرىپ كەتكەن، ئېتىنىڭ يۈگىنىدىن مەھكەم تۇتۇۋېلىپ مىدىر قىلدۇرمىغان قوماندان جەڭچىلەر ئارىسىدا پەيدا بولدى. ھېچنېمىنى كۆرگىلى بولمايدىغان قاپقاراڭغۇ تۈندە، ئادەمنى ئۇچۇرۇپ كەتكۈدەك قار - بوراننىڭ جۇدۇنىدا قانداق يېتىپ كەلگەندۇ، دېيىشىپ قاراپلا قېلىشتۇق: «جاپا تارتتىڭلار، كەچكە يېقىنداپ كۈن بەك تۇتۇلۇپ كەتتى، بۇ تېخى ئېچىلدى. مىغان مۇز يولى تۇرسا، ئېسكادرون قانداق قىلىۋاتقاندىر، دەپ خاتىرجەم بولالماي چېپىپ كەلسەم، قارىمىدىغان بۇ نېمە كۆرگۈلۈك!» ئۇ ئاسمانغا بىر قارىۋېتىپ: «بىر ئات، بىر تال قورال، بىر باغلام يۈك - تاقىنى بېرىپ قويماي قاتتىق ئېلىشايدىمىز!» دەپ چاقىرىق قىلدى.

ئىلھاملانغان ئوفىتسېر - جەڭچىلەر: «قوماندان، قار تې-

خىمۇ چوڭىيىۋاتىدۇ، بوران تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتىۋاتىدۇ، شېۋىرغان قىلىچتەك ئۇرۇلۇپ، يۈز - قولى يېرىۋاتىدۇ، سىز بۇنداق بىز بىلەن بىرگە جەڭ قىلىشىڭىز بىز خاتىرجەم بولالماي - مىز. ئامانلىقىڭىز بىلەن بىخەتەرلىكىڭىزنى ساقلاش بىزنىڭ مەجبۇرىيىتىمىز، سىز مۇھاپىزەتچىڭىز بىلەن ئاۋۇ پەستىكى تۈگمەنگە كىرىپ ئارام ئېلىپ تۇرۇڭ، شۇندىلا بىز خاتىرجەم بولۇپ، بۇ جۇدۇن - چاپقۇن ئۈستىدىن غالىب كېلىپ، ئۈمىد - ئىزنى ھەرگىز يەردە قويمىمىز» دەپ چاقىرىشتۇق. پولكوۋ - نىك: «رەھمەت، ئۇنداق بولسا مەنمۇ ئوخشاشلا خاتىرجەم بولال - مايمەن، بىرگە بولۇپ، ھەممىنى تەڭ كۆرىمىز» دەپ كۆپچىلىك بىلەن بىرلىكتە بۇ دەھشەتلىك ئاپەتكە قارشى كۈرەشكە چۈشۈپ كەتتى. كۆرمىگەن ئىشەنمەيدۇ، بۇ جۇدۇن - چاپقۇن ھەقىقەتەن دەھشەتلىك، ھەقىقەتەن خەتەرلىك بولدى. ئاساسلىق رەھبەر قىيىن ئىشلاردا، خەتەر ئىچىدە قول ئاستىدىكىلەر بىلەن بىرگە بولۇش - غەلبە قىلىشنىڭ كاپالىتى بولىدۇ. قومانداننىڭ بىۋاسىتە يېتەكچىلىكىدە بەش سائەتتەك قاتتىق ئېلىشىپ ھېچ نېمىمىزدىن ئايرىلىپ قالمىدۇق. قار ئازايدى، بوران پەسەيدى، شېۋىرغان جىمىدى. ئوفىتسېر - جەڭچىلەر ئات - ئۇلاق، قورال - ياراغ، نەرسە - كېرەكلىرىنى قاتتىق تەكشۈرۈپ، تۈزەشتۈ - رۈشكە كىرىشىپ كەتتى. قوماندان موخۇركىسىنى قاتتىق شو - راپ، كۈلۈمسىرەپ جەڭچى - ئوفىتسېرلەرگە بىر - بىرلەپ قاراپ چىقتى. ئۇ: «قىسىمىز بوش ئەمەس، يارايدۇ، سىناق - لارغا بەرداشلىق بېرەلەيدۇ - دەپ مەغرۇرانە كۈلدى. ئەمدىكى جەڭ - ئىسسىققىنا ياخشى غىزالىنىش جېڭىدىن ئىبارەت. قېنى تېز تۇتۇش قىلايلى، ئوفىتسېر - جەڭچىلەر غىزالىنىپ بىرنەچچە سائەت دەم ئېلىۋالسۇن، ئاتلارنىمۇ تويغۇزۇپ، ھەممىنى تەق

قىلىپ يولغا چىقىڭلار، ئامەت تىلەيمەن» دەپ تاڭ سۆزۈلمەي شوتىغا يۈرۈپ كەتتى.

قاراڭ! مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋدەك قىسىمدا جەڭ - چى - ئوفىتسېرلار بىلەن، قول ئاستىدىكى خىزمەتچىلەر بىلەن، جاپا - ھالاۋەتتە ھەقىقىي بىرگە بولىدىغان رەھبەرلەر ئېيتىلغان - دەك ئۇنداق جىق چىقمايدۇ. مەرھۇم خەلق ئاممىسىنىلا، جەڭ - چىلەرنىلا كۆڭلىگە پۈككەن تولىمۇ دىيانەتلىك رەھبەر ئىدى. خان يايلىقى بىلەن داۋان ئارىلىقىدا مۇز چوقۇپ يول ئې - چىش، مۇز ئۆرلەپ تۇپتۇز بولۇپ كەتكەن داۋان يولىنى چوقۇپ پەلەمپەي يول ياساش ئىنتايىن جاپالىق ئىش ئىدى. ئاۋانگارت ئەترەت بىلەن ئادەتتىكى ئىزۋوت ۋە بەنلەرنى ئۆزئارا كىرىشتۈ - رۇپ، قۇيۇلۇپ تۇرغان تەر، يېرىلىپ، زەخمىلىنىپ تۇرغان قوللاردىن ئېقىپ تۇرغان قانلارغا قارىماي، بەس - بەستە 10 سائەت قاتتىق ئىشلەپ، يوللارنى راۋانلاشتۇردۇق.

«موزات غوجام» شىجائىتىمىزگە تەن بېرىپ يول بەردى. كەچتە مۇز چوققىسىدا تېپىلىپ، كۆز يەتمەس چوڭقۇر مۇز غارىغا دومىلاپ چۈشۈپ كەتكەن جەسۇر جەڭچىمىز ئەمەت مۇسانىمۇ ئۆز پاناھىدا سالامەت ساقلىدى. بىر - بىردىن قاتار تىزىلىپ، ئاتلار - نى خۇددى غالتەكتە ئويىناتقان ئوغلاقتەك تاقلىتىپ ماڭغۇزۇپ، ئەتىسى كۈن بىر غۇلاچ كۆتۈرۈلگەندە مۇز داۋاندىن ئامان - ئېسەن ئۆتۈپ، تەڭرىتاغ باغرىدىكى ئوتلاققا چۈشۈپ بولدىق. چوڭ قىسىمنى باشلاپ كېلىۋاتقان قوماندان مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئېچىلغان يوللارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، تاڭ يورۇش ئالدىدا داۋان ئۈستىگە يېتىپ كېلىپ، ئاخىرقى ئىزۋوتىمىز بىلەن داۋاندىن چۈشۈپ، ئوفىتسېر - جەڭچىلەر بىلەن بىر - بىرلەپ كۆرۈشۈپ، ھال سوراپ: «6 يىل توسۇلۇپ كەتكەن بۇ

جاھانغا مەشھۇر «مۇز داۋان» يولىنى يېڭىۋاشتىن ئاچتۇق. شىند-
جاڭنىڭ بۆلۈنۈپ تۇرۇش ھالىتىگىمۇ خاتىمە بېرىلدى. . . .
قاراڭلار، بۇ نېمە دېگەن ئوبدان ئوتلاق، قاراڭلار، كۈمۈشتەك
ئېقىن ۋە بۇلاق سۇلىرى نېمە دېگەن گۈزەل! بۈگۈن كۈن نېمە
دېگەن ياخشى، قېنى ئوبدان ناشتا قىلىۋېلىپ، سۇدا ئۈزۈپ
چىمەنلەر ئىچىدە ئېچىلىپ ئويىناپ ھاردۇقىمىزنى چىقىرىۋالايلى»
. ئوفىتسېر - جەڭچىلەر كۆيۈمچان رەھبەرگە مىڭلارچە مەمنۇند-
لۇقىنى بىلدۈرۈشۈپ، ئۆز بەنلىرىگە خۇشال تارقىلىشتى.
يولداش ئىمىنوۋ ماڭا: «قېنى كېلىڭ، بىزمۇ ناشتا قىلىۋا-
لايلى» دەپ كۈنگە قاراپ بىرنەچچە كېرىلىۋېتىپ، راھەتلەنگەن
ھالدا پۇتلىرىنى ئۇزۇن سۇنۇپ ئولتۇردى. گەرچە ئۆزىگە تازا
ھاردۇق يەتكەن بولسىمۇ، چىرايىدىن خۇشاللىق يېغىپ، ۋۇجۇ-
دى كۈچكە توشۇپ تۇرۇپتۇ. ئادىتى بويىچە سەپەرگە ئېلىۋالغان
مايلىق توقاچ، كىشىش، قەنت - گېزەكلىرى بىلەن چاي ئىچىد-
ۋېتىپ: «شىنجاڭمۇ ئازاد بولدى، ماۋ جۇشىنىڭ، كوممۇنىست-
تىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بىلەن
تەڭ ئازاد بولدى. شىنجاڭ خەلقى جۇڭگو ئازادلىق ئارمىيىسىد-
نىڭ ۋە بىز ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ئارمىيىسىنىڭ باتۇرانە كۈرد-
شى بىلەن ئازاد بولدى» دەپ ئېچىلىپ - يېيىلىپ سۆزلەپ
كەتتى. قومانداننىڭ شوتىدىن تارتىپ مەلۇم بولۇۋاتقان خۇشاللىد-
قىنى ئەمدى چۈشەندىم. مەن 1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ
بېشىدىن 1950 - يىلى 7 - ئايغىچە يولداش ئىمىنوۋنىڭ بىۋاسىد-
تە رەھبەرلىكىدە بولدۇم. بۇ ۋاقىتتا ماڭا قالغان چوڭقۇر تەس-
رات شۇ بولدىكى، يولداش ئىمىنوۋ پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ
ئازاد بولغىنىدىن تولمۇ خۇشال ئىدى. ماۋ جۇشىغا، جۇڭگو
كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە بولغان ئەقىدىسى ناھايىتى چوڭقۇر

ئىدى. پارتىيە رەھبەرلىكىدە خەلققە، مىللەتكە بەخت - سائادەت
يارىتىشتەك ئۇلۇغۋار ئىشقا ئۆزىنى ئۇنۇتقان ھالدا جان پىدا
قىلغانىدى.

مۇز داۋاندىن يۈرۈپ، قىزىل، جام قاتارلىق 3 قونالغۇ
ئارقىلىق ئاقسۇ كونا شەھىرىگە كىردۇق ۋە سەل بۇرۇن ئاقسۇغا
ئورۇنلاشقان خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 1 - بىڭتۇەن 2 - كور-
پۇس دىۋىزىيىسىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى، ئوفىتسېر - جەڭ-
چىلىرىنىڭ كۈچلاردا قىزغىن قارشى ئېلىشىغا ئېرىشتۇق.
قېرىنداش قىسىملار جەڭچىلىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ، غەلبە
شادلىقىنى تەنتەنە قىلىشتۇق. ئاقسۇ كونا - يېڭى ئىككى شەھەر
خەلق ئاممىسى، بىرقانچە ناھىيە خەلق ۋەكىللىرى ۋە ھەربىي
قىسىملاردىن ھاسىل بولغان، خۇددى ئاقسۇ دەرياسىدەك ئاققان
قارشى ئېلىش توپىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن مەردانە قەدەملىرىمىز بى-
لەن رەھمەت، تەشەككۈرلىرىمىزنى ئىزھار قىلىپ ئۆتۈپ، ئال-
دىن تەييارلاپ قويۇلغان ھەربىي گازارمىغا ئورۇنلاشتۇق.
شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن يېڭىلا ئازاد بولغان، خەلق ئازادلىق
ئارمىيىسىنىڭ 2 - كورپۇسى شىنجاڭغا يېڭىلا كىرگەن، كونا
ھاكىمىيەت ئاپپاراتلىرى تېخى ئۆز پېتى ساقلانغان، قىسقىسى،
كونا تۈزۈلمىنىڭ تېخى ھېچ نېمىسىگە تېگىش قىلىنمىغان چاغلار
بولغاچقا، ۋەزىيەت مۇرەككەپ ئىدى. بولۇپمۇ ئاقسۇنىڭ ۋەزىيىد-
تى تېخىمۇ جىددىي ئىدى. چۈنكى ئاقسۇ گومىنداڭ ئەكسىيەتچى-
لىرىنىڭ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابغا قارشى ھەربىي كۈچى ۋە جا-
سۇسلۇق قۇرۇلۇشى ئالاھىدە كۈچەيتىلگەن، جۇڭگو كومپارتىيىد-

سىگە، كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو ئىنقىلابىغا، بولۇپمۇ ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا قارشى ئەكسىيەتچىل تەشۋىقاتلار نەچچە يىللار داۋامىدا كۈچەپ ئېلىپ بېرىلغان ۋە ئەكسىيەتچىل كۈچلەر كۆپ توپلانغان رايون ئىدى. بۇيرۇققا بىنائەن ئۈچ ۋىلايەت ئىند-قىلابى ئارمىيىسىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭغا چۈشكەن قىسمىنىڭ ئالدى بىلەن ئاقسۇغا ئورۇنلىشىشى، جۇڭگو كوممۇنىستىك پار-تىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە خىزمەتلەرنى قانات يايدۇرۇشنىڭ پەر-دىسىنى ئېچىپ، ۋەزىيەتنى ئوڭشاش، جەمئىيەت ئامانلىقىنى ياخشىلاش، ھەر مىللەت خەلقىگە مەنپەئەتلىك ئىجتىمائىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇشتا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. جاي-لاردا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەشكىللىرى قۇرۇل-مىغان، يەرلىك مىللىي كادىرلار يوق دېيەرلىك ئىدى. مۇشۇند-داق شارائىتتا ئىش قىلماق، ئىش قىلغاندىمۇ بىر باشقا ئېلىپ چىقماق ھەقىقەتەنمۇ قىيىن ئىدى.

ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن رەھبەرلىرىدىن مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ، سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ باشچىلىقىدىكى مۇنداق كوممۇنىزم ئېڭىغا ئىگە ئوفىتسېرلاردىن قۇرۇلغان ئىند-قىلابىي قوشۇننىڭ جايلارغا يېڭىلا ئورۇنلاشقان ئازادلىق ئارمىيە قىسىملىرىغا قوشۇلۇشى يېڭى ۋەزىيەتنىڭ مۇقەررەر نەقەزاسى بولۇپ قالغان ئىدى. شۇنداقلا كومپارتىيە بىلەن خەلق ئاممىسى-نىڭ جىددىي تەلەپ - ئارزۇسى ئىدى. قىسىمىز ئورۇنلىشىشى بىلەن ئازادلىق ئارمىيە قىسىملىرى ئۈچۈن چەكلىنىپ تۇرغان رايونلارنىڭ چەكلىرى ئېلىپ تاشلاندى. ئازادلىق ئارمىيە 5 - دىۋىزىيىسىنىڭ كوماندىرى يولداش شۈيگۈۋەشەن، سىياسىي كو-مىسسارى يولداش لى چۈەن يولداش ئىمىنوۋ ۋە سەيپۇللايوۋلار بىلەن ئاقسۇ رايونىنىڭ يېڭى رەھبەرلىك يادروسى شەكىللىنىپ،

كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ خىزمەتلىرى ئوڭۇشلۇق قانات يېيىپ كەتتى.

ۋەزىيەتنىڭ تەلپى بويىچە ئىدارە، ئورگانلاردا، مەكتەپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ئورۇنلىرىدا، ئاممىۋى تەشكىلات ۋە كەڭ خەلق ئاممىسى ئىچىدە ئۇلۇغ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقى، جۇڭگو مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ ئۈزۈل - كېسىل غەلبە قىلغانلىقى توغرىسىدىكى تەشۋىقات داغدۇغىلىق قانات يايدۇرۇلدى. ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى جۇڭگو مىللىي دېموك-راتىك ئىنقىلابىنىڭ بىر قىسمى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى-نىڭ قۇرۇلغانلىقى مەلۇم مەنىدە ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىنىڭمۇ ئۈزۈل - كېسىل غەلبە قىلغانلىقى بولدى، ئەلۋەتتە. بۇ مەز-مۇنى ئورگانىك باغلاپ تەشۋىق قىلىش تېخىمۇ رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە بولدى. جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ قۇرۇلغانلىقىنى تەشۋىق قىلىش - جۇڭگو ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۇلۇغ داھىيىسى ماۋ جۇشىنى، جۇڭگو خەلقىنىڭ نىجاد يۇلتۇزى جۇڭگو كوممۇ-نىستىك پارتىيىسىنى، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ بىۋاسىتە رەھ-بەرلىكىدىكى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ھاكىمىيىتى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتى ئىكەنلىكىنى تەشۋىق قىلىش مەزمۇنلىرىنى ئۆز ئى-چىگە ئالدى. ئەڭ دەسلەپكى تەشۋىقات ھەرىكەتلىرىنىڭ ئۇيۇشتۇ-رۇلۇپ داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىلىشىدا يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ، سەيدۇللا سەيپۇللايوۋلارنىڭ ئەستايىدىل يېتەكچىلىك رولى ناھايىتى زور بولدى.

تەشۋىقاتقا زىچ بىرلەشتۈرۈلۈپ، ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىد-لىك كونا ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى خەلق ھۆكۈمىتىگە ئۆزگەر-تىپ قۇرۇش ئىشى ئېلىپ بېرىلدى. ناھىيە ھاكىملىرى قىسىم-

مىزنىڭ مۇنەۋۋەر كادىرلىرى ۋە يولداش سەيدۇللا سەيپۇللايوۋ باشچىلىقىدىكى تەشۋىقات ئەترەتلىرىدىكى خادىملاردىن تەيىنلەندى. ئازادلىق ئارمىيە قىسىملىرىدىن ۋەكىللەر (ئەمەلىيەتتە پارتىيە ۋەكىللىرى) سەپلەندى؛ ۋىلايەت، ناھىيىلەرنىڭ جامائەت خەۋپسىزلىك ئورگانلىرىنىڭ باشلىقلىرى قىسىمىمىزنىڭ سىياسىي خادىملىرى ۋە يەرلىك ئوقۇمۇشلۇق ئىلغارلاردىن سەپلەندى؛ ۋىلايەت ۋالىيسى ۋە ۋىلايەت ئورگانلىرىنىڭ مەسئۇللىرى ئۈچ ۋىلايەت كادىرلىرى بىلەن ئازادلىق ئارمىيە قىسىم كادىرلىرى ۋە يەرلىك ئىلغار كەسىپ ئەھلىلىرىدىن قويۇلدى؛ تەشۋىقات ھەرىكىتى ئارقىلىق خەلقنىڭ كۆزى ئېچىلدى، ئاڭ سەۋىيىسى كۆتۈرۈلدى، بۇ ئاساستا بەگلىك، بوجاڭلىق تۈزۈمى دەسلەپكى قەدەمدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېزا - كەنت باشلىقلىرى خەلقنىڭ كۆرسىتىشى، ماقۇللۇقى بىلەن يېڭىدىن بەلگىلەندى. دېمەك، خەلق ئۆزىنىڭ ئازاد بولغانلىقىغا ئەمدى ئىشەندى، يەرلىك ھاكىمىيەت ئورگانلىرى خەلق دېموكراتىيىسىدىكى ھاكىمىيەت تۈسىنى ئېلىپ، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى يەرلىك خەلق ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىغا ئايلاندى. خەلق ھەرىكەتكە كەلدى. خەلق دۈشمەنلىرى يېتىم قېلىپ دەككە - دۈككىدە قالدى. ماۋ جۇشى ياشىسۇن! جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى ياشىسۇن! خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى ياشىسۇن! دېگەن شوئارلار ھەر تەرەپتىن ياڭراپ، پەلەككە ئۆرلىدى. يۇقىرىقىلار جۇڭگو مىللىي دېموكراتىك ئىنقىلابىنىڭ تىنچ ئازاد بولغان رايونلاردا چوقۇم ئورۇندىلىشقا تېگىشلىك ئىنقىلاب بولۇپ، ئۇنىڭ ياخشى ئورۇندىلىشى سوتسىيالىستىك ئىنقىلابنىڭ ئېلىپ بېرىلىشىغا ئاساس سالاتتى. بۇ ئىنقىلابنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغان مىللىي رايونلاردا ئېلىپ بېرىلىشى سىياسەت.

چانلىقى ناھايىتى كۈچلۈك ئىش ئىدى. مۇھەممەتئىمىن ئىمىد-نوۋ، سەيدۇللا سەيپۇللايوۋدەك بىرقەدەر يۇقىرى بىلىملىك، تەجرىبىلىك، ئامما ئىچىدە نام شەرىپى بار ئابىرۇيلۇق مىللىي رەھبىرىي كادىرلار بولمىسا، رايونىمىزدا ئىنقىلابىي ئىشلار ئۇنداق ئاسانغا چۈشمەس ئىدى.

گومىنداڭ ھاكىمىيىتى جەنۇبىي شىنجاڭنى تالاپ يەپ قۇرۇ-تۇپ بوپتۇ، ئاقسۇنىڭ 12 - ئېيىدا خېلى قاتتىق سوغۇق بولدى. دۇ. گازارىمىلار سوغۇق، قالايدىغان ئوتۇن يوق، كۈنلۈك 3 ۋاخ تاماقنىڭ ئىككى ۋاقتلىقى بىردىن گىردە، بىر ۋاقتلىقى گۆش - ماي، كۆكتاتى ئاز سۇيۇق - سەلەڭ ئاش، ئەيتاۋۇر تەسەۋۋۇر قىلغۇسىز تۇرمۇش قىيىنچىلىقىغا يولۇققىلى تۇردۇق. «كىيىم-نى ياماشقا بولىدۇ، قورساقنى ياماشقا بولمايدۇ». شۇنىڭغىمۇ لىۋىمىزنى چىڭ چىشلەپ، خەلق ئۈچۈن خىزمەت ئورنىمىزدا چىڭ تۇردۇق. ھەر نەرسىنىڭ ئىككى تەرىپى بولىدۇ. يولۇققان ئېغىر قىيىنچىلىق كەڭ ئوفىتسىر - جەڭچىلىرىمىزنىڭ ئىسىمىمىزغا تىبىداتلىققا قارشى غەزەپ - نەپرىتىنى يەنىمۇ ئۇلغايىتى، خەلق ئازادلىقى، خەلقنىڭ بەخت - سائادىتى ئۈچۈن ھەرقانداق قىيىنچىلىقنى بېسىپ چۈشىدىغان جەڭگىۋارلىقنى ئاشۇردى.

ئاقسۇدا تۇرۇشلۇق ھەقىقەتكە قايتقان قىسىمنىڭ (بىر بىر-رىگادا) يېڭىلىگىنىگە تەن بەرمىگەن ئايرىم بىرنەچچە كاتتىباشلىدى. رى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىغا ۋە ئۇنىڭ ئارمىيىسىگە ھېلىمۇ قاتتىق ئۆچمەنلىك قىلاتتى. ئاقسۇغا ئورۇنلاشقىنىمىزدىن باشلاپ بىزگە چىقىلىپ، چاتاق تېرىش ئۈچۈن ھە دەپسە تېلېفون سىملىرىنى كېسىۋېتىپ، قىسىمىمىزنى ئوچۇق - ئاشكارا رازۋېدكا قىلاتتى. گازارىمىنىڭ ئورۇنلىشىش خەرىتىسىنى سىزىۋالاتتى. قوراللىرىنى كۆز - كۆز قىلىپ، تەھدىت سالاتتى. قىلماقچى

بولغان شۇملۇقلىرىنىڭ ھېچ قايسىسىدىن قولىنى تارتمىدى. لېكىن بۇ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشنىڭ نەقەدەر نازۇك ئىكەنلىكىنى ھېسابقا ئالماي بولمايتتى.

ھەقىقەتنىڭ ئۆلچىمى ئەمەلىيەت. ئەمەلىيەت ھەممىنى توغرا باھالالايدۇ، ھەممىگە توغرا ھۆكۈم قىلالايدۇ. قىسمىمىزنىڭ تىزگىنى ئىمىنوۋنىڭ قولىدا ئىدى. قاياققا تارتسا شۇ ياققا ماڭاتتى. چۈنكى مەسىلىلەرنى توغرا بىر تەرەپ قىلىش ئۇنىڭ قولىدىن كېلەتتى. ئۇ دائىم: «ئاقسۇنىڭ قىيىنچىلىقى ئېغىر، ھازىر بىزنى شۇنچىلىكلا تەمىنلىيەلەيدۇ. بىز يولۇقۇۋاتقان قىيىنچىلىق ۋە ئاۋارىچىلىقلار ۋاقىتلىق، تېز ئۆتۈپ كېتىدۇ. ھەقىقەتكە قايتقان قىسمىمىزنىڭ كۆپچىلىكى ياخشى، بىرقەدەر ياخشى، قۇتراۋاتقان جاھىللار ئازچىلىق، چوڭ ئىش تەۋرىتەلمەيدۇ. ھېچ نېمە قىلالمايدۇ... شۇنداقتىمۇ بىز يۇقىرى ھوشيارلىق ۋە جەڭگىۋارلىقنى ئاشۇرۇپ تاقابىل تۇرۇشىمىز لازىم. ئىشىنىشىمىز كېرەككى، مەسىلىلەر تېز بىر تەرەپ قىلىنىدۇ، كوممۇنىستىك پارتىيىنىڭ رەھبەرلىكى بار، خەلق ئارمىيىسىنىڭ قوللىشى، كەڭ ئاممىنىڭ يېقىندىن قوللىشى بار، بۇلارغا ۋە ئۆزىمىزگە تولۇق ئىشىنىشىمىز لازىم» دەپ تەرىپىيە بېرىپ، تەشەببۇسكارلىقنى قولىدا تۇتۇپ كەلدى. پولكوۋنىڭ ئىمىنوۋ ئېغىر قىيىنچىلىقنى ئوفىتسېر - جەڭچىلەر بىلەن تەڭ تارتتى. ئۆزىگە خاس زېرەكلىكى بىلەن چوڭقۇر ئويلاپ، ھەممىنىڭ تېگىگە يەتتى. ھەممىنى، بولۇپمۇ سىياسىيۋىلىكى كۈچلۈك، نا-زۇك، قىزىق نۇقتىلارنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن توغرا بىر تەرەپ قىلدى. كەڭ ئوفىتسېر - جەڭچىلەر قوماندانى يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋدىن سۆيۈنەتتى، ئىمىنوۋ بىلەن پەخىرلىنەتتى.

تازا جىددىي كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ھەقىقەتكە قايتقان قىسىم سىلڭبۇسى قىسمىمىزدىن ئىمىنوۋ باشلىق ئوندەك مۇھىم كوماندىرنى چايغا تەكلىپ قىلدى. چايغا بېرىش ياكى بارماسلىق مۇزاكىرە قىلىندى. بەزىلىرىمىز بۇ «بىر توزاق» دېيىشسەك، بەزىلىرىمىز بۇ «بىر سۇيقەست» دېيىشتۇق. بەزىلىرىمىز «بىر-رىشقا بولمايدۇ» دەپ كېسىپ ئېيتىشتۇق. يولداش ئىمىنوۋ ئېغىر - بېسىقلىق بىلەن پىكىرلەرنىڭ ھەممىسىنى ئاڭلىدى. ئاخىرىدا ئۇ: «بۇنىڭ سۇيقەست، سۇيقەست ئەمەسلىكى توغرىدا لىق كېسىپ بىر نېمە دېيەلمەيمىز، بىپەرۋالىق قىلىشتىن ساق-لانغىنىمىز، ھوشيار يۈرگۈنىمىز ياخشى. خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى رەھبەرلىكى ئەتراپلىق ئويلىشىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ قويدى، بىخەتەرلىكىمىز كاپالەتكە ئىگە، بىرەر مۇھاپىزەتچى ئېلىۋالدىمىز، سىز (ماڭا) ئوقۇش ئىسكادىروندىن 5 نەپەر خىل جەڭچىدىن ئېلىۋېلىپ، زىياپەت زالى ئىشىكى ئالدىغا ئورۇنلاشتۇرۇڭ. بىز يوللۇق ئىش قىلىمىز، بارمىغاندىن بارغىنىمىز يول-لۇق بولىدۇ، ئېھتىيات قىلىدىم دەپ قورۇنۇپ تۇرماي غۇرۇرىمىز بىلەن كۆكرىكىمىزنى كېرىپ ئولتۇرىمىز. ئۇلارنى دۈشمەن دەپ تۈگۈلۈپ ئولتۇرماي، «دوست» دەپ ئېچىلىپ ئولتۇرىمىز. زىياپەتتە ئىش چىقمايدۇ، خاتىرجەم بولايلى» دەپ زىياپەتكە بارىدىغان ۋە قىسىمنى جەڭگىۋار ھالەتتە تۇتۇپ تۇرىدىغان كوماندىرلارنى تەسىرلەندۈرۈپ قايىل قىلدى. زىياپەت قانداق بولمىسۇن، راست - يالغاندىن بولسىمۇ ھىجىيىپ، كۈلۈشۈپ ياخشى ئۆتتى. ئۇلار ئانى سۆزلىسە، ئىمىنوۋ ۋە ئۇنىڭغا قاراپ ئىش قىلىدىغان ئاساسلىق مېھمانلار ماۋ جۇشى ۋە مەركەزنىڭ ھەقىقەتكە قايتقۇچىلارغا قاراتقان سىياسەتلىرىنى، شىنجاڭ خىزمىتى توغرىسىدىكى بۇيرۇقلارنى ھەم ئىتتىپاقلىقنى ۋە ئۆزگىرىشنى قوبۇل قىلدى.

لىشىنى سۆزلەپ، ئۇلارنى «بۇلار بوش ئەمەسكەن» دېگەن كۆز قاراشقا كەلتۈردۇق.

- 5 -

مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ شىنجاڭدىكى مۇدەھىش كونا تۈزۈم-نى پاچاقلاپ، جۇڭگوچە گۈزەل سوتسىيالىزم جەمئىيىتىنىڭ ھۈلىنى سالغۇچى يۇقىرى ساپالىق بىرىنچى ئەۋلاد رەھبىرى تاپانچىلاردىن ھېسابلىنىدۇ. ئاپتونوم رايونىمىزدىن ئېلىپ ئېيت-ساق، يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ يەرلىك ئاز سانلىق رەھ-بىرى كادىرلار ئىچىدىكى ئەڭ دىيانەتلىك بىرىنچى ئەۋلاد رەھبەر ئىدى. ئېزىش - ئېزىلىشنىڭ بارلىق زۇلۇم - سىتەملىرىنى، ھوقۇقسىزلىق، تەڭسىزلىكنىڭ چىدىغۇسىز خورلۇقلىرىنى ئۆ-زىگە يىغىۋالغان مۇستەملىكە، يېرىم مۇستەملىكە كونا جۇڭگو تۈزۈمىنى ماۋ جۇشى رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگونىڭ بىرىنچى ئەۋلاد ئىنقىلابىي قوشۇنى پاچاقلاپ تاشلاپ، بۈگۈنكى نۇرلۇق يېڭى جۇڭگونىڭ مۇستەھكەم ھۈلىنى سالدى. بۇ بىر ئەۋلادنىڭ تەڭ-داشسىز باتۇرلۇق كۈرىشى بولمىغان بولسا، بۈگۈنكى يېڭى جۇڭگو بولمىغان بولاتتى. جۇڭگونىڭ ئايرىلماس قىسمى بولغان شىنجاڭ-دا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىكى جۇڭگو خەلق ئىنقىلابىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلغان، ئۈچ ۋىلايەتنى بازا قىلىپ، يولداش ئىمىنوۋدەك بىر تۈركۈم ۋەتەنپەرۋەر، كوممۇ-نىزم ئېڭىغا ئىگە ئىلغار تاپانچىلارنى رەھبەرلىك يادروسى قىلغان، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىق تۈزۈمىنى ئۈچ ۋىلا-يەتتە پاچاقلاپ تاشلاپ، 7 ۋىلايەتتىكى گومىنداڭنىڭ كۈچەيتىل-گەن زور ھەربىي قوشۇنىنى قاتتىق ئىسكەنجىگە ئېلىپ، جۇڭگو

خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ غەربىي شىمالدىكى غالىبانە ئىلگى-رىلىشىگە ماسلىشىپ، كۈرەشنى كۈچەيتىپ بارمىغان بولسا، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولۇشى، شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن شىنجاڭغا كىرگەن خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن شىنجاڭدىكى ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابى ھەربىي قوشۇنى قۇچاقلىشىپ ئۇچرىشىپ، بىر ياقىدىن باش، بىر يەڭ-دىن قول چىقىرىشىپ، مۇرىنى - مۈرىگە تىرەپ، بىرلىكتە كۈرەش ئېلىپ بارمىغان بولسا، شىنجاڭدىكى كونا تۈزۈمنى ئۆ-زۈل - كېسىل بىتچىت قىلىپ تاشلىشى، يېڭى سوتسىيالىزم تۈزۈمىنىڭ ھۈلىنىڭ دەل قارارىدا قۇرۇلۇپ، بۇنداق پۇختا قو-پۇرۇلۇشى خېلى قىيىن بولاتتى. مەن يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە بىرگە بولغان ئاشۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى گۈزەل سوتسىيالىستىك يېڭى جەمئىيەت قو-رۇش ئىدىيىسىنىڭ قەتئىيلىكىنى كۆرگەن ئىدىم. ئۇنىڭ بۇ ئۇلۇغۋار غايىدىن تۇغۇلغان توغرا كۆزىتەلەيدىغان، توغرا باھا بېرەلەيدىغان، جايىدا تەدبىر قوللىنىلمايدىغان ئەقىل - پاراسىتى-دىن، ھارماس - تالماس جاسارىتىدىن ھەيران قالاتتىم ۋە ئىل-ھاملىناتتىم.

1949 - يىلى 12 - ئاينىڭ 19 - كۈنى تۈن يېرىمدا يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ مېنى ئىشخانىسىغا چاقىرتىپ: «سىزنى قىسمىمىزنىڭ ئالدىن قەشقەرگە بېرىپ، ئازادلىق ئار-مىيە 2 - جۈنىنىڭ رەھبەرلىكى بىلەن ئالاقىلاشقۇچىسى قىلىپ بەلگىلىدۇق، ئەتە بىر كۈن ۋاقىت بېرىمىز، ياخشى تەييارلىنىپ ۋاقتىدا يولغا چىقىڭ، 26 - دېكابىردىن قالماي قەشقەرگە يېتىپ بېرىپ، كورپۇس كوماندىرى گوجىفېڭ، كومىسسار ۋاڭ ئىنماۋ، مۇدىر زېچې ۋە باشقا مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەر بىلەن كۆرۈشۈپ،

ئەھۋالىمىزدىن مەلۇمات بېرىش، ئۇلارنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى ۋە كۆرسەتمىلىرىنى بىزگە خەۋەر قىلىپ تۇرۇڭ» دەپ ۋەزىپە تاپ- شۇردى. 21 - دېكابىر 6 نەپەر مۇھاپىزەتچى بىلەن ئاتلىق يولغا چىقىپ، يول بويى كۈتۈۋالغۇچى يۇرت باشلىقلىرى بىلەن ئاممىغا ئازادلىقىمىزنى تەشۋىق قىلىپ مېڭىپ، قەشقەردە 2 - جۈن رەھبەرلىرىگە قىسمىمىزنىڭ ئەھۋالى بىلەن رەھبەرلىرىمىزنىڭ سالام ۋە تىلەك - ئارزۇلىرىنى يەتكۈزۈپ، ماۋجۇشى ۋە مەركەز- نىڭ شىنجاڭ خىزمىتى توغرىسىدىكى يېقىنقى يوليورۇقلىرى بويىچە ئاقسۇدىكى 5 - دىۋىزىيە بىلەن يېقىن ھەمكارلىشىپ ئىشلەۋاتقانلىقىمىزنى، ئاقسۇنىڭ ئىشلىرى يۈرۈشۈپ، جەمئى- يەت ئامانلىقىنىڭ ياخشىلىنىپ بېرىۋاتقانلىقى قاتارلىقلاردىن مە- لۇمات بەردۇق ھەم بۇ رەھبەرلەرنىڭ سالام ۋە تۈرلۈك ئورۇنلاش- تۇرۇش، تەكلىپ - پىكىرلىرىنى ۋاقتى - ۋاقتىدا پولكوۋنىڭ ئىمىنوۋغا يەتكۈزۈپ، ئۇنىڭ يوليورۇقلىرى بويىچە كۈتۈۋېلىش خىزمەتلىرىنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ باردۇق. قىسمىمىزنىڭ ئورۇن- لاشتۇرۇلۇشى قەشقەر كونا شەھىرىدىكى «سېو» قاتارلىق بىر- قانچە مۇھىم جايلار بولدى. پولكوۋنىڭ مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ- نىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە قەشقەردىكى ئابدۇرېھىم ئىمىن (پى- تەك)، ئابدۇلھەق ئېزىز، ياقۇپ ھاجى قاتارلىقلارنىڭ يېقىندىن ھەمكارلىشىشلىرى، 2 - جۈننىڭ مەدەتكارلىقى بىلەن پولكوۋ- نىڭ ئىمىنوۋ تاپشۇرغان ۋەزىپىلەر ياخشى ئىشلەندى.

1950 - يىلى 3 - يانۋار بولۇشى كېرەك، پولكوۋنىڭ مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ بىۋاسىتە قوماندانلىقىدا چوڭ قوشۇ- نىمىز قەشقەرگە يېتىپ كەلدى. قارشى ئېلىش ئۈچۈن شەھەر سىرتىغا چىققان ئازادلىق ئارمىيە 2 - جۈننىڭ باشلىقلىرى، ئوفىتسېر - جەڭچىلىرى ۋە قەشقەر خەلقىنىڭ قارشى ئالغۇچىلار

توپىنىڭ بۇ بېشى بىلەن ئۇ بېشىغا كۆز يەتمەي قالدى. قەشقەر داغدۇغىلىق بايرام تۈسگە چۆمدى، قەشقەر ئاسمىنىنى قاپلىغان ناغرا - سۇناي، دۇتتار - تەمبۇر، راۋاب - ساپايى، داقا - دۇمباق ساداسى ئىچىدە قىسمىمىز «سېو» غا كىردى.

قەشقەر چوڭ شەھەر ئىدى، يەنە كېلىپ جەنۇبىي شىنجاڭ- نىڭ مەركىزى ئىدى. قەشقەر خىزمىتىنىڭ قانداق ئىشلىنىشى ۋە قەشقەر ئەھۋالىنىڭ قانداق بولۇشى پۈتۈن شىنجاڭغا تەسىر كۆرسىتەتتى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كو- مىتېتى 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 23 - كۈنى يولداش پىڭ دېخۇەيگە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسى بىلەن ئىتتىپاقلىشىش ھەققىدە بەرگەن تېلېگراممىسىدا: «ئۆتكەنكى بىر قانچە يىلدا ئۆ- زىنىڭ ئىنقىلابىي ھەرىكىتى بىلەن گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىد- نىڭ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇنىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، جۇڭگو ئىنقىلابىغا ماسلىشىش جەھەتتە ناھايىتى زور رول ئوينىدى، شۇڭا 14 مىڭ كىشىلىك مىللىي ئارمىيىنى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى بىلەن بىرلىكتە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلى- رىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارنى خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ يەرلىك مىللەتلەر بىلەن ئالاقە باغلىشىدىكى كۆۋرۈك قىلىپ، خەلق ھاكىمىيىتى، يەرلىك قوراللىق كۈچ ۋە يەرلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرى قۇرۇش قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەش كېرەك» دەپ مۇھىم يوليورۇق بەرگەن. شۇنىڭ بىلەن يەنە پارتىيە مە- ركىزىي كومىتېتى، ماۋ جۇشى شۇ مەزمۇندا بىرنەچچە قېتىم يوليورۇق بەرگەن.

مەركەزنىڭ يوليورۇقى بويىچە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىد- سى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنى قۇرۇش تۈزۈمى بويىچە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 5 - جۈنى قىلىپ ئۆزگەرتىپ

قۇرۇلدى. پولكوۋنىك مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بۇ قۇرۇلۇشنىڭ مۇھىم يېتەكچىلىرىنىڭ بىرى سالاھىيىتى بىلەن مۇھىم رول ئوينىدى. جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بېۋروسىنىڭ رەھبەرلىكى، 5 - جۇن، 2 - جۈنلەرنىڭ بىۋاسىتە رەھبەرلىكىدە پولكوۋنىك ئىمىنوۋ باش بولۇپ 5 - جۈننىڭ 13 - دىۋىزىيىسىنى ۋە قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەنلەردە تۇرۇشلۇق بۇ دىۋىزىيىنىڭ 37 - ، 38 - ، 39 - پولكىلىرى بىلەن بىۋاسىتە قاراشلىق ئورگانلىرىنى 1950 - يىلنىڭ 4 - ئايلىرىغىچە مۇكەممەل قۇرۇپ چىقتى. ئۆزى دىۋىزىيە كوماندىرى، دىۋىزىيە پارتكومىنىڭ شۇجىسى بولدى. ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ 5 - جۈنى قىلىپ قۇرۇلۇشى بىلەن ئۇنىڭ 13 - ، 14 - دىۋىزىيىسى، 7 پولكى شىنجاڭغا كىرگەن ئازادلىق ئارمىيە قىسىملىرى بىلەن بىرلىكتە پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئورۇنلىشىپ، شىنجاڭنىڭ قىياپىتىدە يىپيىڭى ۋەزىيەت يارىتىپ، كوممۇنىستىك پارتىيە خىزمەتلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق قانات يېيىشىغا كاپالەتلىك قىلدى.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ، سەيدۇللا سەيپۇللايۇۋ قەشقەردە كومپارتىيىنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭ رەھبەرلىك يادروسىنىڭ غول رەھبەرلىرىدىن بولۇپ، ئۇلار يەرلىك خەلق ھاكىمىيەتلىرى، يەرلىك پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ قۇرۇلۇشىدا مۇھىم مەسئۇلىيەتنى ئۈستىگە ئېلىشتى.

پارتىيىمىز 1949 - يىلنىڭ ئاخىرىدىن 1950 - يىلنىڭ 4 - ئېيىغىچە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تۈركۈم بويىچە يولداش سەيپىدىن ئەزىزى باشلىق ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ناھىيە، پولك دەرىجىلىكتىن يۇقىرى كوممۇنىزم ئېڭىغا ئىگە مۇنەۋۋەر كادىرلىرىنى

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ئەزالىقىغا كاندېداتسىز ۋە كاندېداتلىق قوبۇل قىلدى. ئالدىن قوبۇل قىلىنغان ئىككى تۈر - كۈمبىكىلەر ئىمىنوۋ قاتارلىق رەھبەرلەر بولۇپ، كاندېداتسىز قوبۇل قىلىندى. بۇلار شىنجاڭدىكى يەرلىك مىللەتلەر ئىچىدىن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىگە تۇنجى قېتىم قوبۇل قىلىنغان كوممۇنىستلار بولۇپ، پارتىيىنىڭ شىنجاڭدا پارتىيە قۇرۇش تارىخىنىڭ مىسلى كۆرۈلمىگەن پارلاق سەھىپىسىنى ئاچتى. شۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا كومپارتىيىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى ئاساس قىلىپ يەرلىك خەلق ھاكىمىيەتلىرىنى قۇرۇشنىڭ ھەم يەرلىك كومپارتىيە تەشكىلاتلىرىنى قۇرۇشنىڭ نېگىزلىك شەرتى ھازىرلاندى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ يېڭىدىن قۇرۇلۇۋاتقان يەرلىك خەلق ھاكىمىيەتلىرىنىڭ ساپاسىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، پارتىيىگە، خەلققە، مىللەتكە يۈكسەك مەسئۇلىيەتچانلىق روھى بىلەن كېچىلەپ ئىشلەپ، شۇنچە كۆپ ساندىكى مىللىي كادىرلار بىلەن كومپارتىيىنىڭ كادىرلار ئۆلچىمى بويىچە بىر - بىرلەپ تونۇشۇپ، قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن ۋىلايەتلىرىنىڭ ۋالىي، ھاكىملىرىنى، سىياسىي - قانۇن ئورۇنلىرىنىڭ مەسئۇللىرىنى، يەرلىك قوراللىق كۈچلەرنىڭ ئاساسلىق كادىرلىرىنى جەنۇبىي شىنجاڭغا چۈشكەن مىللىي ئارمىيە قىسمى ئىچىدىن، ئۈچ ۋىلايەتكە ئۆتكەن خەلق ۋەكىللىرىدىن ۋە گومىنداڭ ئەكسىيەتچىلىرىگە قارشى كۈرەش قىلىپ كەلگەن يەرلىك ئىلغار كۈچلەر ئىچىدىن تاللاپ ۋە سەپلەپ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يەرلىك خەلق ھاكىمىيەتلىرىنى ۋاقىتتىدا قۇرۇپ چىقىپ، پارتىيە رەھبەرلىكىدىكى ئىشلارنى داغدۇغىلىق قانات يايدۇرۇۋەتتى.

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى گەۋدىلىك مەسىلە مىللىي كادىرلار

ئاز، ئېھتىياج زور بولۇش مەسىلىسى ئىدى. مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ، سەيپۇللايوۋ باشلىق يولداشلار جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومىنىڭ رەھبەرلىكىدە مەركەزنىڭ شىنجاڭ خىزمىتىگە ئالاقىدار يوليورۇقلىرىنىڭ روھى، شىنجاڭ شۆبە يېۋروسىنىڭ تەلپى بويىچە شىنجاڭ ئەمەلىيىتىنى ئاساس قىلىپ، مىللىي كادىرلارنى «مەخسۇس كۇرسلاردا تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش» «خىزمەت ئورنىدا ئىشىنىپ دادىل ئىشلىتىپ يېتىشتۈرۈش» قوش قانچىنى چىڭ تۇتۇپ، مىللىي كادىرلارنىڭ يېتىشتۈرۈلۈشىنى تېزلىتى. 13 - دىۋىزىيە شۇنداق ئىشلىدى، يەرلىك شۇنداق ئىشلىدى، ۋەزىيەت ئومۇمەن ياخشى بولۇپ، جىددىي ئېھتىياجلىق بولۇۋاتقان مىللىي كادىرلار ئارقا - ئارقىدىن يېتىشتۈرۈلۈپ، خىزمەتلەرنىڭ يۈرۈشتۈرۈلۈشى كاپالەتلەندۈرۈلدى.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ يۇقىرى ساپالىق كادىر يېتىشتۈرۈشنى تەلپ قىلاتتى. بۇنىڭغا ئۆزىنى يېتىشتۈرۈشنى نەمۇنە قىلىپ ماڭدى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئۈزلۈكسىز تۈردە ئۆزىنى ھەم دىيانەتلىك، ھەم قولدىن ئىش كېلىدىغان ئىختىساس ئىگىسى قىلىپ يېتىشتۈرۈپ، ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئۈچۈن شانلىق نەمۇنە تىكلەپ بەردى. مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ مىللىي كادىرلارغا خۇددى ئۆزىگە ئوخشاش قاتتىق تەلپ قويىتتى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ھەر جەھەتتىن كۆيۈنەتتى. كادىرلارنىڭ كەمچىلىك، خاتالىقلىرىغا ھەرگىز سۈكۈت قىلمايتتى، ئاشكارە، يۈزمۇ - يۈز كۆرسىتىپ بېرىتتى، تەنقىد قىلاتتى. بەزىدە قاتتىق تەنقىد قىلاتتى، لېكىن كادىرلارنىڭ ئەدەبىنى بەرمەيتتى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بىلەن بىرگە قول ئاستىدا ئىشلەيدىغانلار ئىمىنوۋدىن تەپ تارتىشاتتى، شۇنىڭ بىلەن بىرگە چىن كۆڭلىدىن ھۆرمەت قىلىشاتتى. سۆز-

سىزكى، ئۇنىڭدا رەھبىرىي كادىرلاردا بولۇشقا تېگىشلىك ھەممە ئالىي پەزىلەت مۇجەسسەم ئىدى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ مىللىي كادىرلارنىڭ ساندىنىڭ كۆپىيىپ بېرىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ ساپاسىنىڭ ئۆسۈپ يېتىلىشىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلەتتى. ئۇ پۈتۈن دۆلىتىمىز ۋە شىنجاڭنىڭ تەرەققىياتىدىكى ئوبىيېكتى ئەھۋالنى كۆزدە تۇتۇپ، مىللىي كادىرلارنىڭ نەزەر دائىرىسىنىڭ كېڭىيىپ بېرىشى، خىزمەتلەرگە ئائىت پەن - تېخنىكا بىلىملىرىنى ئىگىلەپ بېرىشى، ھەر مىللەت كادىرلىرىنىڭ ئۆزئارا ھەمكارلىشىپ بېرىشى، ئۆز پىكرىنى تولۇق ئىپادىلەش ئىقتىدارىنى يېتىلدۈرۈپ، ئۆز رولىنى ئوبدان جارى قىلدۇرالايدىغان بولۇشى ئۈچۈن چوقۇم خەنزۇچە تىل - يېزىقنى ئۆگىنىپ چىقىشىنى ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيەت قىلىپ ئوتتۇرىغا قويدى. ئۇ بۇ ئىشتا قەدەمنى پۇختا بېسىپ، باشقىلارغا ئۆزىگە قويۇپ كېلىۋاتقاندەك قاتتىق تەلپ قويماي كەتتى ۋە جانلىق تەدبىر قوللىنىتتى، يەنى بۆلۈم باشلىقىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ياش، مەدەنىيەت سەۋىيىسى بىرقەدەر يۇقىرى مىللىي كادىرلارنى ئۆزىگە قاتتىق تەلپ قويۇپ، خەنزۇچە تىل - يېزىقنى تەشەببۇسكارلىق بىلەن ئۆگىنىشكە ئىلھاملاندۇردى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ خىزمەتكە زىچ بىرلەشتۈرۈپ، خەنزۇچە تىل - يېزىقنى تولۇمۇ ئىخلاسى بىلەن ئۆگىنەتتى ۋە ئۆگەنگىنىنى ماھىرلىق بىلەن ئىشلىتەتتى. ئۇ بۇ توغرىلىق بىر نۆۋەت: «ئۆگىنىش ئاسان، ئىشلىتىشنى بىلسە، ئۆگىنىش تەس، ئىشلىتىشنى بىلمەسە» دېگەن ئىدى. ئىمىنوۋ تەرجىمانغا قاراپ قالغان ئەمەس، شۇ ۋاقىتتا بىز مىللىي كادىرلاردىكى ئاساسىي مەسىلىلەردىن بىرى خەنزۇچىنى ئوقۇيالماسلىق ياكى ئوقۇساقمۇ تولۇق چۈشە-

نىپ كېتەلمەسلىك بولسا، يەنە بىرى دەپمەكچى بولغىنىمىزنى توغرا ئىپادىلەپ بېرەلمەسلىك ئىدى. ئىمىنوۋ بۇلاردىن خالى ئىدى. ئوقۇپ چۈشەنەتتى، چۈشەنەلمىگەننى لۇغەت ئارقىلىق چۈشەنەتتى. ئەڭ قىممەتلىكى تازا چۈشىنىۋالمىغۇچە ھەرگىز بولدى قىلمايتتى. 1955 - يىلى 2 - ئايدا بولسا كېرەك، بىر كۈنى ئىمىنوۋ ماڭا: «كەلگىنىڭىزگە بىر ئايدىن ئاشتى، سىز ئەتەگەندە خىزمەتكە چۈشۈش بىلەن بىر سائەت مىللىي كادىرلار- نىڭ خەنزۇچە تىل - يېزىق ئۆگىنىش تۈزۈمىنى تۇرغۇزۇڭ، بۇنىڭ بىلەن خەنزۇچە تىل - يېزىق ئۆگىنىشنى پۈتۈن ئىدارە بويىچە (جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكوم ئىدارىسى بويىچە) قانات يايدۇ- رايلى» دەپ كۆرسەتتى. شۇنداق قىلىپ ئۆگىنىش باشلاندى، ئۈنۈمى تېز كۆرۈلۈشكە باشلاپ، ئىدارە رەھبەرلىكىنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشىنى قوزغىدى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئىچىمىز- دە ھەقىقىي ھوقۇق يۈرگۈزەلىگەن ئىقتىدارلىق رەھبەر ئىدى. چۈنكى ئۇنىڭدا دائىم ئۆزى دەپ كېلىۋاتقاندەك، بىرى كەسىپنى بىلەتتى، ئىسمى - جىسىمغا لايىق كەسىپ ئىگىسى ئىدى؛ يەنە بىرى ئۇنىڭدا كەسىپى ئىقتىدارنى ئۆستۈرۈپ بارىدىغان خەنزۇچە تىل - يېزىق، رۇسچە تىل - يېزىق قورالى بار ئىدى، شۇنداقلا خىزمەتنى ئەستايىدىل بېرىلىپ ئىشلەيتتى. خىزمەتتىن سىرتقى ۋاقتىنى ھەرگىز مەنىسىز ئۆتكۈزمەي ئەتىكى ئىشنى ياخشى ئىش- لەش ئۈچۈن يېڭى - يېڭى بىلىملەرنى بېرىلىپ ئۆگىنەتتى.

- 6 -

1950 - يىلى شىنجاڭ ھەربىي رايونىنىڭ 5 - كورپۇس كادىرلىرىنى نۆۋەت بىلەن تەربىيەلەش كۇرسىنىڭ بىرىنچى قارا-

رىدا ئوقۇۋاتاتتىم. 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى بولۇشى كېرەك، غەربىي بىنا ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغانلىقىنى تەبرىكلەش زىياپىتىدە، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ بىرىنچى نۆۋەتلىك دۆلەت بايرىمىغا قاتنىشىدۇ- غان 5 - كورپۇسنىڭ مۇراسىمغا قاتنىشىدىغان ئۆمىكىنىڭ تە- ر- كىبىدە مېنىڭ بارلىقىم ئۇقتۇرۇلدى. چۈشۈمگىمۇ كىرمەيدىغان بۇ خۇش خەۋەردىن ھاڭ - تاڭ بولدۇم ھەم ھاياجىنىمنى باسالماي قالدىم. بۇ ئۆمەك مەركەزدىن ئالاھىدە تەكلىپ قىلىنىپتۇ. ئۆ- مەك 5 - كورپۇسنىڭ ئاساسلىق مۇھىم رەھبەرلىرى، كورپۇس- نىڭ 13 -، 14 - دېۋىزىيىسىنىڭ قوماندىرى، سىياسىي كو- مىسسارى ۋە ئايرىم پولىك رەھبەرلىرىدىن بولۇپ 13 كىشىدىن تەركىب تاپتى. ئۆمەك باشلىقى كورپۇس قوماندىرى پولكوۋنىك لېسكىن، ئۆمەك پارتىيە ياجېيكا سېكرىتارى پولكوۋنىك مۇھەم- مەتئىمىن ئىمىنوۋ ئىدى. ئەمەلىيەتتە ئۆمەكنىڭ رەھبىرى ئى- مىنوۋ ئىدى.

9 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئۈرۈمچىدىن ئايروپىلان بىلەن يولغا چىقىپ، جېۋچۈەن، لەنجۇ، شىئەن شەھەرلىرىنىڭ رەھ- بەرلىكى، بولۇپمۇ شىئەندە جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى- نىڭ مۇئاۋىن قوماندانى پېڭ دېخۇەينىڭ قىزغىن قۇچاقلاپ قار- شى ئېلىشى بىلەن دەرىجىدىن تاشقىرى كۈتۈۋېلىشىغا مۇيەسسەر بولدۇق. بېيجىڭدا ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدىكى ئالىي مېھمانخانا - بېيجىڭ مېھمانخانىسىنىڭ يۇقىرى قەۋەتلىرىنىڭ ياخشى ياتاقلى- رىدا كۈتۈۋېلىشقا مۇيەسسەر بولدۇق. 30 - سېنتەبىر ئەتىگە- نلىك تاماقتىن كېيىنلا كەچتە دۆلەت باشلىقى ماۋ جۇشى بېرىد- غان تەنتەنىلىك دۆلەت ئالىي زىياپىتىگە ئۆمىكىمىز بويىچە تولۇق قاتنىشىدىغانلىقىمىز، زىياپەت باشلىنىش ئالدىدا ماۋ جۇشى باش-

لىق پارتىيە، دۆلەتنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرىنىڭ قوبۇل قىلىدۇ. دىغانلىقى توغرىسىدىكى ھاياتىمىزدا كەم ئۇچرايدىغان خۇش خە-
ۋەرنى ئاڭلاپ: «ياشىسۇن ماۋ جۇشى!»، «ياشىسۇن جۇڭگو
گۇڭچەنداڭ!» دېگەن شوئارنى ياڭرىتىپ سەكرىشىپ كەتتۇق.
چاقماق تېزلىكىدە ئۆمەك يىغىنى ئېچىلدى. سېكرىتار مۇھەممەت-
ئىمىن ئىمىنوۋ ئادەتتىن تاشقىرى خۇشاللىقىدا ھەربىي بۇيرۇقچە
ۋاقىتنى چىڭ تۇتۇش، ئەدەپ - قائىدە، كىيىنىش، روھىي -
قىياپەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئەستايىدىل تەييارلىنىشىمىزنى ئو-
رۇنلاشتۇردى. ئارمىيىمىزنىڭ كىيىم فورمىلىرى قاتارغا ئۆت-
دىكەن، بىر - بىرىمىزنى تۈزەشتۈردۈق، تەييارلىقىمىز شۇنچى-
لىك ياخشى ئىشلەندىكى، دۆلەت زىياپىتىگە تەكلىپ قىلىنغان
سوۋېت ئىتتىپاقى، چاۋشيەن خەلق جۇمھۇرىيىتى قاتارلىق دۆ-
لەتلەرنىڭ ئارمىيە ۋەكىللەر ئۆمەكلىرىدىن زادىلا قېلىشمىدۇق.
ھەممىمىز زارىقىپ كۈتكەن بەختلىك مىنۇتلار بىزنى ئۇلۇغ
داھىي، ئۇلۇغ پارتىيە پارلاق نۇرىنى چاچقان ھەيۋەتلىك زىياپەت
زالىنىڭ ئىشىكىگە ئېلىپ كەلدى. ئۆمىكىمىزنىڭ زىياپەت زالغا
كىرىدىغان رەت نومۇرى ئالدىنقى قاتارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئى-
كەن. زىياپەت زالى ئىشىكىنىڭ ئىككى قانتىدا سۆيۈملۈك جۇ-
ئېنلەي زۇڭلى، دېڭ يىڭچاۋ ئاچىلار ئىسسىق قوللىرى بىلەن
بىر - بىرلەپ قول ئېلىشىپ: «خۇش كەپسىز، قارشى ئالىمىز»
، «مەرھەمەت قىلىڭىز!» دەپ يېقىملىق، ئوچۇق چىرايلىرى
بىلەن قىزغىن قارشى ئېلىشىپ، زىياپەت تۆرىنى كۆرسىتىپ
تۇرۇشتى. زىياپەت تۆرىدىن تەرەپ - تەرەپكە چاقناۋاتقان پارلاق
نۇرلار كۆزلىرىنى قاماشتۇرۇپ، پۈتۈن زىياپەت زالىنى نۇرغا
چۆمدۈرۈپ تۇراتتى. ئاجايىپ قامەتلىك ماۋ جۇشى ۋە جۇشىغا
ھەمراھ بولغۇچى ليۇ شاۋچى، جۇدې قاتارلىق پارتىيە - دۆلەت-

نىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى ئىنتايىن خۇشال كەيپىياتتا مېھمان-
لارغا قول سۇنۇۋاتاتتى. ماۋ جۇشى ھەربىرىمىز بىلەن بىر -
بىرلەپ قول ئېلىشىپ: «ياخشىمۇسىز، ئامانلىق ھەمراھ بول-
غاي!» دەپ تىنچلىق سوراپ خۇشاللىقتىن خۇشاللىققا چۆمدۈرۈ-
ۋەتتى. رەھبىرىمىز يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ خەنزۇچە
تىلىنى خېلى بىلىدىغانلىقى ئۈچۈن ماۋ جۇشىنىڭ قولنى چىڭ
تۇتۇپ تۇرۇپ، جۇشىغا چەكسىز رەھمەتلىرىمىزنى بايان قىلىپ،
ھەر مىللەت خەلقىمىزنىڭ ئۇلۇغ داھىسىغا، شىنجاڭ پارتىيە،
ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىرىنىڭ، سابىق ئۈچ ۋىلايەت ئىنقى-
لابى مىللىي ئارمىيىسىنىڭ كەڭ ئوفىتسىر - جەڭچىلىرىنىڭ
ۋە شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىنىڭ يوللىغان سالام، ئالىي ھۆر-
مەتلىرىنى ۋە ئەڭ ياخشى تىلەك - ئارزۇلىرىنى يەتكۈزۈپ،
جۇشىنىڭ تېنىغا سالامەتلىك ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر تىلىدى.

بىرىنچى ئۆكتەبىر تىيەنئەنمىن مەيدانىدا جۇڭخۇا خەلق جۇم-
ھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقىنىڭ تۇنجى قېتىملىق چوڭ تەنتەنلىك
بايرىمى ئۆتكۈزۈلدى. كۆرۈش مۇنبىرىدىن ئۆمىكىمىزگە ئورۇن-
لاشتۇرۇلغان ئورۇن تىيەنئەنمىن راۋىقىغا يېقىن، ماۋ جۇشى
باشلىق رەھبەرلىرىمىزنى ئېنىق كۆرۈپ تۇرىدىغان ياخشى جاي
ئىكەن. بايرام كۈنى ھاۋا ئوچۇق ئىدى، قۇياش ئۆزىنىڭ يارقىن
نۇرىنى تىيەنئەنمىن ئۈستىگە چېچىپ تۇراتتى، بىر كۆزىمىز تىيەن-
ئەنمىن راۋىقى ئۈستىدە، ماۋ جۇشىدا، ئۇنىڭ يېقىن سەپداشلىرى-
دا، يەنە بىر كۆزىمىز تىيەنئەنمىن مەيدانىنىڭ ئاجايىپ گۈزەل
مەنزىرىسىدە، خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ ھەيۋەتلىك پارات
قوشۇنىدا. چەكسىز ھايان ئىچىدە «ياشىسۇن ماۋ جۇشى!»،
«ياشىسۇن كومپارتىيە!» دەپ جاھاننى زىل - زىلىگە سېلىپ
سەكرىشىپ كەتتۇق. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ تېخىمۇ

بەك شادلاندى. ئۇ ماۋجۇشىدىن، رەھبەرلەردىن زادى كۆز ئۆزۈمىدى، ئۇنىڭ چىرايىدىن چەكسىز ھاياجان، خۇشاللىق، ئۈمىد نۇرى يېغىپ تۇراتتى، ئۇنىڭ قەلبىدە «ماۋجۇشى ئۈمىدىڭىزنى ھەرگىز يەردە قويمايمىز»، «كومپارتىيە كۆرسەتكەن يول بىلەن قەتئىي ئالغا باسىمىز»، «مېھرىبان ئانا ۋەتەن بەرگەن ئاق سۈ-تۇڭنى قەدىرلەپ، سېنى مەڭگۈ سۆيىمىز» دەپ سوقۇۋاتقانلىقى روشەن سېزىلىپ تۇراتتى. ئەتىسى ئۇ موخوركىسىنى تازا خۇشال-لانغاندا شورىغاندەك ھۇزۇرلىنىپ شوراپ: «ئاھ! ماۋجۇشنىڭ كېلىشكەن قەددى - قامىتىنىڭ ئۆزىمۇ ئۇلۇغ داھىغا مۇناسىپ-كەن» دېدى. بۇ بىر جۈملە سۆزگە ئۇنىڭ ماۋجۇشىغا، پارتىيە ۋە ۋەتەنگە بولغان چەكسىز مۇھەببىتى مۇجەسسەملەشكەن ئىدى.

3 - ئۆكتەبىر جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىنىڭ باش قوماندانى جۇدې خۇەيرىنتاڭ سارىيىدا ئۆمىكىمىزنى قوبۇل قىلدى. ئالىي جياڭجۈنلەردىن نې رۇڭجېن، لو رۇيخۇەنلەر قوبۇل قىلىشتا بىرگە بولدى. باش قوماندان 5 - كورپۇسىمىزنىڭ (ئۈچ ۋىلايەت ئىنقىلابىدىكى) ئۈچ ۋىلايەتتە گومىنداڭ ئەكسىيەت-چىل ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش، گومىنداڭ ئەكسىيەت-چىلىرىنىڭ ھەربىي كۈچىنى خورىتىش، 100 مىڭدىن ئارتۇق ئارمىيىسىنى ئىسكەنجىگە ئېلىپ، شىنجاڭنىڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىنىشى، غەربىي شىمال رايونىنىڭ ئازاد قىلىنىشىدا ئوينىغان مۇھىم رولى ۋە تۆھپىسىگە يۇقىرى باھا بەردى. شىن-جاڭ ئازاد بولۇشى بىلەنلا ئىككى قېرىنداش قوشۇن قوشۇلۇپ بىر بولغانلىقى، شىنجاڭ خىزمەتلىرىنىڭ ئوڭۇشلۇق يۈرۈشۈپ بېرىشىدا يېقىندىن ھەمكارلىشىۋاتقانلىقىدىن مەمنۇن بولدى، باش قوماندان: «شىنجاڭلىق قېرىنداشلارنىڭ بەدەن قۇرۇلۇشى ساغلام، كۈچلۈك بولىدىكەن، سىلەر ئات مىنىشقا ماھىر، ئازاد-

لىق ئارمىيىمىزنىڭ شىنجاڭدىكى ئاتلىق قىسمىنى سىلەردىن ئېلىپ تەرەققىي قىلدۇرۇشقا، يەرلىك قوراللىق قوشۇنلارغىمۇ سىلەردىن كۆپرەك ئېلىش، ھەتتا سىلەردىن ھاۋا ئارمىيىسىگىمۇ قوبۇل قىلىش كېرەك» ... دېگەن مەزمۇندا سۆزلەپ، بىزنى ئىلھاملاندۇردى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئۆمەك نامىدىن باش قوماندانغا، ئالىي جياڭجۈنلەرگە سەمىمىي ھۆرمىتىدىن بىلدىرۈپ، كۆپتىن - كۆپ مىننەتدارلىقىمىزنى ئىزاھ قىلدى: «باش قوماندان شىنجاڭنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلىدۇ، باش قوماندان كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، شىنجاڭ يەرلىك مىللەت خەلقىنىڭ بەدەن سۈپىتى ياخشىراق كېلىدۇ، ياشلىرى ھەربىي ئىشلارغا ھەۋەس قىلىدىغان ياراملىق كېلىدۇ. خەلق ئازادلىق ئارمىيىمىزنىڭ تۈرلۈك قۇرۇلۇشىدا شىنجاڭ خەلق پەرزەنتلىرىدىن قوبۇل قىلىپ يېتىشتۈرۈپ بېرىشقا مەركىزىي ھەربىي كورپۇسىمىزنىڭ كۆپرەك غەمخورلۇق كۆرسىتىشىنى ئۈمىد قىلىمىز»

ئۆمىكىمىزدىكى ھەممىمىزنىڭ بېيجىڭگە بىرىنچى قېتىم بېرىشىمىز ئىدى. دەرۋەقە ئۇ ۋاقىتتىكى بېيجىڭ ھازىرقى بېيجىڭگە ئوخشىمايتتى. ھازىر ئالەمچە زور ئۆزگىرىشلەر بولدى. قانداقلا بولمىسۇن، شۇ ۋاقىتتىكى بېيجىڭ يەنىلا ئالدىنقى قاتاردىكى چوڭ شەھەرلەردىن ئىدى. يەنە كېلىپ ئۇ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پايتەختى ئىدى. بىز شىنجاڭدىن باردۇق، شىنجاڭنىڭ مەركىزى ئۈرۈمچىدىن باردۇق. شۇ ۋاقىتتىكى ئۈرۈمچىنى بېيجىڭ بىلەن زادى سېلىشتۇرغىلى بولمايتتى. ئۇ چاغدا ئۈرۈمچى كىچىك، كۆرۈمىسىز، قالاق ئىدى، شۇ ۋاقىتتا ئۇ ئىچكىرىدىكى بىرقەدەر تەرەققىي تاپقان چوڭراق ناھىيە بازىرىغا ئوخشاپ كېتەتتى. بېيجىڭ ئۈرۈمچىدىن يەنىلا خېلى جىق

تەرەققىي قىلغان، مەنزىرىسى خېلىلا كۆركەم ئىدى. شەھەر قۇرۇلۇشىدا ئانچە كۆپ بولمىسىمۇ بەزى زامانىۋى قۇرۇلۇشلىرى بار ئىدى، بولۇپمۇ گۇگۇڭ، تىيەنئەنمىندەك مەشھۇر تارىخىي قۇرۇلۇشلىرى بار ئىدى. بىباھا ئاسارە - ئەتىقىلىرى ۋە ۋاڭفۇ - جىڭدەك ئاتاقلىق سودا - سېتىق كوچىلىرىمۇ بار ئىدى. ئىش قىلىپ بىز ئۈچۈن ھەممە نېمىسى بىزنى ئۆزىگە جەلپ قىلىپ تۇرغان چوڭ شەھەر ئىدى.

بىز تۇرۇۋاتقان بېيجىڭ مېھمانخانىسىغا يانداش قايناق سودا كوچىسى ۋاڭفۇجىڭ بار ئىدى. دەل شۇ كۈنلەردە ۋاڭفۇجىڭ كوچىسىنىڭ كىرىش ئېغىزىنىڭ ئىككى قانىتىغا يېپىلغان كونا ماللار سېتىلىدىغان يايما بازار بېيجىڭگە سىرتتىن كەلگەنلەرنى ئۆزىگە تولىمۇ جەلپ قىلىپ تۇراتتى. ۋاڭفۇجىڭ دۇكانلىرى يېڭى ماللارنى ساتاتتى. كونا ماللار بازىرى گومىنداڭنىڭ بېيىپ كەتكەن ھەربىي - مەمۇرىي ئەمەلدارلىرىنىڭ، تەيۋەنگە كەتكەن ئەمەلدارلار، گومىنداڭنىڭ ھىمايىسىدە بېيىپ كەتكەن سودا - سانائەتچىلەرنىڭ ۋە ئۇلارغا ئەگەشكەن ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنىڭ ئېسىل كىيىم - كېچەكلىرى، زىبۇ - زىننەت بۇيۇملىرى قاتار - لىق ھەر خىل بۇيۇملارنى ساتاتتى. كونا بۇيۇملارنىڭ بەزىلىرى كۆپ، بەزىلىرى ئاز - تولا، بەزىلىرى بىرنەچچە قېتىملا ئىشلىتىلگەن بولۇپ، ھەيران قالغۇدەك ئەرزىمۇ ئىدى. ۋاقتىمىز چىق - سىلا كونا ماللار بازىرىغا چاپاتتۇق. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئۇنداق قىلىمىدى. بىزنىڭ كالىمىز ئوخشاش ئەمەس ئىدى، ئۇنىڭ كالىمىدا خەلق، مىللەتلەر بار ئىكەن. ئىمىنوۋ بۇ قېتىمقى شان - شۆھرەت سەپىرىنى قولغا ئاسان كەلمەيدىغان پۇرسەت دەپ بىلگەن. ئىمىنوۋمۇ بوش ۋاقىتلىرىدا بازارغا چىقاتتى. دۇكانمۇ - دۇكان ئارىلايتتى. يايما ئورۇنلىرىغا سىنچىلاپ

قاراپ ئىزدەيدىغىنى باشقىلىرىمىز ئۈچۈن «نەدىكى بىرنېمە» لەر ئىدى. يەنى شىنجاڭ يەرلىك قول ھۈنەرۋەنچىلىكىگە، قاتناش ئىشلىرىغا، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىققا ھەتتا ئاياللىرىمىز ئا - ئىلە تۇرمۇشىدا ئىشلىتىدىغان ئەسۋابلىرىغا كېرەكلىك زاپچاس، سېخىما، ئۆزگەرتىپ ياساشقا ئائىت قوللانمىلار ئىدى. بۇلارمۇ ھۈنەر - سەنئىتىمىزنى، قول سانائىتىمىزنى يېڭى باسقۇچقا ئېلىپ كىرىپ، تەرەققىي قىلدۇرۇشتا، مېھنەتكەشلىرىمىزنىڭ ئېغىر ئەمگەك سىجىللىقىنى يەڭگىللىتىشتە كېرەكلىك نەرسىلەر ئىدى. بۇمۇ بىر يېڭىلىق، بىر ئىنقىلاب ھېسابلىنىدۇ، ئەلۋەتتە. تە. ھېلىقى كونا ماللار بازىرى ئەسلىدە چەتتىن كەلگۈچىلەر ئۈچۈن ئامەت ئىدى. نەچچە مىڭ يۈەنلىك كۆزنى قاماشتۇرىدىغان مەرۋايىت، ئالتۇن زىبۇ - زىننەت جابدۇقلار باھاسى بىكارنىڭ ئورنىدا تۇرىسىمۇ، ئارىمىزدىن ئىمىنوۋدەك نەزەر كۆزىنى سېلىپ قويماي، خەلق غېمىنى يېگۈچىلەردىن ئىككىنچى بىرىمىز چىقىمىدۇق. شۇنداق ئېيتىشقا بولىدۇكى، رەھبىرىي قاتلامدىن ئاشۇندىداق ئازراق پايدىغا قول ئۇزاتماي «خەلق» لا دەپ بارلىقىنى خەلق ۋە مىللەتكە ئانىۋەتكەن ئالىيچاپ كىشىلەرنى ئۇچرىتىش بەك تەس بولۇپ كېتىۋاتىدۇ.

ئۆمىكىمىز تىيەنجىڭگە زىيارەتكە باردى. تىيەنجىدە تۇرۇش - لۇق خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى 20 - بىڭتۇەننىڭ ئادەتتىن تاشقىرى قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولدۇق. رەھبەرلىك تىيەنجىن شەھەر مەنزىرىلىرىنى، تارىخىي ئورۇنلارنى، ئاسارە - ئەتىقىلەرنى، بىڭتۇەننىڭ ھەممە مۇھىم ئورۇنلىرىنى دېگۈدەك ساياھەت قىلدۇرۇپ ئويناتتى. ئاخىرقى كۈنى بىڭتۇەننىڭ قو - شۇمچە يېزا ئىگىلىك ئىشلەپچىقىرىشىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇ - رۇۋاتقان يولداش ئىمىنوۋنىڭ كۆزى شال پاختىلىدىن ئارغامچا

قاتارلىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپ چىقىرىۋاتقان «ئاددى» قول مەشغۇلاتىغا زەن سېلىپ تۇرۇپ قالدى. بىرنەچچە جەڭچى خۇددى ۋېلىسپىتتەك پۇتتا، قولدا ئايلاندۇرىدىغان «كۆلە» (پاخال ئار-غامچىسى) تاغار، يىپ قاتارلىق قوشۇمچە مەھسۇلات ئىشلەپچىقىرىدىكەن، بۇنداق بىر ئىشقا كىممۇ نەزەر سالىسۇن، يەنە شۇ خەلق غەمگۈزارى مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئۇنىڭغا ئالاھىدە دىققەت قىلدى. بىڭتۇەن رەھبەرلىرى: «بىزدە نۇرغۇن شال پاخاللىرى ئىسراپ بولۇپ كېتەتتى، ھازىر مانا مۇنداق ئاددىي ئۈسكۈنىلەر بىلەن كۆلە، پالاس، تاغار قاتارلىقلارنى توقۇپ كىرىم قىلىۋاتىمىز، بۇنىڭ بازىرى ئىتتىك، تەننەرخى تۆۋەن، كىرىمى ياخشى» دەپ تونۇشتۇردى. ئىمىنوۋ: «شۇ ئەمەسمۇ، بىزدىمۇ شال پاخال-لىرى ھەم شۇنىڭغا ئوخشايدىغان باشقا پاخاللار جىق، ئۇلار ئىسراپ بولۇپ كېتىدۇ. بىزدە ئارغامچا كۆپ ئىشلىنىدۇ، ئەمما يۇڭدىن ئېشىمىز، شۇنىڭدەك ھەممىگىلا ئىشلەيدىغان پالاس، تاغارلارنىمۇ يۇڭدىن، پاختا يىپىدىن توقۇيمىز، يۇڭ، پاختا كۆپ ئىسراپ بولىدۇ. مال باققۇچىلىرىمىز يۇڭدىن، كېۋەز تېرىغۇ-چىلىرىمىز پاختىدىن ھېچقانچە كىرىم قىلىشالمايدۇ. بولمىسا يۇڭ، پاختىنىڭ ئىچكى - سىرتقى بازىرى ئوبدان، بىز بەك چارىسىز كەنىمىز» دېدى ۋە ئارغامچا ئەشكۈچى ماشىنىغا سەپسەپلىپ قاراپ، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى: «ئۆزى ئاددىي، توك تەلپ قىلمايدۇ، ھەرقانداق يەردە ئىشلەتكىلى بولۇۋېرىدۇ، ھەر-قانداق ئادەممۇ بىمالال ئىشلىتەلەيدىكەن، قاراڭ! قارماققا شۇنداقچە ئاددىي، توپىغا كۆمۈلۈپ تۇرغان ئالتۇننىڭ قىممىتى نېمە دېگەن چوڭ ھە!» بىز ئەھمىيەت بەرمىگەن بۇ ئاددىي ئۈسكۈنىلەر نېمە ئۈچۈن يولداش ئىمىنوۋنىڭ شۇنچە دىققىتىنى تارتتى؟ ئېكسكۇرسىيىدىن قايتقۇچە ئىمىنوۋ بۇنىڭ دېھقان - چارۋىچىلار-

غا بېرىدىغان پايدىسىنى ھېساب قىلىپ بوپتۇ. كەچلىك زىياپەتتە ئۆمىكىمىزنىڭ بېيجىڭگە قايتىشى، ئەتە-سى يولداش لى ۋىخەننىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋەكىللىرىگە بېرىدىغان دوكلاتىغا قاتنىشىمىز كېرەكلىكى ئۇقتۇرۇلدى. زىيا-پەتتىن چىقىشىمىزغا ھېلىقى ماشىنىلاردىن سوۋغىلار تەييار قىلىنىپ قويۇلۇپتۇ. ئىمىنوۋ كۆپتىن - كۆپ رەھمەتلىرىمىزنى ئېيتىپ: «يوللىرىمىز يىراق، قاتناش قىيىن، بۇلارنى ئۆز پېتى ئېلىپ كېتەلمەيمىز، ماۋۇ بىرنىلا ئەۋرىشكە قىلىپ ئېلىۋالايلى» دەپ ئارغامچا ئېشىدىغان ماشىنىنى كۆرسەتتى. كەچ سائەت 8 نىڭ پويىزىدا مېڭىشقا ئالدىراپ قالدۇق. سوۋغات بۇ قېتىمقى پويىزدا ئېلىپ مېڭىشقا ئۈلگۈرمىگەنلىكتىن كېيىنكى پويىزدا يەتكۈزۈپ بېرىلدى. قاراڭ! بىزنىڭ شىنجاڭمىز ئاشۇ ۋاقىتلاردا دا نېمە دېگەن كەمبەغەل، نېمە دېگەن قالاق، جاپاكەش دېھقان - چارۋىچىلىرىمىزغا ئاشۇنچىلىك بىر تېمىلەرمۇ ياساپ بېرىلمىگەن ئىكەن، خەلققە، مىللەتكە پايدا بېرىدىغان نۇرغۇن - نۇرغۇن ئىشلارنى ئويلاۋاتقانلار باردۇر. بەلكىم بۇلاردىنمۇ يېڭى، ئۈنۈم-لىك، زامانىۋى ئۈسكۈنىلەرنى ياساپ بېرىشنى ئويلاۋاتقانلار بار-دۇر. خەلقنى، مىللەتنى نامراتلىق، قالاقلقتىن قۇتۇلدۇرۇشقا پۈتۈن ئۆمرىنى سەرپ قىلغان، ھۆرمەتكە سازاۋەر يولداش مۇ-ھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئاشۇلارنىڭ ۋەكىلى بولالمىسا كېرەك.

1951 - يىلى قەشقەردە چەت ئەلگە باغلانغان، مەلۇم دۆلەت-نىڭ پىلانلىشى، قوللىشى ۋە ياردىمى بىلەن يېڭى ھاكىمىيەتكە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈلدى. «ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغۇچى تەشكىل-

لات» پاش قىلىنىپ، بىرمۇنچە كىشى قامالدى، بىرمۇنچىلىرى خەلق نازارىتىگە تاپشۇرۇلدى. ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىش تەشكىلاتىغا 13 - دىۋىزىيىمىزدىن ئون نەچچە ئوفىتسېر - جەڭچىلەر قاتناشقان، بىرقانچىلىرى تەشكىلاتنىڭ غول ئۇنسۇرلىرى ھېسابلانغان. بۇ چەت ئەلنىڭ قولىدىكى ئىنتايىن خەتەرلىك تەشكىلات بولغانلىقى ئۈچۈن، قەشقەردىن ئۆلكىگىچە، ئۆلكىدىن غەربىي شىمالغىچە، ھەتتا مەركەزگىچە پارتىيە، ھۆكۈمەت، ئارمىيە رەھبەرلىكىنىڭ دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىغان ئىدى.

1952 - يىلى 9 - ياكى 10 - ئاي بولۇشى كېرەك، يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ غۇلجىغا كېلىپ 3 ~ 4 كۈن تۇرۇپ قەشقەرگە قايتتى. ئىمىنوۋ كورپۇس رەھبەرلىرىنى يوقلاپ، ئائىلىلەرنى پەتلىدى. پېقىرنىڭ ئۆيىدە پاراڭلىشىۋېتىپ: «... بۇ دېلو كورپۇسنىڭ تەستىقىغا يوللىنىپ قالار، دېلو ئەھۋالنى تەتقىق قىلغۇچى ئايرىم كەسپ ئەھلىلىرىنىڭ باشقىچە پىكىرى بار ئوخشايدۇ» دېگەن سۆزنى قىستۇرۇپ ئۆتۈپ كەتتى. 1953 - يىلى 3 - ئايدا مەزكۇر دېلو 5 - كورپۇسنىڭ تەستىقىدا شىغا تاپشۇرۇلدى. تەستىقلاشقا سۇنۇلغان ماتېرىيالدا 13 - دىۋىزىيىمىزدىن مەزكۇر دېلوغا قاتناشقان 6 نەپەر باش جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى، بىرقانچىلىرىغا مۇددەتسىز قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىنغان ئىكەن. كورپۇس رەھبەرلىكى دېلونى ئاۋۋال كورپۇس سىياسىي بۆلۈمىنىڭ مەسئۇللۇقىدا مۇھاپىزەت، رازۋېدكا تارماقلىرى مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن كۆرۈپ چىقىپ، كورپۇس پارتكومىنىڭ مۇزاكىرە قىلىشى ئۈچۈن كونكرېت پىكىر تەييارلىشىغا تاپشۇردى.

ئۈچ ئايدىن كېيىن بىر نەپەر كورپۇس رەھبىرىنىڭ باشقۇرۇشىدا كورپۇس سىياسىي بۆلۈمى، سوت، مۇھاپىزەت، تەشكىلات

لات، تەشۋىقات بۆلۈملىرىنىڭ باشلىقلىرى قاتنىشىپ، كورپۇس پارتكومىنىڭ مۇزاكىرىسىگە پىكىر تەييارلاش ئۈچۈن دېلونى ئالدىنقىدىن مۇزاكىرە قىلىشنى باشلىدۇق. بىرىنچى كۈنى سوت، مۇھاپىزەت بۆلۈملىرى دېلونى كۆرۈپ چىققانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بەردى. ئەتىسىدىن باشلاپ، دېلونى بىرلىكتە مۇزاكىرە قىلىشقا چۈشتۇق. بىر كۈن تالاش - تارتىش قىلىپ، ئاخىرى كۆپچىلىك بىرىنچى باش جىنايەتچىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىش ھۆكۈمىگە قوشۇلۇشتۇق. ئىككىنچى، ئۈچىنچى كۈنلىرى 2 - 3 - نومۇرلۇق باش جىنايەتچىلەرنىڭ قىلمىشلىرىنى سېلىشتۇرۇپ، مۇزاكىرە قىلغاندا تالاش - تارتىش كۆپ بولدى. ئۇلارغىمۇ ئۆلۈم جازاسى بېرىش ھۆكۈمى ئۈستىدە بىر پىكىرگە كېلىشەلمىدۇق. تۆتىنچى كۈندىكى مۇزاكىرىدە دېلو مۇزاكىرە قىلىنىمىدى. مۇھىمى: دېلو قەشقەردە يۈز بەرگەن، دېلونى پاش قىلىپ، سوراقنى تۈگىتىپ ئەنزە ئاياقلاشتۇرغۇچى كورپۇسنىڭ قانۇن ساھەلىرى بۇ ئىشقا ئارىلاشمىدى. بىر قىسىم كىشىلەرگە ئۆلۈم جازاسى، يەنە بىر قىسىملىرىغا مۇددەتسىز ۋە مۇددەتلىك قاماق جازاسى بېرىلدى. بىز بۇ دېلونىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى بىلمەيتتۇق. شۇنداقلا، كورپۇس پارتكومىنىڭ مۇزاكىرە قىلىپ بۇ دېلونى تەستىقلىشى تەس ئىدى. بىز مۇشۇنداق ئەمەلىي ئەھۋالنى نەزەردە تۇتۇپ كورپۇس پارتكومىغا «بۇ دېلونى مۇزاكىرە قىلماي قايتۇرۇۋېتىش، زۆرۈر بولسا، كورپۇس مەسئۇل ئادەم چىقىرىپ، دېلو يۈز بەرگەن ئورۇنغا ئەۋەتىپ، دېلونى ئىشلىگۈچىلەر بىلەن بىرلىكتە قايتا كۆرۈپ چىقىپ، دوكلات سۇنغاندىن كېيىن مۇزاكىرە قىلىش لازىم» دېگەن پىكىرىمىزنى بېرىپ، مۇزاكىرىنى توختىتىش قارارىغا كەلدۇق.

يىغىنغا قاتناشقۇچىلار بىرقەدەر يۇقىرى سىياسىي سەۋىيىگە

ئىگە رەھبەرلەر ئىدى. دېلو ئۈستىدە يۇقىرىقىدەك غۇلغۇلا ۋە ئوخشاشمىغان قاراشلارنىڭ بولۇشى تەبىئىي ئىدى. يولداش مۇ- ھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ يېرىم يىل ئىلگىرى بۇ دېلو ئۈستىدە ماڭا بەرگەن بىر جۈملىلىك بېشارىتى يەنە باشقا ئۈچ نەپەر مەس- ئۇل خادىمغىمۇ بېرىلىپتىكەن. بۇ بېشارەت بىزنىڭ ئېھتىياتچان- لىقىمىزنى ئاشۇرۇپ، مەسئۇلىيەتچانلىقىمىزنى كۈچەيتىشتە مۇ- ھىم رول ئوينىدى.

1953 - يىلى 8 - ئايدا قەشقەرگە ئائىلە يوقلاپ باردىم. بۇ چاغدا مەرھۇم ئىمىنوۋ ھامۇت جەنۇبىي شىنجاڭ ھەربىي رايون- نىڭ سەنۇجاڭى ئىدى. ئۇنىڭ ھەمراھلىقىدا يېڭى شەھەرگە چىقىپ جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومى، ھەربىي رايون باشلىقلىرىغا سالام بېرىپ يوقلىدىم. جەنۇبىي شىنجاڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇۋاتقان يولداش زو چى بىلەن كۆرۈشكىنىمىدە ئۇ: «ئوبدان بولدى، ياخشى كەلدىڭىز، سىز 5 - كورپۇس سىياسىي بۆلۈمى- نىڭ مەسئۇلى، سىز قايتماي قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرۇپ، 5 - كورپۇسقا ۋاكالىتەن ھازىرغىچە بىر تەرەپ قىلىنماي كېلىد- ۋاتقان ھېلىقى «ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلغۇچى تەشكىلات» دېلوسى- نى بىر تەرەپ قىلىۋېتىپ كېتىڭ، ھازىرلا 5 - كورپۇسقا تېلېگرامما يوللايمەن» دەپلا تېلېگرامما تېكىستىنى يېزىپ، كا- تىپىنىڭ يوللىۋېتىشىگە تاپشۇردى. ئاندىن يولداش چىگو (جەنۇ- بىي شىنجاڭ پارتكومىنىڭ دائىمىي ئىشلىرىغا مەسئۇل 3 - سېكرىتارى) قاتارلىقلار بىلەن كۆرۈشتۈم. ئۇلارمۇ يولداش زو- چىدەك گەپلەرنى قىلىشتى. كونا شەھەرگە قايتىۋېتىپ، يولداش ئىمىنوۋ ھامۇت ماڭا: «بۇرادەرلەر ئالدىرىمايلى، قەشقەردە كۆپ- رەك تۇرايلى، قەشقەرنىڭ تازا ئوبدان ۋاقتى ئەمەسمۇ؟ ھېلىقى پىكىرلەر ئەسلى يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ تەكلىپى،

بۇنىڭغا جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومى، ھەربىي رايون رەھبەرلىرى قوشۇلۇشقان، بىرلىكتە بۇ دېلونى بىر تەرەپ قىلىۋېتىلى» دې- دى. ئىككىنچى كۈنى سېكرىتار (جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومىنىڭ 4 - سېكرىتارى) مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بىلەن ئايرىم ئۈچ- راشتىم، ئۇ: «بۇ دېلو ناھايىتى چوڭ ئىش بولۇپ كەتتى، بۇ يەردىكىلەردىن باشقا جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتى بىلەن شىن- جاڭ ھەربىي رايونىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ئورگىنىمۇ قول سالىدى. غەربىي شىمال ھەربىي، مەمۇرىي رايونى كۆڭۈل بۆلدى، مەركەز خەۋەر تېپىپ، بۇ ئىشقا بەك جىددىي قاراۋاتىدۇ. جامائەت خەۋپ- سىزلىكى مىنىستىرلىكى، ھەربىي ئىشلار كومىتېتىنىڭ مۇنا- سىۋەتلىك ئورگىنى «ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ، ئېھتىد- ياتچانلىق بىلەن توغرا بىر تەرەپ قىلىش» يوللىرىنى كۆرسىتىپ تۇردى، قوغلاپ پاش قىلىپ، تەكشۈرۈپ ئېنىقلاپ، سوراق ئا- خىرلىشىپ «جىنايەتچى» لەر ئۈستىدىن ھۆكۈم بېكىتىلىپ، دېلو ئاخىرلاشتۇرۇلۇۋاتقاندا، بىر قىسىم جىنايەتچىلەرنىڭ ھۆ- كۈمەتكە نارازىلىقى بولدى؛ جامائەت خەۋپسىزلىكى نازارىتىنىڭ ئاتاقلىق رازۇبىدىچىلىرىنىڭ بۇ دېلوغا قايتا ئوخشىمايدىغان پىكى- رى بويىچە. غەربىي شىمال ھەربىي رايونىنىڭ دېلونى تەتقىق قىلغۇچى خادىملىرىدىمۇ ئوخشىمىغان پىكىرلەر باردەك قىلىدۇ، جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكوم، ھەربىي رايونى رەھبىرى يولداشلىرىد- مۇ دېلونى قايتا قاراپ چىقىش لازىم دەپ قارايدۇ. مەيلى قانداق بولمىسۇن، دېلونى مەسئۇلىيەتچانلىق بىلەن قايتا قاراپ چىقىشىد- مىز لازىم؛ پارتىيىمىزنىڭ سىياسىتى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، بولۇپمۇ ئادەم مەسلىسىدە تېخىمۇ شۇنداق بولۇشى لازىم؛ دېلو پاش قىلىنىپ ئاخىرىغىچە ئىشلىگەن خادىملارنىڭ ھەممىسى بار، ھەربىي رايون، غەربىي شىمال ھەربىي رايونىدىن

قول سېلىپ تەتقىق قىلغۇچى خادىملارنىڭ بىرقانچىلىرى بار، دېلونى قايتا قاراپ چىقىشتا پاكىتنى ئاساس، سىياسەتنى تۇتقا قىلىشىمىز، ئوخشاشمىغان پىكىرلەرنى يۈرەكلىك ئوتتۇرىغا قو- يالىشىمىز ۋە كۆڭۈل قويۇپ ئويلىشىشىمىز لازىم. يولۇققان مەسىلىلەرنى رەھبەرلىككە ۋاقتىدا مەلۇم قىلىپ، رەھبەرلىكنىڭ يوليورۇقى ۋە قوللاشلىرىغا ئېرىشىپ تۇرۇشىمىز لازىم» دەپ تەكىتلەپ كۆرسەتتى.

11 - ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە بولغان ئىككى يېرىم ئاي جەرياندا، ھەرقايسى تەرەپ يېقىندىن ھەمكارلىشىپ، بىرلىكتە قاتتىق تىرىشىش ئارقىلىق «دېلونى قايتا قاراپ چىقىش» ئىشى ئاخىرلاشتۇرۇلۇپ، رەھبەرلىككە دوكلات سۇنۇلدى. خۇلاسە ئو- مۇمەن مۇنداق بولدى: «چەت ئەلگە باغلانغان، ۋەتەنگە ئاسىيلىق قىلىش دېلوسى ئەمەلىيەتتە مەۋجۇت ئەمەس، دېلو بىكار قىلىنىد- شى لازىم، قانائەتلىكلەر قويۇپ بېرىلىشى، ئاممىنىڭ نازارىتى ئېلىپ تاشلىنىشى، خەلق كۆڭلى خاتىرجەم قىلىنىپ، جەمئى- يەت تىنچلاندۇرۇلۇشى لازىم. دېلوغا چېتىشلىق كىشىلەرنىڭ ئاخىرقى خىزمەتلىرى ھەركىمنىڭ كونكرېت ئەھۋالى بويىچە تو- لۇق، توغرا بىر تەرەپ قىلىنىشى لازىم» دېگەندىن ئىبارەت بولدى. دېلونىڭ خاراكتېرىنى ئىلگىرىكىدەك بېكىتىشتە ئاساس قىلىنغان «XXX» دۆلەت كونسۇلىنىڭ دەل ئۆز ئىمزاسى، كونسۇلخاننىڭ سوقۇچاق ئۆيىدىكى مەجلىستىكى تاپشۇرۇقل- ىرى» دېگەندەك «قىل سىغمايدىغان پاكىت» لار يالغان بولۇپ كۆيدۈرۈپ تاشلاندى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن ئىلگىرى تۈرلۈك ئوبيېكتىپ ۋە سۇبېيكتىپ ئامىللار سەۋەبىدىن ھەقىقەت- نى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەشتە چىڭ تۇرۇش ئانچە ئاسان ئەمەس

ئىدى. لېكىن، مەيلى يۇقىرى، ئوتتۇرا، تۆۋەن قاتلاملاردا بول- سۇن، پارتىيىنىڭ توغرا لۇشىيەن، فاڭجېن - سىياسەتلىرىدە چىڭ تۇرىدىغان رەھبەرلىك كوللېكتىپىنىڭ بولۇشى ھەل قىل- غۇچ ئامىل ھېسابلىنىدۇ. توغرا رەھبەرلىك كوللېكتىپى يول- داش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا ئوخشاش شەخسىي پايدا - زىيان بىلەن ھېسابلاشماي، ئومۇمىي كۆزدە تۇتىدىغان، ئېغىزدا ئە- مەس، ئەمەلىي ھەرىكىتى بىلەن ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەي- دىغان، كەمچىلىكنى تۈزىتىپ، ھەقىقەتتە چىڭ تۇرىدىغان، پاك - دىيانەتلىك، توغرا - ناتوغرىنى پەرق ئېتەلەيدىغان يۇقىرى ساپالىق خادىملاردىن تەشكىل تېپىش ئىنتايىن مۇھىم ئىكەن. ئۇنداق بولمىسا، توغرا رەھبەرلىك كوللېكتىپى شەكىللىنەلمەي- دۇ. پارتىيە لۇشىيەن - سىياسەتلىرىنىڭ توغرا بولۇشى ئىنتايىن مۇھىم، لېكىن بۇنىڭ ئۆزى تېخى كۇپايە قىلمايدۇ، يەنىلا توغرا لۇشىيەن، توغرا فاڭجېن - سىياسەتتە چىڭ تۇرىدىغان، ئۇنى ئۆز ئەمەلىيىتىگە توغرا تەدبىقلاپ ئىجادىي ئىجرا قىلالايدىغان ھەم ساپ، ھەم ئىقتىدارلىق كادىرلار بولۇشى لازىم، «پارتىيە لۇشىيە- نى بېكىتىلىپ بولغاندىن كېيىن كادىر ھەل قىلغۇچ ئامىل» دېگەن تەلىمنىڭ تۈپكى ئاساسى دەل مۇشۇ يەردە.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن دېلو بىرمۇنچە ياخشى كادىر- لارغا بېرىپ چېتىلاتتى، بىرنەچچە ياخشى كادىرلار ئۈستىدە گۈ- مان تۇغدۇرغان ئىدى. بۇ يەردە رەھبەرلىك كوللېكتىپىنىڭ كادىرلارغا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ كادىرلار سىيا- ستى بويىچە قارىشى ناھايىتى مۇھىم رول ئوينايدۇ. يۇقىرىقى دېلو مەسىلىسىدە يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ مۇھىم رەھ- بەرلىك ئورنىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. تېخىمۇ قىممەت- لىكى، بۇ تالانت ئىگىسى قايىل قىلىش ئىقتىدارى بىلەن جەنۇ-

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ قەلەمدىمۇ - ئەلەمدىمۇ بار، ئەتراپلىق يېتىلىۋاتقان ئۈمىدلىك ئىختىساس ئىگىسى ئىدى. ئۇ ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىن چىققان، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەربىيىسىدە يېتىلگەن، سانائەت - قاتناش ساھەسىدىكى كەسپ ئەھلى بولۇپ، كۆزگە كۆرۈنگەن رەھبەر ئىدى. 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدىن 60 - يىللارنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ئېلىپ بېرىلغان سوتسىيالىستىك ئىنقىلاب، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشتا، ئىقتىسادىي قۇرۇلۇش، بولۇپمۇ سانائەت - قاتناش قۇرۇلۇشى كەسپىدە يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋدەك كەسپ بىلىدىغان ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرى ئىچىدىن ئىككىنچى بىرى تېخى يېتىشىپ چىقمىغان ئىدى. ئۇنىڭ خىزمەتداشلىرى ئۆز ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان سانائەت - قاتناشنىڭ بۇ نوپۇزلۇق رەھبىرى بىلەن پەخىرلىنەتتى.

مۇھەممەت ئىمىن ئىمىنوۋ ما ئارىپقا كۆڭۈل بۆلەتتى. تۆۋەنگە چۈشۈپ، ئامما ئىچىگە بارغاندا مەكتەپلەرگە بېرىپ، ئاساسىي ما ئارىپ ئەھۋالى بىلەن تونۇشاتتى. مەكتەپ مۇدىرى، ئوقۇتقۇچىلار بىلەن پاراڭلىشىپ، مەكتەپنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئەھۋالىنى، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇش شارائىتىنى سۈرۈشتۈرەتتى.

ئۇ ئوقۇتقۇچىلارنى تولىمۇ ھۆرمەتلەيتتى، دوست تۇتاتتى، ئۇلارنىڭ خىزمەتلىرىمىزگە بەرگەن تەكلىپلىرىنى، پىكىر - تەنقىدلىرىنى سەمىمىيلىك بىلەن ئاڭلايتتى. 1957 - يىلى خوتەندە ئىككى رايوننىڭ مەركىزى مەكتەپلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ،

بىي شىنجاڭ پارتكومى، ھەربىي رايونىنىڭ ئاساسلىق رەھبەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ مۇھىم رول ئوينىدى.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ كادىرلارغا نىسبەتەن پىرىنسىپچانلىقى كۈچلۈك ئىدى. ئۇ يېقىنلىرىنى ئەمەس، ياخشىلارنى ئىشقا قويمايتتى. ئۇ ھەرگىزمۇ شەخسىيەتچىلىك بىلەن غۇژ - مەكلىشىۋالدىغانلاردىن ئەمەس ئىدى. ئۇ كادىرلارنىڭ ھەر جاي، ھەر ساھە، ھەر مىللەتتىن بولۇشنى تەشەببۇس قىلاتتى ۋە شۇنداق بولۇشقا كۈچ چىقىراتتى. 1955 - يىلنىڭ خېلى بىر ۋاقتلىرىغىچە ھېلىقى دېلودىكى «تايانچ» لاردىن بىرنەچچەسىنىڭ خىزمىتى ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىدى، بۇ بىرنەچچەسىنىڭ ئەسلىدىكى خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرمەي، ئۆزلىرىگە لايىق يېڭىدىن خىزمەت تەقسىم قىلىنغان لايىھىنى سېكرىتار مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كىردۇق. ئىمىنوۋ لايىھىگە قوشۇلدى ۋە مۇنداق دېدى: «بۇ 7 كىشى تۈرمىدىن قويۇپ بېرىلدى، ئاقلاندى، ئۇنداق چوڭ جىنايىتى بولمىغىنى بىلەن باشقا ياكلاردىن ئېغىر كەمچىلىك - خاتالىقلىرى بار. ئۇلار ئارمىيىمىزنىڭ شەنگە، 13 - دىۋىزىيىمىزنىڭ شەنگە يامان تەسىر بېرىشتى، ئىلگىرىكى خىزمىتى ھەربىي ئوفىتسېرلىك خىزمەت ئىدى. بۇ خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ھەرگىز بولمايدۇ، يىراق يەرلىككە مەمۇرىي خىزمەت بىلەن چۈشۈرۈش توغرا. ئۇلارغا كەمچىلىك، يېتىشىسزلىكلىرىنى ئوچۇق كۆرسەتتى بېرىپ، خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇش، كەمچىلىكلىرىنى تۈزىتىپ ياخشى كادىرلاردىن بولۇشنى تەلەپ قىلىش كېرەك. مانا بۇ ئۇلارغا كۆيۈنگەنلىك بولىدۇ». ئاخىرىدا ئىمىنوۋ بۇ كىشىلەرنى قەرەللىك تەكشۈرۈپ، ياردەم قىلىپ ۋە ئىلھاملاندۇرۇپ تۇرۇشىمىزنىڭ زۆرۈرلۈكىنى قايتىدىن ئالاھىدە تەكىتلىدى.

رۇپ، مەكتەپ باشقۇرۇش سۈپىتىمىزنىڭ بەك تۆۋەنلىكىنى، مەكتەپلەرنىڭ ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئىقتىدارىنىڭ تولىمۇ ئاجىزلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن ھەسرەتلەندى، مەكتەپ ئەتراپىدىكى مەھەللىلەرنىڭ غېربانە قىياپىتىگە، مۇكچىيىپ يۈرگەن دېھقانلار - رىمىزنىڭ نۇرسىز چىرايلىرىغا بىرىنچى قېتىم كۆرۈۋاتقانداك ئالاھىدە سەپسىلىپ، ئۇزۇنغىچە قاراپ تۇرۇپ كېتىپ: «كەمبەغەللىك مانا، كەمبەغەللىكنىڭ يىلتىزى مانا. خەلقىمىز بېيىسا، ماڭارپىمىز تەرەققىي تاپالايدۇ، ماڭارپىمىز تەرەققىي قىلىپ خەلقىمىزنىڭ غېربانە قىياپىتى ئۆزگەرسە، ساپاسى يېڭىلانسا، خەلقىمىزنىڭ بېيىشى تېزلىشىدۇ» دېگەندى.

مەھەللىلە ئارىلاپ كېتىۋېتىپ، سائەت 11 بولاي دەپ قاپتۇ، ئىمىنوۋ: «مۇشۇ يەردە بىر - ئىككى ئائىلىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى» دەپ ماشىنىنى توختاتقۇزدى. ئېرىق بويىدىكى خېلى كۆركەم بىر ھويلىغا كىردۇق. ئائىلىدە 5 جان بار ئىكەن، ئاتا - ئانا ئوتتۇرا ياش چامىسىدا بولۇپ، بىر ئوغۇل، بىر قىزى ئەمدىلەتن ئەمگەككە يارىغان، ئۆزلىرى خېلىلا تېمەن كىشىلەردىن ئىكەن. بىز كىرگەندە ھويلا پېشايۋىنىدا ئوماچ ئىچىشىۋېتىپتۇ. ئىچىۋاتقىنى بىدە كۆكىنى قۇرۇق سۇغلا سېلىپ ئەتكەن ئوماچ ئىكەن. يولداش ئىمىنوۋ تەكلىپ قىلىنغان ئورۇندا چەزانى قۇرۇپ چىرايلىق ئولتۇرۇپ، سۇنغان بىر ساپال قاچا ئوماچنى پاكپاكىز ئىچىۋېتىپ، خۇش چىرايى بىلەن ئېچىلىپ تۇرۇپ رەھمەت دۇئا - سىنى بەردى. ئىمىنوۋ: «بۇ چۈشلۈك تامىقىڭىز لارمۇ؟» دەپ سورىدى. «يوقسۇنا، ئەتىگەنلىك تامىقىمىز» دېدى دېھقان. «ھا - زىر چۈش بولاي دەپ قالدغۇ؟» دەپ سورىدى ئىمىنوۋ، «ئەتدە - گەندە ئۇلاققا قارىۋېتىپ ئەمگەككە كېتىمىز، نورمىمىزنى تۈگەتسە كېلىپ تاماق يېيەلەيمىز» دەپ جاۋاب بەردى دېھقان. «بۇ -

گۈن ئوماچ ئىچتۇق، ئەتىچۇ؟» دەپ سورىدى ئىمىنوۋ، «بۇنىڭ بولغىنىغىمۇ مىڭ شۈكرى خوجام، بەك كەمبەغەلىمىز!» دېدى دېھقان. «سىلىچە قانداق قىلساق باي بولالايمىز؟» دەپ يەنە سورىدى ئىمىنوۋ، «باي بولۇش؟ چۈشۈمىزدىمۇ يوق خوجام، بۇنىغىمۇ شۈكرە، پارتىيە بار، ئاللا بار» دېدى دېھقان، — «سىلەرنىڭمۇ ئويلايدىغىنىڭلار باردۇ؟» — «ياقەي، خوجام، دېھقان دېگەن مالغا ئوخشايمىز، نەگە دېسە شۇ ياققا ماڭمىز، بىز قانداقمۇ ئويلىيالايمىز!» — «بالىلار ئوقۇمدۇ، ئىككىڭلار ئوقۇغانمۇ؟» — «ياق، ھەممىمىز قارا تۈرۈك دېسىلە!»

يولداش مۇھەممەتتىن ئىمىنوۋ يول بويى ئۈندىمەي ئويلاپ ماڭدى. بىر يەرگە كەلگەندە ماشىنىنى توختاتتى. ھەممىمىز ماشىنىدىن چۈشۈپ، بىر ئاز ئارام ئالدۇق. ئىمىنوۋ تاماكىسىنى چېكىۋېتىپ مۇنداق دېدى: «ئويلاپ كۆردۈڭلارمۇ، مەسئۇلىدە - تىمىز نېمىدېگەن ئېغىر - ھە! مۇشۇ كەمبەغەللىكنى، ئاشۇ نادانلىقنى يوقىتىشىمىز كېرەك. بىلەمسىلەر، بىز شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشلەيمىز، ماۋ جۇشىنىڭ، پارتىيىمىزنىڭ دانا رەھبەرلىكى بار، مەركەزنىڭ غەمخورلۇقى بار، ئاق كۆڭۈل، ياۋاش ئەمگەكچان خەلقىمىز بار، ئەھۋال چوقۇم ئۆزگىرىدۇ. ئاشۇ بىچارىلەرنى بەختلىك تۇرمۇشقا يەتكۈزۈش ئۈچۈن بىز يەنە كۆپ تەر تۆكۈشىمىز كېرەك. ئۇنداق قىلمىساق ئەمەلدار بولۇپ نېمە قىلىمىز؟ بىز ئەمەلدار ئەمەس، بىز ئاشۇ ئويلاشنى بىلمەيدىغان، نەگە باشلىسا شۇ ياققا كېتىۋېرىدىغان جاپاكەش، ھەقىقىي ئىنسانلارنىڭ چاكىرىمىز؛ بىز چوقۇم ماڭارپىمىزنى، ئىقتىسادىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرىمىز. دەرۋەقە بۇ مۇشكۈل ۋەزىپە، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىدە ماڭارپىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ئۇلارنى يېڭىچە بەختلىك ھاياتنى ئۆز قولى بىلەن

قۇرۇپ چىقىدىغان ھەقىقىي ئىنسانلار قىلىپ يېتىشتۈرۈپ چىقىدۇ. شىمىز لازىم. بۇ تارىخنىڭ بىزگە يۈكلىگەن مەسئۇلىيىتى» . شۇ تەرىقىدە ئۇ تولىمۇ چوڭقۇر، تولىمۇ تەسىرلىك سۆزلەپ كەتتى. بۈگۈن بىز گۈللىنىۋاتقان مائارىپىمىزغا نەزەر تاشلىغىمىزدا ئەنە شۇنداق ئۇلۇغۋار غايىنى قەلبىگە پۈككەن مەرھۇمنى چوڭقۇر سېغىنىش ئىچىدە ئەسلەيمىز. بۇ غايە بۈگۈن دېڭ شياۋ-پىڭ نەزەرىيىسىنىڭ ئۇلۇغ بايرىقى ئاستىدا، پارتىيە ئاساسىي لۇشىيەننىڭ يېتەكچىلىكىدە رېئاللىققا ئايلىنىپ، ئەمەلگە ئېشىدۇ. ۋاتقانلىقىنى مەرھۇم كۆرەلمەي ئارماندا كەتتى.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ تەرەققىياتىغا يېقىندىن كۆڭۈل بۆلەتتى ۋە ئەدەبىيات - سەنئەتتىن مېنىڭ پورەكلەپ ئېچىلغان گۈل - چېچەكلىرىدىن سۆيۈنۈپ شادلىناتتى. قەشقەردە، خوتەندە، ئۈرۈمچىلەردە يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بىلەن ئۇچراشقانلىرىمدا، ئۇ ئۇيغۇر خەلق داستانلىرىنى، شىنجاڭ تارىخىغا ئائىت ئەسەرلەرنى، ئۇيغۇر ياز-غۇچىلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى ئوقۇپ ئولتۇرغانلىقىنى ئۇچراتتىم. ئۇ قولىدىكى كىتابنى تۇتۇپ تۇرۇپ: «ۋاقىت يوق، ۋاقىت چىقىپ قالغاندا، ئاساسلىقى ئەتىگەن، ئاخشىمى ۋە دەم ئېلىش كۈنلىرى ئوقۇيمەن، ۋاقىت يوق دېگەندىمۇ ۋاقىت چىقىرىپ ئانچە - مۇنچە بولسىمۇ ئوقۇپ تۇرىمەن، كىتاب ئوقۇش - بىلىم ئېلىش ئۈچۈن، ئۆتمۈشنى بىلىش - بۈگۈنكىنى ياخشى ئىشلەش - نىڭ ئەينىكى بولىدۇ» دەيتتى. ئۇ ھەقىقەتەن كىتاب خۇمار ئىدى، ۋاقىتنى ھەرگىز بىكارغا ئۆتكۈزۈۋەتمەيتتى، كىتاب ئوقۇيتتى، ئوقۇغاندىمۇ ئوقۇش ئۈچۈنلا ئەمەس، بىلىش، پايدىلىنىش، ئىشلىتىش ئۈچۈن ئوقۇيتتى. نېمە بولسا شۇنى ئوقۇۋەر-مەي، تاللاپ ئوقۇيتتى، مېخىزىنى چاقاتتى. ئۇ كلاسسىك ئەدەبى-

ياتىمىزنىڭ نامايەندىلىرىنىمۇ، شۇنداقلا ئۆزىگە زامانداش بولغان ئەدەب ۋە سەنئەتچىلەرنىڭ ئىجادىيەتلىرىدىن تولىمۇ زوقلىناتتى. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ - نىڭ كۆڭلىدىكى ئەڭ يېقىن دوستلىرى ئىچىدە يازغۇچىلار، سەنئەتچىلەر كۆپ ئىدى. ئالايلىق، تۇردى ئاخۇن ئاكا، تېيىپجان ئېلىيوف، ئابدۇكېرىم خوجايوف قاتارلىقلار ئەڭ يېقىن دوستلىرى ئىدى.

1955 - يىلى 1 - ئايدا ھەربىيىدىن يەرلىككە كەسىپ ئۆزگەرتىپ، جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومى تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ خىزمىتىگە باردىم. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومىنىڭ 4 - سېكرىتارى، (يولداش ۋاڭ ئىنماۋ 1 - سېكرىتارى، زوچى 2 - سېكرىتارى، چىڭگو 3 - سېكرىتارى، ئىمىنوۋ 4 - سېكرىتارى ئىدى. يولداش چىڭگو كۈندىلىك ئىشلارغا مەسئۇل سېكرىتار، ئەمەلىيەتتە چىڭگو، ئىمىنوۋ بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭ پارتكومىنىڭ خىزمىتىگە يېتەكچىلىك قىلاتتى) جەنۇبىي شىنجاڭ مەمۇرىي مەھكىمىسىنىڭ مۇدىرى ئىدى. يولداش قاسىمجان قەمبىرى مەمۇرىي مەھكىمىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، يولداش مۇھەممەتئىمىن خەلپەت ھاجىموۋ باش كاتىپ ئىدى. مەن خىزمەتكە چۈشۈپ بىرەر ئاي ئۆتكەندىن كېيىن، بىر كۈنى ئىمىنوۋ، قاسىمجان ئاكىلار 12 مۇقامنىڭ پېشىۋاسى تۇردى ئاخۇن ئاكىننىڭ ئېيتقان مۇقامىنى سىنغا ئېلىۋاتقان سورۇنغا مېنىمۇ ئېلىپ باردى. ئىمىنوۋلار مىدىر قىلىشماي ئاڭلاشتىكى، ئۆتۈپ كەتكەن 3 سائەت ۋاقىتنى بىلمەي قېلىشتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن مېنىمۇ تاشلىماي ئېلىپ بارىدىغان بولدى. كېيىنرەك بىر نۆۋەت يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋغا: «بۆلۈمدە كادىر ئاز، ئىش بېسىپ كەتتى، مەن بارمىساممۇ بولار؟» دەپ سورۇدۇ.

دۇم. ئىمىنوۋ: «بولمايدۇ، 12 مۇقام ئەدەبىيات - سەنئىتىمىز - نىڭ جەۋھىرى، بىباھا گۆھەر، تارىخى ئۇزۇن، نۇرغۇن نۇرلۇق قىسىملىرى كۆمۈلۈپ يېتىپتۇ، بەختىمىزگە تۇردى ئاخۇن ئاكا 12 مۇقامنىڭ ئاساسىنى بىزگە يەتكۈزۈپ كەلدى. قېزىش، رەتلەش، ئامما بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈش ھازىر ئەڭ چوڭ ئىشىمىز بولۇپ قالدى؛ سىز ئادەم (كادىر) خىزمىتىنى ئىشلەيسىز، بىلەمسىز، 12 مۇقامنى سىنغا ئېلىۋاتقان سورۇندا مۇھىم كادىر خىزمىتى بار. تۇردى ئاخۇن ئاكىدىن سىنغا ئېلىۋېلىپ، كېيىنكى ئەۋلادلارغا يەتكۈزۈمىز. تۇردى ئاخۇن ئاكا، ئوغۇللىرى قاتارلىقلار چوڭ ئالىملار. كادىرلار تۈزۈمىمىز بويىچە بۇلارنى دۆلەت كادىرلىرى ئىچىگە ئېلىشىمىز، دۆلەت كادىرلىرى بەھرىدە مەن بولىدىغان تەسنىتتىن بەھرىمەن قىلىشىمىز، بەلكىم ئۇلارغا يۇقىرى پەخىرى نام، ھۆرمەت ئورنى بېرىپ، خىزمەت ۋە تۇرمۇش شارائىتى، مائاش، تۇرار جايلىرىنى كاپالەتلەندۈرۈش شىمىزنىڭ ئۆزى كادىرلار خىزمىتى ھېسابلىنىدۇ؛ شۇنداق قىلا - لىساق 12 مۇقام تولۇق قېزىلىدۇ، تولۇق سىنغا ئېلىنىدۇ، ئەسلىسى ئاساسدا قايتا رەتلىنىپ، پارلاق نۇرنى چېچىپ، خەلقىمىزگە، سوتسىيالىستىك ئېلىمىزگە ئوبدان خىزمەت قىلا - لايدۇ، شۇنداققۇ دەيمەن؟» دەپ تەسۋىرلەندۈردى ۋە بىرگە ئېلىپ باردى.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ تەشەببۇسكارلىق بىلەن تۇردى ئاخۇن ئاكىنى ئىزدەپ تاپتى ۋە يەكەندىن قەشقەرگە كۆچۈرۈپ كەلدى، قىيىنچىلىقلارغا قارىماي چىرايلىق ئورۇنلاش - تۇردى. خۇددى ئۆز ئاتىسىدەك قاراپ، ئەھۋالىدىن خەۋەر ئېلىپ كەلدى. تۇرمۇشىغا، داۋالىنىشىغا كاپالەتلىك قىلدى. ياخ -

شى مەشغۇلات ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن، كۆڭۈللۈك مەشغۇلات شارائىتلىرى بىلەن تەمىنلىدى. مەبلەغىنى ھەل قىلىپ، ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدىن كەسىپ ئەھلىلىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ 12 مۇقامنى تۇردى ئاخۇن ئاكىنىڭ ئۆز ئاغزىدىن بىرىنچى بولۇپ باشتىن - ئاخىرىغىچە سىنغا ئېلىشنى كاپالەتلەندۈردى؛ سىنغا ئېلىشقا بىرلەشتۈرۈپ، ئاپتونوم رايون ۋە قەشقەردىن كۈچ ئۇيۇشتۇرۇپ، قايتىدىن رەتلەپ چىقىشقا ئاساس سالدى.

ئەپسۇس، ھازىر 12 مۇقام بايلىقىنىڭ قېزىلىشى (قۇتۇل - دۇرۇش دېيىلىۋاتىدۇ)، رەتلىنىشى، نەشر قىلىنىشى، ئەسلىسى ئاساسدا دۇنياغا قايتىدىن كۆز ئېچىپ (تەرەققىي قىلدۇرۇلۇشى دېيىلىۋاتىدۇ) نۇرنى چېچىش جەريانى ھەققىدىكى ئاڭلىتىش، ماقالە، ئوبزور قاتارلىقلاردىن 12 مۇقام بېغىغا ئۆستەڭ چېچىپ، سۇ باشلاپ، مۇقام بېغىنى كۆكەرتىپ، خۇش پۇراق چېچەكلىرىدىن ئېچىلدۇرغان پېشقەدەملىرىمىزنىڭ نام، تۆھپىلىرىنى كۆر - رەلىمىدەم ياكى ئاڭلىيالىمىدەم. ناۋادا ئۆزۈم كۆرمىگەن، ئاڭلى - مىغان بولسام كەچۈرۈم سورايەن. ئەگەر مەن دېگەندەك بولسا، ئۇ ھەقىقەتەنمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىش بولىدۇ. ئىلگىرىكىنى دې - مىگەندىمۇ، ئازادلىقنىڭ بېشىدىن تارتىپلا 12 مۇقامغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، ئۆز قوللىرى بىلەن قازدۇرۇپ، رەتلىتىپ، يېڭىۋاشتىن ئىشلەشكە يېتەكچىلىك قىلىپ ۋە غەمخورلۇق قىلىپ كەلگەن يولداش سەيپىدىن ئەزىزى، مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ، قاسىمجان قەمبىرى قاتارلىق پېشقەدەم تۆھپىكارلىرىمىزنىڭ ئەم - گىكىگە، تۆھپىسىگە ئادىل باھا بېرىشىمىز، ئۇلارنى ئۆزلىرىگە مۇناسىپ ئورۇنغا ئىگە قىلىشىمىز لازىم. سۇ ئىچكەندە قۇدۇق قازغۇچىنى ئۇنتۇش - تۈزكۈرلۈك بولىدۇ. بۇنداق دېسەك ئادىل بولارمىكىن: يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ، قاسىمجان قەم -

بىرىلەر ئازاد بولۇپلا جەنۇبىي شىنجاڭدا 12 مۇقام بېغىغا ئۆس-
تەڭ چېپىپ، سۇ باشلاپ مۇقام بېغىنى كۆكەرتىپ، چېچەكلەت-
كۈچلەر، كېيىنكىلىرىمىز بولساق، پېشقەدەملىرىمىز چاققان
ئېرىق - ئۆستەڭنى رېمونت قىلىپ، سۈيىنى ئۇلغايىتىپ ۋارىس-
لىق قىلغۇچىلار. پېشقەدەملىرىمىزنىڭ قان - تەرى ئاقمىغان
بولسا، ھازىرقىلىرىمىزنىڭ تۆھپىلىرى بۇ قەدەر چوڭ بولماس
ئىدى.

- 9 -

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق
مىللەتلەر ئىچىدىن ئازادلىقنىڭ دەسلىپىدىلا جۇڭگو كوممۇنىس-
تىك پارتىيىسىگە كىرگەن تۇنجى ئەۋلاد كومپارتىيە ئەزاسى،
تەۋرەنمەس ماركىسىزىمچى، سىناقلاردىن ئۆتكەن پرولېتارىيات
ئىنقىلابچىسى، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇشنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن
رەھبىرى ئىدى. ئۇ پارتىيىگە كىرىش بىلەن ھەممە ياقىتىن پارتى-
يىگە ئەڭ يېقىن بولدى. ئىدىيە ۋە ھەرىكەتتە پارتىيە بىلەن
تامامەن بىردەك بولدى. پارتىيە تاپشۇرغان خىزمەتنى، خەلق
ئۈمىد قىلغان ئىشلارنى قىيىنچىلىقنى قىيىنچىلىق دېمەي، چار-
چاشنى چارچاش دېمەي، جانلىق ئىشلەپ، ئۆز بۇرچىنى سەمىمىي
ساداقەتلىك بىلەن ئادا قىلدى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ
ئىسمى - جىسمىغا لايىق جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ
مۇنەۋۋەر ئەزاسى ئىدى.

پارتىيىمىزنىڭ ھەقىقەتتە چىڭ تۇرۇش، خاتالىقنى تۈزۈ-
تۈش پرىنسىپى - پارتىيىمىزنى ساغلام، جۇشقۇن، يېڭىلەس
ھاياتى كۈچكە ئىگە قىلىپ يېتىشتۈرۈپ كەلدى. يولداش مۇ-

ھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ھەرقاچان ھەقىقەتتە چىڭ تۇراتتى. ئۆزى
باشلامچى بولۇپ، رەھبەرلىكىدىكى خىزمەت ئورۇنلىرىدا يۈز
بەرگەن كەمچىلىك، خاتالىقلارنى ئەستايىدىل تۈزىتىپ باراتتى،
ئەينى ۋاقىتتىكى ئېغىر سولچىلىقنىڭ كاشىلىسى بىلەن پارتىيە-
مىزنىڭ ھەقىقەتتە چىڭ تۇرۇش، خاتالىقنى تۈزۈتۈپ بېرىش
پرىنسىپى بۇزۇلۇشقا باشلىدى.

مەن بۇ ئەسلىمەنى يېزىش جەريانىدا يولداش مۇھەممەتئىمىن-
مىن ئىمىنوۋنىڭ 1958 -، 1959 - يىللىرى ئالىي پارتىيە
مەكتىپىدە ئوقۇغاندا يازغان تۆت چوڭ دەپتەر، نەچچە يۈز بەتلىك
دەرس خاتىرىسىنى كۆرۈپ چىقتىم. خاتىرىدە ئۈچ نۇقتا ئالاھىدە
ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ. ئۇلار ماركىسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ
ئىدىيىسىگە بولغان تەۋرەنمەس ئېتىقاد؛ جۇڭگو كوممۇنىستىك
پارتىيىسىگە بولغان چەكسىز ساداقەتمەنلىك؛ ئۆمۈربويى پۈتۈن
نىيەت، پۈتۈن مەقسەتى بىلەن خەلق ئۈچۈن ئىشلەپ، ئۆزىنىڭ
پاك تېنىگە ھەرگىز داغ تەڭگۈزمەسلىكتىن ئىبارەت ماركىستىك
ئىرادىسىدىن ئىبارەت. يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتۈلگەندەك، 1958 -
يىلى ئېلىپ بېرىلغان تەنقىد پۈتۈنلەي خاتا بولغاننىڭ ئۈستىگە
ئاشۇرۇۋېتىلگەن. بېرىلگەن جازا ھەم خاتا ھەم ئېغىر بولۇپ،
ئۇۋال قىلىنغان. بۇ خىل ناھەقچىلىقنى نۇرغۇن رەھبىرىي كا-
دىرلارنىڭ ئۆز ئىدىيىسىدىن دەررۇ ئۆتكۈزۈلۈشى ناتايىن ئىدى.
ئەمما يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ ئىدىيىسىدىن ئۆت-
كەن، ئۆتكەندىمۇ تولۇق ئۆتكەن. چۈنكى ئۇ ھەرقاچان ئالغا
قارايتتى، ئۈمىدۋار ئىدى. پارتىيىگە مۇتلەق ئىشىنەتتى. ئۇ
پەقەت خەلقنىلا ئويلايتتى. ئۇ: «ئاپتونوم رايونىمىزغا مۇئاۋىن
رەئىسلىكىم ساقلاندى، ئالىي پارتىيە مەكتىپىگە ئوقۇشقا ئەۋە-
تىلدىم، مەن يەنىلا پارتىيە ئۈچۈن، خەلق ئۈچۈن، مىللەت

ئۈچۈن قولۇمدىن كېلىدىغان ھەممە ئىشنى بۇرۇنقىدەكلا ياخشى ئىشلەيمەن» دېگەن پوزىتسىيە بىلەن پارتىيىگىمۇ، ئۆزىگىمۇ ئىدى. شىندىغان ياراملىق كوممۇنىستلارنىڭ پاك قەلبىنى ئىپادىلەدى. ئۇ يازغان نەچچە يۈز بەتلىك خاتىرىدە ئۆتۈلگەن دەرس مەزمۇنلىرى ۋە مۇلاھىزىلىرى خىزمەتلەرگە، ئۆز ئەمەلىيىتىگە تەدبىقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭدا تېخى تۈنۈگۈنلا بېشىغا كەلگەن مۇشكۈلچىلىك، ناھەقچىلىققا ھېچقانداق نارازى بولغان ئالامەت كۆرۈنمەيدۇ. بەلكى پارتىيە، خەلققە ئۆمۈرۋاپەت ساداقەتلىكىنىڭ قىزىل يېپى ھەممە سەھىپىلەرگە تارتىلىپ تۇرۇپتۇ. ئىككى يىللىق ئوقۇش جەريانىدا، ئۇ باشتىن - ئاخىر جانلىق، خۇش-خۇي، جۇشقۇن بولۇپ، مەكتەپ رەھبەرلىكى، مەكتەپ خىزمەت-چىلىرىدە «ياخشى رەھبەر ئىكەن» دېگەن تەسىراتنى قالدۇرغان. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئىنتايىن دىيانەتلىك ئىدى. كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ دىيانەتلىكلىكى، ئالدى بىلەن ئۆز پارتىيىسىگە بولغان چەكسىز سادىقلىقىدا، خەلق مەنپەئىتىنىڭ ھەقىقىي ۋەكىلى بولالىشىدا، شەخسىي مەنپەئەتكە بېرىلمەي، خەلققە، مىللەتكە مەنپەئەتلىك زادى نېمە ئىش قىلىپ بەرگەنلىكى، يەنە قانداق مەنپەئەتلىك ئىشلارنى قىلىپ بېرىدىغانلىقى ئۈستىدە ئۆز-ئۆزىگە ئىزدىنىشىدە ئىپادىلىنىدۇ.

لى جىڭجې، خې مىڭ، جاۋ چاڭشۇ قاتارلىق يولداشلارنىڭ گېنېرال مايور مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ توغرىسىدا يازغان زىيا-رەت خاتىرىسىغا «ئوغلى ئانىسىدىن ئايرىلالامدۇ؟» دېگەن سەر-لەۋھە قويۇلغان. زىيارەت خاتىرىسىدە: «يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ باشتىن - ئاخىر شىنجاڭ ئۇلۇغ ۋەتىنىمىزنىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى دەپ قاراپ، ئۆزىنىڭ بىلىمى، قان - تەرىنى ئۆزىنى بېقىپ ئۆستۈرگەن زېمىنغا بېغىشلىغان. . . .

مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ مۇشكۈل ئەھۋالدا قالغاندىمۇ (1957 ~ 1958 - يىللار كۆزدە تۇتۇلدى) يېڭى جۇڭگوغا بولغان چەكسىز ئارزۇ - ئۈمىدىدىن تەۋرەنمەي، ۋەتەننى، يۇرت - ماكانىنى، ھەر مىللەت خەلقىنى قىزغىن سۆيۈپ ئۆزىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكەت-تى ئارقىلىق ۋەتەننىڭ بىرلىكى ۋە پۈتۈنلۈكىنى قوغدىدى. . . . ئەينى ۋاقىتتا بەزىلەر ئۇنىمۇ چەت ئەلگە (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى-قىغا) چىقىشقا ئۈندىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ كەسكىن ھالدا: «باشقا نەرسە بولسا ئۇنىڭدىن كېچىشكە رازىمەن، لېكىن ۋەتەندىن ئايرىلمايمەن، ئوغلى ئانىسىدىن ئايرىلالامدۇ؟» دەپ جاۋاب بەرگەن»، دەپ يازىدۇ. بۇ سۆزلەر ھەقىقەتەن ئادىل بولدى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ قەتئىي ۋەتەنپەرۋەر ئىدى.

ئۇ 1950 - يىلى 1 - ئۆكتەبىر كۈنى پايتەختىمىز بېيجىڭدە دۆلەت بايرىمىنىڭ داغدۇغىلىق تەنتەنسىگە ئىشتىراك قىلغان پەيتتە يۈرىكىنى يېرىپ چىققان چەكسىز ئىپتىخارلىق تۇيغۇسى بىلەن: «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ پۇقراسى بولۇش نېمىدەپكەن شەرەپلىك!» دەپ خىتاب قىلغانىدى. بۇ خىتاب ۋەتەنپەر-ۋەرلىكىنىڭ تەنتەنلىك جاكاسى ئىدى. مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى جان - دىلى بىلەن ۋە ئەمەلىي ھەرىكەت بىلەن قوغداپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۆز قارىچۇقىدەك ئاسراپ كەلدى. ئۇ ھەر دائىم، ھەر يەردە، «مىللەتلەر ئىتتىپاقى-لىقىغا پايدىلىق بولغان سۆز - ھەرىكەتلەرنى قىلىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا پايدىسىز بولغان سۆز - ھەرىكەتلەرنى قىلماسلىق كېرەك» دەپ تەكىلەيتتى ۋە ئۆزىمۇ شۇنىڭغا ئەمەل قىلاتتى. شۇ بويىچە ئىشلىگەنلەرنى قوللىدى، تەقدىرلىدى، ئېتىبار بەردى، ئۇنداق قىلمىغانلارغا تەنقىدىي تەرىپىيە بېرىپ كەلدى. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنىڭ ئۇل قۇرۇ-

لۇشىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرەتتى. ئۇ ۋەتەنپەرۋەرلىك ۋە مىل-
لەتلەر ئىتتىپاقلىقى تەربىيىسىنى بالىلاردىن چوڭلارغىچە سى-
تېملىق ئېلىپ بېرىش بازىلىق كۈچ بىلەن شىنجاڭنىڭ خەلق
ئىگىلىكى ۋە ئىجتىمائىي قۇرۇلۇشىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش،
يەرلىك مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇش شارائىتىنى ياخشى-
لاش، مەدەنىي ماڭارپ ئىشلىرىنى تەرەققىي قىلدۇرۇش، ساھە-
لەر بويىچە ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى زور كۈچ بىلەن
يېتىشتۈرۈشكە بار كۈچىنى سەرپ قىلىپ كەلدى. ئاڭلىشىمچە،
ئۇ «ئۈچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» نى خەنزۇچىسى بىلەن
رۇسچىسىنى سېلىشتۇرۇپ، ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىپ چىقىپ-
تىكەن. بۇ نېمە ئۈچۈن؟ بۇنى ئەلۋەتتە، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى
ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ
بېرىش ئۈچۈن قىلغان دېيىشكە بولىدۇ.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ئەڭ ئالدىراش رەھبەرلەر-
نىڭ بىرى ئىدى. «ئۈچ پادىشاھلىق ھەققىدە قىسسە» كاتتا
ئەسەر. بۇنداق كاتتا كلاسسىك ئەسەرنى تەرجىمە قىلىش ئىشى
زور ئەقلىي ئەمگەك تەلەپ قىلىدۇ. شۇنچە ئالدىراش خىزمەت
سىجىللىقى ئىچىدىن ۋاقىت چىقىرىپ، شۇنچە ئېغىر ۋەزىپىنى
ئۆز لۈكىدىن زىممىسىگە ئالغىنىدىن كۆرۈۋالالايمىزكى، ئىمىنوۋ
ئاز سانلىق مىللەتلەر ئىچىدە ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ
بېرىشنىڭ تەخىرىسىزلىكىنى، ۋەتەنپەرۋەرلىك تەربىيىسىنى قان-
داق ئۇسۇللار ئارقىلىق ئېلىپ بېرىشنىڭ ئۈنۈملۈك بولىدىغانلى-
قىنى باشقىلارغا نىسبەتەن ھەم بۇرۇن، ھەم چوڭقۇر، ئەتراپلىق
ئويلىغان رەھبەر ئىدى.

يولداش لى جىڭچىلار زىيارەت خاتىرىسىدە يەنە: «ئىمىنوۋ
پاك - دىيانەتلىك بولۇپ، ئادەتتىكى ۋاقىتلاردىمۇ ئومۇم بىلەن

شەخسىي ئىشلارنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمەيدۇ. ھەتتا پەرزەنتلىرى ۋە
ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ھۆكۈمەت ماشىنىسىغا ئولتۇرۇشىغا
رۇخسەت قىلمايتتى. بىر قېتىم سەنئەت مەكتىپىدە ئىشلەيدىغان
يالغۇز سىڭلىسى تەتل ئاباغلاشقاندا ئۇنىڭ (ئىمىنوۋنىڭ) رۇخ-
سىتىسىز ھۆكۈمەت ماشىنىسى ئىشلىتىپ، مەكتەپكە يۈك -
تاقلىرىنى ئاپىرىۋالىدۇ. بۇ ئىشتىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن،
ئىمىنوۋ ئاچچىقى كېلىپ: «ھۆكۈمەت ماشىنىسى مېنىڭ سىرتقا
چىقىپ خىزمەت ئىشلىشىم ئۈچۈن سەپلەپ بېرىلگەن، بۇنىڭدىن
كېيىن بۇنداق ئىشلار يۈز بەرمىسۇن» دەپ ئاگاھلاندۇرىدۇ.
رەيھان ئىمىنوۋا نەچچە يىل ئاپتونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىس-
نىڭ رەپىقىسى بولۇپ تۇرۇقلۇق، «ھۆكۈمەت راسخوتى بىلەن
سەيلى - ساياھەت قىلىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، ھەتتا ئۇنىڭ بىلەن
شىنجاڭنىڭ بىرەر جايغا بېرىمۇ باقمىدىم، پايتەختىمىز بېي-
جىڭگە بېرىپ نەزەر دائىرىمىنى ئېچىشتىن تېخىمۇ سۆز ئاچقىلى
بولمايدۇ» دېدى، دېگەن چوڭقۇر مەنىلىك سۆزلەرنى يازىدۇ. بۇ
سۆزلەر يولداش ئىمىنوۋنىڭ ساپ كوممۇنىستىك خىسلىتىنى
كۆرسىتىپ بېرىدۇ. بۇنداق گۈزەل ئەخلاقىي - پەزىلەت ھېلىم
مۇھىم رېئال ئەھمىيەتكە ئىگە. ھازىر «ئۈچكە ئەھمىيەت بې-
رىش» نى تەكىتلەپ ۋە چوڭقۇرلاشتۇرۇۋاتىمىز، تېگى - تەكتى-
دىن ئېيتقاندا «ئۈچكە ئەھمىيەت بېرىش» نى ئېلىپ بېرىش
رەھبىرىي كادىرلار ئىچىدىكى پارتىيە ئىستىلى ساپ بولماسلىق
مەسىلىسىنى ھەل قىلىشتىن ئىبارەت. دەۋر ئوخشاشمايدۇ، ئەھ-
ۋالمۇ ئوخشاشمايدۇ. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بۇ يەردە
«ھۆكۈمەت مېنىڭ سىرتقا چىقىپ ئىشلىشىم ئۈچۈن سەپلەپ
بەرگەن ماشىنا» دەۋاتىدۇ، ھۆكۈمەت نازىردىن يۇقىرى دەرىجى-
لىك كادىرلارغا خىزمەت ماشىنىسى سەپلەپ بېرىۋاتىدۇ. دېمەك،

ماشىنا ھۆكۈمەتنىڭ، سىرتقا چىقىپ خىزمەت ئىشلىشىڭىز ئۇ-
چۈن ھۆكۈمەت ماشىنىسىنى سىزگە سەپلەپ بەردى. ھازىر ئاڭ-
لايدىغىنىڭىز «مېنىڭ ماشىنام»، «مېنىڭ شوپۇرۇم» بولۇپ
كەتتى. ماشىنا دۆلەتنىڭ مۈلكى، شوپۇر دۆلەتنىڭ ئىشچىسى،
بۇنىسى ناھايىتى ئېنىق تۇرسىمۇ ئۇنى «مېنىڭ ماشىنام، مېنىڭ
شوپۇرۇم» قىلىۋالدۇق. ئېيتىلىش ئۆزگەردى، ئىگىدارچىلىق
قىلىش ھوقۇقىمۇ ئۆزگەردى، ئەينى ۋاقىتتا سەپلەپ بېرىلىدىغان
ماشىنا ئاز، ئىشلىتىش دائىرىسى تار ئىدى. ئاپتونوم رايونلۇق
پارتكومنىڭ شۇجىلىرى، خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىس، مۇئاۋىن
رەئىسلىرىگە سەپلەپ بېرىلگەن ماشىنىلارنى ئىدارىدىكى ئالاھىدە
ئېھتىياجى بار كادىرلارمۇ ئىشلىتىپ پايدىلىناتتى.

يولداش ئىمىنوۋ: «ھۆكۈمەت بىزگە ئالىي تۇرار جاي سې-
لىپ بەردى، ئوبدانلا مائاش ئېلىۋاتىمىز، تېخى مۇكاپات، پارا-
ۋانلىقلاردىن بەھرىمەن بولىمىز، پەرزەنتلىرىمىزنى ئوقۇتۇپ،
كۆڭۈلدىكىدەك خىزمەتكە ئورۇنلاشتۇرۇۋاتىمىز. ئۇرۇق - جاما-
ئىتىمىزگە رەھبىرىي كادىرلارنىڭ ئائىلىسى دەپ ئېتىبار بېرىپ
تۇرىدۇ. ھەقسىز داۋالىنىمىز، خىزمەت ماشىنىسى سەپلەپ بې-
رىلىدۇ، تۇرمۇشتا، خىزمەت شارائىتىمىزدا، ئىجتىمائىي ئور-
نىمىزدا گەپ يوق، بىزگە ئەمدى كەم نەرسە يوق. كەم نەرسە
بار دېيىلسە، ئۇ پارتىيىگە، خەلققە، مىللەتكە قىلىپ بەرگىنىمىز
ئاز بولۇۋاتىدۇ، يەنى پارتىيىدىن، دۆلەتتىن، خەلقتىن ئالغىنى-
مىز كۆپ، قىلىپ بەرگىنىمىز ناھايىتى ئاز بولۇۋاتىدۇ» دەپ
تۇراتتى. ئۇ خىزمەتنى كۆڭۈل قويۇپ ئىشلىمەسلىكىنى، قاقتى
- سوقتى قىلىشنى نومۇس؛ پارا يېيىشنى، خىيانەت قىلىشنى
كەچۈرگۈسىز جىنايەت دەپ نەپەرەتلىنەتتى.

يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ ساپ ئىدى، قولى پاك

ئىدى، گېلى پاك ئىدى، پۈتۈن ۋۇجۇدى پاك ئىدى. ئۇ پارتىيى-
گە، خەلققە، مىللەتكە يۈز كېلەلمىگۈدەك ئىش قىلمىغان ئىدى.
ئۇ ئىسمى جىسمىغا لايىق پاك، دىيانەتلىك، ئالىجاناب رەھبەر
ئىدى. ھازىر پارتىيىمىز ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان «ئۇچكە
ئەھمىيەت بېرىش» تەربىيىسى ئارقىلىق يولداش مۇھەممەتئىمىن
ئىمىنوۋنىڭ گۆھەردەك ئېسىل پەزىلىتىنى تېخىمۇ چوڭقۇر ھېس
قىلىۋاتىمىز.

مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ 1960 - يىلىنىڭ 1 - ئېيىدا،
بېيجىڭدىن مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىنى پۈتتۈرۈپ قايتىپ كەل-
دى. مەركىزىي پارتىيە مەكتىپى شىنجاڭ سىنىپى خىزمەت گۇ-
رۇپىسىنىڭ مەسئۇلى ماڭا: «يولداش ئىمىنوۋ بىلىمى يۇقىرى،
تەجرىبىسى مول، ئۆزىگە قاتتىق تەلەپچان، ئويلاش، پىكىر قى-
لىش، تەپەككۈر قىلىش يولى توغرا، شىنجاڭدىكى ئاز سانلىق
مىللەت رەھبىرىي كادىرلىرى ئىچىدە كەم ئۇچرايدىغان ئىقتىدار-
لىق رەھبەر» دېگەن ئىدى (ئۇ چاغدا مەن ئاپتونوم رايونلۇق
پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ مەسئۇللىرىنىڭ بىرى ئىدىم).
ئىمىنوۋ مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىدە ئەستايىدىل ئوقۇدى.
ماركسىزىملىق بىلىمى تېخىمۇ چوڭقۇرلىدى، تەجرىبىلىرى تېخى-
مۇ ئىلمىيلەشتى، ئىقتىدارى تېخىمۇ ئۆستى، تېخىمۇ ئەقىل -
پاراسەتلىك بولۇپ يېتىشتى. مەركىزىي ئالىي پارتىيە مەكتىپى-
دىن قايتىپ خىزمەتكە ئاكتىپ كىرىشىپ كەتتى. ئاپتونوم رايو-
نىمىزنىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىكى بۇ ئىختىساسلىق رەھ-
بەرگە ئېھتىياتچان بولۇپ، ئۇنىڭ خىزمىتىنى ئاجايىپ ياخشى

ئىشلىشىدىن خۇشاللىناتتى ۋە بۇ ئىختىساس ئىگىسىگە تېخىمۇ تايىناتتى. ئالايلىق، 1962 - يىلى ئىلى - تارباغاتاي ۋەقەلىرى يۈز بەردى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم يولداش ئىمىنوۋنى ئاپتو- نوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئىلىغا ئەۋەتكەن مەسئۇل كادىرلىرىدىن تەشكىللەنگەن خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ مەسئۇلى قىلىپ ئەۋەتتى. ئىلى - تارباغاتاي ۋەقەسىنىڭ ئالدى - كەينىدىن خەۋىرى بار يولداشلارغا مەلۇمكى، بۇ ۋەقەنى توغرا ھەل قىلىشنىڭ سىياسىيۋىلىكى ئىنتايىن كۈچلۈك بولۇپ، زىل، قىين خىزمەت ئىدى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ رەھ- بەرلىكىدە، يولداش ئىمىنوۋنىڭ بىۋاسىتە يېتەكچىلىكىدە، خىزمەت گۇرۇپپىسىنىڭ تىرىشچانلىقىدا دۆلەت چېگرىسىدىن چىقىپ كېتىۋاتقانلارنى توختىتىش، ئۆز ماكانغا قايتۇرۇش، ئوبدان ئورۇنلاشتۇرۇش، ئىشلەپچىقىرىشنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش قاتارلىق خىزمەتلەر ياخشى ئىشلەنگەنلىكى ئۈچۈن ئاپتونوم رايون- لۇق پارتكوم ۋە يولداش ۋاڭ ئىنماۋ، سەيپىدىن ئەزىزى قاتارلىق رەھبەرلەر يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋنىڭ خىزمىتىگە يۈ- قىرى باھا بېرىشكەن ھەم ئىمىنوۋنىڭ تالانتىغا قايىل بولۇشۇپ، مەمنۇن بولۇشقان. يولداش مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوۋ بېيجىڭدە مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىدە ئىككى يىلدىن ئارتۇق ئەستايىدىل ئوقۇدى، قايتىپ كېلىپ مەركىزىي پارتىيە مەكتىپىدە ئۆگەنگەن- لىرىنى ئەمەلىيەتتە ئىشلىتىپ، خىزمەتلەرنى كارامەت ئىجتىھات بىلەن ئىشلەۋاتقىنىدا، بەختكە قارشى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلا- بى» باشلىنىپ، جاھان قالايمىقانلاشتى. مۇھەممەتئىمىن ئىمىن- نوۋلىن بياۋ، جياڭ چىڭ ئەكسىلىنىقلاپى گۇرۇھىنىڭ زىيان- كەشلىكىگە ئۇچراپ، دەسلەپتە ھەرقايسى ئورۇنلارنى ئايلاندۇ- رۇپ كۈرەش قىلىندى، كېيىن تۈرمىگە قامىلىپ، پەرزەنتلى-

رى، ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ۋە خىزمەتداشلىرىنىمۇ كۆرۈشتۈرۈم- دى، 1970 - يىلى 5 - ئاينىڭ 15 - كۈنى 55 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. بىز بۇ كۆزگە كۆرۈنگەن ۋە كەڭ كادىرلار، ئىشچى - خىزمەتچىلەر، خەلق ئاممىسىنىڭ چوڭقۇر مۇھەببىتىگە، ھۆرمە- تىگە، پەخىرلىنىشىگە ئېرىشكەن ئىختىساسلىق رەھبىرىمىزدىن ئايرىلىپ قالدۇق. بۇ خەلق ئۈچۈن، مىللەت ئۈچۈن چوڭ يوق- تىش بولدى.

«مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ناھەق، ئۇۋال قىلىنغان دېلۇلار ئاغدۇرۇلۇپ، نامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋاقتىدا، ئاپ- تونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مەركىزىي كومىتېتىغا يازغان دوكلاتى ۋە مەركەزنىڭ تەستىقىغا ئاساسەن، 1958 - يىلدىكى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىنىنىڭ مۇھەممەتئىمىن ئىمىن- نوۋغا كۆرگەن چارىسى ۋە مەدەنىيەت ئىنقىلابىدا بېرىلگەن جازا پۈتۈنلەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. مەرھۇمغا تېڭىلغان تۆھمەت، بۆھتانلار تامامەن ئاغدۇرۇپ تاشلاندى، ئۈزۈل - كېسىل ئازاد قىلىنىپ، نامى تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. جەسىدى ئۇلانباي ئىنقىلابىي قۇربانلار قەبرىستانلىقىغا يۆتكەپ دەپنە قىلىندى. ئاپ- تونوم رايوننىڭ پارتىيە، ھۆكۈمەت رەھبەرلىرى، ئىدارە، ئور- گان خادىملىرى، زاۋۇت - كارخانا، مەكتەپ، ئىجتىمائىي تەش- كىلاتلار ۋەكىللىرى، ئۇرۇق - تۇغقان ۋە مەرھۇمنىڭ ھايات ۋاقتىدىكى دوستلىرى قاتناشقان قايغۇلۇق دەپنە مۇراسىمى ئۆتكۈ- زۈلۈپ، مەرھۇم بىلەن خوشلىشىلدى.

ئادەمنىڭ ئۆمرى ئۇزۇن - قىسقا بولىدۇ. 150 ياشتىن ئېشىپ 200 ياشقا كىرگەنلەر تېخى يوق. لېكىن كىشىلىك ھاياتتا نەچچە يۈز يىل، نەچچە مىڭ يىل ياشايدىغانلار بار، ئۇلار ئۆزىنىڭ بارلىق كۈچى ۋە ئەقىل - پاراسىتىنى ۋەتەنگە، خەلققە

بېغىشلىغان چىن ئىنسانلار، ئۇلار خەلقنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ يا-
شايدۇ.

خەلقىمىزنىڭ، مىللىتىمىزنىڭ مۇنەۋۋەر پەرزەنتى، بىز-
نىڭ سۆيۈملۈك ئۇستازىمىز، رەھبىرىمىز، ئەڭ يېقىن دوستىمىز-
مىز مەرھۇم مۇھەممەتئىمىن ئىمىنوفنىڭ نامىغا مەڭگۈلۈك شان
- شەرەپلەر بولسۇن!

ئۇيغۇر سايرانىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى ھەققىدىكى ئەسلىمىسى

(ئاغزاكى بايانغا ئاساسەن رەتلەندى)
رەتلىگۈچى: مەخمۇتجان مۇھەممەت

1950 - يىللارنىڭ بېشىدا مەن تەشكىلنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇ-
شى بويىچە سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ قازاقىستان رىسپوبلىكى-
سىدا خارىجى ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولدۇم. ئۇ چاغدا دۆلىتىمىز-
مىزنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىسى يولداش
جاڭ ۋېنتىيەن ئىدى. مەن ئالماتادىكى كونسۇلخانىدا خىزمەت
ئىشلىدىم. ئۇ چاغلاردا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان
دوستلۇقىمىز چوڭقۇر ھەم قويۇق ئىدى. خىزمەتمۇ ئانچە ئالدى-
راش ئەمەس بولۇپ، كۆپرەك دۆلەت بايراملىرىدا ئۆزئارا تەبرىك-
لەش پائالىيەتلىرى ئۆتكۈزۈلەتتى. شۇ چاغلاردا قازاقىستاندا
ماركسىزم - لېنىنىزم ئۇنىۋېرسىتېتى بار ئىكەن. مەن خىزمەت-
تىكى بوش ۋاقىتتىن پايدىلىنىپ شۇ ئۇنىۋېرسىتېتتا ئوقۇشنى
ئارزۇ قىلدىم ۋە ئەھۋالنى موسكۋادىكى باش ئەلچى جاڭ ۋېنتىيەنگە
مەلۇم قىلدۇق. باش ئەلچى قوشۇلدى. شۇنىڭ بىلەن خىزمەتتىن
سىرتقى چاغلاردا مەن بۇ ئۇنىۋېرسىتېتنىڭ دەرسلىرىنى ئوقۇپ
تاماملىدىم. بۇنىڭغا نەق ئىككى يىل ۋاقىت كەتتى. 1953 -

يىلى ئوقۇشنى تۈگەتتىم. ئەينى ۋاقىتتا مېنىڭ ئىلىمگە بولغان تەشۋاللىق تولىمۇ كۈچلۈك ئىدى. مەن يەنە داۋاملىق بىلىم ئاشۇرۇش ئارزۇسىدا قازاقىستان پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىغا يەنى كاسپىغا كىرىپ تارىخ ئىلمى بويىچە ئوقۇشقا باشلىدىم. ئوقۇشۇم 1956 - يىلى تاماملاندى. مېنىڭ خارىجى خىزمىتىم 1953 - يىلى ئاخىرلاشقان ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ۋەتەنگە قايتىش تەييارلىقىغا كىرىشتىم.

ۋەتەنگە قايتىش تەييارلىقىنى قىلىپ يۈرگەن كۈنلىرىمدە ئالمائاتادىكى بىر قىسىم ئۇيغۇر زىيالىيلىرى قايتىدىغىنىدىن خەۋەر تېپىپ ئۆيلىرىگە مېھمانغا چاقىردى. بىر قانچە ئۆيلەردە مېھمان بولدۇم. بىر كۈنى ئۇيغۇر يازغۇچىسى قانداق خەسەنوفنىڭ ئۆيىدە مېھمان بولدۇق. ئايالى ئايشەم شەمىيۋا قازاقىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئۇيغۇرشۇناسلىق بۆلۈمىدە ئۇيغۇر تىلى تەتقىقات خادىمى ئىكەن. ئۇلارنىڭ بۇ يەرگە كەلگىنىگە خېلى ئۇزۇن بولمىدۇ. ئۇلار ئۇيغۇر تىلى شۇئۇلىرىنى تەتقىق قىلىدىكەن. بۇ قېتىمقى مېھماندارچىلىققا ئۇلار بىر مەشھۇر قازاق ئالىمىنىمۇ تەكلىپ قىپتۇ. بۇ ئالىمنىڭ ئىسمى ئېسىمگە كەلمەيۋاتىدۇ. ئاخىرىدا قايتماقچى بولدۇق. قازاق ئالىم شۇ چاغدا بىر گەپ قىلدى: «گېزىتىمىز ئاڭلىدۇق، جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شىنجاڭ شۆبىسى قۇرۇلۇپتۇ، بۇ ناھايىتى ياخشى ئىش بولۇپتۇ، سىزگە دەپ قويىدىغان بىر گەپ بار، ھازىر بىر مەشھۇر ئەسەر بار، ئۇنى تاشكەنتتە ئىشلەۋاتىدۇ، ئۇلار بۇ ئەسەر سىزگە تەۋە دەۋاتىدۇ. مەن ئۇلار كۆرسەتكەن ئاساسلارنى كۆرۈپ باقتىم، لېكىن بۇ ئاساسلار ئاساس دېگۈچىلىكى يوق ئاساسلار ئىكەن. ئەگەر ئاساس كۆرسىتىمىز دېسەك، بىزنىڭ ئاساسىمىز ئۇلارنىڭ كىدىن كۈچلۈكرەك. لېكىن بۇ ئەسەر سىلەرگە تەۋە» دېدى.

مەن بۇ ئەسەرنىڭ قايسى ئەسەر ئىكەنلىكىنى بىلەلمەي ھاڭۋېقىپ قالدىم ۋە قانداق خەسەنوفتىن سورىدىم. ئۇ: مەھمۇد قەشقەرنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرى دەپ جاۋاب بەردى. قازاق ئالىم يەنە سۆز ئېلىپ: «بۇ ئەسەرنى سىلەر ئىشلەڭلار، ئىشلەشتىن ئاۋۋال ئەسەر ھەققىدە تەشۋىقات خىزمىتىنى كۈچەيتىپ، جامائەت پىكىرى توپلاپ، ئاندىن رەسمىي ئىشلەشكە كىرىدۇ. شىڭلار» دېدى.

مەن ۋەتەنگە قايتىپ كەلدىم. بۇ دەل جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ يېڭى قۇرۇلغان ۋاقتى بولۇپ، ئىدارىنىڭ نامى بار ئىكەن، لېكىن خىزمەت قىلىدىغان ئورۇن (بىنا) ۋە ئادەم يوق ئىدى. بۇرھان ئەپەندى ئاكادېمىيىنىڭ باشلىقى بولدى. مېنى پارتگۇرۇپپىنىڭ شۇجىسى ۋە بىرىنچى مۇئاۋىن مۇدىرى قىلىپ تەيىنلەپ، ئاكادېمىيىنىڭ كونكرېت قۇرۇلۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلدى. بۇرھان ئەپەندى ئاكادېمىيىدىكى قۇرۇپ قويۇپ ئۆزى بېيجىڭغا كەتتى. بىزنىڭ ۋەزىپىمىز ئاكادېمىيىگە ئادەم تېپىش ۋە خىزمەت بىناسى سېلىش ئىدى. بىزگە ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ھازىرقى ئۈرۈمچى يېڭى شەھەر رايونى بېيجىڭ يولىدىكى بىر كەڭ جايىنى ئاكادېمىيىنىڭ ئورنى قىلىپ بەلگىلەپ بەردى. بۇ ناھايىتى كەڭ بىر جاي ئىدى. لېكىن ئۇ چاغلاردا (1956 - يىلى) بۇ يەرلەر تېخى ئېچىلمىغان بولۇپ، بېيجىڭ يولىمۇ، تۆمۈريول ئىدارىسىمۇ تېخى قۇرۇلمىغان ئىدى. ئەتراپ ئېتىزلىق ۋە چاڭگال ئىدى. شەھەر بىلەن بولغان ئارىلىقى 15 ~ 20 كىلومېتىر كېلەتتى. قاتناش ھەقىقەتەن قولاي ئەمەس ئىدى. بۇرھان ئەپەندى ئىلگىرى ئۆزى ئولتۇرغان بىر كونا جېپ ماشىنىنى بىزنىڭ ئىشلىتىپ تۇرۇشىمىزغا بەردى. بىز بۇ يەرگە ئاۋۋال بىر ئىشخانا سالايلى،

بىر قەۋەتلىك ئادەتتىكى ئۆيلەر بولسۇن، كېيىن پۇل ھەل بول-
غاندا بىنا سالاھىيىتى دېدۇق ۋە ئەھۋالنى بېيجىڭدىكى بۇرھان ئەپەندى-
دىگە مەلۇم قىلدۇق. مەن بېيجىڭغا باردىم. شۇ ئارىلىقتا مەن
بۇرھان ئەپەندىگە ئۆزۈمنىڭ ئالمۇتىدا ئاڭلىغانلىرىمنى ئېيتىپ
بەردىم. (ئۆزۈنغا قالماي «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۆزبېك-
چىسىنىڭ بىرىنچى تومى ئۈرۈمچىگە يېتىپ كەلگەن ئىدى).
بۇرھان ئەپەندى ئەھۋالنى ئاڭلاپ بىز ئاۋۋال جۇڭگو پەنلەر ئاكادې-
مىيىسىگە بارايلى، باشلىقلار بىلەن كۆرۈشۈپ، ئاندىن بىر
نېمە دەيلى، دېدى. بىز جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە بېرىپ،
شۇ چاغدىكى ئاكادېمىيىنىڭ مەمۇرىي، ئىقتىسادىي ئىشلىرىغا
مەسئۇل مۇئاۋىن باشلىقى يولداش جاڭ جىڭفۇ (كېيىن مالىيە
مىنىستىرلىكىنىڭ مىنىستىرى بولغان) ئەپەندى بىلەن كۆرۈش-
تۇق ۋە ئەھۋالنى دوكلات قىلدۇق. يولداش جاڭ جىڭفۇ دوكلات-
مىزنى ئاڭلاپ بولۇپ ئىقتىسادىي ئىشلىرىمىزنى ئوبدان ھەل
قىلىپ بەردى. ئۇ مەندىن: «ئىلگىرى تۆت قەۋەت بىنا سالىد-
غانغا پۇل بەرگەن ئىدۇق، سالىدىڭلارمۇ؟» دەپ سورىدى. مەن
«تېخى سالىمدۇق» دەپ جاۋاب بەردىم ھەم ئۈرۈمچىدىكى ئەمەلىي
ئەھۋالنى يەنى بەلگىلەنگەن ئورۇننىڭ شەھەر سىرتىدا ئىكەنلىكى-
نى، قاتناشنىڭ قولايلىقى، يولنىڭمۇ ياسالغانلىقىنى ئىند-
كاس قىلدىم. ئۇ ئەھۋالنى ئاڭلاپ: «بىز بەرگەن پۇلغا شەھەر
ئىچىگە بىنا سېلىڭلار، كېيىن تېخىمۇ كۆپ مەبلەغ ئاجرىتىپ
بېرىمىز، شۇ چاغدا ئەسلى كۆرسىتىلگەن جايغا سېلىڭلار، شە-
ھەر ئىچىدىكىسىنى كېيىن ئەھۋالغا قاراپ مېھمانخانا قىلىپ
قويۇڭلار، زىيارەت، ئالاقىلەرگە قولاي بولىدۇ» دېدى. مەن
ناھايىتى خۇش بولۇپ كەتتىم ۋە خۇشاللىقىمىدىن ئۈچ قېتىم تازىم
قىلدىم. بۇ ئىشىمىز پۈتكەندىن كېيىن بۇرھان ئەپەندى جاڭ

جىڭفۇغا «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئىشىنى ئېيتتى. جاڭ
جىڭفۇ ئەپەندى: «بۇ ئەسەر ياخشى ئەسەر ئىكەن، ئوبدان ئىش-
كەن، لېكىن ئۇنى جۇڭگوغا تەۋە دەيدىغانغا قانداق ئاساسىڭلار
بار؟» دەپ سورىدى. بۇرھان ئەپەندى: «ئەسەرنىڭ ئاپتورى
مەھمۇت قەشقەرنىڭ ئىسمىدىن چىقىپ تۇرىدۇ، ئۇنىڭ شىنجاڭ-
نىڭ قەشقەردە تۇغۇلغانلىقىدا گەپ يوق، ئەسەر باغدادتا يېزىل-
غان، دەمەشىقتە كۆچۈرۈلگەن ھەم تېپىلغان، ئۇنى تۈركىيلىك
بەسىم ئاتالاي دېگەن كىشى ئەرەبچىدىن تۈركچىگە تەرجىمە قىل-
غان، ئۆزبېكىستاندىكىلەر ئاشۇ تۈركچىسىنى ئۆزبېكچىگە تەرجىمە
مە قىپتۇ، ئەسەرنىڭ تەۋەلىك مەسلىسىگە نىسبەتەن سوۋېت
ئىتتىپاقىدا كىشىلەرنىڭ پىكرى بار ئىكەن» دېدى. جاڭ جىڭفۇ
ئەپەندى: «ئەسەرنى جۇڭگونىڭكى دەيدىغانغا چوقۇم كۈچلۈك
ئىسپات بولۇشى كېرەك، ناۋادا ئىسپات تاپالمىساق كېيىن پاس-
سىپ ئورۇنغا چۈشۈپ قالسىز، شۇڭا ئەسەرنى ئىشلەڭلار،
لېكىن كۈچلۈك دەلىل - ئىسپات تېپىشقا ئەھمىيەت بېرىڭلار»
دېدى. بۇرھان ئەپەندى ئۆز قولىدىكى «تۈركىي تىللار دىۋانى»
نىڭ تۈركچە نۇسخىسىنى ماڭا بەردى. بۇ نۇسخىنى 1945 - يىلى
ئۇنىڭ بىر دوستى سوۋغا قىلغان ئىكەن. ئۇ: «ئەسەرنى ئىشلەڭ-
لار، كىرىش سۆزىنى مەن يېزىپ بېرىمەن» دېدى.

بېيجىڭدىن قايتىپ كېلىپ جۇڭگو پەنلەر ئاكادېمىيىسى
شىنجاڭ شۆبىسىنىڭ قۇرۇلۇش ئىشىنى باشلىۋەتتۇق. ئاكادېمىيە
بىناسى شىنجاڭ داشۆسىنىڭ ئىچىگە سېلىندى. بىنا ئۈچ قەۋەت
بولۇپ، كەڭ كارىدورلۇق، ئاستى پۇل تاختايلىق ئىدى. بىنا
ھەقىقەتەن ياخشى سېلىندى. شۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ خىزمىتىمىز
باشلىنىپ كەتتى. بىز «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى شۇ بىنادا
ئىشلەپ تۈگەتتۇق. ئۆزبېكچىسىنى مەن تەرجىمە قىلدىم، تۈرك-

چىنىمۇ ئانچە - مۇنچە بىلگەنلىكىم ئۈچۈن ئۆزبېكچىسى بىلەن سېلىشتۇردۇم. ئۇ چاغدا بىزدە ئەسەرنىڭ ئەرەبچە نۇسخىسىمۇ بار ئىدى. ئەرەبچىسى بىلەنمۇ سېلىشتۇرۇش زۆرۈر ئىدى. شۇ چاغدا پەنلەر ئاكادېمىيىسىگە بېيجىڭ ئىسلام ئىنىستىتۇتىنى پۈتتۈرگەن مۇھەممەت سالھ خىزمەتكە تەقسىم قىلىنىپ كەلدى. ئاكادېمىيىدە دىن تەتقىقات ئورنى قۇرۇلماقچى ئىدى. مۇھەممەت سالھنى شۇ ئورۇنغا خىزمەتكە بەلگىلىدۇق. مەن ئۇنىڭ ئەرەبچە سەۋىيىسىنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن بارتولىدىنىڭ ئەسىرىدىكى بىر بەت ئەرەبچە ماتېرىيالنى تەرجىمە قىلىشقا بەردىم. ئۆزۈم رۇس-چىسىنى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدىم. ئۇزۇنغا قالماي مۇھەممەت سالھ ئۇيغۇرچە تەرجىمىنى ئېلىپ كەلدى. ئۆزۈمنىڭكى بىلەن سېلىشتۇردۇم. تەرجىمە ناھايىتى توغرا، راۋان بولۇپ، زىر - زەۋەرلىرىگىچە مېنىڭكى بىلەن ئوخشاش چىقتى. مەن خۇددى گۆھەر تېپىۋالغاندەك خۇشال بولۇپ كەتتىم. مەن يولداش گۇباۋ-غا ئېيتىپ، مۇھەممەت سالھنى ئۆز يېنىمغا ئالدۇردۇم. شۇنىڭ بىلەن مۇھەممەت سالھ «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ئەرەبچىسى بىلەن سېلىشتۇرۇپ چىقتى. ئۆزبېكچىسىنى ئاساس قىلدۇق. تۈركچىسىنى قوشۇمچە قىلدۇق. ئىشلىرىمىز ناھايىتى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولدى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ئۈچ تومى پۈتۈنلەي سېلىشتۇرۇلۇپ تۈگىدى، بۇ 1965 - يىلى ئىدى. بىز نەشرىيات بىلەن سۆزلەشتۈق، چىيەنىن (ئاددىي باسما) قىلىپ بېسىپ قويمايلى دەيدۇق. لېكىن نەشرىياتنىڭ خىراجەت قىلىشقا تۈپەيلىدىن ۋاقىتتىنچە قويۇپ تۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن قوليازما پىتى ئاكادېمىيىدىكىنىڭ ئارخىپخانىسىدا ساقلىدۇق. ئۇزۇنغا قالماي «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» پارتلىدى، پەنلەر ئاكادېمىيىسى خېلى ئېغىر

ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى. مەن قارا يىپ (خېيىباڭ) بولۇپ، گې-پىم ئۆتمەيدىغان بولۇپ قالدىم. «خېيىباڭ» بولغان بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ نەرسىلىرى، جۈملىدىن ئائىلە سەرەمجانلىرى قىزىل قوغدىغۇچىلار تەرىپىدىن يىغىلىپ كۆرگەزمىگە قويۇلدى، مېنىڭ ئۆيۈمدىكى نەرسىلىرىمۇ ئېلىپ كېتىلدى. كېيىن ئاڭ-لىسام كۆرگەزمە قىلىنغان نەرسىلەر ئىچىدە بىزنىڭ ئۈچ توملۇق «تۈركىي تىللار دىۋانى» مىزمۇ بار ئىكەن. ئۇنى قىزىل قوغدىغۇچىلار مەلۇم رەھبەرنىڭ تەستىقى بىلەن پەنلەر ئاكادېمىيىسىدىن ئېلىپ كېتىپتۇ. بۇ چاغدا بۇرھان ئەپەندىمۇ بېيجىڭدىن قايتۇرۇپ كېلىنىپ، شىنجاڭ داشۆدە پىيەن قىلىنىۋاتقان ئىدى. بۇرھان ئەپەندىنىڭ كىتابقا كىرىش سۆز يېزىپ بېرىمەن دېگەن سۆزى بىرسىنىڭ قۇلىقىغا كىرىپ قالغان ئىكەن. پىيەن جەريانىدا بۇ گەپ ئوتتۇرىغا چىقىپ قېلىپ، كىتابنىڭ ئىز - دېرىكىنى قىلىشقا سەۋەب بولۇپ قاپتۇ. شۇنىڭ بىلەن بۇ «مەسلىسى بار كىتاب» كۆرگەزمە ئورنىغا كېلىپ قالغان ئىكەن. كېيىن نەرسىلىرىمىزنى قايتۇرۇپ بەردى، لېكىن قايتقان نەرسىلەر ئىچىدە ھەممە نەرسە تولۇق، ئەمما ئاشۇ ئۈچ توملۇق كىتاب قايتماپتۇ، سۈرۈشتە قىلسا كىتاب كۆرگەزمە ئورنىدىن يۈتۈپ كېتىپتۇ (بۇنى ماڭا خۇسسىيەن ئەبەيدۇللا ئېيتىپ بەرگەن ئىدى).

مەن ئون يىللىق تۈرمە ھاياتىمنى بېشىمدىن ئۆتكۈزۈۋاتقان كۈنلەردە (1977 - يىلى بولسا كېرەك) مۇھەممەت سالھ مېنى تۈرمىگە ئىزدەپ كەپتۇ. ئۇ: «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى قايتا نەشرگە تەييارلايدىغان بولدۇق. ئەينى چاغدا بىز ئىشلىگەن نۇسخىمىزنىڭ ئىز - دېرىكىنى بىلەمسىز؟ دەپ سورىدى. مەن ئۇ نۇسخا پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە قالغانلىقىنى، تۈرمىگە كىرىپ كەتكەنلىكىنى

كىم ئۈچۈن ئىز - دېرىكىنى بىلمەيدىغانلىقىمنى ئېيتتىم. ئۇ:
«كىتاب يۈتۈپ كېتىپتۇ» دېدى. 1977 - يىلى پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ خىزمەتلىرى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلى ۋە خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىپ، نەشر قىلىشنىڭ تەييارلىق خىزمەتلىرى باشلاندى. 1978 - يىلى بۇ تېما مەملىكەتلىك ئىجتىمائىي پەنلەر پىلانىغا كىرگۈزۈلۈپ، دۆلەت دەرىجىلىك تەتقىقات تېمىسى قىلىپ بېكىتىلدى. شۇ يىلنىڭ ئىككىنچى يېرىمىدا ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى سابىق مىللەتلەر ئىنىستىتۇتىنىڭ باشلىقى يولداش چېن خۇا ۋە ئاپتونوم رايونلۇق تىل - يېزىق كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى يولداش ئابدۇسالام ئابباس مەسئۇللۇقىدا مۇنا-سىۋەتلىك مۇتەخەسسەس، ئالىملار تەكلىپ قىلىنىپ، «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى تەرجىمە قىلىپ نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى رەسمىي باشلاندى، شۇنىڭ بىلەن بىللە «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىش گۇرۇپپىسى رەسمىي قۇرۇلۇپ، بۇنىڭغا يولداش خېرۇي مەسئۇل قىلىندى ۋە خىزمەت «دىۋان» نى ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىغا تەرجىمە قىلىش خىزمىتى بىلەن بىر ۋاقىتتا ئېلىپ بېرىلدى. 1981 - يىلى 3 - ئايدا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ خىزمەت شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ شۇ چاغدىكى مۇئاۋىن باشلىقى يولداش چېن خۇانىڭ مەسئۇللىقىدا داۋاملىق ئېلىپ بېرىلدى. كۆنكرېت خىزمەتلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە تەتقىقات خىزمىتىنى ئېلىپ بېرىش شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى تىل تەتقىقات ئىنىستىتۇتىغا تاپشۇرۇلدى. كۆپ يىللار تىرىشچانلىق كۆرسىتىش ئارقىلىق «تۈركىي تىللار دىۋانى» نىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىلىدىكى

نۇسخىسى (3 توم) 1984 - يىلى پۈتۈنلەي نەشر قىلىنىپ بولدى. خەنزۇچىسىنىڭ بىرىنچى تومى 1994 - يىلى نەشرىدىن چىقتى.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» نى نەشرگە تەييارلاشتا ئابدۇسالام ئابباس گۇرۇپپا باشلىقى، چېن خۇا مۇئاۋىن باشلىق بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئابدۇسالام ئابباس بۇ خىزمەتنى چىڭ تۇتۇپ ئىشلىدى. ئىككى كىشى بۇ خىزمەتكە ئازلىق قىلاتتى. شۇڭا ئۇيغۇرچە، خەنزۇچە تەرجىمە گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلۇپ، ئابدۇسالام ئابباس ئۇيغۇرچىسىغا ئۆزى باشچىلىق قىلدى. تىل - يېزىق كومىتېتى ۋە خەلق نەشرىياتىدىن بىرقانچە كىشىلەر قاتناشتۇرۇلدى. ئەرەب تىلىنى ياخشى بىلگەن خادىملار تەكلىپ قىلىندى. ئۇلار ئابدۇرېشىت سابىت داموللا، ئىبراھىم مۇتتى، خەلىم سالخ، ئوسمان مۇھەممەتتىياز، ئىمىن تۇرسۇن، مىرسۇل-تان ئوسمانوۋ، سابىت روزى قاتارلىق كىشىلەر ئىدى. خەنزۇچە گۇرۇپپىغا خېرۇي گۇرۇپپا باشلىقى بولدى، ليۇجىنجا، چېن زۇڭجىن، شاۋجۇڭيىلار تەرجىمە خىزمىتىگە قاتناشتى. چېن زۇڭجىن ئازراق ئىشلىگەندىن كېيىن بېيجىڭغا يۆتكىلىپ كەتتى. خېرۇي، شاۋجۇڭيى، ليۇجىنجالار باشتىن - ئاخىر ئىشلىدى. تەرجىمىنى تەكشۈرۈپ بېكىتىشكە ئىبراھىم مۇتتى تەكلىپ قىلىندى. لېكىن ئاغرىپ قېلىپ بۇ خىزمەتكە قاتنىشالمىدى. شۇنىڭ بىلەن خەلىم سالخ، مىرسۇلتان ئوسمانوۋ، جىن بىنجىلار تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى بولۇپ، ئەسەرنىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىنى تەكشۈرۈپ بېكىتتى. «دىۋان» دىكى شېئىرلارنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىشتا دەسلەپ مەنسىلا تەرجىمە قىلىپ قولى يۇلغان ئىدى. شۇڭا يولداش چېن خۇا ئۇنى شېئىرىي شەكىلگە كەلتۈرۈشكە تىرىشتى، لېكىن ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى بىلمىگەنلىكى

كى ئۈچۈن تەرجىمە كۆڭۈلدىكىدەك بولماپتۇ. مۇشۇنداق ئەھۋال ئاستىدا شېئىرلارنىڭ مەنىسىنى چۈشىنىش ئۈچۈن ئۇ مېنى ئىز-دەپ كەپتۇ. مەن يولداش چېن خۇاغا شېئىرلارنىڭ مەنىسىنى چۈشەندۈردۈم. ئۇ شۇ ئاساستا پىششىقلاپ ئىشلىدى. ئۇلار مېنىدە مۇئەسسەرنى ئىشلەشكە تەكلىپ قىلغان ئىدى، ئەمما مەن تۈرمىدىن چىققان بولساممۇ قالىپقىم تېخى ئېلىۋېتىلمىگەنلىكى ئۈچۈن تەكلىپنى سەمىمىي رەت قىلدىم.

دېمەك، «تۈركىي تىللار دىۋانى» ئاخىرى خەلقىمىز بىلەن يۈز كۆرۈشتى. ئەسەرنى بىرىنچى قېتىم نەشرگە تەييارلاش خىزمىتى بىز يۇقىرىدا دەپ ئۆتكەندەك «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرىلا تاماملانغان ئىدى. ئارىلىقتا بىز تەييارلىغان نۇسخا يۈتۈپ كېتىپ، نەشر قىلىش خىزمىتى كېچىكتى. بۇ ئەھۋاللارنى بەلكىم نۇرغۇن يولداشلار بىلمەسلىكى مۇمكىن. شۇڭا يولداشلارنىڭ خەۋەردار بولۇپ قېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتى ھەققىدە

نۇرۇللا مۇئىمىن يۇلغۇن

شىنجاڭ قول سانائىتى ئۇزاق تارىخ ۋە ئۆزگىچە تەرەققىيات مۇساپىسىگە ئىگە بولۇپ، بۇنىڭدىن 2 ~ 3 مىڭ يىللار ئىلگىرىلا غەربىي يۇرت قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى جۇڭگو بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپا دۆلەتلىرىنى تۇتاشتۇرىدىغان يىپەك يولىدىكى ئەڭ ئەتىۋارلىق بۇيۇملارغا ئايلانغان. يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە شىنجاڭ قول سانائىتى يەنىمۇ تەرەققىي قىلىپ، ئەينى دەۋر خەلق ئىگىلىكىدە ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى ئىگىلىگەن. قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى بولسا شىنجاڭ بازارلىرىدا سېتىلىپلا قالماي يەنە ئىچكى ئۆلكىلەر، ھىندىستان، ئافغانىستان قاتارلىق دۆلەتلەر ۋە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىمۇ ناھايىتى بازار تاپقان. بىراق 20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن كېيىن، سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ مۇقىمسىزلىشىشى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ خارابىلىشىشى ۋە چەت ئەل جاھانگىرلىكىنىڭ تۈرلۈك ئىقتىسادىي بېسىملىرى تۈپەيلىدىن، شىنجاڭ قول سانائىتى پەيدىنپەي زاۋال-لىققا يۈز تۇتۇپ، بۇ ھال تا شىنجاڭ تىنچ يول بىلەن ئازاد قىلىنغان دەۋر (1949 - يىلى) غىچە دۆاملاشقان. تۆۋەندە مەن مۇناسىۋەتلىك تەتقىقات ئەمگەكلىرىگە ئاساسەن، شىنجاڭ يېقىنقى

زامان قول سانائىتىنىڭ ئومۇمىي تەرەققىيات مۇساپىسى، ئالاھىدە دىلىكى ۋە باشقا ئالاقىدار ئەھۋاللىرى ئۈستىدە مەخسۇس توختىلىمىن.

شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتىنىڭ ئاساسلىق تارماقلىرى

1. يۇڭ توقۇمىچىلىق

شىنجاڭ قەدىمدە چارۋىچىلىقى ناھايىتى يۈكسەلگەن رايون بولغاچقا، يۇڭ توقۇمىچىلىق ئىشلىرىمۇ مۇناسىپ ھالدا تەرەققىي قىلغان. شىنجاڭنىڭ ھەر خىل نۇسخىدىكى نەپىس توقۇلغان گىلەم، كىگىزلىرى غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئوتتۇرىسىدىكى تۈرلۈك سودا مۇناسىۋەتلىرىدە تولىمۇ مۇھىم تاۋار ھېسابلانغان. ئادەتتە خەلق ئارىسىدىكى سودا ۋە دائىملىق ئىقتىسادىي تۇرمۇشتىمۇ بۇ خىل مەھسۇلاتلار ئىنتايىن مۇھىم ئورۇندا تۇرغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ قەدىمدىنلا دۇنياۋى سودا يولى — يىپەك يولىنىڭ مەركىزىي تۈگۈنىگە جايلاشقان ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتىغا ئىگە رايون بولغاچقا، غەرب بىلەن شەرقنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىدە باشتىن — ئاخىر كۆۋرۈكلۈك رولىنى ئويناپ، ئۆزىنىڭ يۇڭ توقۇمىچىلىق تېخنىكىسىنى ئۈزلۈكسىز تۈردە يېڭىلاپ بارغان. بۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنىڭ يۇڭ توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرى دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە بولۇپ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونى، ئوتتۇرا ئاسىيا، غەربىي ئاسىيا ۋە ياۋروپادىكى ھەرقايسى ئەل بازارلىرىدا ئالاھىدە ئەتىۋارلىنىدىغان قىممەتلىك بۇيۇملارغا ئايلاندى.

نغان.

16 ~ 17 - ئەسىرلەرگە كەلگەندە شىنجاڭ يۇڭ توقۇمىچىلىقى گۈللەنگەن دەۋرگە قەدەم قويۇپ، گىلەم (جۈملىدىن تىۋىت-لىق گىلەم)، كىگىز قاتارلىق مەھسۇلاتلار ئىچكى ئۆلكىلەر ھەم ھىندىستان قاتارلىق قوشنا ئەللەردە ئەتىۋارلىق مال سۈپىتىدە يۇقىرى باھادا سېتىلغان. ئالاقىدار مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى دەۋردە شىنجاڭدىن ھىندىستانغا يىلىغا چىقىرىلىدىغان يۇڭ توقۇمىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ قىممىتى 370 مىڭ يۈەندىن ئاشقان. خوتەن، يەكەن، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەر شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ يۇڭ توقۇمىچىلىق مەركىزىگە ئايلانغان.

1840 - يىلىدىكى ئەپيۇن ئۇرۇشىدىن كېيىن، جۇڭگو تەدرىجىي ھالدا يېرىم فېئوداللىق يېرىم مۇستەملىكە دۆلەتكە ئايلىنىشقا باشلاپ، چەت ئەل جاھانگىرلىكى جۇڭگوغا بولغان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىنى پەيدىنپەي كۈچەيتكەن. ئەينى چاغدا رۇسىيە بىلەن ئەنگىلىيە شىنجاڭنىڭ خام ئەشىالىرىنى بۇلاپ - تالاش ئۈچۈن، خوتەندە مەخسۇس گىلەم زاۋۇتى قۇرۇپ، بۇ زاۋۇتتا ئىشلەپچىقىرىلغان گىلەملەرنى ياۋروپاغا توشۇپ ساتقان. بۇنداق ئەھۋالدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىمۇ مالىيە قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىش مەقسىتىدە شىنجاڭ رايونىدا بىر قاتار گىلەم زاۋۇتىلىرىنى قۇرۇپ ئۆز ئالدىغا گىلەم توقۇغان ھەمدە ئىشلەپچىقارغان گىلەملەرنى رۇسىيە، ئەنگىلىيە قاتارلىق دۆلەتلەرگە ئېكسپورت قىلغان. مەسىلەن، ئالاقىدار خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشىچە، ئەينى دەۋردە چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىن رۇسىيە ۋە ئەنگىلىيەگە ھەر يىلى چىقىرىدىغان گىلەملىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 4 ~ 5 مىڭ پارچىدىن ئارتۇق بولغان.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭ يۇڭ توقۇمىچىلىقىدا

يېڭىچە تەرەققىيات مەنزىرىسى بارلىققا كېلىپ، خوتەن، لوپ قاتارلىق جايلاردا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى بىرقاتار گىلەم زا- ۋۇتلىرى قۇرۇلغان. گىلەم زاۋۇتلىرىدا ئىشلەيدىغان ئىشچىلار- نىڭ سانى 2000 دىن ئارتۇق بولۇپ، يىلىغا 8200 كۋادرات مېتىردىن گىلەم ئىشلەپچىقارغان. بۇنىڭدىن سىرت، ئەينى دەۋردە يەنە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى يېزا - قىشلاقلىرىدا 100 دىن ئارتۇق قول سانائەت (ھۈنەرۋەنچىلىك) ئىشخانىسى قۇرۇلغان بولۇپ، ھەر بىر قول سانائەت ئىشخانىسىدا ئاز دېگەندە 2 ~ 3 تىن گىلەم توقۇش ئۈسكۈنىسى، 10 دىن ئارتۇق ئىشچى؛ كۆپ بولغاندا 10 دەك گىلەم توقۇش ئۈسكۈنىسى، 30 ~ 40 ئىشچى بولغان. ئىشلەپچىقىرىلغان گىلەملەرنىڭ كۆپ قىسمى خەلق ئا- رىسىدىكى سودا ئارقىلىق چەت ئەللەرگە ئېكسپورت قىلىنغان. ئەينى چاغدا ھەر يىلى خوتەن، قەشقەرگە كېلىپ گىلەم سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رۇسىيە، ئەنگىلىيە سودىگەرلىرىنىڭ سانى 300 دىن ئاشقان. خوتەن بىلەن قەشقەردىن باشقا يەنە يەكەن، ئونسۇ، ئۈرۈمچى، تۇرپان، ئاقسۇ، غۇلجا قاتارلىق جايلارمۇ شىنجاڭدىكى ئاساسلىق گىلەم سېتىش مەركەزلىرىگە ئايلانغان. بۇ ۋاقىتتا، كۆپلىگەن خەنزۇ سودىگەرلىرىمۇ شىنجاڭغا چىقىپ مەخسۇس گىلەم سودىسى بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە ئىچكى ئۆل- كىلەرگە گىلەم توشۇپ سېتىپ زور پايدىغا ئېرىشكەن.

1937 - يىلىدىن كېيىن، بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزالىرى ئارقا - ئارقىدىن شىنجاڭغا كېلىپ خىزمەت قىلىشقا باشلىغان. ئۇلار سودا - سانائەت بىلەن شۇغۇللىنىشنى ئالاھىدە تەشەببۇس قىلىپ، شەخسىيلەرنى كىچىك تىپتىكى گىلەم توقۇش ئىشخانىلىرىنى قۇرۇشقا رىغبەتلەندۈرگەن. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ گىلەمچىلىكى مۇئەييەن دەرىجىدە تەرەققىي قىلىپ، 1938 -

يىلىدىن 1942 - يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە پەقەت خوتەن بىلەن لوپتا قۇرۇلغان گىلەمچىلىك ئىشخانىلىرىلا 100 دىن ئاشقان. بۇ جەرياندا شىنجاڭنىڭ گىلەم ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى ئىلگىر- كىدىن بىر ھەسسەدىن ئارتۇق ئېشىپ، رايون ئىچى ۋە سىرتىدىن- كى گىلەم سودىسى ناھايىتى جانلانغان.

1943 - يىلى گومىنداڭ كۈچلىرىنىڭ شىنجاڭغا كىرىشى ۋە شېڭ شىسەينىڭ ئەكسىيەتچىلىككە قاراپ مېڭىشى نەتىجىسىد- دە، شىنجاڭنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ئېغىر دەرىجىدە قالايمىقان- لاشقان. دەرۋەقە، شىنجاڭدىكى ھۆكۈمەت باشقۇرغان گىلەم زا- ۋۇتلىرى ۋە شەخسىيلەرنىڭ گىلەمچىلىك ئىشخانىلىرى ئارقا - ئارقىدىن تاقىلىپ، نۇرغۇن كىشىلەر ئىشىز قالغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ كۈنساين يامانلىشىشى رايون ئىچى ۋە سىرتىدىكى سودا يولىنى ئۈزۈپ تاشلاپ، يۇڭ توقۇمى- چىلىق مەھسۇلاتلىرى سودىسىنى پالەچ ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قوي- غان. بۇ ھال تا شىنجاڭ ئازاد بولغان دەۋرگىچە داۋاملاشقان.

2. پاختا توقۇمىچىلىق

شىنجاڭ دۇنيادىكى ئەڭ بۇرۇن كېۋەز ئۆستۈرگەن رايونلار- نىڭ بىرى بولۇپ، پاختا رەخت توقۇمىچىلىقى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. ئۇزاق تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا، خەلق بۇ خىل قول سانائەت تارمىقىغا ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، بۇ ساھەنى ئۆز تۇرمۇشىنىڭ مۇھىم كاپالىتىنىڭ بىرى قىلغان. شۇ ۋەجىدىن ئۇلار ئىشلەپچىقارغان ھەر خىل پاختا رەختلەر ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە چەت ئەللەردە يۇقىرى ئابروۋىغا ئىگە بولغان.

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرگەندىن

(1759 - يىلى) كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ھەربىي قىسىملىرىنىڭ كىيىم - كېچەك مەسلىسىنى ھەل قىلىش، شۇنداقلا ئىچكى - تاشقى سودا ھەم ھەر خىل پۇل ئىسلاھاتلىرىغا ئۇيغۇنلىشىش نۇقتىسىدىن، پاختا رەخت توقۇمىدىن چىلىقىغا ئىنتايىن ئەھمىيەت بەرگەن. ئەينى چاغدا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دېھقانچىلىق بېجى ھېسابىغا پاختا رەخت ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويۇپ، 24 ~ 27 سەر مىس پۇل قىممىتىدىكى ئاشلىق بېجى ئۈچۈن بىر توپ پاختا رەخت ئالغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە يېڭىدىن «چىيەنلۇڭ تۇڭ - جاۋ يارمىقى» نى قوشۇپ تارقىتىپ، بۇ پۇلغا كۆپلەپ پاختا رەخت سېتىۋالغان. بۇ خىل ئۇسۇل ئارقىلىق چىڭ سۇلالىسىدىن 99 مىڭ توپقا يەتكەن. چىڭ ھۆكۈمىتى شىنجاڭنىڭ پاختا توقۇمىچىلىقىنى يەنىمۇ يۈكسەلدۈرۈش ۋە پاختا رەخت مەھسۇلاتلىرى سودىسىنى جانلاندۇرۇش ئۈچۈن، پاختا رەختلىرىنىڭ ئۇزۇن - قىسقىلىق ئۆلچىمى ھەم تۇراقلىق قىممەت ئۆلچىمىنىمۇ بېكىتىپ چىقىپ، ئېنى بىر چى بەش سۇڭ، ئۇزۇنلۇقى ئۈچ جاڭ بەش چى رەختنى بىر توپ رەخت ھېسابلىغان ھەمدە بىر توپ رەختنىڭ بازار باھاسىنى ئۈچتىن بەش يارماققىچە ئاق كۈمۈش قىلىپ بېكىتكەن. چەت ئەل سودىگەرلىرى بولسا بىر توپ رەختنى ئادەتتە بىر تۇياق قوينىڭ قىممىتىدە سېتىۋالغان. جياچىڭ يىلى - لىرى (1796 ~ 1821) چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى قەشقەر، يېڭىسار، خوتەن، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىن يىلىغا 64 مىڭ توپتىن پاختا رەختنى باج سۈپىتىدە ئالغان بولۇپ، بۇنىڭ يېرىدىن مېنى دېگۈدەك خوتەن رايونىدىن يىغقان.

داۋ گۇاڭ، شيەن فېڭ يىللىرى (1821 ~ 1862) دىن

كېيىن، چەت ئەل جاھانگىرلىكىنىڭ جۇڭگوغا قاراتقان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ، چەت ئەللەرنىڭ ھەر خىل پاختا رەختلىرى شىنجاڭ بازارلىرىغا كىرىشكە باشلىغان. بىراق بۇ ھال ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئەنئەنىۋى پاختا توقۇمىچىلىق كەسپىگە زور تەسىر كۆرسىتەلمىگەن. ئەينى چاغدا شىنجاڭنىڭ پاختا رەختلىرى رايون ئىچى بازارلىرىنى تەمىنلەپلا قالماي، بەلكى يەنە مۇئەييەن مىقداردا سىرتقا ئېكسپورت قىلىندىغان. مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى دەۋردە شىنجاڭدىن روسىيىگە چىقىرىلىدىغان پاختا رەختلەر روسىيىگە ئېكسپورت قىلىنىدىغان تاۋارلار ئومۇمىي قىممىتىنىڭ %12 نى تەشكىل قىلغان. بۇ مەزگىلدە خوتەن، بارچۇق (مارالبېشى)، قاغىلىق، قەشقەر، بۈگۈر، پەيزىۋات، ئونسۇ، كەلپىن قاتارلىق سەككىز جايدا ئىشلەپچىقىرىلغان پاختا رەختلىرىنىڭ سانى 440 مىڭ توپ بولغان بولۇپ، ئاساسەن سىرتقا ئېكسپورت قىلىنغان. بۇنىڭ ئىچىدە خوتەندىن ئېكسپورت قىلىنىدىغان پاختا رەخت 80 مىڭ توپ، پەيزىۋات، قەشقەردىن ئېكسپورت قىلىنىدىغان رەخت 200 مىڭ توپ، يەكەندىن ھىندىستان ۋە قوقەن خانلىقىغا چىقىدىغان رەخت 140 مىڭ توپ، ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇلىدىغان رەخت 20 مىڭ توپ بولغان.

20 - ئەسىرنىڭ دەسلەپىدىن كېيىن، جۈملىدىن 1 - دۇنيا ئۇرۇشى مەزگىلى (1914 ~ 1918) دە، غەربتىكى كاپىتالىستىك دۆلەتلەرنىڭ ئۇرۇش پاتىقىغا پېتىپ قېلىشى سەۋەبىدىن، شىنجاڭغا كىرىدىغان چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ سانى زور دەرىجىدە ئازىيىپ كېتىپ، شىنجاڭنىڭ پاختا توقۇمىچىلىقى ئۈزلۈكسىز تۈردە يۈكسەلگەن. ئەينى دەۋردە، شىنجاڭنىڭ پاختا رەختلىرى شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئېھتىياجىنى قامداپلا قالماستىن، بەلكى يەنە

مۇئەييەن مىقداردا سىرتقا چىقىرىلغان. مەسىلەن، بۇ مەزگىلدە خوتەن، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلارنىڭ ھەر يىلى ئىشلەپچىقىرىدىغان پاختا رەختلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 600 مىڭ توننىدىن ئېشىپ كەتكەن.

شېڭ شىسەي شىنجاڭ تەختىگە چىققان (1933 - يىلى) دىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ۋە شىنجاڭدىكى بىر تۈركۈم مۇنەۋۋەر كومپارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئەمەلىي ياردىمى ئارقىسىدا، بىر قاتار ئىلغار سىياسەتلەرنى يولغا قويغان. ئۇ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنىڭ ئېھتىياجى ئۈچۈن شىنجاڭنىڭ پاختا رەخت توقۇمچىلىقىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، تۇرپان، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا مەخسۇس بۆز رەخت ئىشلەپچىقىرىدىغان زاۋۇتلارنى قۇرغان ھەمدە ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى پاختا توقۇمچىلىقىنى ياخشىلاشقا ئالاقىدار بەزى بەلگىلىمىلەرنى چىقارغان. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ پاختا توقۇمچىلىقى مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، پەقەت خوتەن رايونىنىڭ ھەر يىلى ئىشلەپچىقىرىدىغان پاختا رەختلىرىنىڭ سانى 3 مىليون 300 مىڭ توننىغا يەتكەن ۋە قاغىلىقنىڭ 2 مىليون توننىغا يەتكەن. ئەينى چاغدا، شىنجاڭدىكى ھۆكۈمەت خىزمەتچىلىرى، ئوقۇغۇچىلار، ئەسكەرلەر ۋە شەھەر ئاھالىلىرى ئىشلىتىدىغان كىيىم - كېچەك، يونقان - كۆرپە، ئەدىيال، لۆڭگە قاتارلىقلار ئاساسەن پاختا رەختتىن ئىشلەنگەن.

20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا كەلگەندە، شېڭ شىسەينىڭ كۈندىن - كۈنگە مۇستەبىتلىشىشى، گومىنداڭنىڭ ۋەھشىيەتلىك ھۆكۈمرانلىقى، خەلق تۇرمۇشىنىڭ زور دەرىجىدە خارابلىشىشى ھەمدە چەت ئەل تاۋارلىرىنىڭ شىنجاڭ بازارلىرىدا تۆكمە قىلىپ سېتىلىشىغا ئوخشاش كۆپ خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن،

شىنجاڭنىڭ پاختا رەخت توقۇمچىلىقى پەيدىنپەي زاۋاللىققا يۈز تۇتقان.

3. يىپەك توقۇمچىلىقى

«ئۇلۇغ تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى»، «يېشى تاڭنامە» قاتارلىق مەنبەلەردە قەيت قىلىنغاندەك، شىنجاڭ دۇنيادىكى ئەڭ بۇرۇن پىلە باققان رايونلارنىڭ بىرى بولۇپ، يىپەك توقۇمچىلىقى ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە. قەدىمدە غەربىي يۇرتنىڭ يىپەك مەھسۇلاتلىرى ناھايىتى كۆركەم، ئۆزگىچە ھەم نەپىس بولغاچقا، ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە باشقا قوشنا ئەللەردە ناھايىتى يۇقىرى شۆھرەتكە ئىگە بولغان. شۇڭا تارىخچىلار ئۆز خاتىرىلىرىدە غەربىي يۇرتتىكى قەدىمىي شەھەر خوتەننىڭ يىپەكلىرى ھەققىدە مەخسۇس سەھىپىلەرنى قالدۇرغان. نۆۋەتتىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىمۇ بۇ نۇقتىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە، جۈملىدىن زو زۇڭتاڭ شىنجاڭنى قايتۇرۇۋالغان (1878 - يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭ يىپەكچىلىكىدە يېڭىچە تەرەققىيات مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەن. زو زۇڭتاڭ شىنجاڭدا يىپەكچىلىك كەسپىنى تېخىمۇ ئومۇملاشتۇرۇش ئۈچۈن، قۇمۇل، تۇرپان، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردا مەخسۇس پىلىچىلىك ئورگانلىرىنى تەسىس قىلىپ، ئىچكى ئۆلكىلەردىن 60 تىن ئارتۇق تېخنىك خادىمىنى ئەكىلىپ قىلىپ ئەكەلگەن ھەمدە شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئىچكىرىنىڭ پىلىچىلىك تېخنىكىسىنى كەڭ كۆلەمدە تونۇشتۇرۇپ بەزى نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭدا پىلە باققۇچى

دېھقانلارنىڭ سانى پەيدىنپەي كۆپىيىپ، يىپەك توقۇمىچىلىق ئىشلىرى مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. بۇنىڭدىن سىرت، ئەينى دەۋردە روسىيە سودىگەرلىرىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ خام يىپەك كىگە بولغان ئېھتىياجى خېلى يۇقىرى بولغاچقا، شىنجاڭ يىپەك-چىلىكى، بولۇپمۇ خوتەن رايونىنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىقى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، بۇ جايدا ئىشلەپچىقىرىلغان يىپەكلەر قوشنا دۆلەتلەر ۋە ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇپ سېتىلغان.

20 - ئەسىرنىڭ باشلىرى خەلقئارا سودا بازىرىدا بىر مەھەل يىپەك رەخت قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلۈپ، شىنجاڭنىڭ خام يىپەك-لىرىگە بولغان ئېھتىياج زور دەرىجىدە ئاشقان. بۇنداق ئەھۋالدا، رۇسىيە بىلەن ئەنگىلىيە شىنجاڭ رايونىغا بولغان ئىقتىسادىي تاجاۋۇزىنى تېخىمۇ تېزلىتىپ، شىنجاڭنىڭ خام يىپەكلىرىگە بولغان كونتروللۇقنى كۈچەيتكەن ھەمدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى ئۇيغۇر خەلقىنى مەخسۇس پىلە ئۇرۇقى بىلەن تەمىنلەپ، ئۇلارنى خام يىپەك ئىشلەپچىقىرىشقا سالغان. ئەينى دەۋردە، رۇسىيە ۋە ئەنگىلىيە سودىگەرلىرى شىنجاڭنىڭ ئۈجمە ئۆستۈرۈشكە ماس كېلىدىغان ئەۋزەل شارائىتىدىن، شۇنداقلا شىنجاڭدىكى نىسبەتەن ئەرزان ئەمگەك كۈچلىرىدىن پايدىلىنىپ، ھەددى - ھېسابسىز خام يىپەكلەرگە ئىگە بولغان ھەمدە بۇ يىپەكلەرنى ياۋروپاغا توشۇپ بېرىپ ھەر خىل قىممەتلىك يىپەك رەختلەرنى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ مۇھىم خام ماتېرىيالى قىلغان. بۇ ھال رۇسىيە، ئەنگىلىيە سودىگەرلىرىنى ناھايىتى كۆپ نەپكە ئىگە قىلغان.

رۇسىيە ۋە ئەنگىلىيەنىڭ شىنجاڭ رايونىغا قاراتقان يۇقىرى-قىددەك ئىقتىسادىي تاجاۋۇزى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭ يىپەكچىلىكىگە ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈشكە مەجبۇر قىلغان. بۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىر قاتار چارە - تەدبىر-

لەرنى يولغا قويۇپ، شىنجاڭنىڭ يىپەكچىلىك ئىشلىرىنى مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرگەن ھەمدە ئۈجمە پىلىسى ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بېرىش - بەرمەسلىكىنى شىنجاڭدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنى باھالاشنىڭ مۇھىم ئۆلچەملىرىنىڭ بىرى قىلغان. دەۋرەقە شىنجاڭ رايونىنىڭ، جۈملىدىن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىنىڭ پىلىچىلىك ئىشلىرى تېز تەرەققىي قىلىپ، يىپەك توقۇمىچىلىق ساھەسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى مۇھىم كىرىم مەنبەلىرىنىڭ بىرىگە ئايلانغان. ئالاقىدار ماتېرىياللاردا خاتىرىلەنشىچە، 1906 - يىلى شىنجاڭدا ئىشلەپچىقىرىلغان پىلە غوزىسىنىڭ مىقدارى 179.4 توننىغا، 1907 - يىلى 418.6 توننىغا يەتكەن. 1908 - يىلىغا كەلگەندە، پەقەت خوتەن رايونىدىن چىققان پىلە غوزىسىلا 161.5 توننا بولۇپ، قىممىتى 70 مىڭ سەر ئاق كۈمۈشكە تەڭ بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، بۇ مەزگىلدە خوتەندە يەنە 47.8 توننا يىپەك تارتىلغان بولۇپ، قىممىتى 12 مىڭ سەر ئاق كۈمۈش بولغان. بۇ رايوندىكى يىپەك توقۇمىچىلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئائىلەرنىڭ سانى 1200 گە يېتىپ، ھەر يىلى 30 مىڭ چىدىن ئارتۇق يىپەك توقۇغان. ئەينى چاغدا، خوتەنگە قاراشلىق گۇما ناھىيىسىنىڭ يىپەكچىلىكىمۇ ناھايىتى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، 1906 - يىلى پىلە غوزىسىنىڭ مىقدارى 41.8 توننا، 1907 - يىلى 125.6 توننا بولغان. 1908 - يىلىغا كەلگەندە 209.3 توننىغا يېتىپ، 1906 - يىلىدىكىگە قارىغاندا تۆت ھەسسە ئاشقان. شۇ يىلى يەنە گۇما ناھىيىسىنىڭ سىرتقا ئېكسپورت قىلغان پىلە غوزىسىنىڭ مىقدارى 193.2 توننىغا يېتىپ، بۇ ناھىيە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى يىپەك توقۇمىچىلىقى ئەڭ گۈللەنگەن رايونلارنىڭ بىرىگە ئايلانغان.

ياڭ زېڭشىن شىنجاڭ تەختىگە چىققان (1912 - يىلى) دىن كېيىن، شىنجاڭ رايونىنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىقى ئۈزلۈكسىز تۈردە يۈكسەلگەن. مەسىلەن، بۇ مەزگىلدە جەنۇبىي شىنجاڭدىكى لوپ، خوتەن، گۇما، قاغىلىق، كېرىيە، يەكەن، بۈگۈر، كۈ-چا، قاراشەھەر، پىچان قاتارلىق جايلارنىڭ يىپەكچىلىكى نىسبە-تەن تەرەققىي قىلغان بولۇپ، 1915 - يىلى بۇ رايونلار ئىشلەپچىقىرىش قارغان پىلە غوزىسىنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 739.5 توننىغا، يىپەك مەھسۇلاتلىرىنىڭ مىقدارى 385.7 توننىغا يەتكەن. بىراق ئەينى دەۋردىكى يىپەكچىلىكتە ھەقىقىي نەپكە ئېرىشكۈچىلەر يىپەك ئىشلەپچىقىرىش غۇچىلار بولماستىن، بەلكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرى ۋە سودىگەرلەر ئىدى. ئۇلار ھوقۇقى، ئورنى ۋە ئەمەلىي ئىقتىسادىي كۈچىگە تايىنىپ، دېھقانلاردىن پىلە غوزىسىنى ئىران باھادا سېتىۋالغان ھەمدە بېسىمدارلىق قىلىپ دېھقانلارنىڭ پىلە غوزىسىنى ئۆز ئالدىغا سېتىشقا رۇخسەت قىلمىغان. ئۇلار يەنە جازانخورلۇق قىلىپ، ھەر يىلى پىلە باققۇچى دېھقانلارغا پىلە ئۇرۇقىنى ناھايىتى يۇقىرى باھادا قەرزگە بەرگەن ھەمدە ئارىلىقتىن ئىنتايىن كۆپ نەپكە ئېرىشكەن. بۇ ھال شىنجاڭ يىپەكچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا بەزى توسقۇنلۇقلارنى پەيدا قىلغان.

شىنجاڭدا شېڭ شىسەينىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى، شۇنداقلا شېڭ شىسەي يولغا قويغان بەزىبىر ئىقتىسادىي سىياسەتلەرنىڭ تۈرتكىسىدە، شىنجاڭ يىپەكچىلىكى مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. خاتىرىلىنىشىچە، ئەينى دەۋردە سوۋېت ئىتتىپاقىدىن ھەر يىلى 3 ~ 4 يۈز مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى پىلە ئۇرۇقى ئىمپورت قىلىندى. خان بولۇپ، بۇ، 6 ~ 8 يۈز توننا گۈرۈچنىڭ قىممىتىگە باراۋەر

بولغان. بۇنىڭدىن باشقا، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى يەنە دېھقانلارغا ئۆسۈمىسىز پىلە ئۇرۇقى تارقىتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ پىلە بېقىش ئاكتىپچانلىقىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. بۇ ھال شىنجاڭنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنى بەزى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرگەن. مەسىلەن، 1942 - يىلى پۈتۈن شىنجاڭنىڭ خام يىپەك مەھسۇلاتى تى 478.4 توننىغا يېتىپ، ياڭ زېڭشىن دەۋرىدىكىگە قارىغاندا %24 ئاشقان. بۇ مەزگىلدە خوتەن رايونىنىڭ پىلەچىلىكى نىسبە-تەن تېز تەرەققىي قىلغان بولۇپ، 1933 - يىلى پىلەچىلىق خام يىپەك مەھسۇلاتى 59.6 توننا ئەتراپىدا بولغان بولسا، 1939 - يىلى 119.6 توننىغا، 1942 - يىلىغا كەلگەندە 310 توننىغا يەتكەن. ئەينى چاغدا شىنجاڭنىڭ خام يىپەك ئېكىسپورتىمۇ خېلى مۇقىم بولۇپ، 1936 - يىلىدىن 1942 - يىلىغىچە بولغان يەتتە يىلدا سوۋېت ئىتتىپاقىغا جەمئىي 560.6 توننا خام يىپەك ئېكىسپورت قىلىنغان. شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى يىپەك ئېكىسپورتىدىكى زور نەپىنى كۆزلەپ، مەخسۇس يەرلىك مەھسۇلاتلار شىركىتىنى تەسىس قىلغان ھەمدە بۇ شىركەتلەر ئارقىلىق خوتەندە جەمئىي 18 يىپەك توقۇمىچىلىق فابرىكىسىنى قۇرۇپ، 7200 دىن ئارتۇق ئىشچىنى ياللاپ ئىشلەتكەن. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ يىپەك توقۇمىچىلىقى زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، يىللىق يىپەك ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 70 مىڭ توننا يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدە يالغۇز قەشقەر رايونىدىلا ھەر يىلى توقۇلىدىغان كەڭ ئەنلىك يىپەك، گۈللۈك يىپەك ۋە ئاق يىپەكلەرنىڭ مىقدارى 20 مىڭ توننا يەتكەن.

20 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىغا كەلگەندە، شېڭ شىسەي ۋە گومىنداڭنىڭ شەپقەتسىز ھۆكۈمرانلىقى شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىمىسىزلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىپ، كەڭ دېھقانلارنى

خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرۈش شارائىتىدىن مەھرۇم قىلغان. نەتىجىدە، شىنجاڭ يىپەكچىلىكى ئۇرۇش تۇمانلىرى ئىچىدە خا- رابلىشىشقا باشلىغان.

4. كۆنچىلىك

شىنجاڭ قەدىمدىن تارتىپلا چارۋىچىلىقى نىسبەتەن تەرەققىي قىلغان رايون بولۇپ، تېرە مەنبەسى ناھايىتى مول بولغان. بۇ ھال كۆنچىلىكنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن پايدىلىق شەرت - شار- ئىتلارنى ھازىرلاپ بەرگەن. تارىخقا نەزەر سالساق، شىنجاڭ كۆنچىلىكىدە كالا تېرىسى، قوي تېرىسى ۋە ئۆچكە تېرىسى ئەڭ ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، قوشۇمچە يەنە ئات، ئېشەك، تۆگە تېرىلىرىمۇ مۇئەييەن سالماقنى ئىگىلىگەن. يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە، كۆنچىلىكتە تېرە مەھسۇلاتلىرىنى پىششىقلاپ ئىشلەش ساھەسى خېلى يۈكسىلىپ، 1898 - يىلى چوڭ چارۋى- دار ھۈسەنباي ئىلىدا تۇنجى بولۇپ تېرە قول سانائىتى كارخانى- سىنى قۇرۇپ چىققان. 1909 - يىلىغا كەلگەندە، ئۇ يەنە گېرما- نىيىدىن يۈرۈشلەشكەن ماشىنا سايمانلىرىنى سېتىۋېلىپ، ئىلى تېرە زاۋۇتىنى قۇرغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن شىنجاڭ كۆنچىلى- كى مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشىپ، جايلاردا ھۆكۈمەت بىلەن سودىگەرلەر بىرلىشىپ ئاچقان نۇرغۇن يۇڭ - تېرە شىركەتلىرى بارلىققا كەلگەن. بىراق تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكى سەۋە- بىدىن، يۇڭ - تېرە شىركەتلىرىنىڭ تەرەققىياتى تازا كۆڭۈلد- كىدەك بولمىغان.

شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان كۆنچىلىكىدە ماشىنا سانائىتى مۇئەييەن سالماقنى تەشكىل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئومۇمىي

نۇقتىدىن قارىغاندا قول سانائىتى يەنىلا ئاساسلىق ئورۇندا تۇر- غان. ئەينى دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى رايونلىرى ۋە شىمالىي شىنجاڭدىكى ئىلى، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلاردا كۆنچى- لىك خېلى تەرەققىي قىلغان بولۇپ، بۇ رايونلاردىكى ئۇيغۇر ھۈنەرۋەنلىرى ئۆتۈك، خۇرۇم سومكا، خۇرۇم چامادان، قۇلاق- چا، ئېگەر قاتارلىق تۈرلۈك مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقارغان. مەسىلەن، ئىلى تېرە زاۋۇتى ھەر يىلى 30 مىڭ جۈپتىن ئارتۇق ئەر - ئايالچە ئۆتۈك ئىشلەپچىقارغان. 1943 - يىلى خوتەندە قۇرۇلغان چامادان ياساش زاۋۇتى ھەر ئايدا 200 دىن خۇرۇم چامادان ئىشلەپچىقارغان. بۇنىڭدىن سىرت، ئىلى، ئاقسۇ، قەش- قەر، خوتەن قاتارلىق جايلاردا خۇرۇمدىن ھەر خىل باش كىيىم- لىرىنى تىكىدىغان مەخسۇس ھۈنەرۋەنلەرمۇ بولغان.

شىنجاڭ يېقىنقى زامان كۆنچىلىكىدە يۇقىرىدا قەيت قىلىند- غىنىدەك بەزى تەرەققىيات مەنزىرىسى بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ، بىراق رۇسىيىنىڭ شىنجاڭنىڭ كۆنچىلىك قول سانائىتىگە بول- غان كونتروللۇقى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا، شىنجاڭ يېقىنقى زامان كۆنچىلىكى ئېرىشىشكە تېگىشلىك تەرەققىياتلارغا ئېرىشە- لمىگەن. ئۆكتەبىر ئىنقىلابى (1917 - يىلى) دىن بۇرۇن شىن- جاڭنىڭ يۇڭ - تېرىسى ئاساسەن روسىيە سودىگەرلىرى تەرىپى- دىن كونترول قىلىنغان بولۇپ، ئۇلار شىنجاڭنىڭ يۇڭ - تېرى- لىرىنى ئەرزان باھادا سېتىۋېلىپ، پىششىقلاپ ئىشلىگەندىن كې- يىن شىنجاڭ بازارلىرىدا تۆكمە قىلىپ سېتىپ زور پايدىغا ئېرىشكەن. ئەينى چاغدا رۇسىيە سودىگەرلىرى يەنە شىنجاڭدا باجسىز سودا قىلىش ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ، ئۆزلىرىنىڭ تېرە مەھسۇلاتلىرىنىمۇ شىنجاڭ بازارلىرىدا تۆكمە قىلىپ سات- قان. بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭنىڭ كۆنچىلىك قول سانائىتى ئېغىر

رىقابەتكە دۇچ كېلىپ، پەيدىنپەي خارابلىشىشقا باشلىغان.

5. قاشتاش ئويمانچىلىقى

شىنجاڭنىڭ قاشتاش ئويمانچىلىقى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولۇپ، مۇناسىۋەتلىك ۋەسىقە ماتېرىياللىرى ۋە بىزگىچە يېتىپ كەلگەن ئالاقىدار مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئىسپاتلىرى شىچە، قەدىمىي قاشتاش ماكانى بولغان خوتەن رايونىدا ئاز دېگەندە بۇنىڭدىن ئۈچ مىڭ يىللار ئىلگىرىلا ئىنتايىن نەپىس ھەم كۆركەم قاشتاش بۇيۇملىرى ياسالغان ھەمدە قىممەتلىك قول سانائەت بۇيۇمى سۈپىتىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا توشۇلۇپ سېتىلغان. بۇ ھال تارىختىكى «قاشتاش يولى» ۋە يىپەك يولىغا ئۆزگىچە مەزمۇن قوشۇپ، غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئىكەنلىكى ئوتتۇرىسىدىكى مەدەنىيەت ھەم ئىقتىساد ئالماشتۇرۇش مۇناسىۋىتىنى ئىلگىرى سۈرگەن.

شىنجاڭدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلەنگەندىن كېيىن، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى خوتەن قاشتېشىغا ئائىت بىر قاتار ئالاھىدە بەلگىلىمىلەرنى چىقىرىپ، قاشتاش قېزىش ۋە ئۇنى توشۇش ئىشلىرىغا بولغان باشقۇرۇشنى كۈچەيتكەن. 1759 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ئوردىسى شىنجاڭدىن قاشتاش بېجى ئېلىشنى قارار قىلىپ، جەنۇبىي شىنجاڭدىكى خوتەن، يەكەن، يېڭى-سار، قەشقەر، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق ئالتە شەھەردىن ھەر يىلى بەلگىلىك مىقداردا مەخسۇس قاشتاش بېجى يىغقان. بۇنىڭ ئىچىدە خوتەن رايونىدىن ئېلىنىدىغان قاشتاش بېجىنىڭ مىقدارى نىسبەتەن كۆپ بولۇپ، يورۇڭقاش، قاراقاش، قاراڭغۇتاغ قاتارلىق جايلار ئاساسلىق قاشتاش بازىلىرى ئىدى. 1760 - يىلى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە بەلگىلىمە چىقىرىپ، خەلق ئىچىدە بىر ھۆكۈمەتكە قاشتاش ئىنئام قىلغۇچىلار بولسا، ئۇلارنى يەنە پەك رەخت قاتارلىق بۇيۇملار بىلەن مۇكاپاتلاشنى قارار قىلغان ھەمدە قاشتاش ئەتكەسچىلىكىنىڭ ئالدىنى ئېلىش مەقسىتىدە شىنجاڭدىكى ئامبالارنىڭ قاشتاش سودىسى قىلىشىنى چەكلەگەن.

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى شىنجاڭ قاشتېشىغا بولغان كونتروللۇقنى تېخىمۇ كۈچەيتىش ئۈچۈن، 1761 - يىلىدىن باشلاپ ھۆكۈمەت ئۆز ئالدىغا قاشتاش قېزىش سىياسىتىنى يولغا قويغان. شۇ سۆڭىنىڭ «غەربىي يۇرتنىڭ دەريا - ئېقىنلىرى ھەققىدە خاتىرە» ناملىق ئەسىرىدىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلارغا ئاساسلانغاندا، چىڭ ھۆكۈمىتى خوتەن، يەكەن قاتارلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر بەگلىرى ۋە باشقا يەرلىك ئەمەلدارلارنى قاشتاش قېزىش ئىشىغا مەسئۇل قىلىپ، ئۇلار ئارقىلىق جەنۇبىي شىنجاڭدىكى كەڭ ئۇيغۇر دېھقانلىرىنى بىر يىلدا ئىككى قېتىم (ئەتىياز ۋە كۈزدە) دىن مەخسۇس قاشتاش قېزىش ھاسىرىغا سالغان. قېزىش ۋە ئېلىنغان قاشتاشلار بولسا بىر تۇتاش ھالدا ھۆكۈمەتكە تاپشۇرۇلغان. ئالاقىدار مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئەينى دەۋردە شىنجاڭدىن چىڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا تاپشۇرۇلدىغان قاشتاشنىڭ مىقدارى يىلىغا تەخمىنەن 4000 جىڭدىن بولغان. بىراق ئايرىم يەرلىك ئەمەلدارلار دائىم دېگۈدەك كۆز بويامچىلىق قىلىپ ھەمدە خىزمەت ھوقۇقىدىن قالايمىقان پايدىلىنىپ، ھۆكۈمەتنىڭ قاشتاش تېشىغا خىيانەت قىلغان. بۇنىڭ بىلەن ئەينى دەۋردە شىنجاڭدىكى يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ھۆكۈمەت قاشتېشىغا خىيانەت قىلىش ۋە ئۆز ئالدىغا قاشتاش توشۇپ سېتىشتەك بىر قاتار ئەنزىلىرى يۈز بېرىپ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنى شىنجاڭ قاشتېشىغا بولغان

باشقۇرۇشنى يەنىمۇ كۈچەيتىشكە مەجبۇر قىلغان. دەرۋەقە چىڭ سۇلالىسى خوتەن رايونىدا كۆپلەپ قاراۋۇلخانلارنى تەسىس قىلىپ، سودىگەرلەر، پۇقرالار ھەم ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنىڭ قاشتاش سودىسى قىلىشىنى قاتتىق چەكلىگەن. شۇنىڭ بىلەن بىللە پۇقرالارنىڭ قاراقاش، يورۇڭقاش، قاراڭغۇ تاغ قاتارلىق جايلاردا قاشتاش قېزىشىنىمۇ چەكلىگەن. بۇ تەدبىرلەر مۇئەييەن رول ئوينىغان بولسىمۇ، لېكىن قاشتاش سودىگەرلىرىنىڭ سودا پائالىيىتىنى پۈتۈنلەي چەكلىيەلمىگەن. بەزى سودىگەرلەر ھەر خىل يوللار ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە قاشتاش توشۇپ سېتىپ ناھايىتى زور پايدىغا ئېرىشكەن.

1799 - يىلىغا كەلگەندە، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئور-دىدىكى قاشتاش زاپىسىنىڭ زىيادە كۆپىيىپ كەتكەنلىك ئەھۋالىنى كۆزدە تۇتۇپ، پۇقرالار ۋە سودىگەرلەرنىڭ قاشتاش قېزىشى ھەم قاشتاش سودىسى بىلەن شۇغۇللىنىشىغا يول قويغان. بۇنىڭ بىلەن خوتەن ۋە يەكەن قاتارلىق جايلاردا پۇقرالارنىڭ قاشتاش قېزىش دولقۇنى كۆتۈرۈلۈپ، قاشتاش سودىسى جانلىنىشقا باشلىغان. 1821 - يىلى چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە ئوردىنىڭ شىنجاڭ قاشتاشىغا بولغان ئېھتىياجىنىڭ تۆۋەنلىگەنلىك ئەھۋالىنى نەزەردە تۇتۇپ، ھۆكۈمەتنىڭ خوتەن رايونىدىكى قاشتاش قېزىش پائالىيىتىنى توختاتقان. شۇنىڭ بىلەن چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى قاشتاش سودىسىغا ئالاقىدار چەكلىمىلىرى پەيدىنپەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، پۇقرالار ئۆز ئالدىغا قاشتاش قازغان چەم قاشتاشتىن ھەر خىل زىننەت ھەم تۇرمۇش بۇيۇملىرىنى ياسىغان. ئەينى دەۋردە، خوتەندىكى بىر قىسىم ئۇيغۇرلار مەخسۇس قاشتاش قېزىش كەسپى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۆز تۇرمۇشىنى قامدىغان. بۇنىڭدىن سىرت، ئىچكى ئۆلكىلەردىكى خەنزۇ

سودىگەرلىرىمۇ خوتەنگە كېلىپ قاشتاش قازغان ۋە قاشتاش سودىسى بىلەن شۇغۇللانغان. قاشتاش قېزىش ئادەتتە مۇنداق ئۈچ خىل شەكىلدە بولغان: بىرى، ئۇيغۇر دېھقانلىرى ئۆز ئالدىغا قازغان. يەنە بىرى، ئۇيغۇر سودىگەرلىرى مەخسۇس ئادەم ياللىدۇرۇپ قازغان. ئۈچىنچى، ئىچكى ئۆلكىلەردىن كەلگەن سودىگەرلەر دېھقانلارنى ياللىدۇرۇپ قازغان. بۇ ھال بىر تەرەپتىن قاشتاش سودىسىنى زور دەرىجىدە جانلاندۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇيغۇرلارنىڭ ئەنئەنىۋى قاشتاش ئويمانچىلىقىنىمۇ مۇئەييەن تەرەققىياتلارغا ئېرىشتۈرگەن.

يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك، خوتەن رايونى قەدىمدىن تارتىپ تا يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان دەۋرىگىچە شىنجاڭدىكى ئاساسلىق قاشتاش ماكانى بولغان بولۇپ، قاشتاش ئويمانچىلىق تېخنىكىسى ناھايىتى تەرەققىي قىلغان. بۇ جايدىكى كەڭ ئۇيغۇر خەلقى ئۆزلىرىنىڭ يۈكسەك ئەقىل - پاراسىتى بىلەن قاشتاشتىن تولدۇرغان مۇكۈممەت ھەم ئىنتايىن سېتىم بولغان ھەر خىل رومكا، لوڭقا، تەخسە، چىنە، كورا، كوزا قاتارلىق بۇيۇملار ۋە ھالقا، مارجان، ئۈزۈك، بىلەيزۈك قاتارلىق زىننەت بۇيۇملىرىنى ياسىغان. كېيىنچە يەنە قاشتاشتىن تۈرلۈك يېزىش - سىزىش قوراللىرى، بىليارت شارچىسى، كۈلدان، تۈگمە قاتارلىق كۈندىلىك تۇرمۇش بۇيۇملىرىنىمۇ ياسىغان. خاتىرىلىنىشىچە، 1930 - يىللارنىڭ ئاخىرىدا خوتەن شەھىرىدىلا 20 دىن ئارتۇق قاشتاش ئويمانچىلىق ئىشخانىسى بولغان بولۇپ، ھەر ئايدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 8 ~ 9 مىڭ يۈەن قىممىتىدىكى قاشتاش مەھسۇلاتلىرىنى ئىشلەپچىقارغان. ئىشلەپچىقىرىلغان مەھسۇلاتلار رايونىمىز، ئىچكى ئۆلكىلەر ۋە چەت ئەل بازارلىرىدا ئەتىۋارلىق بۇيۇم سۈپىتىدە ناھايىتى يۇقىرى باھادا سېتىلغان.

شىنجاڭنىڭ تۇز بايلىقى ئىنتايىن مول بولۇپ، «شىنجاڭ-نىڭ خەرىتىلىك تەزكىرىسى» قاتارلىق تارىخىي مەنبەلەردە خاتىرىلەنگەندەك، شىنجاڭنىڭ ھەممە جايىدىن دېگۈدەك تۇز چىققان. شۇڭا تۇزچىلىق قەدىمدىن تارتىپلا شىنجاڭ قول سانائىتىنىڭ ئاساسلىق تارماقلىرىنىڭ بىرى ھېسابلانغان.

يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە شىنجاڭ تۇزچىلىقى يەنىمۇ يۈكسىلىپ، تۆۋەندىكىدەك ئىككى خىل تەرەققىيات باسقۇچىنى باشتىن كەچۈرگەن:

بىرىنچى، 19 - ئەسىردىن بۇرۇنقى شەخسىيلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا تۇز كېنى ئېچىش ۋە تۇز ئىشلەپچىقىرىش كارخانىسى قۇرۇش باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا، پۇقرالار ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىمىغان ھالدا ئۆز ئالدىغا تۇز كېنى ۋە تۇز كۆللىرىنى قېزىپ ئۆز تۇرمۇشىنى قامدىغان ھەمدە مەخسۇس تۇزچىلىق كارخانىلىرىنى قۇرۇپ، تۇز سودىسى بىلەن شۇغۇللانغان. شەھەر ئاھالىلىرى بولسا ئۆزلىرىگە كېرەكلىك ئاش تۇزىنى تۇز سودىگەرلىرىنىڭ قولىدىن سېتىۋالغان. تۇز سودىسىدىن ئادەتتە ھېچقانداق باج ئېلىنمىغان. تۇزچىلىقتا پۇقرالارنىڭ ئۆز ئالدىغا قېزىشىدىن باشقا، يەنە بىر قىسىم چوڭ تۇز سودىگەرلىرىنىڭ مەخسۇس مەبلەغ سېلىپ ئاچقان بىر قاتار تۇز كانلىرى، تۇز كۆللىرى ھەمدە تۇزچىلىق كارخانىلىرى بولغان. ئۇششاق تۇز سودىگەرلىرى ئادەتتە ئاش تۇزىنى چوڭ سودىگەرلەردىن توپ باھادا سېتىۋېلىپ، ئاندىن پارچە باھادا دېھقانلار ھەم شەھەر ئاھالىلىرىگە ساتقان.

ئىككىنچى، 20 - ئەسىرنىڭ دەسلەپىدىن كېيىنكى ھۆكۈ-

مەتنىڭ تۇز كېنى ئېچىش ۋە تۇز زاۋۇتلىرىنى قۇرۇش باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى ئاۋۋال 1902 - يىلى چىڭ ناھىيىسىدىكى شەخسىيلەر باشقۇرۇۋاتقان تۇز زاۋۇتىنى ھۆكۈمەتنىڭ باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈۋېلىپ، تۇز سودىسىدىن مەخسۇس تۇز بېجى ئېلىشنى بەلگىلىگەن. ئارقىدىنلا چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى يەنە داۋانچىڭدىكى شەخسىيلەر باشقۇرۇۋاتقان تۇز زاۋۇتىنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ، ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتىپ بىر تۇتاش باشقۇرغان ھەمدە بۇ جايىنى تۇز بېجى ئېلىشنىڭ مۇھىم نۇقتىسىغا ئايلاندۇرغان. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، جايلاردا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى تۇز زاۋۇتلىرى ئارقا - ئارقىدىن بارلىققا كېلىشكە باشلىغان.

مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرى، شىنجاڭ تۇزچىلىقىدا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى تۇز كان ۋە تۇز زاۋۇتلىرى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، جايلاردىكى بارلىق تۇز كان ھەم تۇز زاۋۇتلىرى ئۆلكىلىك مالىيە نازارىتىنىڭ بىۋاسىتە باشقۇرىشىدا بولغان. مەسىلەن، بۇ دەۋردە شىمالىي شىنجاڭدىكى داۋانچىڭ، ماناس، جىڭ، خۇشېنچى قاتارلىق جايلاردا چوڭ تىپتىكى تۇز زاۋۇتلىرى قۇرۇلغان بولۇپ، بۇ زاۋۇتلار ھۆكۈمەتنىڭ مۇھىم مالىيە مەنبەسىگە ئايلانغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ دەۋردە يەنە ياك زېڭشىن ھۆكۈمىتىنىڭ تۇز بېجى باشقا باج تۈرلىرىگە ئوخشاشلا ناھايىتى مۇھىم ئورۇنغا قويۇلغان. ئەينى دەۋردە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ كۇچا، باي، ئونسۇ، مارالبېشى قاتارلىق رايونلىرىدىمۇ داڭلىق تۇز كانلىرى ئېچىلىپ، نۇرغۇن تۇز زاۋۇتلىرى قۇرۇلغان. بۇ ھال ئوخشاشلا ھۆكۈمەتنىڭ تۇز بېجى مەنبەسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتكەن. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئايرىم جايلارىدا بولسا تۇز كان ھەم تۇز كۆللىرى ئىنتايىن تارقاق بولغاچقا، ھۆكۈ-

مەت بىۋاسىتە باشقۇرۇشقا ئامالسىز قالغان. شۇڭا بۇ جايلاردىكى پۇقرالار ئۆز تۇرمۇشىغا كېرەكلىك ئاش تۈزىنى كۆپىنچە ئۆزلىرى قازغان.

دېمەك، شىنجاڭ يېقىنقى زامان تۈزۈلمىسىدە شەخسىيەلەر-نىڭ ئۆز ئالدىغا قېزىشى بىلەن ھۆكۈمەتنىڭ بىر تۇتاش قېزىپ باشقۇرۇشى ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان بولۇپ، قېزىلغان تۈزلەر بىر تەرەپتىن شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئاش تۈزىغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھۆكۈمەتنىڭ مالىيە مەنبەسىنى زور دەرىجىدە كېڭەيتكەن. لېكىن تۈز بايلىقىنىڭ قالايمىقان، پىلان-سىز قېزىلىشى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە رايونىمىزنىڭ تەبىئىي بايلىقىغا ئېغىر بۇزغۇنچىلىقلارنى ئېلىپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە قېزىلغان تۈزلەر پىششىقلاپ ئىشلەنمىگەچكە، خەلقنىڭ سالامەتلىكىگە زىيان يەتكۈزۈپ، نۇرغۇنلىغان دېھقانلار (جۈملىدىن جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدىكى دېھقانلار) قالغان بەز ياللۇغى (پوقاق) غا گىرىپتار بولغان.

7. ھاراقچىلىق

شىنجاڭ ھاراقچىلىقى ناھايىتى ئۇزاق تارىخقا ئىگە بولۇپ، «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە» ۋە «كېيىنكى خەننامە» گە ئوخشاش مەنبەلەردە كۆرسىتىلگىنىدەك شىنجاڭدا ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەپچىقىرىش كەم دېگەندە 1200 يىللىق تارىخقا ئىگە بولغان. قەدىمدە شىنجاڭنىڭ ھاراقچىلىق قول سانائىتى ئىنتايىن يۈكسەل-گەچكە، ھاراق ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى ۋە ئىشلەپچىقىرىلغان ھاراقلارنىڭ مىقدارى خېلى كۆپ بولغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىشلەپچىقىرىلغان ئۇزۇم ھاراقلىرى سۈپەتلىك بولۇپ، قەدىمكى

كۈسەن، قوچۇ، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردا ئۆي-ئۆي دېگۈدەك ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەپچىقىرىلغان. ئۇزۇم ھارىقى قەدىمكى غەربىي يۇرت خەلقىنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىدا ئىستېمال قىلىنىشتىن سىرت، يەنە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونىغا توشۇپ سېتىلغان. «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى» ۋە «دورا - ئۆسۈملۈكلەر قامۇسى» دىكى ئالاقىدار بايانلارغا ئاساسلانغاندا، قەدىمدە قوچۇ رايونىنىڭ ئۇزۇم ھارىقى ئىشلەپچىقىرىش تېخنىكىسى تولىمۇ يۇقىرى بولغان بولۇپ، ئىشلەپچىقىرىلغان ئۇزۇم ھاراقلىرى سۈپەتلىك، ئىچىشلىك ھەم ئۇزاق ساقلاشقا ئەپلىك بولغان.

يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە شىنجاڭنىڭ ھاراقچىلىق قول سانائىتى يەنىمۇ تەرەققىي قىلىپ، ئۇزۇم ھارىقىدىن سىرت، يەنە ئاق ھاراقمۇ ئىشلەپچىقىرىلىشقا باشلىغان. 1767 - يىلى ئىچكى ئۆلكىلەردىن چىققان خەنزۇ سودىگەرلىرى جىمىسارنىڭ سەنتەي بازىرىدا بىر ھاراق زاۋۇتى قۇرۇپ، پۈتكۈل جەنۇبىي ۋە شىمالىي شىنجاڭ رايونىنى، شۇنداقلا ئىچكىرىدىكى ئايرىم-ئۆل-كىلەرنىمۇ ھاراق بىلەن تەمىنلىگەن. مىنگونىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا مەزكۇر زاۋۇتنىڭ تىجارىتى ناھايىتى روناق تېپىپ، ھەر يىلى ئىشلەپچىقىرىلىدىغان ھاراقنىڭ ئومۇمىي مىقدارى 200 توننىدىن ئاشقان.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئوتتۇرا مەزگىللىرىگە كەلگەندە شىنجاڭ ھاراقچىلىقى ئۈزلۈكسىز تۈردە يۈكسىلىپ، ئۇزۇم ھارىقى، بو-لۇپمۇ ئاق ھاراق ئىشلەپچىقىرىش كەسپى ئىنتايىن جانلانغان. بۇ دەۋردە تەڭرىتېغىنىڭ شىمالىدىكى گۇچۇڭ ناھىيىسى شىنجاڭ-نىڭ ئەڭ چوڭ ھاراقچىلىق بازىسى بولغان بولۇپ، بۇ جايدا مەخسۇس ھاراقچىلىق قول سانائىتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان نۇر-غۇن ئاھالىلەر بولغان. چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شىنجاڭغا

ئالاقىدار ئايرىم مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشىچە، ئەينى دەۋردە گۈ-
چۇڭ شىنجاڭدىكى سودا ئىشلىرى ئەڭ گۈللەنگەن بازار بولۇپ،
بۇ جايدا جەمئىي 13 ھاراقچىلىق كارخانىسى بولغان. بۇ كارخانى-
لارنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى يىللىق ئاق ھاراق ئىشلەپچىقىرىش
مقدارى 140 مىڭ جىڭ ئەتراپىدا بولغان بولۇپ، 20 -
ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا كەلگەندە كۆپىيىپ بىر مىليون جىڭغا
يەتكەن. ئىشلەپچىقىرىلغان ھاراقلار بولسا ئاساسەن پۈتۈن شىن-
جاڭ بازارلىرى، شۇنداقلا يەنە ئىچكى ئۆلكىلەردىمۇ سېتىلغان.
چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدە شىنجاڭنىڭ ھاراق-
چىلىق قول سانائىتى داۋاملىق يۈكسىلىپ، بۇ دەۋردە قۇرۇلغان
فۇكاڭ ھاراق زاۋۇتى شىنجاڭدىكى ئەڭ چوڭ ئاق ھاراق ئىشلەپ-
چىقىرىش كارخانىسىغا ئايلانغان. مەزكۇر كارخانىنىڭ دەسلەپكى
مەزگىللەردىكى يىللىق ئىشلەپچىقىرىش مىقدارى 150 مىڭ جىڭ
ئەتراپىدا بولغان بولۇپ، 1935 ~ 1945 - يىللارغا كەلگەندە
كۆپىيىپ 184 مىڭ جىڭغا يەتكەن. كارخانىدىكى قول سانائەتچى-
لەرنىڭ سانى بولسا 68 گە كۆپەيگەن. بىراق 1945 - يىلىدىن
كېيىن، گومىنداڭنىڭ ئەكسىيەتچىل ھۆكۈمرانلىقى، شۇنداقلا
شىنجاڭ ۋەزىيىتىنىڭ مۇقىمسىزلىقى تۈپەيلىدىن، شىنجاڭنىڭ
ھاراقچىلىق قول سانائىتى پەيدىنپەي زاۋاللىققا يۈز تۇتقان.
دېمەك، يۇقىرىدا بايان قىلىنغانلىرى شىنجاڭنىڭ يېقىنقى
زامان قول سانائىتىدىكى ئاساسلىق ساھەلەر بولۇپ، بۇ تارماقلار
شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائەت ئىگىلىكىنىڭ ئاساسلىق
گەۋدىسى ئىدى. بۇلاردىن باشقا، ئەينى دەۋردە يەنە سەرەڭگە
ياساش، سوپۇنچىلىق، ياغاچچىلىق ۋە بەش خىل مېتال بۇيۇملى-
رىنى ياساشقا ئوخشاش قول سانائەت تارماقلىرىمۇ بار ئىدى.

شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتىنىڭ ئالاھىدى- لىكلىرى

شىنجاڭ قول سانائىتى ئۇزۇن تارىخ ۋە قويۇق مىللىي
ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، قەدىمكى زامان دەۋرىدە ناھايىتى تېز
تەرەققىي قىلغان. لېكىن يېقىنقى زامان دەۋرىگە كەلگەندە، كۆپ
خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن نىسبەتەن ئاستا تەرەققىي قىلغان. 20
- ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرىدىن كېيىن بولسا ئاساسەن خارابلى-
شىشقا يۈزلەنگەن. شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتىنىڭ
ئومۇمىي تەرەققىيات مۇساپىسى ۋە كونكرېت ئەھۋالىغا ئاساسلان-
غاندا، ئۇنىڭ ئاساسلىق ئالاھىدىلىكلىرىنى تۆۋەندىكىلەرگە يى-
غىنچاقلاش مۇمكىن:

1. مەبلىغى ئاز، كۆلىمى تار، ئىشلەپچىقىرىش ئۈ- نۈمدارلىقى تۆۋەن

شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتىنىڭ ئىقتىسادىي ئاسا-
سى ياخشى بولمىغاچقا، مەبلەغىنىڭ قىسلىقىدىن كۆپ ھاللاردا
ئائىلىۋى قول سانائەت ئاساسلىق ئورۇندا تۇرغان. ئائىلىۋى قول
سانائەت تارماقلىرىنىڭ ئىشلەپچىقىرىش كۆلىمى تار بولغاچقا،
ئىشلەپچىقىرىش ئۈنۈمدارلىقىمۇ نىسبەتەن تۆۋەن بولغان. شۇڭا
شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى ئاساسەن
ئۆز ئۆزىنى قامداش دەرىجىسىدىلا توختاپ قېلىپ، شىنجاڭ با-
زارلىرىدىن ھالقىپ كېتەلمىگەن. ھالقىغان تەقدىردىمۇ مۇئەييەن
سالماقنى تەشكىل قىلالىمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە رۇسىيە ۋە ئەنگ-
لىيىنىڭ 19 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىنكى شىنجاڭغا

قاراتقان بىر قاتار ئىقتىسادىي تاجاۋۇزى شىنجاڭنىڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى بازارلاردىن سىقىپ چىقىرىشقا باشلىغان. چۈنكى روسىيە، ئەنگلىيىنىڭ ئەرزىن باھالىق سانائەت مەھسۇلاتلىرى پۈتۈن شىنجاڭ بازارلىرىنى قاپلاپ، شىنجاڭنىڭ مىللىي قول سانائىتىگە قاتتىق زەربە بەرگەن، ھەتتا نابۇت قىلغان. دەرۋەقە، مەبلەغ، سۈپەت ھەم كۆلەم قاتارلىق جەھەتلەردە مۇئەييەن رىقا. بەت ئىقتىدارىغا ئىگە بولالمىغان شىنجاڭ قول سانائەت مەھسۇلاتلىرى رۇسىيە، ئەنگلىيە سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ قۇربانى بولۇپ كەتكەن. بۇ ھال شىنجاڭدىكى نۇرغۇن قول سانائەتچىلەرنىڭ نامراتلىشىشى ۋە ۋەيران بولۇشىنى تېزلىتىپ بەرگەن.

2. تېخنىكا سەۋىيىسى تۆۋەن، ئىختىساسلىق خا.

دىمىلار كەمچىل

شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا مائارىپ ئىشلىرىغا ئانچە ئەھمىيەت بېرىلمىگەچكە، پەن - تېخنىكا سەۋىيىسى ناھايىتى قالاق بولغان. بۇ ھال شىنجاڭنىڭ يېقىنقى زامان قول سانائەت تېخنىكىسىنىڭ تەرەققىياتىنى بوغۇپ، ئاساسلىق قول سانائەت تارماقلىرىنى مۇئەييەن تېخنىكا ئاساسىغا ئىگە قىلالمىغان. مەسىلەن، ياكى زېڭىش ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەر (1912 ~ 1928) دە، شىنجاڭنىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 2 مىليون 550 مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ، ھەر 1000 ئادەم ئىچىدە مائارىپ تەربىيىسىگە ئىگە بولغانلارنىڭ سانى 0.3 كىشىگىمۇ يەتمىگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە مائارىپ خىراجىتى ئىنتايىن ئاز بولۇپ، پۈتۈن ئۆلكىنىڭ يىللىق مائارىپ راسخوتى ئاران 156 مىڭ يۈەن بولغان. بۇنىڭدىن سىرت، ئوقۇتۇش شارائىتى ناچار، كىتاب - ماتېرىيال.

لار كەمچىل ھەمدە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئورنى تۆۋەن، مائاشى ئاز بولغاچقا، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى مائارىپ قانۇنىيىتى بويىچە ئېلىپ بېرىش مۇمكىن بولمىغان. شۇ ۋەجىدىن ئىختىساسلىق خادىملارنىڭ ئېغىر دەرىجىدىكى يېتىشىشىزلىك ئەھۋالى كېلىپ چىقىپ، بۇ ھال ئاخىرقى ھېسابتا ئوخشاشلا شىنجاڭ قول سانائىتىنىڭ نىسبەتەن ئاستا تەرەققىي قىلىشىدىكى مۇھىم سەۋەبلەرگە ئايلانغان.

3. مۇقىملىق شارائىتى (كاپالىتى) ناچار، ئىقتىساس.

دىي ئاساسى بوش

ھەممىگە ئايان بولغىنىدەك، ئىقتىسادنىڭ تەرەققىياتى تىنچ بولغان ئىجتىمائىي ھەم سىياسىي مۇھىتقا موھتاج. شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتىمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە. شىنجاڭدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى تىكلەندىگەندىن كېيىن، گەرچە بىر مەزگىل نىسبىي تىنچ ۋەزىيەت يارىتىلغان بولسىمۇ، لېكىن چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ شىنجاڭدىكى شەپقەتسىز ھۆكۈمرانلىقى، شۇنداقلا يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ چىرىكلىكى ھەم قابىلىيەتسىزلىكى شىنجاڭ قول سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا زور توسقۇنلۇقلارنى ئېلىپ كەلگەن. چىڭ سۇلالىسىنىڭ شىنجاڭدىكى يەرلىك ئەمەلدارلىرى خەلقنىڭ تۈر-مۈشى ۋە باشقا ھەر خىل ئىقتىسادىي تارماقلارغا قىلچە كۆڭۈل بۆلمەي، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن بايلىق توپلاشقا كىرىشكەن. ئۇلار شىنجاڭدا خىزمەت قىلىشنى بايلىق توپلاشنىڭ ئوبدان پۇرسىتى دەپ قارىغان. شۇ ۋەجىدىن تۇرمۇش كەچۈرۈشكە ئامالسىز قالغان شىنجاڭ خەلقى داۋاملىق تۈردە قوزغىلىپ تۇرغان. بۇنداق ئەھ-

ۋالدا، شىنجاڭ قول سانائىتى ھېچقانداق مۇقىملىق ھەم تەرەققىدە-
يات كاپالىتىگە ئىگە بولالمىغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چىڭ سۇلالىدە-
سى ھۆكۈمىتىنىڭ قول سانائەتچىلەردىن ئالدىنقى بېجىمۇ ناھا-
يىتى كۆپ بولغاچقا، قول سانائەتچىلەرنىڭ زىيادە ئىقتىسادىي
يۈكى قول سانائەت ساھەسىنىڭ تەرەققىياتىنى ماددىي ئاساستىن
ئايرىپ قويغان. شىنجاڭدا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى
ئاخىرلىشىپ ياك زېڭشىن تەختكە چىققان مەزگىللەردىمۇ، ياك
زېڭشىن يولغا قويغان بېكىنىمچىلىك ۋە خەلقنى نادانلىقتا قالدۇ-
رۇش سىياسىتى شىنجاڭ قول سانائىتىنىڭ تەرەققىياتىغا نۇرغۇن
پايدىسىز ئامىللارنى ئېلىپ كەلگەن. بۇنىڭدىن سىرت، ياك زېڭ-
شىننىڭ قول سانائەت ساھەسىدىن ئالدىنقى تۈرلۈك باج -
سېلىقلىرى قول سانائەتچىلەرنى ئېغىر كىرىزىسقا دۇچار قىلىپ،
ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي يۈكىنى ھەددىدىن زىيادە ئېغىرلىتىۋەتكەن.
بۇنىڭ بىلەن شىنجاڭ قول سانائىتى ئۆز مەۋجۇدلىقىنىڭ كاپالەت-
تى بولغان زۆرۈر ئىقتىسادىي ئاساستىن ئايرىلىپ قېلىپ، ناھا-
يىتى ئاستا سۈرئەتتە ئىلگىرىلىگەن.

4. قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ سېتىلىش يولى

ياخشى ئەمەس

شىنجاڭ يېقىنقى زامان تارىخىدا قاتناش - ترانسپورت ئىش-
لىرى تولىمۇ قالاق بولغاچقا، شىنجاڭنىڭ قول سانائەت مەھسۇ-
لاتلىرىنى ئىچكى ئۆلكىلەرگە توشۇپ سېتىش ئىنتايىن تەس بول-
غان. ئۇنىڭ ئۈستىگە سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ مۇقىمسىزلىقى ۋە
قاتناش ۋاسىتىلىرىنىڭ كەملىكى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ
سېتىلىش يولىنى تېخىمۇ قىيىنلاشتۇرۇۋەتكەن. شۇڭا مۇشۇنداق

قىيىن شارائىتتا، ئىچكىرىگە توشۇلغان شىنجاڭ قول سانائەت
مەھسۇلاتلىرىنىڭ يول كىراسى تەبىئىي ھالدا يۇقىرى بولغان.
يول كىراسىنىڭ يۇقىرىلىقى قول سانائەت مەھسۇلاتلىرىنىڭ ۋاق-
تىدا سېتىلىشىغا پائىلەت تەسىر كۆرسەتكەن. دەرۋەقە، قاتناش-
نىڭ راۋان بولماسلىقى شىنجاڭ يېقىنقى زامان قول سانائىتىنىڭ
تەرەققىياتىدىكى مۇھىم توسالغۇلارنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.

پايدىلانغان ماتېرىياللار

- ① «شىنجاڭنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىدە-
ياتى، 1992 - يىلى نەشرى.
- ② مويۈن: «چىڭ دەۋرىدىكى شىنجاڭنىڭ پۇل تارىخى»
، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى.
- ③ يىن چىڭ تۈزگەن «شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىيات
تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 -
يىلى نەشرى.
- ④ ليۇ زىشياۋ: «ئۇيغۇر تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى،
1987 - يىلى نەشرى.
- ⑤ ۋېي لياڭتاۋ: «يەكەن خانلىقىنىڭ تارىخىدىن ئومۇمىي
بايان»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىلى نەشرى.
- ⑥ كۋاڭ خاۋلىن: «جۇڭگو يېقىنقى زامان ئاز سانلىق
مىللەتلەرنىڭ ئىقتىساد تارىخى»، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1992 -
يىلى نەشرى.
- ⑦ سۇڭ لىڭ، چىن يەنجى قاتارلىقلار تۈزگەن «شىنجاڭ-
نىڭ يېقىنقى زامان ئىقتىساد تېخنىكا تەرەققىياتى»، شىنجاڭ
پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 1993 - يىلى نەشرى.
- ⑧ ۋېي يۇڭلى: «جۇڭگونىڭ يېقىنقى زاماندىكى غەربىي

بۈگۈر مائارىپى توغرىسىدا قىسقىچە ئەسلىمە

جۈمە سېتى

بۈگۈر مائارىپى تارىخىنى ئەسلىگەندە ئازادلىقتىن بۇرۇنقى ۋە ئازادلىقتىن كېيىنكى دەپ ئىككى دەۋرگە بۆلۈشكە توغرا كېلىدۇ. تەسىر دائىرىسىدىن قارىغاندا ئازادلىقتىن بۇرۇنقىسىنى ئازادلىقتىن كېيىنكىسىگە سېلىشتۇرۇشقا ئەسلا مۇمكىن بولمىدى. سىمۇ، بىز ماركسىزىملىق نۇقتىئىنەزەردە تۇرۇپ، بۇ ھەقتە ئازراق توختىلىپ كۆرەيلى. ئازادلىقتىن بۇرۇنقى بۈگۈر مائارىپىنى دىنىي مائارىپ، خەنزۇ تىلى مائارىپى، ئۇيغۇر يېڭى مائارىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى، ئۇيغۇر تىلى مائارىپىنىڭ چېكىنىش باسقۇچى قاتارلىق تۆت باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ. مائارىپ جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ مۇئەييەن باسقۇچىدا مەيدانغا كەلگەن ئىجتىمائىي ھادىسە بولۇپ، دىنىي مائارىپمۇ بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئەمەس، ئەلۋەتتە.

بۈگۈر مائارىپىنىڭ ئازادلىقتىن ئىلگىرىكى ئەھۋالى

1. دىنىي مائارىپ

شىمالىي ئېچىش تارىخى»، گەنسۇ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىلى نەشرى.

⑨ «ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1990 - يىلى نەشرى.

⑩ چېڭ سۈلو: «تاش، سۇڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئۇيغۇرلار تارىخىغا ئائىت ماقالىلەر توپلىمى»، خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى.

⑪ زو كوتو: «شىنجاڭدىكى مىللەتلەرنىڭ تارىخى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىلى نەشرى.

⑫ ل. ئى. دۇمان: «چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى شىنجاڭدا يولغا قويغان يەر سىياسىتى» (رۇسچە)، پەنلەر نەشرىياتى، 1936 - يىلى موسكۋا - لېنىنگراد نەشرى.

(ئاپتور: قەشقەر پېداگوگىكا ئىنىستىتۇتى فېلولوگىيە فاكولتېتىنىڭ دوتسېنتى، ئاسپىرانت)

بۈگۈردە 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەدرىسىنى ئاساس قىلغان دىنىي مەكتەپلەر بارلىققا كەلدى. گۇاڭشۇ 2 - يىلى (1876 - يىلى) دىن ئىلگىرىلا، بۈگۈرنىڭ شەھەر ۋە كەڭ يېزا - قىشلاقلاردا، مەسچىد ياكى ئىماملارنىڭ خەلپەتلەرنىڭ قورۇلىرىدا «دىنىي مەكتەپ» ياكى دىنىي ئوقۇش نۇقتىلىرى بولۇپ، ئوقۇتۇش ئۇسۇلى خەلپەتلەر كونا تالىپلارغا، كونا تالىپلار يېڭى تالىپلارغا ئۆگىتىپ زەنجىرىسىمان ئوقۇتۇش ئېلىپ بېرىلاتتى، مۇنتىزىم ئەمەس ئىدى. يەنى بەزى چاغلاردا ئىماملار بىۋاسىتە ساۋاق بېرىپ، سۈرۈشتە قىلاتتى. ئاۋۋال ئەرەب ئېلىپبەسى ئاساسىدا ھەرىپنى كىچىك قول تاختىسىغا يېزىپ ئۆگىتەتتى، ئاندىن ئېلىپبە كىتابىنى سۆز - جۈملىلىرى بويىچە ھەجىلەپ ۋە قوشۇپ ئوقۇيتتى. ساۋادى چىققاندىن كېيىن ئالدى بىلەن ھەپتىيەكنى، ئاندىن قۇرئان كەرىمنى ۋە باشقا كىتابلارنى ئوقۇيتتى. لېكىن ئەرەبچە، پارىسچە ئېلىپبە ئاساسىدا ساۋاد چىقىرىپ، ئۇيغۇرچە يېزىشنىمۇ ئۆگىنەتتى. شۇ دەۋرلەردە خەت ئوقۇيالايدىغان، يازالايدىغانلار بەك ئاز بولغاچقا، ئۇلار يۇرت ئىچىدە ئەتىۋارلىنىپ ھۆرمەتلىنەتتى. مەلۇماتلارغا قارىغاندا 1940 - يىلىدىن بۇرۇن بۈگۈردە 29 ئورۇندا دىنىي مەكتەپ بولۇپ تالىپلىرى 710 ئەتراپىدا ئىدى. ئۇلار بۈگۈردىكى ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن داۋاملىق ئوقۇيدىغانلىرى كۇچا، قەش-قەر، كورلا ياكى چەت ئەللەرگە بېرىپ چوڭ - چوڭ مەدرىسىلەر - دە ئىلىم تەھسىل قىلاتتى. ئۇلارنىڭ ئوقۇش تارىخى، ئوقۇغان كىتابلىرى، مەدرىسىلەرنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ مەۋلەۋى، داموللا، مەخسۇم، خەلپەت، خاتىپ، ئىمام، مەزىن، جارىپ، مۇتۇ-ۋەللى، مۇدەرىس، تالىپ، موللا دەپ پەرقلىنەتتى. ئۇلار قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ھۆكۈمەت ياكى جەمئىيەت ئىشىنى

قىلاتتى. مەخسۇس خەت يازالايدىغانلارنى «سىززا» دەپ ئاتايتتى. مۇھىم خەت، توختامنامىلەرگە شۇ چاغلاردىكى يۇرت چوڭلىرىدىن نىڭ تامغىلىرى ياكى «مۆھۈر» بېسىلغاندىن كېيىن ئىناۋەتلىك بولاتتى ھەم «مۆھۈر»، «تىلخەت» دېيىلەتتى. بۇنداق خەتلەر - نىڭ نوپۇزى چوڭ بولۇپ، جەمئىيەتتە كىشىلەر ئەمەل قىلاتتى. شۇ چاغلاردا بۇ دىنىي مەكتەپلەرنىڭ رولى چوڭ ئىدى. كېيىنچە پەننىي مەكتەپلەر تەرەققىي قىلغاندىن كېيىن ھۆكۈمەت، جەمئىيەت ئىشلىرىنى پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇغانلار ئۈستىگە ئالدى. ئازادلىقتىن كېيىن دەۋر تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجى بويىچە بۇ دىنىي مەكتەپلەر پەيدىنپەي ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ھۆكۈمەت مەزكەزلەشتۈرۈپ باشقۇردى.

2. خەنزۇچە ئوقۇتۇشنى ئاساس قىلغان «شۇتاك» مەكتەپلەرنىڭ قۇرۇلۇشى

گۇاڭشۇ 9 - يىلىدىن 16 - يىلىغىچە بولغان ئارىلىقتا (1883 ~ 1890 - يىللىرى) ناھىيىلىك يامۇل ئىچىدە خەنزۇچە ئوقۇتۇشنى ئاساس قىلغان «شۇتاك» مەكتەپ قۇرۇلدى. 1933 - يىلىغىچە مەزكۇر شۇتاكدا ئوقۇغانلار 4 قارار ئوقۇش پۈتتۈردى. بۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى ئاساسەن بايلارنىڭ، ئەمەلدارلارنىڭ بالىلىرى ئىدى. ئۇلارنىڭ ئائىلىلىرىدىن ئالۋاڭ - ياساق ئالمايتتى. گۇاڭشۇ 30 - يىلى (1904 - يىلى) بۈگۈردە يېتىم - يېسىر، ئىگە چاقىسىز بالىلاردىن 18 نى تاللاپ، «دارىلئاجىز مەكتىپى» قۇرۇلدى. ئوقۇش قوراللىرى، كىيىم - كېچەك، تاماق ھەقسىز بولۇپ بۇنى ھۆكۈمەت ئۈستىگە ئالغان ئىدى. ئوقۇلىدىغان دەرىسلەر ئاساسەن خەنزۇ تىلى، جۇغ-

راپىيە، تەبىئەت دەرسلىرى ئىدى. گۇاڭشۇ 34 - يىلى (1908 - يىلى) (يۈەن داخۇا ھۆكۈمرانلىق قىلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى) . ئامبال گۇگۇيىپىن 1 - قېتىم يامۇننىڭ شەرقىي ھويلىسىدا، يېڭىسار رەستىدە، چۇمپاقنىڭ چارشەنبە بازىرىدا خەنزۇچە ئوقۇ-تۇشنى ئاساس قىلغان «شۇتاك» مەكتەپلەرنى قۇردى. شۇەنتوڭ-نىڭ 2 - يىلى (1910 - يىلى) ناھىيە بازىرىنىڭ دوڭگۇەن دېگەن يېرىدە، يېڭىسار بازىرىدا، چىدىر بازىرىدا جەمئىي يەتتە ئورۇندا خەنزۇچە ئوقۇتۇشنى ئاساس قىلغان «شۇتاك» مەكتەپ-لەرنى قۇردى. دەرس بېرىدىغانلارنى «لوسى» دەپ ئاتىتتى. بۇ مەكتەپلەرمۇ تازا مۇكەممەل ئەمەس ئىدى. بۇ مەكتەپلەردە ئاساسەن ئۇيغۇر بالىلىرى ئوقۇيتتى. خەنزۇچە ئوقۇتۇش تارىخىنى ئەسلىگەندە، ئۈچ نەپەر ئوقۇتقۇچىنىڭ ئىسمىنى ئاتاشقا توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ بىرى جۇكەيلى ئىسىملىك ئوقۇتقۇچى، يەنە بىرى دەرۋىش ئىسىملىك ئوقۇتقۇچى بولۇپ، يامۇندا تەسىس قىلىنغان «شۇتاك» مەكتەپتە خەنزۇ تىلى، ئەدەبىيات، جۇغراپىيە، تەبىئەت، ئۇيغۇر تىلى دەرسلىرىنى ئۆتەتتى. يەنە بىرى ئىمام ئىسىملىك ئوقۇتقۇچى بولۇپ، يېڭىساردا «شۇتاك» مەكتەپ ئېچىپ، ئۆزى ئوقۇتقۇچىلىق قىلغان ئىدى. ھەربىر مەكتەپتىكى ئوقۇغۇچىلار 30 ئەتراپىدا بولۇپ، 4 قارار ئوقۇش پۈتتۈرگەن ئىدى. ئۇلار شۇ ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەت ئەمەلدارلىرىغا «تىلماچ» (تەرجىمان) بولۇپ ئىشلەيتتى. بۇ مەكتەپلەرنىڭ ئېچىلىشىدا مەلۇم سەۋەبلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئېچىلىشى، مىللىي خىزمەتچى خادىملار ۋە ئەمەلدارلارنىڭ يېتىلىشىدە مۇھىم ئىجابىي رول ئوينىغان. بۇ مەكتەپلەردە ئوقۇپ خەنزۇچە ساۋاد-نى چىقىرىپ، پەننى بىلىملەرنى ئۆگىنىپ، بىلىم دائىرىسىنى، نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، مەلۇم يېڭىچە قاراشقا ئىگە بولغان

بۇ ياشلار توپى ھۆكۈمەت ۋە جەمئىيەتتىكى بوشلۇقنى تولدۇ-رۇپ، بۇگۈرنىڭ تەرەققىياتىدا بەلگىلىك رول ئوينىغان. ئۇلار-نىڭ بەزىلىرى ئەمەلدار، بەزىلىرى ئوقۇتقۇچى، بەزىلىرى «تۇڭ-چى» (تىلماچ، تەرجىمان)، بەزىلىرى پۈتۈكچى (كاتىپ) بول-غان.

3. بۇگۈردىكى ئۇيغۇر يېڭى ماڭارپىي

مىنگونىڭ 19 - يىلى (1930 - يىلى) پۈتۈن شىنجاڭدا كۆتۈرۈلگەن «يېڭى مەدەنىيەت» ھەرىكىتىنىڭ تۈرتكىسىدە سو-ۋېت ئىتتىپاقىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن، شېڭ شىسەي جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى بىلەن بىرلىشىش ئاساسىدا، 1933 - يىلى 12 - ئاپرېل سىياسىي ئۆزگىرىش قىلىپ، گومىنداڭدىن چەك - چېگرا ئايرىپ، ھۆكۈمەت تەشكىللەپ ئالتە بۈيۈك سىيا-سەتنى يولغا قويۇپ، يېڭىچە نۇزۇم ئورنىتىپ، جاھانگىرلىككە قارشى ۋەتەنپەرۋەرلىك بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، ئىلغارلىقنى ياقلىدى. بۇ ۋاقىتتا ناھىيىمىز بۇگۈردىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار-نىڭ، جىگەرلىك زىيالىيلارنىڭ يېتىشىۋاتقان ۋاقتى ئىدى. دەل شۇ مەزگىلدە تەرەققىيپەرۋەر ئىبراھىم ھاجى بۇگۈرگە ھاكىم بولۇپ كەلدى. بۇ ھاكىمنىڭ كۈچلۈك قوللىشى بىلەن ئۇيغۇر ئوقۇتقۇچىلارنى قوبۇل قىلىپ ناھىيىدىكى شۇتاك مەكتەپلەر ۋە دىنىي مەكتەپلەر ئاساسىدا پەننىي مەكتەپلەرنى ئېچىپ، مىللىي ماڭارپىي يولغا قويدى. قوبۇل قىلىنغان ئوقۇغۇچىلارنى ساۋادىغا قاراپ سىنىپلارغا ئايرىپ، كەم قىسمىنى جەمئىيەتتىن تولۇقلى-دى؛ دەرسلىك مەزمۇنى ھېساب، ئېلىپبە، تارىخ، تەبىئەت، خەنزۇ تىلى دەرسلىكلىرى بولۇپ، «ئاقائىت زۆرۈرىيە» قاتار-

لىق دىنىي ئەھكاملاردىن ھەپتىسىگە ئىككى قېتىم دىنىي دەرس ئۆتۈلەتتى. ئىبراھىم ھاجى يەنە مائارىپنى چىڭ تۇتۇپ، ئىسلا-ھات ئېلىپ بېرىپ، دەرس تۈزۈمى، مەكتەپ ئىنتىزامىنى كۈ-چەيتتى. ئوقۇغۇچى مەكتەپكە كەلمىسە، «گۇناھ» ئۆتكۈزسە تارىش بىلەن ئۇرۇشنى بەلگىلىدى، تاماكا چېكىشنى، ھاراق ئىچىشنى چەكلىدى. بىر داڭ بىلەن سىنىپقا كىرىپ، بىر داڭ بىلەن دەرىستىن چۈشۈشنى بەلگىلىدى. ھەر كۈنى سەھەردە شې-ئىر ئوقۇپ بايراق چىقىرىشنى، كەچتە شېئىر ئوقۇپ بايراق چۈشۈرۈشنى يولغا قويدى. ئوقۇغۇچىلار بىر پۈشتەك بىلەن سەپ-كە تىزىلىپ كوماندا بىلەن رۇسچە مارشقا دەسسەپ ماڭاتتى. بىر ئىككى ئۈچ دېگەننى رۇسچە دەيتتى. مارشقا دەسسەپ، جۇشقۇند-لىق بىلەن مېڭىپ، روھلۇق گىمناستىكا ئويناشنى يولغا قويدى. سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ مەكتەپ باشقۇرۇش ئۇسۇلىنى ئۆر-نەك قىلدى. تاشكەنت، ئالماتادا بېسىلغان كىتابلارنى دەرسلىك قىلدى. ئىمتىھان ئېلىش تۈزۈمىنى يولغا قويدى. نومۇر قويۇشتا «بەش» لىك نومۇر قويۇش ئۇسۇلىنى قوللاندى. 1934 - يىلى-دىن كېيىن، ھەر يىلى 12 - ئاپرېل كۈنى بىر رايوندىكى بىرقانچە مەكتەپنى بىر مەكتەپكە يىغىپ، دەرسلەردىن ئىمتىھان ئالاتتى. يەنە نۇتۇق سۆزلەش، ھۆسنخەت يېزىش، رەسىم سى-زىش، شېئىر ئوقۇش، گىمناستىكا ئويناش، كوماندا بويىچە روھلۇق مېڭىش مۇسابىقىلىرىنى ئۆتكۈزۈپ نەتىجىگە ئېرىشكەن-لەرنى مۇكاپاتلايتتى. بىر خىل كىيىم كىيگەن، ئالا كالتەك تۇتقان «توڭزىجۇن» لەرنى تەشكىللەپ تەرتىپ ساقلايتتى. بالىلا-رنىڭ ئوقۇش قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ھەم ھۆكۈمەت ئېھتىياجى بىلەن بازاردىكى بالىلارنىڭ ياخشىلىرىنى تەشكىللەپ يامۇلغا بېرىپ يارلىق يازاتتى، ئارخىپ رەتلەيتتى. شۇ كۈندىن

باشلاپ مەكتەپلەرمۇ ئۆزئارا رىقابەتلىشىپ ياخشى ئىشلەيتتى. مەكتەپلەرمۇ مۇكەممەللىشىپ، قېلىپلىشىپ، تۈزۈملىشىپ، ھەم كۆلەملىشىپ بۈگۈرنىڭ مائارىپى يېڭى قىياپەت بىلەن تەرەققى-قىي قىلدى. 1934 - يىلى بۈگۈردە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قۇرۇل-دى. شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە خەنزۇ ئۇيۇشمىسى قۇرۇلدى. ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسىغا ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ تەرەققىيپەرۋەر، مەرىپەتپەرۋەر كىشىلەردىن مەھەممەت ئاخۇنباي، جاپپار ئەپەندى، ئىمىن مۇپتى، ھاجى ھۈسەنباي، ئاخۇنقارى قاتارلىق كى-شىلەر رەئىس بولدى. شاكىر ئەلەم ئۇيۇشمىنىڭ ئۆشرە - زاكات مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى. ئۇنىڭ ۋەزىپىسى ھۆكۈمەتنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىنى خەلققە تەشۋىق قىلىش، مەدەنىي - ماڭا-رىپ ئۈچۈن ئۆشرە - زاكات يىغىش، يەرلەرنى باشقۇرۇپ، مائارىپ ئۈچۈن مەبلەغ جۇغلاش، مائارىپنى ئىقتىسادىي ئاساسقا ئىگە قىلىشتىن ئىبارەت ئىدى. 1934 ~ 1935 - يىلىغىچە بولغان مۇشۇ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە، بۈگۈر مائارىپى يېڭى قىياپەت بىلەن جۇش ئۇرۇپ راۋاجلىنىپ، بۈگۈرنىڭ يېزا قىشلا-قلىرىدا مىللىي مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇش ئاممىۋى ھەرىكىتى داغدۇغىلىق، تەشكىللىك قانات يېيىپ كەتتى، پۇقرالار مەيلى باي، مەيلى كەمبەغەل بولسۇن ئۆز ئەھۋالىغا ئاساسەن بەس - بەستە پۇل، مال - مۈلۈك، ياغاچ، تاش، ئەمگەك كۈچى چىقىد-رىپ، ھەرقايسى ئايماق، بەگلىكلەرنىڭ يېتەكچىلىكىدە مەھەللى-نىڭ ئوتتۇرىسىدىن ياخشى يەرلەرنى تاللاپ تامچى، ياغاچچى، ئىشلەمچىلەرنى تەشكىللەپ، مەسئۇل خادىملارنى بەلگىلەپ، مەكتەپ سېلىش، جوزا - ئورۇندۇق ياساش ئىشىغا كىرىشىپ كەتتى. قايسى ئايماق مەكتەپ ئېچىش شارائىتىنى ھازىرلاپ ناھىيىگە ۋەكىل ئەۋەتىپ مەلۇم قىلسا، شۇ ئورۇنغا ئوقۇتقۇچى

بەلگىلەپ مەكتەپ ئېچىپ بەردى. مەكتەپ ئېچىش مۇراسىم كۈنى شۇ يېزىدىكى خەلقلەر چىرايلىق كىيىملىرىنى كىيىشىپ، ناغرا - سونايلىرىنى چېلىشىپ، ناھىيىدىن چىقىدىغان ئوقۇتقۇچى بىلەن باشقا مېھمانلارنى كۈتۈپ تۇرۇش ئىبارىتى، ناھىيىنىڭ ھاكىمى ئىبارىتى. ھىم ھاجى باشلىق مەھەممەت ئاخۇنباي، سەيدۇللا ئەپەندى، رە - ھىمتۇللا خەلىپىتىم قاتارلىق 40 تىن ئارتۇق كىشى ئاتقا مىنىپ تىزىلىپ، ئوقۇتقۇچىنى ياسداق ئاتقا مىنىدۈرۈپ، ئوتتۇرىسىغا ئېلىپ، بويىغا قىزىل تاۋار لاتا باغلاپ مەكتەپ ئاچىدىغان ئو - رۇنغا ئاپىرىپ قوياتتى. ئۇ جايدا ساقلانغان ئامما ناغرا - سونايلىرىنى ياغرىتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ، چاۋاك چېلىشىپ ئو - قۇتقۇچىنى، مېھمانلارنى قارشى ئالاتتى. ئىبراھىم ھاجى مۇئەل - لىمىنى ئاممىغا تونۇشتۇرغاندىن كېيىن، قىسقىچە سۆز قىلىپ، مەكتەپ ئېچىشنىڭ ئەھمىيىتىنى، ئۆزىنىڭ تەشەببۇسلىرىنى، ئاممىنىڭ مەكتەپلەرنى قوللىشى توغرىسىدا سۆز قىلاتتى. ئاندىن يەنە مەكتەپكە توسقۇنلۇق قىلغان، پىتىنە - پاسات تارقانلارنى قاتتىق جازالاش توغرىسىدا سۆز قىلاتتى. ئامما تارقان كەتكەندىن كېيىن، مەكتەپ ئىشخانىلىرىدىكى ئوقۇتقۇچى ياتىدىغان ياتاقلار - نى تازىلايدىغان، ئۇنىڭغا قارايدىغان، ئىشتىن خەۋەر ئالىدىغان كىشىنىڭ بار - يوقلۇقىنى سۈرۈشتۈرۈپ خاتىرىلەپ بولغاندىن كېيىن قايتىپ كېتەتتى. ئوقۇتقۇچى ئۆزىنىڭ مۇنداق ئېتىبارغا ئېلىنىدىغانلىقىنى كۆرۈپ، تەسىرلىنىپ ياخشى ئىشلەيتتى.

1937 - يىللىرى بۈگۈر مائارىپى قىيىنچىلىق ئىچىدە ئىلگىرىلە - ۋاتقان ۋاقىت ئىدى. شىنجاڭ خەلقىنىڭ بەختىگە جۇڭگو كومپار - تىيىسىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن چىن تىيەنچۇ، ماۋزېمىن، لىن جىلۇ قاتارلىق كادىرلار شىنجاڭغا كېلىپ، بىرلىك سەپ خىزمە - تىنى پۇختا قەدەم بىلەن قانات يايدۇرۇۋاتقان چاغلار بولۇپ،

ئۇلارنىڭ كۈچلۈك تەسىرىدىن مائارىپتىكى توسالغۇلار ئازىيىپ تەرەققىي قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەن ئىدى. ئىبراھىم ھاجىم بولۇپمۇ قىز ئوقۇغۇچىلارنى پەننىي مەكتەپلەردە ئوقۇتۇشنىڭ تېخىمۇ قىيىنلىقىنى ھېس قىلىپ، ناھىيىدىكى تەرەققىيپەرۋەر يۇقىرى قاتلامدىكى كىشىلەرنىڭ قىزلىرىدىن 30 نى تەشكىللەپ، يامۇلنىڭ ئارقا ھويلىسىدا ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىدىكى بىر قىزلار سىنىپى ئاچتى. ئۇلارغا ئۆزىنىڭ قەمبەر خانىم، ئەلانۇر خانىم دېگەن قىزلىرىنى ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەپ ئوقۇتتى. بۇ سىنىپقا يەنە رەخمىتۇللا خەلىپىتىمىنى مۇدىر قىلدى. كېيىن سىنىپ «شەنلى» ئىككىنچى قىزلار مەكتىپىگە ئۆزگەردى. بۇ مەكتەپ تاكى 1953 - يىلىغىچە مەۋجۇت بولۇپ، شۇ يىلى بىرىنچى باشلانغۇچ مەكتەپ بىلەن قوشۇلۇپ كەتتى. ھەر يىلى سىنىپتە بىردە - مەكتەپكە ئوقۇغۇچى «تۇتۇش» (شۇ چاغدا شۇنداق دەيتتى) ئې - لىپ بېرىلاتتى. نامرات دېھقانلار بىلەن نامرات شەھەر ئاھالىلە - رىنىڭ بالىلىرى ئوقۇيتتى. بايلار بىر ئامال قىلىپ، بالىلىرىنى مەكتەپكە بەرمەيتتى. بىز شۇنىمۇ كۆرۈشىمىز كېرەككى، شۇ ۋاقىتتىكى ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ خۇراپاتلىق، نادانلىق تەشەببۇس - لىرى يامراپ كەتكەن ئاشۇ جەمئىيەتتە، بىر قىزلار مەكتىپىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ئاسان ئەمەس ئىدى. ئەسەبىي كۈچلەر شۇ ۋاقىتتا ئوقۇۋاتقان قىزلارنى، ئۇلارنىڭ ئاتا - ئانىلىرىنى ئوقۇتقۇچىلىرىنى يەكلەپ «مۇسۇلمان قىزلىرىنىڭ پەننىي مە - تەپتە ئوقۇشى ئۆرپ - ئادىتىمىزگە خىلاپلىق قىلغانلىق، ئىمان - سىزلىقىنى تەشەببۇس قىلغانلىق، جەدەتلىك» دېگەندەك پىتىنە - ئىغۋالارنى تارقىتىپ، بۇ يېڭى شەيئىنى بۆشۈكىدىلا ئۇچۇقتۇرۇ - ۋەتمەكچى بولغان ئىدى. لېكىن جەمئىيەتنىڭ ئىلغار كۈچلىرى ۋە ناھىيىنىڭ ھاكىمى بولغان ئىبراھىم ھاجىدىن ئىبارەت كۈچ -

لۈك ئارقا تىرەك بولغاچقا، بۇ ئەكسىيەتچى كۈچلەرنىڭ يامان غەربى ئىشقا ئاشمايلا قالماستىن، قىزلار مەكتىپى بارغانچە روناق تېپىپ تەسىرى كېڭەيدى، ئاممىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىپ 1939 - يىلىغا كەلگەندە، ناھىيە بويىچە ئۆزلۈكىدىن تىزىملىتىپ مەكتەپكە كىرگەن قىزلارنىڭ سانى 707 دىن ئېشىپ كەتتى. ئاشۇ قىسقىغىنە جەرياندا ناھىيىنىڭ ھەممە يېزىلىرىدا پەندىنى مەكتەپلەر قۇرۇلۇپ، ئاساسەن ئومۇملىشىپ، ئوقۇتقۇچىلار ۋە شۇ جاينىڭ ئۆزىدىن مەكتەپ باشقۇرۇش ھەيئەتلىرى سايلاپ چىقىلدى. دەرسلەر ئاۋۋال قۇرۇلغان مەكتەپلەرنىڭكىنى ئۆرنەك قىلىپ، شۇ ئاساستا تەرتىپلىك ئۆتۈلۈشكە باشلىدى. مۇتلەق كۆپچىلىك ئامما ئۆز يېزىسىدا مەكتەپ ئېچىلغانلىقىدىن بەكمۇ ئىپتىخارلىناتتى. بۇ ئىش خەلقنىڭ كۆڭلىگە تازا ياققان ئىدى. مەكتەپ ئېچىش قەدىمى بىلەن تەڭ تەشۋىقات - تەربىيە ئىشىمۇ ماسلاشتۇرۇلۇپ ئېلىپ بېرىلدى. مەكتەپ ئېچىش مۇراسىم كۈنى ئالدىن پىلانلىنىپ شۇ يېزىدىن تەشكىللەنگەن تەشۋىقات ئەترىتىدىكىلەر رەتلىك كىيىنىپ ھۆرمەت قەدەم بىلەن ھەيۋەتلىك مەيدانغا كىرگەندە، خەلق چاۋاك چېلىشىپ، تۈنۈگۈنلا توپىغا مىلىنىپ ئويىناپ يۈرگەن بالىلىرىنىڭ، ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ مەكتەپكە كىرىپ مۇشۇنداق جانلىق بولۇپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ ھاياجىنىنى باسالماي قېلىشتى. ئۇ بالىلار بىر دەم مارشقا دەسسەپ جۇشقۇن گىمناستىكا ئوينىغاندىن كېيىن، ئۆز ئورنىدا تۇرۇپ بۇ مارشنى ئېيتاتتى:

بىز مۇئەللىم بۇ يۇرتتا مەكتەپ ئاچمىز،
خەلقنىڭ بېشىغا نۇرلار چاچمىز،
ماڭغان يولىمىز بىزلەرنىڭ ساۋادەت يولى،

يۇرتىمىزدا ئېچىلغان مەرىپەت گۈلى.

«ئەزدى، ئەزدى، دۈشمەن ئەزدى، يۇرتىمىزدا خەلقنى ۋەيىران ئەيلىدى» دېگەن مارش بىلەن ئۇلارنىڭ چاققان ھەرىكىتى كىشىلەرنى ھاياجانغا سالغانلىقتىن، ئۇلار تارقىماي چاۋاك چېلىپ تۇرۇۋالاتتى، بالىلار يەنە باشقا بىر مارشنى ئورۇنداپ بېرەتتى، بۇ خىل تەشۋىقاتلار خەلقنىڭ يېڭى ماڭارپىقا بولغان ھېسسەداشلىقىنى قوزغىسا، يەنە بىر تەرەپتىن بالىلارنىڭ مەسئۇلىيەت تۇيغۇسىنى قوزغاپ مىللىي روھنى ئۇرغىتاتتى. خىزمەتلەر كۆپ تەرەپتىن ئەتراپلىق ئىشلەنگەچكە، مەكتەپلەر تەرەققىي قىلىپ 1937 - يىلىنىڭ ئاخىرىدا 20 گە، سىنىپ سانى 55 كە، ئوقۇغۇچىلار سانى 1650 كە يەتتى. بازاردىكى 1 - 2 باشلانغۇچ مەكتەپ، چۆمباق مەكتەپ، يېڭىسار بازار ئىچىدىكى ئوغۇللار مەكتىپى، چېدىر مەكتەپ قاتارلىق ئالتە مەكتەپتىكى 18 سىنىپ، 540 ئوقۇغۇچى ھۆكۈمەت تەمىناتىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى، بۇنى «شەنلى» مەكتەپ دەپ ئاتىدى. قالغان 14 مەكتەپ 37 سىنىپ، 1110 ئوقۇغۇچى «خۇيلى» مەكتەپ دەپ ئاتىلىپ تاكى ئۆلكە ئازاد بولغانغا قەدەر ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى باشقۇرۇپ راسخوت بىلەن تەمىنلەپ كەلدى. «شەنلى» ۋە «خۇيلى» مەكتەپلىرىنىڭ بارلىق ئوقۇتقۇچىلىرى 76 نەپەرگە يەتتى. 1935 - يىلى ھۆكۈمەت قارمىقىدا ماڭارپ بۆلۈمى قۇرۇلغان ئىدى. بۆلۈم ئىچىدە ۋە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارمىقىدا يەنە مۇپەتتىشلىك ئورنى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ماڭارپ بۆلۈمىگە دەسلەپتە مابوشەن، كېيىنچە جۇڭشى، سايت قاسىم، ئەمەت ئىبراھىم قاتارلىق كىشىلەر بۆلۈم باشلىقى بولدى. بۇ ئاپپاراتلار تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، ماڭارپنى مەمۇرىي جەھەتتىن ماسلاشتۇرۇپ، كەسپىي

جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈرۈش، تەرەققىي قىلدۇرۇش تېخىمۇ چىڭ تۇتۇلدى. شۇڭا مۇشۇ مەكتەپلەردە ئوقۇغان بىر قىسىم ياشلار ئازادلىقتىن كېيىن قىسقا مۇددەت تەربىيە كۆرگەندىن كېيىن، ھۆكۈمىتىمىز تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان «ئەكسىلىند-قىلا بېچىلارنى تازىلاش»، «ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش»، «يەر ئىسلاھاتى» قاتارلىق دېموكراتىك ھەرىكەتلەرگە قاتنىشىپ، قال-تىس ئىشلەپ ئۆز كارامەتلىرىنى كۆرسەتتى. بۇ ھەرىكەتلەر ئورۇندالغاندىن كېيىن، بۇلارنىڭ ئىچىدىن بىر قىسىملىرىنى تاللاپ ھاكىمىيەت ئورگانلىرىنى تولۇقلىدى. ئۇلاردىن بىر قىسىمى ناھىيىدىكى ئىدارىلەردە تۈرلۈك ۋەزىپىلەرنى ئىشلىدى ۋە ھاكىم ھەتتا ۋالى قاتارلىق مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئۆتەپ تۆھپىلەرنى كۆرسەتتى. ئۇلارنىڭ يېشى توشۇپ دەم ئېلىشقا چىققاندىن كېيىن، كۆپ قىسىمى ئالەمدىن ئۆتتى. ئاز بىر قىسىمى ئاخىرقى ئۆمرىنى بەختلىك ئۆتكۈزمەكتە.

4. پېشقەدەم مائارىپچىلار

ئەينى چاغلاردىكى بۈگۈر مائارىپىغا زور تۆھپە قوشقان مائارىپچىلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

سەيدۇللا ئەپەندى، جاپپار ئەپەندى، تۇرسۇن ئەپەندى، سىدىق شاكىروف ئەپەندى، نۇرسەلىم ئەپەندى، ئابدۇراخمان خوجى ئەپەندى، ئەمەت داۋۇت ئەپەندى، سەيدىن تالىپ ئەپەندى، سۇلايمان بارات ئەپەندى، يۈسۈپ ئىسمائىل ئەپەندى، ئىمرەمزە مۇھەممەت ئەپەندى، مەترىھىم ئىسلام ئەپەندى، مىجىت روزى ئەپەندى، ئىسمائىل ئىلى ئەپەندى، ئابلا خەلىپىتىم، قەمبەرخانىم، ئەلانۇرخانىم، سىدىق تاجى ئەپەندى، ئابلەت ئەپەندى، تۇرسۇن

ئۆمەر ئەپەندى، ئەمەت ئەپەندى، مابوشەن ئەپەندى، ئابدۇراخمان ئەپەندى، توختىخان ئىسلام خانىم، مۇھەممەت ھاشى ئەپەندى، ئىبراھىم باقى ئەپەندى، ئابدۇقادىر ھاشىم ئەپەندى، شۇلى ئەپەندى، كۆرەي ئەپەندى، جۇجاڭرو ئەپەندى قاتارلىقلار. دەۋر تەرەققىياتىنىڭ ئېھتىياجىغا ماسلىشىش ئۈچۈن، ھەرقايسى مەكتەپ يۇقىرى يىللىق سىنىپلىرىدا ياخشى ئوقۇغان ئەلىيۇل ئەللىرىدىن 10 نەپەر ئوقۇغۇچىنى ئۈرۈمچى 2 - دارىلمۇئەللىمىنگە، 6 نەپەر ئوقۇغۇچىنى قارا شەھەر دارىلمۇئەللىمىنگە ئەۋەتىپ تەربىيەلەپ كەلدى. دارىلمۇئەللىمىنگە ئەۋەتىپ تەربىيەلەپ كەلگەنلەر كەرەم سالى ئەپەندى، سابىرجان ئەپەندى، جېلىل تۆمۈر ئەپەندى، ئابدۇراخمان توختى ئەپەندى، سايىت قاسىم ئەپەندى، قادىر قۇربانوف ئەپەندى، ئىمرەمزە ئابدۇلھەق ئەپەندى، رەخمىت تۇللا ئىسمائىل ئەپەندى، ئىسمائىل ئىبراھىم ئەپەندى، قاسىم سالى ئەپەندىلەر ئىدى. قاراشەھەر دارىلمۇئەللىمىنىدە ئوقۇپ كەلگەنلەر بايىز ئەپەندى، ئەمەت ئىبراھىم ئەپەندى، روزىخان موللا خانىم، تۇخان ئىسلام خانىم، رابىيخان خانىم، ئايىمخان تېۋىپ خانىم قاتارلىقلار بولۇپ، ئۇلار مائارىپنى قىزغىن سۆيىدىغان تەرەققىيپەرۋەر كىشىلەر ۋە مائارىپ ئۈچۈن كۆپ ئەجىر قىلغانلار ئىدى، شۇڭا خەلق ئۇلارنى تا ھازىرغىچە ياد ئېتىپ كەلمەكتە.

يەنە ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى قارمىقىدا سانائى نەپىسە قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ مەسئۇللىقىنى سىدىق شاكىروف ئۈستىگە ئالغان، ئۇ بىلىملىك، قابىلىيەتلىك، تىرىشچان كىشى ئىدى. سانائى نەپىسەنىڭ قابىل ئارتىسلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى يەنىلا ئوقۇتقۇچىلار بولۇپ، ئۇلار كۈندۈزلىرى مەكتەپتە دەرس ئۆتسە، ئاخشىمى رەپىتىس قىلىپ، «غېرىپ - سەنەم»، «رابىئە - سەئىدىن» قاتارلىق ئوپېرالارنى ئوينىغاندىن سىرت، ياپون جا-

هانگىرلىكىگە قارشى تۇرۇشنى مەقسەت قىلغان «كۈرەش قىزى» ، «شاڭخەي كېچىسى» ، «لۇگوچياۋ ۋەقەسى» قاتارلىق سەھنە ئەسەرلىرىنى تەييارلاپ خەلققە كۆرسىتىپ، خەلقنىڭ ۋەتەنپەر- ۋەرلىك ئېڭىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن ئىدى. بۇنىڭدىن باشقا دۇش- مەن ئىشپىيونلىرىنى قاتتىق سۆكۈپ، لۈكچەكلىك، ئوغرىلىق، قىمارۋازلىق، نەشخورلۇق، كۆپ نىكاھلىق بولۇش، پاهىشۋاز- لىق، داخانلىق، رەمباللىق، پېرىخۇنلۇق قاتارلىق يامان ئىللەت ۋە خۇراپاتلىقلارنى قاتتىق مەسخىرە قىلىپ سۆككەن درامما، ئېپىزوتلارنى ئوينىغان ئىدى. ماڭارپىنى، پەن - تېخنىكىنى مەدھىيەلەيدىغان، نامراتلارغا ياردەم بېرىدىغان، ئەمگەكنى سۆيىد- دىغان، ۋەتەننى سۆيىدىغان، ياخشى ئىشلارنى تەشەببۇس قىلىد- دىغان ۋەقەلەرنى ئۆزى يېزىپ، ئۆزى سەھنىلەشتۈرۈپ ئويناپ، ئاممىنىڭ قىزغىن ئالقىشىغا ئېرىشكەن ئىدى. بۇ بىر تەرەپتىن جانلىق ۋە ئوبرازلىق تەشۋىق قىلىنسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئامم- نىڭ مەنىۋى تۇرمۇشىنى بېيىتقان، جەمئىيەتتىكى يامان ئادەم- لەرنى ساراسىمگە سېلىپ قويغان ئىدى. يامان ئىشلار ئازىيىپ كەتكەن بولۇپ، جەمئىيەت كەيپىياتى ياخشىلانغان ئىدى. بازارلا- دا بولسا بىر خىل كىيىم كىيگەن «ئۇڭزىجۇن» لەرنى تەشكىل- لەپ، ھەر جۈمە كۈنى كوچىغا ئېلىپ چىقىپ، جۇشقۇن كەيپىد- ياتتا جاراڭلىق مارش ئېيتىپ، رەتلىك گىمناستىكا ئويناپ، يامان ھەرىكەتلەرنى قاتتىق سۆكۈپ، ھەتتا يامان ئادەملەرنى تۇتۇ- ۋېلىپ ئەدەبىنى بەرگەن ئىدى. يېزا مەكتەپلىرى كىيىمىنى بىر- لىككە كەلتۈرەلمىسىمۇ، دەپتەر، سومكىلىرىنى كۆك ماتادىن تىكتۈرۈپ ئۈستىگە بىر خىل قىزىل بەلگىلەرنى قويغان سومكىلا- رنى ئاستۇرغان، بۇنى كۆرگەن ئامما ئوقۇغۇچىلارنىمۇ ھۆرمەتلە- ڭەن ئىدى. شەھەرلەردىكى ئابرويلۇق كىشىلەر ئوقۇتقۇچىلارنى

ھۆرمەتلەپلا قالماستىن، يېزىلاردىكى بەلگىلەرمۇ ئوقۇتقۇچىلارنى «تۆر» گە تەكلىپ قىلىپ ئولتۇرغۇزغان، يامان ئادەملەر ئوقۇت- قۇچىلاردىن ئۆلگۈدەك قورقىدىغان بولۇپ كەتكەن ئىدى. 1938 - يىلى ياپون جاھانگىرلىكى جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلغاندا بۈگۈرد- كى ئوقۇتقۇچى ئوقۇغۇچىلار قاتتىق غەزەپكە كېلىپ قوزغىلىپ، تەشكىللىك ھالدا نامايىش قىلىپ، «پۇل، مىللىتىق، كۈچ چىقىد- رىپ، ئالدىنقى سەپكە بارايلى، دۈشمەن كۈچى ھەرگىزمۇ يەت- مەس بىزلەرگە، ئىتتىپاقلىقنى چىڭىتايلى ھەرقاچان» دېگەن شوئارنى توۋلاپ، ھەر جۈمە كۈنى كوچا ئويۇنى تەييارلاپ ياپون جاھانگىرلىكىگە قارشى ھەجۋى ئويۇنلارنى كۆرسەتتى. يەنە ھا- زىرقى دۆلەت شېئىرى بىلەن ھازىرقى ئىنتېرناتسىئونال مارش- نى ياڭرىتىپ، خەلق كۆڭلىنى لەرزىگە سالغان، ۋەتەننى قوغ- داشقا چاقىرىپ ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش روھىدا تەشۋىقات ئېلىپ بارغان ئىدى. مىنگونىڭ 32 - يىلى (1943 - يىلى) 8 - ئايدا بۈگۈر خەلقى ياپون تاجاۋۇزچىلىرىغا قارشى تۇرۇشقا ياردەم بېرىش ئۈچۈن، ئىئانە توپلاپ «بۈگۈر» ناملىق بىر ئايرو- پىلان تەقدىم قىلىش ھەرىكىتىدە ھەربىر مەكتەپ، ھەربىر ئوقۇت- قۇچى ھەتتا ئوقۇغۇچىلارغا قەدەر ئىئانە بېرىش ھەرىكىتىگە ئاكا- تىپلىق بىلەن قاتناشقان ۋە خەلق ئاممىسىغا تۈرلۈك يوللار ئارقىلىق تەشۋىق قىلىپ، بۇ ھەرىكەتنىڭ ئالدىدا ماڭغان ئىدى. بۈگۈر خەلقى جۈملىدىن بۈگۈر ماڭارپىچىلىرى پۈتۈن مەملىكەت- تىكى ۋەتەنپەرۋەر ئامما بىلەن مۇرىنى مۇرىگە تىرەپ، بىر سەپتە تۇردى. تەشۋىقاتلار جانلىق، ئوبرازلىق، قىزىقارلىق ئېلىپ بې- رىلدى. شەھەرلەردە بولسا بازار كۈنى ئويۇن تەييارلاپ، كوچىدا ئويۇن قويسا، يېزىلاردىكى مەكتەپلەر ئويۇن تەييارلاپ، ئاممىنى مەكتەپكە يىغىپ، ئويۇن قويۇپ تەشۋىق قىلدى. 30 ~ 40 قىچە

ئوقۇغۇچىنى بىر خىل چىرايلىق كىيىندۈرۈپ، ياخشى تەييارلىق قىلىپ، ھەر بىر ئوقۇغۇچىغا 12 سانتىمېتىر ئۇزۇنلۇقتا ئىككى ئۇچى توم، ئوتتۇرىسى ئىنچىكە ئىككىدىن توقماق تەييارلىتىپ، مارشقا كەلتۈرۈپ بېشىدىن، ئالدى - كەينىدىن پۈت ئارىلىقىدىن ئۆتكۈزۈپ بىر - بىرىگە «قارس - قارس» قىلىپ قاتتىق ئۇرۇپ تۇرۇپ بۇ مارشنى ئوقۇيتتى:

ئاچكۆز جاھانگىر يوقال جۇڭگودىن،
جۇڭگودا سېنىڭ گۆرنىڭ قېزىلدى.
جۇڭگودا تۆت يۈز ئەللىك مىليون خەلق،
سېنى يوقىتىشقا چىڭ بەل باغلىدى.
يوقىتىمىز، يوقىتىمىز سەن دۈشمەنىنى قويماي-
مىز،

جۇڭگونى ئازاد قىلىپ ھۆر ياشايمىز.

بۇ خىلدىكى مارشلار جۇڭگو خەلقىنىڭ جاسارىتى، ئىرادىسىنى ئىپادىلىسە يەنە ياپون جاھانگىرلىكىنىڭ رەزىللىكىنى ئوبى-رازلىق، مەزمۇنى چوڭقۇر، ھەرىكىتى قىزىقارلىق ئويۇن شەكىلىدە تەشۋىق قىلدى، ئامما ئۇنىڭدىن بەك رازى بولۇپ، جىق نەپ ئالغان ئىدى. ئامما «يەنە بىر قېتىم، يەنە بىر قېتىم» دەپ چاۋاك چېلىپ تۇرۇۋالاتتى. بالىلار بەك چارچاپ كەتكەن بولسىمۇ، خۇشال ھالدا يەنە بىر قېتىم ئويىناپ بېرەتتى. شۇنىڭ بىلەن مائارىپنىڭ جەمئىيەتتىكى تەسىرى كېڭىيىپ، مەكتەپلەر تېز تەرەققىي قىلىپ، 1943 - يىلىغا كەلگەندە مەكتەپ 20 گە، سىنىپ 63 كە، ئوقۇغۇچى سانى 2344 كە، ئوقۇتقۇچىلار 73 كە يەتكەن ئىدى. مەكتەپ سانى كۆپەيمىگەن بولسىمۇ، ھەر بىر سىنىپتىكى ئوقۇغۇچى كۆپىيىپ، بۇرۇنقى مۇرەككەپ سىنىپ، قوشما سىنىپلار ئازىيىپ، سىنىپلار يىللىقلار بويىچە مەخسۇسلىد.

شىپ، ئوقۇتۇش تېخىمۇ قېلىپلىشىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتى ئۆس-تى، ئوقۇغۇچىلارمۇ تېز كۆپىيىشكە باشلىدى. مائارىپنىڭ ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، جايلاردىكى مەكتەپلەردىكى ئوقۇش پۈتتۈرىدىغان ئوقۇغۇچىلار ئىچىدىن ئەلالىرىنى تاللاپ قىسقا مۇددەت ئىچىدە تەربىيىلەپ، ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلەندى. باۋدۇن قاسىم، قۇربان ئابدۇراخمان، مۇتەللىپ تۇردى، ئىلى قۇربان، نىياز توختى، ئابدۇراخمان ئابدۇللا، ھىدەيتۇللا سىتى، ئابدۇراخمان ئىبراھىم قاتارلىق 30 دىن ئارتۇق ياش ئوقۇتقۇچىلىققا بەلگىلىنىپ، جايلارغا ئەۋەتىلگەن ئىدى. بۇ مەزگىلدە دىنىي مەكتەپلەر يەنىلا مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇۋەردى، لېكىن پەننىي مەكتەپلەرنىڭ تەرەققىي قىلىشى، تەسىرىنىڭ بارغانچە كېڭىيىشىگە، رولىنىڭ بارغانچە چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ، دىنىي مەكتەپلەردىن پەننىي مەكتەپلەرگە ئالدىنقى شىپ ئوقۇيدىغانلار يىلمۇيىل كۆپەيدى. بۇرۇن دىنىي مەكتەپلەردە ئوقۇغۇچىلار ئۈستىگە ئېلىپ كەلگەن خەت - چەك يېزىش ۋە بىر قىسىم ئىجتىمائىي ئىشلارنى ئەمدى پەننىي مەكتەپتە ئوقۇغانلار ئۈستىگە ئالدى. پەننىي مەكتەپلەرنىڭ ئىناۋىتى بارغانچە ئۆستى. ئوقۇغۇچىلار پەندىنىپەي كۆپىيىشكە باشلىدى.

5. يېڭى مائارىپنىڭ چېكىنىش باسقۇچى

1943 - يىلىنىڭ ئاخىرى شېڭ شىسەي بىر كېچىدىلا نىقابىنى يىرتىپ تاشلاپ ياۋۇز ماھىيىتىنى ئاشكارىلىدى، كومپارتىيە بىلەن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بىرلىشىش سىياسىتىنى چۆرۈ-ۋېتىپ، ئالتە بۈيۈك سىياسىتىدىن ۋاز كېچىپ، گومىنداڭنىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتتى. ئىبلىس قولىنى كوممۇنىستلارنى، ئىلغار

ياشلارنى، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى، تەرەققىيپەرۋەر زاتلارنى، پۇلدار بايلارنى قىرغىن قىلىشقا قاراتتى. پۈتۈن شىنجاڭنى قارا تۇمان، تېررورلۇق قاپلاپ كەتتى. بۈگۈردىمۇ 10 دىن ئارتۇق ئادەمنى شېڭ شىسەي تۇتۇپ سولدى. بەزىلىرى ئىز دېرەكسىز يوقالدى. مائارىپچىلارنى ئۈچ ۋىلايەتتىكىلەر بىلەن مەسلەكداش دەپ گۇمان قىلىپ ئارقىسىغا ئايغاچچى سېلىپ قويدى. ئوقۇتقۇچىلار دەككە - دۈككىدە قېلىپ، ئۆيىدە قونۇشقا جۈرئەت قىلالماي، كېچىلىرى پۇقرالارنىڭ ئۆيىدە قونۇپ، جېنىنى ساقلىدى. بەزى مەكتەپلەر تاقالدى، ياكى سانى ئازلاپ كەتتى. شۇ كۈنلەردە ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ماياشى تارقىتىپ بېرىلمىدى. بىر ئايلىق ماياشىغا بەش جىڭ سۇ ماي كېلەتتى. ماددىي نەرسىلەر يوقاپ كەتتى، باھا ئۆرلەپ كەتتى، پۇل پاخاللاشتى. گومىنداڭنىڭ ئەسكەرلىرى مەكتەپلەرنى گازارمىغا، چۈشكۈنخانغا ئايلاندۇرۇۋالدى. تاشكەنتتە بېسىلغان كىتابلارنى مەنئى قىلدى، يېڭى كىتاب تارقىتىپ بېرىلمىدى. ئوقۇتقۇچىلار نېمە قىلارنى بىلەلە. مەي گاڭگىراپ قېلىشتى. مائارىپ خارا بېلىشىپ 1948 ~ 1949 - يىللىرىغا كەلگەندە مەكتەپلەر 14 كە، ئوقۇتقۇچىلار 63 كە، ئوقۇغۇچىلار 1667 گە چۈشۈپ قالدى. مىنگونىڭ 34 - يىلى (1943 - يىلى) ناھىيىدىكى بىرىنچى باشلانغۇچ مەكتەپ ئىچىدە بىر خەنزۇچە مەكتەپ قۇرۇلدى. ئوقۇغۇچىلىرى 40 نەپەر بولۇپ ئىككى سىنىپ ئىدى. مۇدىرى ۋاڭ فاڭجىيەن ئىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە دىنىي كۈچلەر باش كۆتۈرۈپ دىنىي مەكتەپلەر 29 غا، تالىپلىرى 710 غا يەتتى. بۇ مەزگىللەردە ئوقۇتقۇچىلار سىياسىي جەھەتتىن تايانچسىز، ئىقتىسادىي جەھەتتىن كاپالەتسىز، كەسپىي جەھەتتىن يېتەكچىسىز، نىشانسىز ھالەتتە جىددىيلىك ئىچىدە قالدى. ھېچكىمنىڭ كارى بولمىدى، ئوقۇتقۇچىلار خورلىد.

نىشقا باشلىدى. تېخى بۇنى ئاز دەپ 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن 24 - كۈنىگىچە گومىنداڭنىڭ بۈگۈردىكى 382 - تۈەن ئەسكەرلىرى بۇلاڭچىلىق قىلىپ، ئوت قويۇپ 30 نەچچە ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ، 81 نەپەر ئادەمنى يازىدار قىلىپ، 42 ئىپتىخازلىق ئۆيىنى كۆيدۈرۈپ، دۇكانلارنى، خەلقنىڭ ئۆيلىرىنى بۇلاپ، خوتۇن - قىزلارغا باسقۇنچىلىق قىلىپ، كۆپ مىقداردا ئالتۇن - كۈمۈش، ئاشلىق، مال - مۈلۈك چارۋىلىرىنى بۇلاپ كەتتى. بۇنىڭدىن ئۈرۈكۈپ قورقۇپ كەتكەن پۇقرالار بالىلىرىنى ئېلىپ جاڭگاللارغا، تاغلارغا ۋە باشقا يۇرتلارغا قېچىپ كەتتى. ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئۆزلىرىنى چەتكە ئالغانلىقتىن مەكتەپلەر تاقىلىپ قالدى. مال - مۈلۈكلەر يوقىلىپ زىيانغا ئۇچرىدى. لېكىن كەڭ مائارىپچىلار زوراۋانلىق، قاراڭغۇلۇق ھامان تاڭ نۇرىغا ئورۇن بېرىدۇ دەپ قاراپ كەلدى. ئۇلارنىڭ كۈتكەن كۈنى ئاخشام 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 25 - كۈنى جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسى «ئۈچ چوڭ ئىنتىزام، سەككىز دىققەت» مارشىنى ئېيتىپ بۈگۈر بازىرىدىن ئۆتتى. بۈگۈر - دە تاڭ ئاتتى، قۇياش ئىللىق نۇرىنى كەڭ زېمىنغا چاچتى، كەڭ ئامما، ئوقۇتقۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار بىر بىرلەپ قايتىپ كېلىشكە باشلىدى. مەكتەپلەرمۇ ئېچىلىشقا باشلىدى. مائارىپچىلارنىڭ يۈزلىرىدە تەبەسسۇم كۈلكىلىرى پەيدا بولدى. مائارىپچىلارنىڭ ئاشۇ ئازاتلىق ھارپىسىدىكى قىيىنچىلىقنى، ئاشۇ دىشۋارچىلىقنى يەڭگەن روھىنى قەدىرلەشكە ئەرزىدۇ.

ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن ئىككىنچى ئەۋلاد پېشقەدەملەر: با. يىزنىياز ئەپەندى، ئىسمائىل ئوسمان ئەپەندى، مەمتىمىن يۇنۇس ئەپەندى، ياسىن نىياز ئەپەندى، ئوبۇلقاسىم ئەپەندى، روزى ئىلى ئەپەندى، كېرەم ھوشۇر ئەپەندى، زۇنۇن ئوسمان ئەپەندى، ئاب.

1. باشلانغۇچ مەكتەپ مائارىپى

1950 - يىلدىن باشلاپ مائارىپ خىراجىتىنى دۆلەت ئۈس-تىگە ئالدى. مائارىپ ھۆكۈمەتنىڭ كەسپىي ئورگىنىغا، ئوقۇتقۇچىلار قۇچىلار دۆلەت كادىرلىرىغا ئۆزگەردى. شۇ يىلى ئوقۇتقۇچىلار مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ساڭ گوجىڭنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئالتە كۈن پىيادە يول يۈرۈپ، كورلا شەھىرىگە بېرىپ 40 كۈن سىياسىي، كەسپىي ئۆگىنىشكە قاتناشتى. ئەخلاق، مەدەنىيەت، كەسپىي جەھەتتىن لايىقەتسىز بولغان 20 كىشىنى شاللىۋېتىپ ئورنىغا جەمئىيەتتىن ھەم باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ يۇقىرى يىلىلىقلىرىدىن 20 دىن ئارتۇق مۇنەۋۋەر ياشلارنى تاللاپ قوشۇننى تولۇقلىدى. 1951 ~ 1952 - يىللىرى ئۇدا قاراشەھەرگە بېرىپ (ۋىلايەت مەركىزى ئىدى) سىياسىي ئۆگىنىش، ئىستىل تۈزۈ-تۈش ئېلىپ باردى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ تونۇشى ئۆستۈرۈلدى. خەلقنىڭ كۈنسىرى ئېشىۋاتقان مەنئى مەدەنىيەت تەلىپىنى كۆز-دە تۇتۇپ، خەلق ھۆكۈمىتى قارا شەھەر دارىلمۇئەللىمىنىڭ ئۈچ قارار ئوقۇغۇچى ئەۋەتىپ تەربىيىلىدى. مائارىپ قوشۇنىدا كوم-پارتىيە تەربىيىلىگەن بىرىنچى ئەۋلاد زىيالىيلارنى يېتىشتۈردى. ئۇلار مائارىپقا يېڭى قان بېرىپ جانلاندى، ئۆگەنگەن مارك-سىزىملىق دىئالېكتىكا، ماتېرىيالىزىملىق پەن - مەدەنىيەت كەس-پىي بىلىملىرى بىلەن بۈگۈر مائارىپنى كۈچلۈك ئىلگىرى سۈردى. پېشقەدەملەردىن تەجرىبە، ئەمەلىيەت ئۆگەندى، ھەم ئۇلارغا فېئوداللىق ئىدىيىلەرگە قارشى تۇرۇپ، ئوقۇغۇچىنى سۆيۈش، ئوقۇغۇچىغا كۆيۈنۈشنى، ئۇلارنى ئۇرمانلىق، تىللىماسلىق، خورلىماسلىقنى ئۆگەتتى، ھەم ئۆزلىرى ئۈلگە بولدى. 1955 - يىلدىن ئىلگىرى دەۋر بۈگۈر مائارىپىدا قىيىنچىلىق بىرقەدەر

دۇراخمان ئىسلام ئەپەندى، ئوسمان ئۆمەر ئەپەندى، زورەم قە-يىم خانىم، ئوسمان ناسىر ئەپەندى، قادىر نۇر ئەپەندى، ئەمەت تۇردى ئەپەندى، غوجى سۇلايمان ئەپەندى، قۇربان ئابدۇراخمان ئەپەندى، ئابدۇرېھىم كەرەم ئەپەندى، ئىمىن تۇردى ئەپەندى، ۋالىق فاڭجەن ئەپەندى، تۇردى شاۋان ئەپەندى. بۇلار ئىككىنچى ئەۋلاد كىشىلەر بولۇپ، مائارىپ ئۈچۈن جانىپدالىق بىلەن ئىش-لەپ تۆھپە قوشۇپ، تېگىشلىك ئىشنى ئىشلىدى. ھازىر 1 - ئەۋلادنىڭ ھەممىسى 2 - ئەۋلادنىڭ كۆپ قىسمى ئالەمدىن ئۆت-تى. پارتىيىنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە، سوتسىيالىزم جەمئىيە-تىنىڭ ئەۋزەللىكىدە ئۇلاردىن ئاز بىر قىسمى ئەۋەرۈك ئورنىدا ئاخىرقى ئۆمرىنى بىز بىلەن خاتىرجەم، شات - خۇرام، بەختلىك ئۆتكۈزمەكتە.

بۈگۈر مائارىپىنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى تەرەققىياتى

بۈگۈر مائارىپىنىڭ ئازادلىقتىن كېيىنكى تەرەققىياتىنى بەش تۈرگە بۆلۈشكە بولىدۇ. 1949 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلۇپ، يېڭى جۇڭگو بارلىققا كەلدى. خەلق ئازادلىققا ئېرىشىپ چەكسىز خۇشاللىققا چۆمدى. خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ «ساۋاتسىز ئەلدە سوتسىيالىزم قۇرغىلى بولمايدۇ» دېگەن چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ (شۇ چاغدا شۇنداق چاقىرىق بار ئىدى) خەلق بالىلىرىنى مەكتەپلەرگە ئەكەپ-لىپ بەردى. ئۆزلىرى بولسا، كەچ كۈرۈستە ئوقۇپ ساۋادىنى چىقىرىشتى. شۇنىڭ بىلەن مائارىپ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىش باسقۇچىغا كىردى.

ئېغىر، تۇرمۇش تەمىناتى تۆۋەن، شارائىتى بىرقەدەر ناچار بولغان ئۆتكۈنچى دەۋر بولۇپ، بۈگۈر سوتسىيالىستىك مائارىپىنىڭ ئۇل قۇرۇلۇشى سېلىنغان، سوتسىيالىستىك مائارىپىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىش باسقۇچى ئىدى. شۇ چاغدىكى ئوقۇتقۇچىلار ۋەكىللىرىدىن: داۋۇت قاسىم، جۈمە سىتى، نەمەت مەت، ئانارخان نۇردى، ئاۋۇت ياقۇپ، ياقۇپ ھاپىز، نۇرخان سادىق، سەيپىدىن نىياز، قادىر ناسىر، ئابدۇلىم مامۇت، توختىخان ھاپىز، تىلىۋالدى ھالىم، ئىبراھىم مەتتىمىن، قادىر ئىسلام، قاسىم سابىت، ياسىن سالى، خەلچەم سىتى، ئىمىن ياقۇپ، ئىيسا ئىلى، شاكىر تايىر، زىننەتخان ئەمەت، ھىمىت نەزەر، زەينەپخان ناسىر، سىدىق ھىيت، قۇربان روزى، زورەم شەمشى قاتارلىقلار ئىدى. بۇلاردىن باشقا ياسىن ئەمەت، ھۈسەن رېھىم، مامۇت ئەھمەت، ھامۇت ئىسمايىل، مەھمەت ياسىن قاتارلىقلار كېيىن مەمۇرىي خىزمەتكە يۆتكىلىپ كەتتى. يەنە جاك يەنىش، شۇ يىغىغا، جىڭ رۇچىن، شەن لىڭ، ۋاڭ چاڭخەي، ۋولىڭشىڭ، سوشۇيىڭ، دىڭ شاڭشىڭ، جىڭ ساڭجۇ، جاك فاروڭ، دوڭ شۇلەن، جاك شىڭفا قاتارلىقلار بولۇپ، يۇقىرىقىلار خىزمەتنى بېرىلىپ، ئىجتىھات بىلەن ئىشلەپ، باشقىلارغا ئۈلگە بولۇپ، يول ئېچىپ تېزلىكتە بۈگۈر مائارىپىنىڭ تۇرۇشى كىگە ئايلاندى. ئۇلار نەدە قىيىنچىلىق بولسا شۇ يەرگە، قەيەردە يۇقىرى يىللىق سىنىپ بولسا، شۇ جايغا بېرىپ ئوقۇتقۇچىلىق قىلدى. 1 يىلدىن 3 يىلغىچە كۆپ قىسمى مەكتەپ مۇدىرى، ئىلمىي مۇدىر، سىنىپ مۇدىرى قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئىشلىدى. بۈگۈر مائارىپىنى جانلاندۇرۇپ، ئۆزىنىڭ رولىنى جارى قىلدۇردى، پېشقەدەملەرگە تۈرتكە بولۇپ، ئۇلارنىمۇ ئويغاتتى. ئۇلار بۇ يېڭى كۈچلەردىن ئەخلاق، مەنىۋى روھ، مەدەنىيەت بىلىمى

ئۆگەندى، كونا جەمئىيەتتىن يۇقتۇرۇۋالغان ناچار ئىللەتلەرنى ئۆزگەرتىشكە باشلىدى. 1950 - يىلدىن باشلاپ، ئوقۇتقۇچىلار مۇ دۆلەت كادىرى، خەلق ئوقۇتقۇچىلىرى ھېسابلىنىپ، سىياسىي ۋە تەشكىلىي جەھەتتىن كاپالەتكە، ئىقتىسادىي جەھەتتىن مۇقىم كىرىمگە ئېرىشتى. ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كۈنكەرتىش شەرتىگە قاراپ، ھەر بىر ئادەمگە مائاش تارقىتىپ بەردى. ئوقۇتقۇچىلارغا 28 يۈەندىن 42 يۈەنگىچە مائاش بېرىلدى. 1954 - يىلدىن كېيىن مائارىپ سىستېمىسى 8 دەرىجىلىك ئىش ھەققى تۈزۈمىگە ئۆزگەرتىلىپ، تاكى 1965 - يىلغىچە 60 يۈەندىن 80 يۈەنگىچە مائاش بېرىلدى. بۇ پۇل كۆپ بولمىسىمۇ تۇرمۇشى كاپالەتكە ئىگە بولدى. كۆپ نوپۇسلۇقلارغا ھەر پەسلىدە قۇتقۇزۇش ياردەم پۇلى بېرىلەتتى. ھېچكىم غەم قىلماي، ئاغرىنماي تىرىشىپ ئىشلەيتتى. دەرسلىك سوۋېت ئىتتىپاقى نۇسخىسى بولۇپ، 4 يىللىق تۈزۈمدىكى باشلانغۇچ مەكتەپلەرگە ماس تۈزۈلگەن، تاشكەنت ۋە ئالمۇتىدا بېسىلغان كىتابلار ئىدى. 1956 - يىلدىن كېيىن سوۋېت نۇسخىسىدىكى كىتابلار ئىشلىتىلىشتىن توختىتىلىپ، خەنزۇچىدىن تەرجىمە قىلغان ياكى يېڭىدىن تۈزۈلگەن ئۆزىمىزنىڭ دەرسلىك كىتابلىرى قوللىنىلدى. شۇنىڭ بىلەن «5» لىك نومۇر قويۇش 100 لۈك نومۇر قويۇشقا ئۆزگەرتىلدى. دەرس ئۆتۈش ئۇسۇلىمۇ ئۆزگەردى. 1966 - يىلدىن باشلاپ مىللىي باشلانغۇچ مەكتەپلەر تۆت يىللىقتىن بەش يىللىققا، خەنزۇ باشلانغۇچ مەكتەپلەر ئالتە يىللىقتىن بەش يىللىق تۈزۈمگە ئۆزگەردى. 1981 - يىلىغا كەلگەندە مىللىي، خەنزۇ مەكتەپلەر بىردەك ئالتە يىللىق تۈزۈمنى قوللاندى. ئاپتونوم رايون ۋە مەملىكەت بويىچە ئوقۇتۇش پروگراممىسىدىكى دەرسلەر ئاساسىي جەھەتتىن بىرلىككە كېلىپ، ئوقۇتۇش مەزمۇنىمۇ پەيدىنپەي بىرلىككە كەلدى.

دى. 1956 - يىلى ئۇيغۇر كونا يېزىقىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، سىلاۋىيان يېزىقى ئاساسىدىكى ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى قوللىنىلدى. 1970 - يىلى لاتىن يېزىقى ئاساسىدا ئۇيغۇر يېڭى يېزىقى قوللىنىلدى. 1986 - يىلىدىن كېيىن بۇ يېزىقمۇ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يەنە بۇرۇنقى ئۇيغۇرچە كونا يېزىققا كۆچتۈرۈلدى. 1968 - يىلى «ئىككى پۇت بىلەن مېڭىش» فاڭجېنىغا ئاساسەن، كۆپ قىسىم يېزا باشلانغۇچ مەكتەپلىرى خەلق باشقۇرۇشىغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىپ، بىر مەزگىلدىن كېيىن، يەنە ھۆكۈمەت باشقۇرۇشىغا ئۆزگەرتىلدى. 1962 - يىلى مەملىكەت خاراكتېرلىك قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ، خەلق ئىگىلىكى تەڭشەلگەندە، 13 سىنىپ، 5205 نەپەر ئوقۇغۇچى، 168 نەپەر ئوقۇتقۇچى ئىخچاملىنىپ يېزا ئىگىلىكىگە چۈشۈرۈلدى. 10 يىل داۋاملاشقان مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى ناھىيىدىكى ھەر مىللەت خەلقىگە، مائارىپ ئىشلىرىغا تولدۇرۇۋالغۇسىز زىيانلارنى كەلتۈردى. 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىندىن كېيىن، ۋەزىيەتتە تۈپتىن ياخشىلىنىش بولۇپ، 1958 - يىلى ۋە 1966 - يىللىرىدىكى ئىككى قېتىملىق ھەرىكەتتە ئازار يېگەن زىيالىيلار بىر - بىرلەپ سۈرۈشتۈرۈلۈپ، مەركەزنىڭ ئەۋزەل سىياسىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، خاتا، ناھەق، ئۇۋال قىلىنغان ئەنزىلەر ئاقلاندى، خىزمەتچى، مائاشى، نامى ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، پارتىيىنىڭ مېھرى - شەپقىتى يەتكۈزۈلۈپ، غەمخورلۇققا ئېرىشتى. بۇ خىل سىياسەت ھەممە كىشىنىڭ كۆڭلىگە تازا ياقىتى. شۇڭا پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار، زىيالىيلار، ئوقۇتقۇچىلارنىڭ كۆڭلى ئەمىن تېپىپ، بوپىنى تاشلىۋېتىپ، يېنىكلەپ، سەپكە ئاتلىنىپ يېڭى ۋەزىيەتتە يېڭى ۋەزىپىلەرنى كۈتۈۋېلىپ، تازا ئىجتىھات بىلەن ئىشلەپ، پارتىيىمىزنىڭ فاڭجېن - سىياسەتلىرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە،

كىدە، ھەممە بىردەك سوتسىيالىستىك جەمئىيەت ئۈچۈن ئەخلاسىي، ئەقلىي، جىسمانىي جەھەتتىن ئەتراپلىق يېتىشكەن غايىلىك، ئەخلاقلىق، مەدەنىيەتلىك، ئىنتىزامچان بولغان ياشلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈشكە تىرىشتى. 1982 - يىلى ناھىيە، يېزىدىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك مائارىپقا رەھبەرلىك قىلىش گۇرۇپپىسى قۇرۇلۇپ، پۈتكۈل جەمئىيەت مائارىپىنى بولۇپمۇ باشلانغۇچ مائارىپنى تۇتۇشقا سەپەرۋەرلىك قىلىنىپ، ناھىيە دەرىجىلىك 25 نەپەر كادىر 27 مەكتەپ بىلەن ئالاقىلىشىش تۈزۈمىنى ئورناتتى. 1983 - يىلى ناھىيە باشلانغۇچ مائارىپىنى ئومۇملاشتۇرۇش توغرىسىدا 7 ماددىلىق تەدبىرنى، 1984 - يىلى قوشۇمچە 8 ماددىلىق تەدبىرنى تارقاتتى. شۇ يىلنىڭ ئاخىرىدا تەدبىرلەرنىڭ ئەمەلىيلىشىشىگە كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ھەر قايسى يېزىلار بىلەن توختام ئىمزالاشتى، بۇ تەدبىرلەرنىڭ كۈچى بىلەن مەكتەپتىن چېكىنگەن ياكى مەكتەپكە كىرمىگەن 2327 نەپەر بالا مەكتەپ قوينىغا قايتىپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيە بويىچە ئوقۇش يېشىدىكى 8359 نەپەر بالىدىن 8296 نەپىرى مەكتەپكە كىرىپ، مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى %98.8 گە، مۇستەھكەملىنىش نىسبىتى %98 گە لايىقەتلىك بولۇش نىسبىتى %97.5 كە يېتىپ، ئاپتونوم رايوننىڭ قاتتىق تەكشۈرۈشىدىن لايىقەتلىك بولۇپ ئۆتتى. مائارىپ بىر قاتار ئەگرى - توقايلىقلارنى باشتىن كەچۈرۈپ، تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، فاڭجېن، سىياسەتكە تايىنىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ، ئاممىغا تايىنىپ ماڭغاندىلا نەتىجە چوڭ بولىدىغانلىقىنى، ئالغا باسقۇچ بولىدىغانلىقىنى، تەرەققىيات بولىدىغانلىقىنى تونۇپ يەتتى. 1979 - يىلىدىن باشلاپ مائارىپ رېلىسقا چۈشكەن تېز بويىزدەك ھەيۋەتلىك گۈدۈك چېلىپ، تېز ئىلگىرىلەپ 1954 ~

1975 ~ 1984 - يىلىدىكى پۈتۈن پارتىيە، ئومۇمىي خەلق مائارىپىنى تۇتۇش، مائارىپنى ئومۇملاشتۇرۇشتەك ياخشى ۋەزىيەت-نى باشتىن كەچۈرۈپ، «ئىككى ئاساسەن» مائارىپىنى ئومۇملاش-تۇرۇپ، 2003 - يىلىغا كەلگەندە مەكتەپ سانى 61 غا، ئوقۇت-قۇچىلار سانى 1762 گە يېتىپ، مەكتەپ سانى 33 ھەسسە، ئوقۇتقۇچى سانى 29 ھەسسە، ئوقۇغۇچىلار سانى 10.6 ھەسسە ئاشتى. مەكتەپ ئوقۇش يېشىدىكى بالىلارنىڭ مەكتەپكە كىرىش نىسبىتى %100 كە يېتىپ، پۈتۈن ناھىيىنى قاپلىدى. ناھىيە رەھبەرلىكى بۇ خىزمەتنىڭ مېۋىسىنى مۇستەھكەملەش، چېكىنىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپتىكى 15 ياشتىن تۆۋەن بالىلارغا ئارخىپ تۇرغۇزۇپ، ئىز قوغلاپ، مەكتەپكە تولۇق قوبۇل قىلماقتا ۋە تولۇق ئوتتۇرا مائارىپىنىڭ ئاساسىنى ياراتماقتا. شۇڭا بۈگۈر مائارىپىنىڭ ئىستىقبالى پارلاق، كەلگۈسى تېخىمۇ نۇرلۇق بولغۇسىدۇر.

2. ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپى

1955 - يىلى كورلا ۋىلايەتلىك پارتكوم، ۋالى مەھكىمىسى-نىڭ قارارى بويىچە مائارىپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى ئابلىز تۇردىنى بۈگۈر ئوتتۇرا مەكتەپنى قۇرۇشقا ئەۋەتتى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت ۋە ناھىيىنىڭ ھاكىمى قادىر ئابلايىنىڭ قوللىشى بىلەن بىر گۇرۇپپا قۇرۇلۇپ ئومۇمىي ئىشلارغا قادىر ئابلايىپ، قۇرۇلۇشقا ئابلىز تۇردى مەسئۇل بولدى، سېتىۋېلىش ھېساباتىغا مەمەت تۆمۈر، سىدىق ئىبراھىم، قادىر ناسىر، ئىسمايىل يەھىيالار مەسئۇل بولدى. مەكتەپ كېيىنكى يىلى پۈتتۈرۈلدى، مەكتەپكە ئىككى سىنىپ تەسىس قىلىنىپ، 100 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى.

دى. ۋاقتىنچە گومىنداڭنىڭ بوش قالغان 382 - پولىكىنىڭ گازارمىسىدا ئوقۇش باشلىدى. مەكتەپ مۇدىرى ياسىن قۇربان، ئىلمىي مۇدىرى ئابدېكېرىم سېتىۋالدى، ئوقۇتقۇچىلىرى ئىبراھىم رېھىم، ئابدېلىم مامۇت، ئېزىم ئېلى، جۈمە سېتى، ئېلى نىياز، خەلچەم سېتى، مىڭ زىفا، ئېزىز تۇرقى، جاڭ شىڭفا قاتارلىقلار ئىدى. ئېزىم ئېلى كوممۇنىستىك ياشلار ئىتتىپاقى شۇجىلىقىنى، جۈمە سېتى پىئونىرلار باش ئەترىتىنىڭ تەربىيە-چىلىكىنى قوشۇمچە ئۆتەيتتى. 1960 - يىلى ئىلى گىمنازىيىسىدىن گۈلى، ئۆمەرجان، غېنى ۋەكىلى، تۈرلى غۇجا، مەرزىيە، سەۋىردىن، گۈلبانو، رەھمەت قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار كېلىپ قوشۇلدى. 1958 - يىلى پارتىيىنىڭ مائارىپقا بولغان رەھبەرلىكى كۈچەيتىلدى. 1959 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپتە پارتىيە ياجىپى-كىسى قۇرۇلدى، مۇيدىن ھەسەن شۇجى بولدى. 1959 - يىلىغا كەلگەندە تولۇق ئوتتۇرا سىنىپقا 46 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىندى. 1958 - يىلىغا كەلگەندە بۈگۈر ناھىيىلىك خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ئۆقتۈرىشىغا ئاساسەن شەرقتىكى 4 يېزىنى ئاساس قىلغان ھالدا ناھىيىگە بىۋاسىتە قاراشلىق يېڭىسار ئوتتۇرا مەكتىپى قۇرۇلدى، بۇ ناھىيىمىزدە 1 - ئوتتۇرا مەكتەپتىن كېيىن قۇرۇلغان مەكتەپ بولۇپ، جۈمە سېتى مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى. بۇ مەكتەپنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى ئوقۇتقۇچىلىرى ئىبراھىم يۈسۈپ، نۇرخان سادىق، تۇرسۇن ئابدېرېھىم، خالىق باقى، گۈلنىھال قاتارلىقلار بولۇپ ئىلمىي مۇدىرلىقىنى ياسىن سالى ئۆتتى. مەكتەپ دەسلەپتە ئىككى سىنىپقا 100 ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلدى. يېڭىسار يار بويى مەكتەپتىن 3 سىنىپنى ئارىيەتكە ئېلىپ ئىككى-سىنى سىنىپ، بىرسىنى ئىشخانا ھەم ئىسكىلات قىلىپ ئىشلەتتى، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، تۆت

ياتاق سېلىپ ئوقۇغۇچىلارنى ئورۇنلاشتۇردى. ئوقۇتقۇچىلارمۇ، ئوقۇغۇچىلار بىلەن بىللە ياناتتى. كېلەر يىلى 9 - ئايدا مەكتەپ پۈتكەندىن كېيىن كۆچۈپ بېرىپ ئوقۇش باشلىدى، ئۇ ۋاقىتتا ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ تۇرمۇشى بىرقەدەر جاپالىق ئۆتتى، لېكىن ھېچكىم زارلانمىدى، بەلكى ھەممىسى جۇشقۇن ئىدى. ئىككىنچى يىلى سىنىپ سانى تۆتكە يېتىپ، ئىشچى - خىزمەتچىلەر سانى 15 تىن ئاشتى، ئوقۇتقۇچىلارغا ياتاق بولمىدى. خاچقا ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار سەپەرۋەر قىلىنىپ، ئالتە ياتاق سېلىنىپ ئوقۇتقۇچىلارمۇ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. شۇ يىلى سىنىپ سانى ئالتىگە يەتتى، شۇڭا ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن تۆت چوڭ ياتاق ئۆي سېلىنىپ، ئوقۇغۇچىلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇرۇنقى ئوقۇغۇچىلار ياتىقى سىنىپ بولدى. 1962 - يىلىدىكى مەملىكەت خاراكتېرلىك تەبىئىي ئاپەت تۈپەيلىدىن ئاپپاراتلار ئىخچاملىنىپ يېڭىسار ئوتتۇرا مەكتەپ بۈگۈر ئوتتۇرا مەكتەپكە قوشۇۋېتىلدى. 1965 - يىلى بۈگۈر ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ تارمىقى بولۇپ يەنە ئەسلىگە كەلدى. 1969 - يىلىغا كەلگەندە يېڭىسار گۇڭشېسغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلدى. 1965 - يىلى يېڭى مەكتەپتە كۆكەرتىش باشلىنىپ ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ ھەربىرى ئىككى تۈپتىن كۆچەت تىكىپ مەكتەپكە ئۆتكۈزۈپ بېرىش چاقىرىقى بويىچە، ھەربىر ئادەم كۆرسەتكەن ئورۇنغا ئۆزلىرى ئورەك كولاپ تاتلىق توپا بىلەن تىندۇرۇپ كۆچەت تىكتى، كۆچەتكە ئۆز ئىسمىنى يېزىپ كىچىك تاختاي ئاستى. 1 - يىلى 200 تۈپ، 2 - يىلى 400 تۈپ كۆچەت تىكىلدى. بۇ ئەنئەنە 3 يىل داۋاملاشتى، كېيىنكى ئەۋلادلار ياخشى پەرۋىش قىلغاچقا ئۇنىڭدىن 17 تۈپ ئاكاتسىيە 20 مېتىر ئېگىزلىكتە ئىككى ئادەمنىڭ غولىچى يەتكۈسىز ئۆسۈپ، مەكتەپنىڭ جەنۇبىدىكى باغ تېخىمۇ كېڭىيىپ،

مەكتەپ قۇرۇلغانلىقىنىڭ شاھىدى، بۇرۇنقىلار ئەمگىكىنىڭ مېھرىسى سۈپىتىدە قەد كۆتۈرۈپ ياشىرىپ تۇرۇپتۇ. شۇڭا بۇ مەكتەپ ناھىيە بويىچە باغۋارلانغان مەكتەپلەرنىڭ ئالدىدا تۇرۇپتۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ يېزىلاردا تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپلەر بىر - بىرلەپ تەسىس قىلىنىپ، 2002 - يىلىغا كەلگەندە تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ 10 غا، كەسپىي ئوتتۇرا مەكتەپ بىرگە، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئىككىگە يېتىپ، جەمئىي 13 مەكتەپ بولدى. تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 886 گە، تولۇقسىز ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى 6072 گە يېتىپ، 1955 - يىلىدىن كىدىن 13 ھەسسە ئاشتى. 1993 - يىلىدىن باشلاپ ساپا مائارىپى بويىچە 290 نەپەر ئوقۇتقۇچى تەربىيەلەندى. ئۇلار ئوتتۇرا - باشلانغۇچ مەكتەپلەرنىڭ ئەمگەك تېخنىكا دەرسىنى ئۈستىگە ئالدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ داۋاملىق يۇقىرىلاپ ئوقۇيالمىغانلىرى يېزىلارغا قايتىپ، دېھقانلار سېپىگە قوشۇلۇپ، مەدەنىيەتلىك ئەمگەكچىلەر قوشۇنى بولۇپ، پەن - تېخنىكا باشلامچىلىرى، بېيىش نەمۇنىچىلىرى بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلارنىڭ بېيىش قەدىمى تېزلەشتى، يېزىلارنىڭ ھاللىق سەۋىيىگە يېتىشى ئۈچۈن پايدىلىق ئامىللار كۆپەيدى. خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار باشلانغۇچ مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن تولۇقسىز ئوتتۇرىنى كورلىغا بېرىپ ئوقۇيتتى. 1967 - يىلى ئوتتۇرا مەكتەپكە بىر سىنىپ، 42 نەپەر ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىنغان بولۇپ، 1976 - يىلىغا بارغاندا سىنىپ 10 غا، ئوقۇغۇچىلار 352 گە، تولۇق ئوتتۇرا سىنىپ ئىككىگە، ئوقۇغۇچىلىرى 86 گە يېتىپ، 2 - ئوتتۇرا مەكتەپ بولۇپ قۇرۇلدى. 1959 - يىلىدىن باشلاپ، يۈسۈپ تۇردى، ئىسمايىل روزى، زۇلپىيە زايىر، گۈلبانۇ، قۇربانجان قاتارلىق يولداشلار ئەينى ۋاقىتتىكى «شىنجاڭ ئىنىس-

تتوتى» نى پۈتتۈرۈپ، ناھىيىمىزگە كەلگەندىن باشلاپ، ناھىيىمىزدە ئالىي مەكتەپنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار بار بولدى ۋە بارغانچە كۆپىيىپ قوشۇننىڭ ساپاسى ئۆسۈپ باردى.

3. باغچا مائارىپى

1958 - يىلىدىكى خەلق گۇڭشېلىشىش ئاممىۋى دولقۇنىدا 90 ئورۇندا 90 سىنىپلىق يەسلى قۇرۇلدى، ئۇنىڭغا 2425 بالا قوبۇل قىلىنىپ، 90 تەربىيىچى قوبۇل قىلىندى. 1960 - يىلىدىن كېيىن خىراجەت يېتىشمەسلىك، باشقۇرۇش ناچار بولۇش، تازىلىق ياخشى بولماسلىق سەۋەبىدىن خېيىمخەتەر كۆرۈلۈپ، قىيىنچىلىق كۆپەيگەنلىكتىن، كۆپىنچىسى توختاپ قالدى. 1959 - يىلى 9 - ئايدىن باشلاپ ناھىيىدە پۈتۈن كۈنلۈك تۈزۈمىدىكى 43 ئوقۇغۇچى بار بولغان بىر سىنىپلىق يەسلى قۇرۇلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن يەسلى بىر قەدەر پۇختا قەدەم بىلەن ئىلگىرىلەپ، سىنىپ سانى 14 كە، ئوقۇتقۇچى 29 غا، ئوقۇغۇچى 450 كە يەتتى، ھازىر خۇسۇسىيلار باشقۇرغان بىر باغچا مەكتەپ بولۇپ، سىنىپ سانى 8 گە، ئوقۇتقۇچىسى 12 گە، ئوقۇغۇچىلىرى 1900 غا يەتتى، كەلگۈسى جەمئىيەتنىڭ بۇ ئىزباسارلىرى ساغلام ئۆسۈپ يېتىلمەكتە.

4. چوڭلار مائارىپى

ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش خىزمىتى مىنگونىڭ 24 - يىلىدىن (1935 - يىلى) مىنگونىڭ 38 - يىلىغىچە (1949 - يىلى) ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مائارىپ بۆلۈمى چوڭلارنىڭ ساۋاتى چى-

قىرىش مەكتىپىدىن تۆتتىن قۇرغان بولسىمۇ، نەتىجىسى ئانچە ياخشى بولمىغان ئىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن خەلق ھۆكۈمىتى ئەمگەكچى خەلقنىڭ مەدەنىيەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە ئەھمىيەت بەردى. 1950 - يىلى ئىشچى - دېھقان، كادىرلار ۋە ئاممىدىن بولۇپ، 7610 نەپەر كىشى كەچ كۇرسقا تەشكىللەندى. 1953 - يىلى 843 كىشى ساۋاتسىزلىقتىن قۇتۇلدى. مەن 1951 - يىلى چىدىردا، 1952 - يىلى چۇمباققا ئىشلىگەندە ساۋات چىقىرىش سىنىپىنىڭ ساۋادىنى چىقىرىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئىجارە ھەققىنى كېمەيتىش، يەر ئىسلاھاتى دەستۇرىدىن دەرس ئۆتۈش ۋە تونۇشنى ئۆستۈرش مەقسىتىدە بۇ سىنىپلارغا دەرس ئۆتۈشكە بەلگىلەندىم، كەچلىك كۇرسقا 45 مىنۇت دەرس ئۆتۈپ، 20 مىنۇت دەستۇر سۆزلەپ، ئۇلارنىڭ ساۋادىنى چىقىرىپ، سىياسەت سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشكە ياردەم بەردىم، بۇنىڭدىن يېزا خىزمەت دۇيىمۇ كۆپ رازى بولدى. شۇ چاغدا بۇگۈرنىڭ ھەممە يېزا قىشلاقلىرىدا بارلىق ئوقۇتقۇچىلار كەچ كۇرسقا بېرىپ دەرس ئۆتكەن ئىدى. شۇ مەزگىللەردە، زومىگەر پومبىشچىكلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيىسى، ئەكسىيەتچى ھۆكۈمەتنىڭ ئالۋاڭ - ياساق، زۇلمەتلىرىدىن قۇتۇلغان ھەم ساۋادى چىققان كىشىلەر خۇشاللىقنى ئىچىگە سىغدۇرالمى، دەرس تۈگىگەندىن كېيىن ئۆزى تۈزۈپ، ئاھاڭغا سېلىۋالغان بۇ ناخشىنى ئېيتاتتى: «رايونلارنىڭ كوچىسىدا پارتىيىنىڭ باغى بار، بىزدەك ئاجىز نامراتلارنىڭ ماۋجۇشى ئاتىمىز بار، يولداشلار... دېگەن ناخشىنى، يەنە ئازادلىق ئارمىيە «ئۈچ چوڭ ئىنىت» زام سەككىز دىققەت» شېئىرىنى ئوقۇشۇپ، خۇشال ھالدا ئۆيلىدىرىگە قايتىشاتتى. شۇ چاغدىكى مىلودىيە ئادەمنىڭ ئېسىدىن زادى چىقمايدۇ. 1954 - يىلى ناھىيە بويىچە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش

سېنىپلىرى 110 غا، كۇرسانتلىرى 3169 غا يەتكەن، ساۋاتسىز-لىقنى تۈگىتىشكە 180 ئوقۇتقۇچى قاتناشقان. 1954 - يىلى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كومىتېتى قۇرۇلغان، پۈتۈن ئىجتىما-ئىي كۈچلەر سەپەرۋەر قىلىنغان، ھەرقايسى تارماقلارمۇ ئۆز سىستېمىسىدىكى ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىشكە قاتتىق كۈچ چىقارغان. ھەتتا تۈرمىدىكى ھەم ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش مەيدانىدىكى جىنايەتچىلەرنىڭمۇ ساۋادىنى چىقارغان، مۇشۇ ئىككى يىلدا ئۆگىنىشكە قاتناشقۇچىلار 7000 دىن ئېشىپ كەتكەن. ئۇنىڭدىن 1835 كىشى ساۋاتسىزلىقتىن قۇتۇلغان. بۇ مەزگىلدىكى تەدبىر ئەمەلىي، كۈچلۈك بولدى، ساۋادى يوقلارنى كادىر قىلماسلىق، بازارغا كىرگۈزمەسلىك، نىكاھ توختامى كەسمەسلىك، بەزى جايلاردا ھەتتا پارتىيە، ئىتتىپاققا قوبۇل قىلماسلىقنى يولغا قويدى. بەزى جايلاردا ئېتىز، ئۆستەڭ قۇرۇلۇشلىرىدا ئېتىز ئۈستىگە، ئۆستەڭ قېشىغا تاختايىنى تىكلەپ دەرس ئۆتكەن، تىراكتور ھارۋىلارنىڭ كەينىگە تاختاي ئېسىپ كەينىدىكىلەر ئۆگىنىپ ماڭغان. ئۆيدە ئېرى ئايالىغا، بالىسى ئاتىسىغا، كېلىنى ئوغلىغا ھۆددە ئېلىپ خەت ئۆگىتىش، ساۋادىنى چىقىرىش دول-قۇنىنى كۆتۈرگەن. بۇ ھەرىكەت تاكى 1966 - يىلىغىچە داۋام-لاشقان. «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» مەزگىلىدە ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش 10 يىلغىچە توختاپ قالدى، شۇ مەزگىللەردە ساۋات-سىزلار يەنە كۆپىيىشكە باشلىدى. مائارىپمۇ چېكىندى، ھەتتا بۇرۇنقى ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتىنى «ئاق مۇتەخەسسەس» يولغا ماڭغانلىق، «سېنىپى كۈرەشنى تۇتمىغانلىق» دەپ پىپەن قىلىشتى. 1975 - يىلى ناھىيىلىك ئىشچى - دېھقانلار مائارىپ كومىتېتى قۇرۇلدى. ناھىيە، گۇڭشى دەرىجىلىك ساۋاتسىزلىق-نى تۈگىتىش، خىزمەت ئاپپاراتلىرى تەسىس قىلىندى. كادىرلار

سەپلەندى، خىراجەت كۆپەيتىپ بېرىلدى، شۇنىڭ بىلەن توختاپ قالغان بۇ خىزمەت يېڭى باشتىن قانات يايدۇرۇلدى. ھەرقايسى گۇڭشېلەرنىڭ ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش كەچ كۇرسلىرىنى قايتىدىن ئاچتى. 1975 - يىلىدىن 1983 - يىلىغىچە ھەر يىلى ئۆگىنىشكە قاتنىشىدىغان ئادەم سانى 3000 دىن 4000 غىچە بولۇپ تۇردى، ساۋادى چىققانلار يۇقىرىقى ساننىڭ %30 تىدىن %40 تىگىچە ئىگىلىدى. 1984 - يىلىغا كەلگەندە ناھىيىلىك پارتكوم شۇجىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، دائىمىي كومىتېت ھەيئەت-لىرى 10 نەچچە قېتىم مەخسۇس يىغىن ئېچىپ، بۇ خىزمەتنى مۇھاكىمە قىلدى، قارارلار چىقاردى، دوكلات يىغىنلىرى ئاچتى، تەتقىق قىلدى. شۇ ۋاقىتتا مائارىپ بۆلۈمىدىكى جاڭ يۇجاڭ بىلەن داۋۇت قاسىم قاتارلىق يولداشلار پارتكومغا ماسلىشىپ كونكرېت خىزمەتلەرنى ئىشلىدى. ناھىيىلىك ھۆكۈمەت بىلەن ھەرقايسى يېزىلار، يېزىلار بىلەن كەنتلەر، كەنتلەر بىلەن گۇ-رۇپپىلار ھەتتا شەخسلەرگىچە قاتلاممۇ قاتلام ساۋاتسىزلىقنى تۈگىتىش بويىچە توختامنامىلەرنى ئىمزالاشتى، ھۆددىگە ئېلىشتى، شۇنىڭ بىلەن ناھىيە مىقياسىدا يەنە بىر قېتىم مىسلى كۆرۈلمىدىگەن شىددەتلىك ئاممىۋى ھەرىكەت قانات يېيىپ كەتتى. ھەردە-كەت پىلانلىق، مەقسەتلىك، نىشانلىق، تەرتىپلىك، خۇددى پىلە قۇرتى ئۈجمە يوپۇرمىقىنى يەپ تۈگىتىپ يىپەك چىقارغاندەك، ساۋاتسىزلىقنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ قورشاپ يوقىتىش ھەرىكىتى بولۇپ، 100 كۈن ئىچىدە سۈپىتى ئەڭ ياخشى بولغان ساۋات چىقىرىش ھەرىكىتى يەنە بىر قېتىم قوزغالدى. ھېچكىممۇ بۇ ھەرىكەتنىڭ سىرتىدا قالمىدى. ئېنىقلاپ، ئارخىپ تۇرغۇزۇپ، ئاخىرقى ھۇجۇمنى باشلاپ بۇ ساۋاتسىزلارنىڭ %93.6 ساۋاتسىز چىقىرىپ، ئاپتونوم رايونىنىڭ 1985 - يىلى 10 - ئايدىكى قاتتىق

تەكشۈرۈشىدىن ئۆتۈپ، بۈگۈر ناھىيىسى ساۋاتسىزلىقىنى ئاسا-
سىي جەھەتتىن تۈگەتكەن ناھىيە دېگەن نامغا ئېرىشتى. مۇشۇ
ۋاقىتتا 500 دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى بۇ خىزمەتكە قاتناشتى. شۇ
قېتىمقى خىزمەت جەريانىدا ناھىيىلىك ھۆكۈمەتنىڭ مەسلىھەتچى-
سى ئوسمان سىنى زىيادە چارچاپ كەتكەنلىكتىن كېسىلى قوزغى-
لىپ قازا قىلدى. ھۆكۈمەت بۇ يولداشقا كاتتا تەزىيە بىلدۈرۈش
يىغىنى ئاچتى. 1983 - يىلىدىن 1995 - يىلىغىچە بۈگۈر
مائارىپىنىڭ تازا گۈللەنگەن دەۋرى بولۇپ ئوقۇتقۇچىلار پارتىيە
يىغىنى ئېچىپ كۈچنى مەركەزلەشتۈرۈپ، تىرىشىپ مائارىپنىڭ
تەسىرلىك ھەم ياڭراق سىمپونىيىسىنى ياڭرىتىپ، مائارىپنىڭ
سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ مەسئۇلىيىتىنى ئادا قىلدى. بۈگۈر ناھى-
يىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپمۇ ھەر خىل قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ،
شارائىتىنى تىرىشىپ ياخشىلاپ، يوشۇرۇن كۈچلەرنى قېزىپ،
بايىنغولىندىكى نۇرلۇق يۇلتۇزغا، ئاپتونوم رايوندىكى ئالدىنقى
قاتاردىكى ئىلغار مەكتەپكە ئايلاندى. ھەر يىلى 10 ~ 15 كىچە
ئېكسكۇرسىيە ئۆمەكلىرى كېلىپ تەجرىبە ئالماشتۇرۇپ تۇردى.
1996 - يىلى 6 - ئايدىكى «ئىككى ئاساسەن» نى قايتا تەكشۈر-
گەندە «ئەلا» بولدى. 1998 - يىلى 6 - ئايدىكى «ئىككى
ئاساسەن» نىڭ مۇستەھكەملىنىشىنى قايتا تەكشۈرگەندە «ئەلا»
دېگەن نەتىجىگە ئېرىشتى. مۇشۇ مەزگىللەردە خەلق قۇرۇلتىيى
دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ھوشۇر ئەمەت، ھاكىم ئىمام ھە-
سەن، ئىدارە باشلىقى ئىسلام قۇربانلار بۇ ئىشقا كۆپ ئەجىر
سىڭدۈردى. ناھىيىمىزمۇ مۇشۇ يۇقىرى پەلە ئاساسىدا خىزمەت-
لەرنى بوشاشتۇرماي تېخىمۇ چىڭ تۇتۇپ ئىشلەپ، ھەر دەرىجى-
لىك ھۆكۈمەت، ئىجتىمائىي تەشكىلاتلارنىڭ رولىنى جارى قىل-
دۇردى. ئىككى تەرەپتىن قول سېلىپ، يەنە ئادەتتىكى مائارىپ

ئارقىلىق 15 ياشتىن تۆۋەنلەرنى باشلانغۇچ، ئوتتۇرا مەكتەپلەر
ئارخىپ تۇرغۇزۇپ، ئىز قوغلاپ سۈرۈشتۈرسە، 16 ياشتىن
يۇقىرىلارنى يېزا ئادەم بەلگىلەپ، ئارخىپ تۇرغۇزۇپ، چۈشۈپ
قېلىش بوشلۇقىنى قالدۇرمىدى. ۋاقىتتا تەكشۈرۈپ، تۈزىتىپ
تۇردى. شۇنىڭ بىلەن 9 يىللىق مائارىپنىڭ مېۋىسى مۇستەھكەم-
لىنىپ كۆپ خىل شەكىل، كۆپ خىل ئۇسۇل، كۆپ خىل
چارىلەر ئارقىلىق ناھىيىلىك پارتكوم ئوتتۇرىغا قويغان بىر ئائى-
لىدە بىردىن پەن - تېخنىكا يېتەكچىسى ياكى ھۈنەرۋەن بولۇش
لازىم، دېگەن چاقىرىقنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش ئۈچۈن، 1991 -
يىلىدىن باشلاپ ناھىيىلىك بىلىم ئاشۇرۇش مەكتىپىنى ناھىيە-
لىك پەن - تېخنىكا ئوتتۇرا مەكتىپىگە ئۆزگەرتىپ، مەزكۈر
مەكتەپنى مائارىپ ئىدارىسى، پەن - تېخنىكا كومىتېتى، دېھقان-
چىلىق ئىدارىسى، چارۋىچىلىق ئىدارىسى، ئورمانچىلىق ئىدارى-
سى بىلەن ھەمكارلىشىپ، قىشتىكى ئارام ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ،
ساۋادى چىققان دېھقانلارغا ئوتتۇرا تېخنىكوم قوللىنىشچان پەن
- تېخنىكا كۇرسلىرىنى ئېچىپ، پەن - تېخنىكا بىلىملىرى
بىلەن قوراللاندىرۇپ، ئەمەلىي سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈپ، دېھقان-
لارنىڭ پەن - تېخنىكىغا تايىنىپ بېيىش يولىنى كېڭەيتمەكتە.
شۇنىڭ بىلەن 9 يىللىق مەجبۇرىي مائارىپنىڭ ھۆلىنى مۇستەھ-
كەملەپ، تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ مائارىپ ئاساسىنى يارىتىپ،
تۈرلۈك شەرتلەرنى ھازىرلىماقتا. 1979 - يىلىدىن 2003 -
يىلىغىچە ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسى يۇقىرى دەرىجىلىك مائا-
رىپ تارماقلىرىنىڭ ماسلاشتۇرۇشى بىلەن ئالىي مەكتەپ، تېخ-
نىكوم مەكتەپلىرى، رادىئو - تېلېۋىزىيە مەكتەپلىرى بىلەن
ئالاقىلىشىپ ھەرقايسى ساھە، ھەرقايسى كەسىپ تۈرى بويىچە
بىلىم ئاشۇرۇشقا شارائىت ھازىرلاپ بەردى. بىر قىسىم ئالىي

مەكتەپلەر بۇگۈردە ۋاكالىتەن باشقۇرۇش سىنىپلىرى ئاچتى، شۇنىڭ بىلەن ئىشچى - خىزمەتچىلەر، كادىرلار ساھەسىدە ئۆز-گىرىش بولدى ۋە ئىمتىھان ئېلىپ ئۆلچەمگە يەتكەنلەرگە دۆلەت تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنغان دىپلوم تارقىتىپ بېرىلدى. ناھىيە-لىك پارتكوم، ھۆكۈمەتنىڭ توغرا رەھبەرلىكىدە «ئىككى ئاسا-سەن» ئەلا نەتىجىلەرگە ئېرىشىپ ناھىيىمىز ساۋاتسىزلىقنى چۆ-رۈۋېتىپ، ئەمدىلىكتە 9 يىللىق مەجبۇرىي مائارىپنى مۇستەھ-كەملەپ، ساندىن سۈپەت ئۆزگىرىشىگە ئۆتۈپ، يول ئېچىپ يېڭىلىق يارىتىپ، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلىمەكتە. پارتىيىنىڭ مەملىكەتلىك 15 - نۆۋەتلىك قۇرۇلتىيىدىن كېيىن مائارىپ ئىدارىسى پارتكومى شەخسەن ئىسلام قۇرباننىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى، ئىزچىل قوللىشى بىلەن يېقىنقى بەش - ئالتە يىلدىكى خىزمەتلەر تېخىمۇ نەتىجىلىك بولۇپ، مەكتەپنىڭ شەرت شارائىتى زور دەرىجىدە ياخشىلىنىپ، ئوقۇتۇش سۈپىتى تېخىمۇ زور دەرىجىدە ئۆستى.

5. مەكتەپلەرنىڭ يۇمشاق، قاتتىق دېتال قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلدى

«مىللەتنىڭ ساپاسى مائارىپتا، مائارىپنىڭ ساپاسى ئوقۇتقۇ-چىلارغا باغلىق»، بىز ئوقۇتۇش خىزمىتىدە ياخشى نەتىجىلەرگە ئېرىشمەكچى بولساق، ماددىي، مەنىۋى جەھەتلەردە لايىقەتلىك شەرت - شارائىتلارنى ھازىرلاشقا توغرا كېلىدۇ.

(1) يۇقىرى دەرىجىلىك مائارىپ، مەمۇرىي تارماقلىرىنىڭ تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش تارىخى ئالىي مەكتەپ تولۇق كۇرستىن يۇقىرى بولۇشى كېرەك، باشلانغۇچ

مەكتەپ ئوقۇتقۇچىلىرىنىڭ ئوقۇش تارىخى تېخنىكومدىن يۇقىرى بولۇشى كېرەك، دېگەن تەلپىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، 1978 - يىلىدىن باشلاپ تەييارلىق خىزمىتى كۈچەيتىلدى ۋە نۇرغۇن خىزمەتلەر ئىشلەندى. ۋاقىتلىق ئوقۇتۇش يېتەكچىلىرى قالدۇرۇلدى، غەيرىي كەسىپنى پۈتتۈرگەنلەرنى مەخسۇس تەربى-يىلەپ لايىقەتلىك بولغانلارغا كىنىشكا تارقىتىپ بېرىلدى، مەدە-نىيەت سەۋىيىسىگە قارىتا خىزمەت ئۈستىدە ۋە خىزمەتتىن ئايرىپ تەربىيەلەش ئېلىپ بېرىلدى، يېشى توشقان ياكى ئاساسەن توش-قان ئاغرىقچان ئوقۇتقۇچىلار سىياسەت بويىچە دەم ئېلىشقا چىقى-رىلدى. نۇرغۇنلىغان ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇتقۇچى-لار ئىچىدىن سەرخىللىرى سەپلەندى. 1998 - يىلىغا كەلگەندە ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنىنىڭ ساپاسىدا كۈچلۈك ئۆزگىرىش بولدى، ھازىر مائارىپ سېپىدە ئوقۇتقۇچىلىق قىلىۋاتقان تولۇق كۇرسنى پۈتتۈرگەن ئوقۇتقۇچىلار 170 كە، مەخسۇس كەسىپنى پۈتتۈر-گەنلەر 758 گە، تېخنىكومنى پۈتتۈرگەنلەر 450 كە، ئاسپى-رانتلىق ئوقۇش تارىخىغا ئىگە ئوقۇتقۇچى 1 نەپەرگە يېتىپ، يۇقىرىنىڭ تەلپىگە يەتتى. بۇلار ئەمەلىي خىزمەت جەريانىدا پىشىپ يېتىلدى، ھازىر ئوتتۇرا مەكتەپ ئالىي ئۇنۋانىغا ئېرىش-كەنلەر 25 نەپەر، 1 - دەرىجىلىك ئوقۇتقۇچى 432 نەپەر، نۆۋەن دەرىجىلىك ئۇنۋانغا ئېرىشكەنلەر 1004 نەپەرگە يەتتى.

(2) ئوقۇتقۇچىلارنى باشقۇرۇشتا قاتلاممۇ - قاتلام مەسئۇل بولۇش، ئىلمىي باشقۇرۇش، قاتتىق باشقۇرۇش، ياخشى باشقۇ-رۇش ئىشقا ئاشۇرۇلۇپ، ئوقۇ - ئوقۇتۇش خىزمىتى سىستېمى-لىق يۈرۈشلەشتۈرۈلدى، مەكتەپلەردە ئوقۇتۇش تەتقىقاتى قانات يايدۇرۇلدى. ئوقۇتۇش گۇرۇپپىلىرى قۇرۇلدى. مەكتەپلەردە كەسىپنى بىلىدىغان، ئەخلاىقلىق، قابىلىيەتلىك خادىملار تاللى-

نىپ رىقابەت بىلەن مەكتەپ مۇدىرلىقىغا قويۇلدى. يېزىدا يەنە مائارىپ ئىشخانىلىرى قۇرۇلۇپ خادىملار سەپلەندى.

(3) ئوقۇتقۇچىلارغا بولغان سىياسىي ئىدىيىۋى خىزمەت ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى، «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش مۇھىم ئىدىيىسى» تەر- بىيىسى، بەش قاراش تەربىيىسى، پارتىيىنى، سوتسىيالىزمى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، خەلقنى، ئەمگەكنى، مائارىپنى، ئىلىم - پەننى قىزغىن سۆيۈش تەربىيىسى، ئىتتىپاقلىق، مۇقىملىق تەربىيىسى، ئىسلاھات ئېلىپ بېرىش، يېڭىلىق يارىتىش، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلەش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلدى. ئوقۇغۇچى- لارغا توغرا ئىدىيە، كۆزقاراش، مەيدان، نۇقتىئىنەزەر تەربىيى- سى قانات يايدۇرۇلدى. يەنە ئۇنىڭدىن باشقا ئەخلاق تەربىيىسىنى ئېلىپ بېرىش چىڭ تۇتۇلۇپ، ئوقۇتقۇچىلاردا سىياسىيغا ئەھمى- يەت بېرىدىغان، كەسپنى قىزغىن سۆيىدىغان ئۈنۈپرسال ساپا يېتىشتۈرۈلدى. 1989 - يىلى، 1990 - يىلى شەرقىي ياۋروپا كوممۇنىزم ھەرىكىتى ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى. شەرقىي ياۋرو- پادىكى 12 سوتسىيالىستىك دۆلەتتە مالىمانچىلىق كۆرۈلۈپ، ئۆزگىرىپ كەتتى. سوۋېت ئىتتىپاقى پارچىلىنىپ، سوتسىيا- لىزمىدىن چەتنەپ كەتتى. شۇ ۋاقىتتا مېنىڭ تەشەببۇسۇم بىلەن غالىب ھوشۇر، مەمتىمىن ئەيسا، رسالەت شاكىر، قېيۇم يا- سىن، تۇرسۇن ھۈسىيىن قاتارلىق ئالتە نەپەر يولداش تەشكىللى- نىپ، بىر ھەپتە تەييارلىق قىلىپ سۆز تېكىستى تەييارلاپ، مەكتەپتىكى 1000 دىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىغا تەشۋىق قىلدى، كېيىن ئىككى گۇرۇپپىغا بۆلۈنۈپ تەشۋىقات بۆلۈمىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن يەتتە يېزىدىكى 1000 غا يېقىن ئوقۇتقۇ- چىغا نۇتۇق سۆزلەپ، ياۋروپانىڭ يولى جۇڭگونىڭ ئەمەلىيىتىگە

زادى ئۇيغۇن كەلمەيدىغانلىقى، سوتسىيالىزملا جۇڭگونى قۇتقۇزما- لايدىغانلىقىنى تارىخىي ماتېرىيالىزملىق نۇقتىئىنەزەر بىلەن چۈ- شەندۈرۈپ بۈگۈرنىڭ مۇقىملىقى تېخىمۇ ئىلگىرى سۈرۈلدى. مائارىپ سىستېمىسى تىنچ، مۇقىم بولدى. پارتىيە تەشكىلى قۇرۇلۇشى جەھەتتە «ئۈچ يىغىن بىر دەرس» نۆزۈمى ئىزچىل ئېلىپ بېرىلىپ، پارتىيىگە ئىلتىماس يازغانلار ئىچىدىن شەرتى توشقانلار پارتىيىگە قوبۇل قىلىندى. 1959 - يىلىدىن 2002 - يىلىغا قەدەر مائارىپ قوشۇنىدا پارتىيە ئەزالىرى سانى 444 كە، پارتىيە ياچېيكىسى 25 يېتىپ، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ باشلام- چىلىق، نەمۇنىلىك رولى، ياچېيكىنىڭ جەڭگىۋار قورغانلىق رولى جارى قىلدۇرۇلدى. شۇنىڭ بىلەن ياشلار ئىتتىپاقى خىز- مىتى، مائارىپ ئىشچىلار تەشكىلاتى، ئاياللار تەشكىلاتلىرى را- ۋاجلاندۇرۇلدى ۋە رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى.

(4) مەكتەپلەردە ئوقۇتقۇچىلار ئارا ئوقۇتۇش تەتقىقاتى چوڭ- قۇر قانات يايدۇرۇلدى، تەجرىبىلىك ئوتتۇرا ياش، ياشانغان ئوقۇتقۇچىلار ياشلارنى شاگىرت قىلىش، ياشلار پېشقەدەملەرنى ئۈستاز تۇتۇش، ئۆزئارا ئۆگىنىپ، ئۆزئارا مەسئۇل بولۇپ، بىرلىكتە ئىلگىرىلەش، پېشقەدەملەر ياشلارنىڭ ئۆسۈپ يېتىلى- شىگە كۆڭۈل بۆلۈش، ياشلار پېشقەدەملەرنى ھۆرمەتلەش، تەج- رىبىلىرىنى ئۆگىنىش تەكىتلىنىپ، خىزمەتلەر چىڭ تۇتۇلدى. كەسپتە ياخشى، پىشقان ئوقۇتقۇچىلار كەسپىي ماھارىتىنى يې- تىلدۈرۈشكە، ئىلمىيلىققا كۆتۈرۈپ يېڭىلىق يارىتىشقا، ئىلغار تەجرىبىلىرىنى كېڭەيتىشكە، ياشلارنى تىرىشىپ ئالغا ئىلگىرى- لەشكە ئىلھاملاندۇردى. كەسپىي جەھەتتە يېتەكلەش ئارقىلىق ئامما ئېتىراپ قىلىدىغان، بۈگۈر مائارىپىغا تۆھپە قوشقان مە- لىكەت دەرىجىلىك ئىلغار ئوقۇتقۇچى 9 نەپەر، ئاپتونوم رايون،

ئوبلاست دەرىجىلىك ئىلغار ئوقۇتقۇچى 64 نەپەر، ناھىيە دەرىجىلىك ئىلغار ئوقۇتقۇچى 468 نەپەر ۋە 10 نەچچە ئىلغار كوللېك. تىپ يېتىشىپ چىقتى. يەنە ھېچقانداق تەمەسز، نام - شۆھرەت قوغلاشماي، سۇ ئاستىدىكى قاش تېشىدەك، 30 نەچچە يىلنى بىر كۈندەك ئۆتكۈزۈپ، تىرىشىپ ئىشلەپ دەم ئېلىشقا چىققان ۋە ئىشلەۋاتقان 150 تىن ئارتۇق ئوقۇتقۇچى يېتىشىپ چىقتى. مانا بۇلار قەدىرلەشكە ئەرزىيدىغان بىباھا مائارىپ بايلىقى بولۇپ، ھەر قايسىسىنىڭ ئوخشىمىغان تەسىراتلىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ ماتېرىياللىرى، ئىش - ئىزلىرى، تەجرىبىلىرى، گېزىت - ژۇرناللاردا ئېلان قىلىندى، بەزىلىرى يېقىندا لېكسىيە سۆزلىدى. ئۇلار بۈگۈر مائارىپىنىڭ يۈكسىلىشىگە تۈرتكە بولغانلار بولۇپ، بۇ تۆھپىكارلارنى خەلقىمىز ۋە تەشكىل ئۇنتۇپ قالمايدى.

(5) مائارىپ مەمۇرىي ئورۇنلىرى مەكتەپلەرنىڭ قىرائەتخانا خىزمىتىگە يۈكسەك ئەھمىيەت بەردى. ناھىيە بويىچە 61 مەكتەپتە 61 قىرائەتخانا قۇرۇلدى. ئۇنىڭغا مەخسۇس ياكى قوشۇمچە خادىم سەپلەندى. جەمئىي ساقلانغان كىتاب 185010 پارچىغا يېتىپ، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم خەزىنىسىگە ئايلاندى. ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلار قەرەللىك كىتاب ئوقۇش، تەسىرات سۆزلەش، ئۇچۇر ئىگىلەش، ئۇچۇر يەتكۈزۈش، سۆھبەت يىغىنلىرىنى ئېچىش ئارقىلىق، ئوقۇتقۇچى - ئوقۇغۇچىلارنىڭ كىتاب ئوقۇش قىزغىنلىقىنى ئاشۇردى، شۇنىڭ بىلەن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئەتراپلىق بىلىم ئىگىلىشىگە شارائىت يارىتىپ بېرىلدى.

(6) بۈگۈر ناھىيىسى 1998 - يىلىدىن باشلاپ مائارىپنىڭ سۈپىتىنى ئۆستۈرۈپ، زامانىۋىلاشتۇرۇش خىزمىتىنى تېزلىدى.

تىپ، كومپيۇتېر ئارقىلىق ئوقۇتۇشنى يولغا قويدى. 2002 - يىلى يىل ئاخىرىغىچە 1119 كومپيۇتېر سېتىۋېلىنىپ، مەكتەپلەرگە تارقىتىپ بېرىلدى. مەخسۇس خادىملاردىن 57 نى تەربىيە يىلەپ، بۇ خىزمەت يۈرۈشلەشتۈرۈلدى. بىر جەھەتتىن قوشۇننى سەرخىللاشتۇرۇشنى يولغا قويۇپ، ئوقۇتقۇچىلىق سالاھىيىتىنى ھازىرلىغانلىرى ئوقۇتقۇچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىش، قايسى دەرىجىلىك مەكتەپلەرگە لايىق بولسا شۇ ئورۇنغا قويۇش يولغا قويۇلدى. ۋاقىتلىق دەرس يېتەكچىلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، ھەرىكەت رىقابەت بىلەن ئىش ئورنىغا چىقىش سىناق تەرىقىسىدە يولغا قويۇلدى، 2002 - يىلىدىن ئېتىبارەن توك بارلىكى ئورۇنلارغا كومپيۇتېر سەپلىنىپ دېھقان، چارۋىچىلارنىڭ بالىلىرى يۇقىرى پەن - تېخنىكىلىق زامانىۋى قورال بىلەن تونۇشۇپ، دېھقانچىلىق - چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ كېڭىيىشىگە شەرت يارىتىلدى ھەم ئۇلارنىڭ كۈندىلىك تۇرمۇشىغا سىڭىپ كىردى. يەنە ئالتە مەكتەپتە يىراق مۇساپىلىك مائارىپ تورى قۇرۇلدى، ھەرقايسى ئوتتۇرا مەكتەپلەردە ئۇچۇر مائارىپى يولغا قويۇلۇپ، ساپا مائارىپىنىڭ سۈپىتى ئۆستى.

(7) 2002 - يىلى يىل ئاخىرىدىن بۇرۇن خۇسۇسىيەتلىك ئاچقان مەكتەپلەر تۆتكە يەتتى. بۇ مائارىپنى دۆلەت، خەلق ئورتاق ئۈستىگە ئېلىش دەۋرىنىڭ باشلانغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ، مانا بۇ مائارىپنىڭ كەڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

(8) 2002 - يىلىدىن باشلاپ، پۈتكۈل ناھىيە بويىچە، مىللىي ئوقۇتقۇچىلار خەنزۇ تىلى ئۆگىنىش، كومپيۇتېر ئۆگىنىش، خەنزۇ ئوقۇتقۇچىلار ئىنگلىز تىلى ئۆگىنىش رەسمىي ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ھەرقايسى ئوتتۇرا باشلانغۇچ مەكتەپلەردە

يېزىنى بىرلىك قىلغان كۇرسىلار ئېچىلىپ، ئوقۇتقۇچىلار سەۋدە-يېتىلگە قاراپ، سىنىپلارغا ئايرىلىپ، ئۆگىنىشكە قاتناشتى، ئىمتىھان ئېلىپ، بېسىم پەيدا قىلىپ، ھەيدەكچىلىك ۋە يېتەكچىلىك قىلدى.

(9) بولۇپمۇ 11 - نۆۋەتلىك 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ناھىيىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتى، مائارىپقا بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىش، سېلىنىمىنى ئاشۇرۇپ، مەكتەپلەرنىڭ قاتنىشى، يۇمشاق دېتال قۇرۇلۇشلىرىنى سەرخىللاشتۇرۇشقا كۈچ چىقاردى، پارتكوم دائىمىي ھەيئىتى چىن چىنداڭ بىلەن مۇئاۋىن ھاكىم تۇرسۇن قاتارلىق رەھبەرلەر بۇ خىزمەتلەرنى چىڭ تۇتقاندىن مەسلىھەت مائارىپ خىزمىتىدە ياخشى نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى.

(1) 1 - ئوتتۇرا مەكتەپ كېسەك، ياغاچ قۇرۇلمىلىق بولۇپ بەك كونا كەتكەنلىكتىن قايتا سالىمىسا بولمايتتى. ناھىيە ئۆز ئىمكانىيىتىگە ئاساسەن ئوقۇغۇچىلار ياتىقى، ئوقۇتقۇچىلار ئىشخانىسى، تەجرىبىخانىسىنى يېڭىلاپ سېلىپ بەردى. مالىيە كۈچى چەكلىك بولغاچقا سېلىشقا تېگىشلىك سېلىپ ۋە ئوقۇغۇچىلار ياتىقىغا مەبلەغ ئاجرىتالمايتتى. شۇڭا مەكتەپنىڭ ئاپتونوم رايون ھەم ئوبلاستلىق نۇقتىلىق مەكتەپلىك ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ، ناھىيىنىڭ قوللىشى بىلەن ئاپتونوم رايون، ئوبلاستقا 10 نەچچە قېتىمدىن بېرىپ، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ھامىدىن نىياز بىلەن ئوبلاستلىق مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشلىقى ۋاڭ جۇيچاڭنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ، ئاپتونوم رايوندىن ئۈچ قەۋەتلىك، 2500 كۋادرات مېتىرلىق ئوقۇتۇش بىناسىغا، ئوبلاستتىن ئۈچ قەۋەتلىك، 1100 كۋادرات مېتىرلىق ئائىلىلىكلەر بىناسىغا 1 مىليون

600 مىڭ يۈەندىن ئارتۇق مەبلەغ ئاجرىتىپ، 1986 - يىلىدىن 1992 - يىلىغىچە مەكتەپنىڭ كونا ئۆيلىرىنى خىش بىتونلۇق قىلىپ سېلىپ چىقىش بىلەن، دەل - دەرەخ، ئورمان گۈللۈك-لىرى بار بىر ياخشى مەرىپەت باغچىسىغا ئايلاندۇرۇلدى. ئىسمى جىسىمغا لايىق نۇقتىلىق مەكتەپكە ئايلاندى.

(2) 1995 - يىلى شياڭگاڭلىق ئوقۇمۇشلۇق مەرىپەتپەر-ۋەر زات شۇيىۋ ئەپەندىنىڭ 4 يۈز مىڭ يۈەن شياڭگاڭ پۇلى ئىمانە قىلىشى، ناھىيە مالىيىسىدىن 1 مىليون 600 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجرىتىشى بىلەن 1 - باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ 2298 كۋادرات مېتىرلىق، تۆت قەۋەتلىك يېڭىلاپ سېلىش قۇرۇلۇشى پۈتتۈرۈلۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. مەكتەپ مۇدىرى ئېزىز كېرەمنىڭ تىرىشچانلىقى بىلەن قۇرۇلۇش سۈپەتلىك بولۇپلا قالماي مەكتەپنىڭ ئەسلى نامى ساقلىنىپ قېلىپ، بۇ بىنا «شۇيىۋ» ئوقۇتۇش بىناسى دەپ ئاتالدى. شۇ يىلىدىن باشلاپ بۇ مەكتەپكە خەنزۇ ئوقۇغۇچى ۋە ئوقۇتقۇچىلار قوبۇل قىلىنىپ، خەنزۇ، مىللىي ئارىلاش مەكتەپكە ئايلاندى ۋە قوش تىللىق ئوقۇتۇشنى يولغا قويدى.

(3) 1996 - يىلى ناھىيە مالىيىسىدىن پۇل ئاجرىتىلىپ، 4063 كۋادرات مېتىرلىق قۇرۇلۇش سېلىنىپ، تەجرىبە باشلانغۇچ مەكتەپنى يېڭىلاپ سېلىش قۇرۇلۇشى پۈتتۈرۈلدى. مەكتەپ مۇدىرى جۈمە مەمەت ئاپتونوم رايون ۋە ئوبلاستقا بېرىپ قۇرۇلۇشنىڭ كام قالغان پۇلىنى ھەل قىلدى، مەكتەپكە ئۇيغۇر - خەنزۇ ئوقۇغۇچىلار قوبۇل قىلىندى.

(4) 1998 - يىلى 2 - باشلانغۇچ مەكتەپنى يېڭىلاش قۇرۇلۇشى باشلاندى، ناھىيە مالىيىسىدىن 3 مىليون 800 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلىپ، 511 كۋادرات مېتىرلىق قۇرۇلۇش تاماملىدى.

نىپ، 2000 - يىلى ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. مەكتەپ مۇدىرى يۇلۇڭ قۇرۇلۇشنىڭ سۈپەتلىك بولۇشىغا كۈچ چىقاردى.

(5) 2003 - يىلى 2 - ئوتتۇرا مەكتەپنى يېڭىلاش قۇرۇلۇشى باشلاندى. بۇ قۇرۇلۇشقا ناھىيىدىن 8 مىليون 600 مىڭ يۈەن ئاجرىتىلىپ 8377 كۋادرات مېتىرلىق يۈرۈشلەشكەن زامانئى مەكتەپ قۇرۇلۇشى سېلىنىپ 2004 - يىلى پۈتتۈرۈلۈپ ئىشقا كىرىشتۈرۈلدى. مەكتەپ مۇدىرى جاڭ يۈمىن مەكتەپنىڭ پىلاننى ياخشى ئورۇنلاشتۇردى.

(6) 2003 - يىلى ياش - ئۆسمۈرلەر پائالىيەت مەركىزى قۇرۇلۇشى باشلىنىپ شۇ يىلى يىل ئاخىرىدا پۈتتۈرۈلدى. قۇرۇلۇشقا ئاپتونوم رايوندىن 1 مىليون 200 مىڭ يۈەن، ناھىيىمىزدىن 5 يۈز 70 مىڭ يۈەن مەبلەغ ئاجراتتى. يەنە ئاپتونوم رايوندىن 600 مىڭ يۈەنلىك ئوقۇتۇش سايمانلىرى سەپلەپ بېرىلدى. بۇ ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ باشقۇرۇشىدىكى ئورۇن بولۇپ، بۇ قۇرۇلۇشنىڭ سۈپەتلىك ۋاقتىدا تاماملىنىشىغا ئىدارە باشلىقى ئىلھام راخمان ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. 1998 - يىلىدىن 2001 - يىلىغىچە ئەڭ ئاخىرقى 8190 كۋادرات مېتىرلىق خەتەرلىك سىنىپلار ئۆزگەرتىلىپ بولۇندى. 1991 - يىلىدىن باشلاپ، باغۋارانلاشقان مەكتەپ بەرپا قىلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلۇپ، مەكتەپلەر گۈزەللەشتۈرۈلدى. يېزا، مەيدان مەكتەپلەرگە 150 يۈرۈش، 11259 كۋادرات مېتىرلىك ئائىلىلىك لەر تۇرالغۇ ئۆيى سېلىندى. ئوقۇتقۇچىلار ئۈچۈن 1600 يۈرۈشتىن ئارتۇق ئۈستەل - ئورۇندۇق، ئوقۇغۇچىلار ئۈچۈن 9000 يۈرۈشتىن ئارتۇق ئۆلچەملىك پارتا - ئورۇنداق ياسىتىلدى.

(10) جىسمانىي ساغلاملىق تەربىيىسى چىڭ تۇتۇلدى. مەكتەپلەردە ھەپتىسىگە 2 سائەتتىن تەنتەربىيە دەرسى تەسىس قىلىندى.

لىنىدى. ئەتىگەنلىك گىمناستىكا ۋە كۆز گىمناستىكىسى ئويۇنى، ماشىنا، قىشتا ئۇزۇنغا يۈگۈرۈش چىڭ تۇتۇلدى، بىر ئايدا بىر قېتىم تەنتەربىيە مۇسابىقىسى ئورۇنلاشتۇرۇپ، تەقدىرلەش، مۇكاپاتلاش ئىشلىرى ئىلگىرى سۈرۈلدى. بەدەن چېنىقتۇرۇش خىزمىتىگە ئىزچىل ئەھمىيەت بېرىلدى.

بۇ خىزمەتلەرنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن ھەربىر مەكتەپكە مائارىپ ئىدارىسى ياكى ئۆزلىرى تەنتەربىيە سايمانلىرىدىن ۋالىبول، ۋاسكىتبول، تورنىك، قوش تورنىك، دىسكا توپ قاتارلىق تەنتەربىيە سايمانلىرىنى سېتىۋالدى. 400 مېتىرلىق مەيداندىن بىرى، 300 مېتىرلىق مەيداندىن بىرى، 200 مېتىرلىق مەيداندىن 59 ى بار بولغاندىن باشقا يەنە ھەممە مەكتەپلەردە ۋالىبول، ۋاسكىتبول مەيدانلىرى بار بولدى. تولۇق كۇرس، مەخسۇس كۇرس ۋە تېخنىكومنى پۈتتۈرگەن تەنتەربىيە ئوقۇتقۇچىلىرى يېتىشتۈرۈلدى، يەنە ساغلاملىق دەرسى تەسىس قىلىندى. نىپ، ساقلىقنى ساقلاش تۈزۈملىرى تۈزۈپ چىقىلدى ۋە پۈتۈن ئوقۇغۇچىلارنىڭ ئاڭلىق ھەرىكىتىگە ئايلاندى. ھازىر بۈگۈر ماڭا-رىپى مۇكەممەللەشكەن، سىستېمىلاشقان، تۈزۈملەشكەن، قېلىپلاشقان مائارىپ قۇرۇلمىسىغا، كەسىپلەشكەن، مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن، ئەخلاق ۋە قابىلىيەتكە ئىگە، مۇنتىزىم قوشۇنغا، ناھىيە، يېزا، كەنتتىن ئىبارەت باشقۇرۇش، مائارىپ تورىغا ئىگە زامانىۋى، ئىلغار ئۈسكۈنە ئەسلىھەلەرگە ئىگە، بىرقەدەر ئىلغار قائىدە - تۈزۈم ھەم تەجرىبىگە ئىگە مەرىپەت بۆشۈكىگە، بىلىم يۇرتىغا ئايلاندى. بۈگۈر مائارىپىنىڭ بۈگۈنكى تەرەققىياتىنى پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ توغرا رەھبەرلىكى، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ قوللاپ قۇۋۋەتلىشى، كەڭ مائارىپچىلارنىڭ تىرىشچانلىقى، ئەجرى، ئۇن - تۈنسىز تۆھپە قوشقانلىقىدىن ئايرىپ قاراش.

قا بولمايدۇ. بۈگۈر مائارىپىنىڭ كەلگۈسى تېخىمۇ پارلاق، تېخىمۇ خەيرلىك بولغۇسىدۇر.

ماتېرىياللارنىڭ كېلىش مەنبەسى:

1. «بۈگۈر تارىخ ماتېرىياللىرى» (1) (2)

2. «بايىنغولىن تارىخ ماتېرىياللىرى» (2)

3. «بۈگۈر ناھىيىسى تەزكىرىسى»

4. ئۆزۈمنىڭ يېرىم ئەسىردىن ئارتۇق مائارىپ بىلەن بىۋاسىتە شۇغۇللىنىش جەريانىدىكى خاتىرەم ھەم 70 ياشتىن 90 ياشقىچە بىر ئۆمۈر مائارىپ بىلەن شۇغۇللانغان مائارىپچىلار ۋە جەمئىيەت مۇتئەۋەللىرىدىن نىياز توختى، مەمتىمىن يۈنۈس، رابىيەم ئەمەت، سىدىق مەمتىلى، قادىر ناسىر، ئېلى قۇربان، جياڭ گاڭپو، يۈسۈپ تۇردى، مەھمەت ياقۇپ، ئىسمايىل راخمان، خالىق ھۈسەن، ئىسمايىل يەھيا، ئابدۇراخمان قارى ھا-جىم قاتارلىقلاردىن ئىگىلەنگەن ۋە دەلىللەنگەن ماتېرىياللار ئاساسىدا يېزىلدى.

5. بۈگۈر ناھىيىلىك مائارىپ ئىدارىسىنىڭ ھۆججەت، ئارخىپ ماتېرىياللىرىدىن پايدىلىنىلدى.

(ئاپتور: بۈگۈر ناھىيىلىك 1 - ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ سابىق مۇدىرى، پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ سېكرېتارى)

شىنجاڭنىڭ دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى 50 نەچچە يىللىق دىن خىزمىتىگە نەزەر

ۋاڭ ۋېنخېڭ

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ۋەتىنىمىزنىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىغا جايلاشقان، كۆپ مىللەت توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان، شۇنداقلا كۆپ خىل دىن تەڭ مەۋجۇت بولغان ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما نىسبەتەن كۆپ بولغان رايون. ئىسلام دىنى تەخمىنەن 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرى، 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭغا كىرگەن، ھازىر ئۇيغۇر، قازاق، خۇيزۇ، قىرغىز، تاجىك، تاتار، ئۆزبېك، دۇڭشياڭ، سالا، باۋئەن قاتارلىق 10 ئاز سانلىق مىللەت ئاممىسى ئومۇميۈزلۈك ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ، ئىسلام دىنى شىنجاڭدا ئۇزاقتىن بۇيان ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئەڭ كۆپ، تەسىرى ئەڭ زور دىن بولۇپ كەلدى. بۇددا دىنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرى 80 - يىللاردا شىنجاڭغا كىرگەن، ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرىشتىن ئىلگىرى، بۇددا دىنى پۈتۈن شىنجاڭغا تارقالغان، بۈگۈنكى كۈندىكى بۇددا دىنى قەدىمىي خارابىلىقلىرى بۇنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. لاما دىنى تەخمىنەن مىلادىيىدىن ئىلگىرى 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرى شىنجاڭغا كىرگەن، ھازىر موڭغۇل

غۇل ئاممىسى ئومۇميۈزلۈك ئېتىقاد قىلىدۇ. تەرىقەت دىنى مىلادى 5 - ئەسىرنىڭ باشلىرى ئىدىقۇت رايونىغا تارقالغان بولۇپ، شىنجاڭدا مۇئەييەن تەسىرگە ئىگە بولغان. كاتولىك دىنى، خىرىستىيان دىنى ئاساسلىقى مىلادى 1840 - يىلى ئەپ- يۈن ئۇرۇشىدىن كېيىن شىنجاڭغا كىرگەن. پراۋۇسلاۋىيە دىنى مىلادى 18 - ئەسىرنىڭ باشلىرى قىسمەن رۇسلارنىڭ چارروسىدىن شىنجاڭغا كۆچۈپ كىرىشىگە ئەگىشىپ پەيدا بولغان. ھازىر شىنجاڭدىكى خەنزۇلاردىن ئاز بىر قىسىم كىشى بۇددا دىنى، خىرىستىيان دىنى، كاتولىك دىنى ۋە تەرىقەت دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. شىبە ئاممىسىنىڭ كۆپىنچىسى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ. باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدىمۇ ئېتىقاد قىلىدىغانلار بار. شىنجاڭدىكى دىنلار ئۇزاق تارىخقا ئىگە، بولۇپمۇ ئىسلام دىنى بىلەن لاما دىنىنىڭ مىللىيلىكى، ئاممىۋىيلىقى، خەلقئارالىقلىقى ۋە مۇرەككەپلىكى بىرقەدەر روشەن. خىرىستىيان دىنى، كاتولىك دىنىنىڭ خەلقئارالىقلىقى ۋە مۇرەككەپلىكىگىمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ. دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 50 نەچچە يىللىق ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، دېموكراتىك ئىسلاھات بولسۇن، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش بولسۇن ياكى سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيلىك، مەنىۋى مەدەنىيلىك، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى بولسۇن، ھەممىسى دىن بىلەن مۇئەييەن مۇناسىۋەتلىك، دىن مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىش — شىنجاڭنىڭ ئومۇملۇقىغا مۇناسىۋەتلىك چوڭ ئىش.

1. قىسقىچە نەزەر

شىنجاڭنىڭ 50 نەچچە يىلدىن بۇيانقى پارتىيىنىڭ دىن سى-

ياسىنىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئەھۋالىغا نەزەر سالىساق، بۇ جەرياندىكى تۆت باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ.

بىرىنچى باسقۇچ — سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسەن تاماملانغان يەتتە يىل (1949 - يىل 10 - ئايدىن 1956 - يىلىغىچە). بۇ تارىخىي باسقۇچتا، شىنجاڭدا پۈتۈن مەملىكەتكە ئوخشاش يېڭى دېموكراتىزم باسقۇچىدىن سوتسىيالىزم باسقۇچىغا ئۆتۈش قەدەم باسقۇچلۇق ھالدا ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى. ھەر دەرىجىلىك خەلق ھاكىمىيىتى ئورۇنلىرى قۇرۇلۇپ، يەر ئىسلاھاتى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان دېموكراتىك ئۆزگەرتىش تاماملىنىپ، يېزا ئىگىلىك، قول سانائەت ۋە خۇسۇسىي سودا - سانائەتكە بولغان سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇپ، ئېكسپىلاتاتسىيىچى سىنىپلارنىڭ ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمى يوقىتىلدى. بۇ تارىخىي باسقۇچتا، پارتىيە تۈزگەن يېتەكچى فاڭجېن، ئاساسىي سىياسەتلەر توغرا بولدى. شىنجاڭغا نىسبەتەن ئېيتقاندا، 1952 - يىل 7 - ئايدا ئۆتكۈزۈلگەن ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسىنىڭ 2 - نۆۋەتلىك ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدىن كېيىن، چارۋىچىلىق رايونلىرى خىزمىتىدە سالماق قەدەم بىلەن پۇختا ئىلگىرىلەش فاڭجېندىدا چىڭ تۇرۇپ، يەر ئىسلاھاتى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشتە دىنغا چېتىلىدىغان مەسىلىلەرنى بىر تەرەپ قىلىشتا تېخىمۇ ئېھتىياتچان بولدۇق. پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى، شۇنىڭدەك باشقا كونكرېت سىياسەتلەر توغرا ئىزچىللاشتۇرۇلغانلىقى ۋە ئىجرا قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، دىن ساھەسىدىكى يۇقىرى تەبىقە زاتلىرى ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى ئۈنۈملۈك ئۆز يېنىمىزغا تارتىپ ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، ياردەمچى كۈچنى كۆپەيتىپ، توسالغۇنى ئازايتتۇق، بۇ، يەر

ئىسلاھاتى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئوڭۇشلۇق تاماملاش-
قا تولمۇ پايدىلىق بولدى ھەمدە ۋەتەنپەرۋەرلىك بىرلىك سەپنى
مۇستەھكەملەش ۋە راۋاجلاندۇرۇشقا ياخشى ئاساس سېلىپ بەر-
دى. بۇ باسقۇچ شىنجاڭنىڭ 50 نەچچە يىللىق دىن خىزمىتى
ئەمەلىيىتىدىكى ئەڭ ياخشى دەۋرلەرنىڭ بىرى بولدى.

ئىككىنچى باسقۇچ — ئومۇميۈزلۈك سوتسىيالىزم
قۇرۇش بىلەن شۇغۇللانغان 10 يىل (1957 - يىلدىن
1966 - يىلىغىچە). بۇ تارىخى باسقۇچتا، دۆلىتىمىز ئېغىر
ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، لېكىن سوتسىيالىستىك قۇ-
رۇلۇشتا يەنىلا ناھايىتى زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلدى ھەمدە
قىممەتلىك قۇرۇلۇش تەجرىبىلىرى توپلاندى ۋە كادىرلار يېتىش-
تۈرۈلدى، لېكىن يېتەكچى فاڭجېن جەھەتتە ئېغىر سەۋەنلىك
كۆرۈلدى. سىياسىي ئىدىيىۋى ساھەدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، شىن-
جاڭدا بۇ سەۋەنلىك ئاساسلىقى ئوڭچىلارغا قارشى كۈرەش ۋە
يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى كۈرەش جەھەتتە ئىپادىلەندى. بۇ
جەھەتتىكى كۈرەشنى قانات يايدۇرۇش تامامەن زۆرۈر ئىدى،
ئەمما ئەمەلىيەت داۋامىدا ئېغىر دەرىجىدە كېڭەيتىۋېتىش خاھىشى
كۆرۈلدى. دىن ساھەسىدە ئېلىپ بېرىلغان يەرلىك مىللەتچىلىك-
كە قارشى ئىستىل تۈزىتىشتە ئۇلار چوڭقۇر تەربىيىگە ئىگە
قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن نۇرغۇن ناھەق، يالغان، خاتا دېلو
پەيدا بولدى. ئىقتىسادىي ساھەنى ئېلىپ ئېيتقاندا، «چوڭ سەك-
رەپ ئىلگىرىلەش» ۋە يېزا خەلق كوپىراتىپلىرىنى قۇرۇش يولغا
قويۇلغانلىقتىن، يۇقىرى ئۆلچەم بېكىتىش، قارىغۇلارچە قومان-
دانلىق قىلىش، كۆپتۈرمىچىلىك ۋە «كوممۇنىزم شامىلى» ئا-
ساسىي بەلگە قىلىنغان ئېغىر «سول» چىللىق خاتالىقى يامراپ
كەتتى. دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى ۋە ئاز

سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىگە مۇخالىپ ئىشلار داۋام-
لىق كۆرۈلدى. بەزى جايلاردا مەسچىت، ئىبادەتخانىلار ئىگىلى-
ۋېلىندى ۋە چېقىۋېتىلدى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ
نورمال دىنىي پائالىيەتلىرى كاپالەتكە ئىگە قىلىنمىدى، دىنغا
ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ دىنىي ھېسسىياتى ۋە مىللىي ھېس-
سىياتى بەرھەم يېدى. 1962 - يىلى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم
مىللەتلەر خىزمىتى يىغىنى ئېچىپ، مىللەتلەر سىياسىتى ۋە دىن
سىياسىتىنى ئىجرا قىلىشتا كۆرۈلگەن ئېغىر «سول» چىللىق
خاتالىقىنى تەكشۈرۈپ تەنقىد قىلدى، لېكىن پارتىيە ئىچىدە
«سول» چىللىق خاتالىقى داۋاملىق تەرەققىي قىلىپ، 20 -
ئەسىرنىڭ 60 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرى تېخىمۇ ئېغىرلاشقان.
لىقتىن، دىن سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش جەھەتتىكى «سول»
چىللىق خاتالىقى شۇ قېتىمقى يىغىندىن كېيىن تۈزىتىلگەن بول-
سىمۇ، لېكىن ئۇزۇل - كېسىل تۈزىتىلىپ كەتمىدى.

ئۈچىنچى باسقۇچ — «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» ئې-
لىپ بېرىلغان 10 يىل (1966 - يىلدىن 1976 - يىل
10 - ئايغىچە). بۇ تارىخى باسقۇچتا، پارتىيە، دۆلەت ۋە
خەلق دۆلىتىمىز قۇرۇلغاندىن بۇيانقى ئەڭ ئېغىر ئوڭۇشسىزلىق
ۋە زىيانغا ئۇچرىدى. لىن بياۋ ۋە «4 كىشىلىك گۇرۇھ» بارغان-
سېرى ئېغىرلىشىپ بېرىۋاتقان «سول» چىللىق خاتالىقىدىن
يامان نىيەتتە پايدىلىنىپ، بۇزغۇنچىلىق ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇ-
غۇللاندى. دىن خىزمىتى جەھەتتە، ئۇلار ماركسىزم، لېنىنىزم،
ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ دىن مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئىلمىي
نەزەرىيىسىنى خالىغانچە دەپسەندە قىلىپ، پارتىيىنىڭ دۆلىتىمىز
قۇرۇلغاندىن بۇيانقى دىن مەسىلىسىگە دائىر توغرا فاڭجېننى
تامامەن ئىنكار قىلىپ، پارتىيىنىڭ دىنغا قاراتقان خىزمىتىنى

تۈپتىن بىكار قىلىپ، پۈتۈن مەملىكەتنىڭ بىرلىكسەپ، مىللەت-
لەر، دىن خىزمىتى تارماقلىرىغا تەسلىمچىلىك قىلدى دېگەن
قالپاقنى كەيگۈزۈپ، دىن ساھەسىدىكى بەزى ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى
دىكتاتورا ئويىپكىتى قىلىپ، مەسچىت، ئىبادەتخانىلارنى پېچەت-
لەپ، ئىگىلىۋېلىپ ۋە چېقىۋېتىپ، دىنىي كىتابلارنى كۆيدۈ-
رۈپ، دىنىي مۇراسىم چالغۇلىرىنى بۇلاپ كېتىپ ۋە بۇزۇۋې-
تىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ نورمال دىنىي پائالى-
يەت بىلەن شۇغۇللىنىشىنى چەكلەپ، پارتىيىنىڭ دىن ساھەسى
بىلەن ئورناتقان ياخشى مۇناسىۋىتىگە ئىنتايىن ئېغىر زىيان يەت-
كۈزدى. ئىنتايىن ئاز ساندىكى ئەكسىيەتچىلەر بۇ شارائىتتىن
پايدىلىنىپ، قانۇنغا خىلاپ جىنايى ھەرىكەتلەر بىلەن ھەدەپ
شۇغۇللاندى.

تۆتىنچى باسقۇچ — «4 كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار
قىلىنغاندىن كېيىنكى بولۇپمۇ 1978 - يىلى 12 - ئايدا
ئۆتكۈزۈلگەن پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېت-
تى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن تارتىپ ھازىرغىچە بولغان
ۋاقىت. بۇ تارىخىي باسقۇچتا، پارتىيىمىز مەملىكەت بويىچە لىن
بىياۋ ۋە «4 كىشىلىك گۇرۇھ» نى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىشتا
ئۇلۇغ غەلبىنى قولغا كەلتۈرگەن ئاساستا، زور تارىخىي ئەھمى-
يەتكە ئىگە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇ-
مىي يىغىنىنى ئاچتى، نەتىجىدە، 1979 - يىلدىن باشلاپ پۈتۈن
پارتىيە خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى ۋە پۈتۈن مەملىكەت خەلقى-
نىڭ دىققەت - ئېتىبارى سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش
قۇرۇلۇشىغا يۆتكەلدى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى خەلق ئىچىد-
دىكى سىياسىي تۇرمۇشتا دېموكراتىك ئۇسۇلنىلا يولغا قويۇشقا
بولمىغانلىقى، بېسىش، زەربە بېرىش ۋاسىتىسىنى قوللىنىشقا

بولمايدىغانلىقىنى تەكىتلەپ، كوكۇلىسىدىن تۇتاسلىق، قالپاق
كەيگۈزمەسلىك، دۇمبالماسلىقتىن ئىبارەت «ئۈچىنى قىلماس-
لىق» نى قايتا تەكىتلەپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دۆلەت ئىشلى-
رىنى باشقۇرۇش، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇ-
شىغا قاتنىشىش ئاكتىپلىقىنى تولۇق قوزغىدى، ئىدىيەدە ئازاد
بولۇپ، يېڭى ئەھۋال، يېڭى شەيئى، يېڭى مەسلىھەتلەرنى تىر-
شىپ تەتقىق قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش، ھەممى-
دە ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىش، نەزەرىيە بىلەن ئەمەلىيەتنى
بىرلەشتۈرۈش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇشنى تەكىتلىدى. بۇ تارىد-
خىي باسقۇچتا، دۆلىتىمىز يولداش دېڭ شياۋپىڭ يادرولىقىدىكى
پارتىيىنىڭ 2 - ئەۋلاد رەھبەرلىك كولىكتىپىنىڭ، يولداش
جياڭ زېمىن يادرولىقىدىكى پارتىيىنىڭ 3 - ئەۋلاد رەھبەرلىك
كولىكتىپىنىڭ ۋە يولداش خۇجىنتاۋ باش شۇجىلىقىدىكى پارتىيە
مەركىزىي كومىتېتىنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن مەملىكەتتىكى
ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئورتاق تىرىشىشى ئارقىسىدا، ئىسلاھات،
ئېچىۋېتىش ئىشى ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇ-
لۇشى جەھەتتە پۈتۈن دۇنيانىڭ دىققىتىنى تارتقان شانلىق نەتىجى-
لەرنى قولغا كەلتۈردى. ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەدە-
نىيەت تۇرمۇشى ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىپ، پۈتۈن مەملىكەتتە
ئىقتىساد راۋاجلانغان، مىللەتلەر ئىتتىپاق، ئىشلار راۋان، خەلق
ئىناق، جەمئىيەت مۇقىم بولغان چوڭ ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا
كەلدى. پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ ئومۇميۈزلۈك ھاللىق جەم-
ئىيەت قۇرۇش ئۇلۇغۋار نىشانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئىشەنچىسى
تولۇپ تاشتى ۋە شۇنىڭ ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلدى. ئەمە-
لىيەت ئىسپاتلىدىكى، پارتىيىنىڭ مۇشۇ تارىخىي باسقۇچتا تۈز-
گەن ئۆشۈش، فاڭجېن، سىياسەتلىرى تامامەن توغرا ھەم سوت-

سىيالىزمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى دۆلەت ئەھۋالىغا ئۇيغۇن بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتىگە ۋەكىللىك قىلدى. بۇ ھال پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ يۆنىلىشىنى ئېنىق كۆرسىتىپ بەردى ۋە ياخشى مۇھىت يارىتىپ بەردى. بۇ تارىخىي باسقۇچتىكى دىن خىزمىتىنى ئاساسىي جەھەتتىن مۇنداق ئىككى باسقۇچقا بۆلۈشكە بولىدۇ: بىرىنچى باسقۇچ — 1976 - يىلى 10 - ئايدىن 1985 - يىلىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىل. بۇ مەزگىلدە لىن بياۋ، «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» نى پاش قىلىش، تەنقىد قىلىش ئاساسىدا قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاپ، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى ئىستىلا تۈزىتىش ھەم «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا دىن ساھەسىدە پەيدا قىلىنغان ناھەق، يالغان، خاتا دېلولارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، بۇ جەھەتتىكى قالدۇق مەسىلىلەرنى مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىپ، پارتىيىنىڭ دىن ساھەسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تىرىشىپ ياخشىلىدۇق. ئىككىنچى باسقۇچ — يەنى 1985 - يىلىدىن ھازىرغىچە بولغان مەزگىل. بۇ باسقۇچتا پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئومۇميۈزلۈك توغرا ئىزچىللاشتۇردۇق ھەمدە ئىلگىرىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش ئاساسىدا دىنغا دائىر قانۇن - قائىدىلەرنى كەينى - كەينىدىن تۈزۈپ چىقىپ، دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشنى تەدرىجىي ھالدا قانۇن بويىچە كۈچەيتىپ، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارغا بولغان سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيىنى ۋە دىنىي بىلىم تەربىيىسىنى تەدرىجىي كۈچەيتىپ، دىنىي سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ئۈز-لۈكسىز ماسلىشىشقا پائال يېتەكلىدىق. بۇ تارىخىي باسقۇچ

دۆلىتىمىز قۇرۇلغان 55 يىلدىن بۇيان دىن سىياسىتى ئەڭ ياخشى ئىزچىللاشتۇرۇلغان مەزگىل بولدى.

2. ئاساسىي نەتىجىلەر

50 نەچچە يىلدىن بۇيان، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىنكى 20 نەچچە يىلدىن بۇيان، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە شىنجاڭنىڭ دىن خىزمىتى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە ھەر دەرىجىلىك پارتكوملارنىڭ رەھبەرلىكىدە، پارتىيىنىڭ ھەرقايسى دەۋرىدىكى مەركىزىي ۋەزىپىسىنى زىچ دەۋر قىلىپ، پارتىيىنىڭ دىنغا قارىتىلغان تۈرلۈك سىياسەتلىرى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇلۇپ ۋە ئىجرا قىلىنىپ، دىن ساھەسىدىكى ۋەتەنپەرۋەر زاتلار، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ئىتتىپاقلاشتۇرۇلۇپ ۋە تەربىيىلىنىپ، تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىسلاھات ئىشلىرىنى تاماملاش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداش، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشى ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئۈچۈن خىزمەت قىلىنىپ، كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەر يارىتىلدى.

(1) دىن سىياسىتى ھەققىدىكى قايتا تەربىيە چوڭ-قۇر قانات يايدۇرۇلۇپ، قالايمىقانچىلىقلار ئوڭشۇلۇپ، دىن ساھەسىدىكى ناھەق، يالغان، خاتا دېلولار ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، مەسچىت، ئىبادەتخانىلارنىڭ ئۆي - مۈلۈكلىرى قايتۇرۇپ بېرىلدى. 1957 - يىلىدىن كېيىن،

بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» داۋامىدا «سول» چىل ئىدى. يېۋى ئېقىمنىڭ تەسىرى تۈپەيلىدىن پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ئارىسىدىكى نۇرغۇن كىشىنىڭ دىن سىياسىتى قارشى ئىنتايىن ئاجىزلاپ كەتتى، بەزى خاتا تونۇشلارمۇ ساقلاندى. مەسىلەن: بەزىلەر «پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتى ئوڭ بولۇپ كەتتى»، «ۋاقىتى ئۆتتى»، «سول» بولسا بولسۇنكى، ئوڭ بولمىسۇن دەيدىغان ئىدىيىلەر خېلى ئېغىر دەرىجىدە ساقلاندى. پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلارنىڭ ئىدىيىۋى تونۇشىنى ئۆستۈرمىگەندە پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش، دىن ساھەسىدىكى ناھەق، يالغان، خاتا دېلوالارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ناھايىتى تەس بولاتتى. شىنجاڭدا قانات يايدۇرۇلغان دىن سىياسىتى ھەققىدىكى قايتا تەربىيە ئاساسەن مۇنداق ئىككى باسقۇچ بويىچە ئېلىپ بېرىلدى: بىرىنچى باسقۇچ — «تۆت كىشىلىك گۇرۇھ» تارمار قىلىنغان. دىن تارتىپ 1982 - يىل 3 - ئايغىچە بولغان مەزگىل. 1979 - يىلى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى پارتىيە ئىچى - سىرتىدا دىن سىياسىتى ھەققىدە قايتا تەربىيە ئېلىپ بېرىش ۋە پارتىيەنىڭ دىن سىياسىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ۋە ئىزچىللاشتۇرۇشنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويدى. 1979 - يىل 3 - ئايدىن 1980 - يىل 6 - ئايغىچە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ «پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئومۇميۈزلۈك توغرا ئىزچىللاشتۇرۇش، ئەمەلىيلەشتۈرۈش، دىننى پائالىيەتلەرنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى پىكىر» نى تەستىقلاپ تارقاتتى، «دىن سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش قوللانمىسى» نى بېسىپ تارقاتتى، «پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىكى كۆرسەتمە» سىدە پارتىيە-

نىڭ دىن سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىش مەخسۇس سۆزلەندى. چ ك پ مەركىزىي كومىتېتى بىرلىكسەپ بۆلۈمى تەستىقى جاۋاب بېرىپ قوشۇلۇشى ئارقىلىق ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمى 1980 - يىل 10 - ئاينىڭ 20 - كۈنى «ئاپتونوم رايونىمىزدا كاتولىك دىنى، خىرىستىيان دىنى سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش مەسىلىسى توغرىسىدىكى پىكىر» نى تارقىتىپ، «پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى بويىچە شىنجاڭدا كاتولىك دىنى، خىرىستىيان دىنغا ئىسلام دىنى ۋە لاما دىنغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلىش كېرەك، كاتولىك دىنى، خىرىستىيان دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان باشقا ئاممىغا ئوخشاش نەزەردە قاراش كېرەك» دەپ ئېنىق كۆرسەتتى، شۇنىڭدىن كېيىن مەركىزىي كومىتېت بىرلىكسەپ بۆلۈمى مەركىزىي كومىتېت شۇجىچۇسىدىن يوليورۇق سوراپ ماقۇللۇقىنى ئېلىش ئارزۇسى قىلىق ئىشانچىلىققا نىسبەتەن يەنىلا چ ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋىروسىنىڭ 1954 - يىلىدىكى توغرا فاڭجېنىدا چىڭ تۇردى ھەمدە «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دا ئىشانچىلىقنى ئەمەلدىن قالدۇرۇش فاڭجېنى تامامەن خاتا، دەپ كۆرسىتىلدى. بۇ باسقۇچتىكى دىن سىياسىتى ھەققىدىكى قايتا تەربىيە مىللەتلەر سىياسىتى ھەققىدىكى قايتا تەربىيە بىلەن بىرلىكتە ئېلىپ بېرىلدى، دىن سىياسىتىنى ئەمەلىيلەشتۈرۈش، دىن ساھەسىدىكى ناھەق، يالغان، خاتا دېلوالارنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش پەقەت دەسلەپكى قەدەمدىكى ئىش بولدى. ئىككىنچى باسقۇچ — 1982 - يىل 4 - ئايدىن 1985 - يىلىنىڭ باشلىرىغىچە بولغان مەزگىل. بۇ مەزگىلدە دىن سىياسىتى ھەققىدىكى قايتا تەربىيە تېخىمۇ چوڭقۇر قانات يايدۇرۇلدى، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتى ئىزچىل-

لاشتۇرۇلدى ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈلدى. 1982 - يىلى 3 - ئاينىڭ 31 - كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى «دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى دىن مەسىلىسى توغرىسىدىكى ئاساسىي قارىشى ۋە ئاساسىي سىياسىتى» يەنى مەركىزىي كومىتېتنىڭ 1982 - يىلى 19 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنى تارقاتتى. بۇ ھۆججەتتە تەدۈلەت قۇرۇلغاندىن كېيىنكى 33 يىلدا پارتىيىنىڭ دىن مەسىلىسىدىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتلەردىكى تارىخىي تەجرىبىلىرى يەكۈنلەندى، پارتىيىنىڭ دىن مەسىلىسى ھەققىدىكى ئاساسىي قارىشى ۋە ئاساسىي سىياسىتى شەرھىلەندى، شۇڭا ئۇ دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى دىن خىزمىتى توغرىسىدىكى مۇھىم يېتەكچى خاراكتېرلىك ھۆججەت ھېسابلىنىدۇ.

1982 - يىلى 4 - ئاينىڭ 30 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئاچقان بىرلىكسەپ خىزمىتى يىغىنىدا بۇ ھۆججەت بېسىپ تارقىتىلدى ھەمدە خۇياۋباڭ، ئۈلەنفۇ، ليۇلەنتاۋ قاتارلىق رەھبىرىي يولداشلارنىڭ مۇشۇ ھۆججەت توغرىسىدىكى مۇھىم سۆزلىرى يەتكۈزۈلدى. بۇ قېتىمقى يىغىندا يولداش ۋاڭ ئېنماۋ، يولداش تۆمۈر داۋامەتلەرمۇ سۆز قىلىپ، شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، بۇ ھۆججەتنى ئەستايىدىل ئۆگىنىش، ئىزچىللاشتۇرۇش، ئىجرا قىلىشنى پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، دىن ساھەسىدىكى ناھەق، يالغان، خاتا دېلو-لارنى ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدىگەن ھالدا قايتا تەكشۈرۈپ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، خەلق ئاممىسىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى ھوقۇقىنى قوغداشنى تەكىتلىدى. يىغىندىن كېيىن مەركىزىي كومىتېتنىڭ 1982 - يىلى 19 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنىڭ روھىنى ئۆگىنىش، ئىزچىللاشتۇرۇش ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان دىن سىياسىتى ھەققىدىكى قايتا تەربىيە پۈتۈن شىنجاڭ

دائىرىسىدە يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا قانات يايدۇرۇلۇپ، پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار، بولۇپمۇ ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلارنىڭ دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى دىن مەسىلىسىگە بولغان ئاساسىي قارىشى ۋە ئاساسىي سىياسىتىگە بولغان تونۇشى تەدرىجىي ھالدا مەركىزىي كومىتېتنىڭ مۇشۇ مۇھىم ھۆججىتى ئاساسىدا بىرلىككە كەلتۈرۈلدى ھەمدە دىن سىياسىتىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈشى ئۈنۈملۈك ئىلگىرى سۈرۈلدى. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى، ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن ناھەق، يالغان، خاتا دېلولار ئالاقىدار تارماقلارغا چېتىلىدۇ. خان، توسالغۇ زور بولغانلىقى ياكى دېلولار مۇرەككەپ بولۇپ، چوڭقۇر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىش زۆرۈر بولغانلىقى ئۈچۈن، خېلى ئۇزاققىچە ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىگەن ئىدى. مەركىزىي كومىتېتنىڭ 1982 - يىلى 19 - نومۇرلۇق ھۆججىتىنى ۋە مەركىزىي كومىتېت، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم رەھبەرلىرىنىڭ سۆزلىرىنى ئۆگىنىپ ئىدىيىۋى تونۇش ئۆستۈرۈلگەچكە، مەسىلىلەر ئاسانلا ھەل قىلىندى. مەسىلەن: 1959 - يىلى يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى تۇرۇش ئىستىل تۈزۈتىشىدە پەيدا بولغان ئۆي-خۇر، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇللاردىن دىن ساھەسىدىكى خېلى كۆپ كىشىگە چېتىلىدىغان، تەسىرى بىرقەدەر چوڭ، دىن ساھەسىدىكىلەر ئومۇميۈزلۈك كۆڭۈل بۆلۈۋاتقان تۆت دېلونىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تېگىشلىك بولغانلىرى ئەستايىدىل قايتا تەكشۈرۈش ئارقىلىق، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەش روھى بويىچە تولۇق ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. 1984 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 1500 دىن كۆپ ئادەمگە چېتىلىدىغان دىن ساھەسىدىكى ناھەق، يالغان، خاتا دېلونىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسى قايتا تەكشۈرۈپ ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى. سىياسەت بويىچە، بۇ كىشىلەرنىڭ ئەسلىدىكى

دېنىي ۋەزىپىسى ئەسلىگە كەلتۈرۈلدى، ئەسلىدە ناھىيە (شە-
ھەر) لىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسىدىن يۇقىرى
ۋەزىپە ئۆتكەنلەرنىڭ تۇتۇپ قېلىنغان تۇرمۇش پۇلى تولۇقلاپ
بېرىلدى ھەمدە سىياسىي جەھەتتە داۋاملىق مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇ-
رۇلدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، گوۋۇيۈەن، ئاپتونوم رايون-
لۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ مۇناسىۋەتلىك ھۆججىتىدىكى بەلگىلىمە
بويىچە، مەسچىت، ئىبادەتخانىلارنىڭ ئۆزگەرتىلگەن، ئىگىلىۋې-
لىنغان ۋە چېقىۋېتىلگەن ئۆي مۈلۈكلىرى شۇنىڭدەك ئىگىلىۋې-
لىنغان مال - مۈلۈكلىرى ئېتىبار بىلەن ئەستايىدىل ئېنىقلاپ
قايتۇرۇپ بېرىلدى، بۇنىڭ ئۈنۈمى كۆرۈنەرلىك بولۇپ، دىن
ساھەسىدىكىلەرمۇ بىرقەدەر رازى بولدى. مەسىلەن: تەخمىنەن
بىر يىل ئىچىدە، بۇ جەھەتتىكى خىزمەت مىقدارى نىسبەتەن زور
بولغان ئۈرۈمچى شەھىرىدە مەسچىتلەرنىڭ 1959 - يىلى ئۆز-
گەرتىۋېتىلگەن 1437 ئېغىز ئۆيى، «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى»
دا ئىگىلىۋېلىنغان، چېقىۋېتىلگەن 222 ئېغىز ئۆيى شۇنىڭدەك
كاتولىك دىنى، خىرىستىيان دىنى، بۇددا دىنى ساھەسىنىڭ 108
ئېغىز ئۆيىدىن ئىگىلىۋېلىنغانلىرى ئەستايىدىل تەكشۈرۈپ ئې-
نىقلاش ئاساسىدا ۋاقىتتا قايتۇرۇپ بېرىلدى ياكى تولۇقلىما
بېرىلدى. ئۈرۈمچى ھەربىي رايونى ئارقا سەپ بۆلۈمى ئىگىلىۋې-
لىنغان خېجىڭ ناھىيىسىدىكى خۇاڭمىياۋ ئىبادەتخانىسىغا بېرىد-
لىدىغان 260 مىڭ يۈەن تولۇقلىمىنى ناھايىتى تېزلا بەردى.
قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى «مەدەنىيەت زور ئىنقىلا-
بى» دا ئېلىپ كېتىلگەن لاما ئىبادەتخانىسىنىڭ ئالتۇن، كۈمۈش
ۋە باشقا نەرسىلىرىنىڭ باھاغا سۇندۇرۇلغان پۇلىنى لاما ئىبادەت-
خانىسىنى رېمونت قىلىشقا ئىشلىتىشكە تولۇق قايتۇردى. دىن
ساھەسىدىكىلەر ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما خۇشال بولۇپ:

«پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى ئەس-
لىگە كەلتۈرۈلدى» دېيىشىپ، چوقۇم كومپارتىيىنىڭ سۆزىنى
ئاڭلاپ، سوتسىيالىزم يولىدا مېڭىپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋىد-
لاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يېڭى تۆھپە قوشىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈش-
تى.

(2) پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى
سىياسىتى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇلدى ۋە ئىجرا
قىلىندى. ئاساسلىق ئىپادىسى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبا-
رەت:

1. دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇل-
دى. بۇ، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىز-
چىللاشتۇرۇپ، دىنىي پائالىيەتلەرنى نورماللاشتۇرۇشنىڭ مۇھىم
ماددىي شەرتى. دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى تەسىس قىلىشتا
دىنغا ۋە ئۆز جايىنىڭ ئەھۋالىغا قاراپ ئىش كۆرۈش، ئاممىنىڭ
ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇشىغا قۇلايلىق يارىتىپ بېرىش پىرىنسىپىد-
دا چىڭ تۇرۇپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ۋە دىنىي زاتلار
بىلەن كېڭىشىش ھەمدە ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ھۆكۈمەت-
نىڭ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تارماقلىرى تەستىقلاش ئارقىد-
لىق، زۆرۈر بولغان مەسچىت، ئىبادەتخانا، چېركاۋ ۋە بەلگىلەند-
ىگەن دىنىي پائالىيەت نۇقتىلىرى تەدرىجىي ھالدا ئەسلىگە كەلتۈ-
رۈلدى ياكى يېڭىدىن سېلىپ بېرىلدى. ئاپتونوم رايونلۇق مىل-
لىيەتلەر كومىتېتى (دىن ئىشلىرى ئىدارىسى) نىڭ مۇناسىۋەتلىك
باشقارمىسى تەمىنلىگەن ستاتىستىكىغا قارىغاندا، 2003 - يىل-
نىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتتا، ئاپتونوم رايون بويىچە مەسچىت
24017، بۇتخانا (لاما ئىبادەتخانىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)
53، خىرىستىيان دىنى ئىبادەتخانىسى 27، پائالىيەت نۇقتىسى

119، كاتولىك دىنى ئىبادەتخانىسى 12، پائالىيەت نۇقتىسى 4، پراۋۇسلاۋىيە دىنى ئىبادەتخانىسى 2، ساڭرام 2 گە يېتىدىكەن، بۇ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىدىن ئىبارەت نۇرغۇن دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ئېھتىياجىنى قاندۇرالايدىكەن.

2. ۋەزىپىدىكى دىنىي تەلىم - تەربىيە خادىملىرى ئىتتىپاقى-لاشتۇرۇلدى ۋە تەربىيەلەندى. بۇ، پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتىدىن ئىبارەت مۇھىم مەزمۇنى، شۇنداقلا دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىنى سىياسىي ئىزچىللاشتۇرۇش، ئىجرا قىلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. 2003 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتقا قارىغاندا، ئاپتونوم رايون بويىچە ئىمامدىن يۇقىرى دەرىجىلىك دىنىي ۋەزىپىدىكى خادىم 27 مىڭ 320، لاما دىنىدا گېگەن، بۇددا دىنى ئۆلىماسىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەزىپىدىكى خادىم 299، خىرىستىيان دىنى مىسسىئونىرى 6، تەربىيىچىسى 3، شەيخ ھەزرەت 14، دىن ئىشلىرىغا مەسئۇل خادىم 126، كاتولىك دىنى پوپى 1، دىن ئىشلىرىغا مەسئۇل خادىم 11، پراۋۇسلاۋىيە دىنى مەسئۇل خادىمى 2، تەرىقەت دىنى مەسئۇل خادىمى 2 ئىكەن. ئۇزاقتىن بۇيان، سىياسىي مەكتەپ، ئۆگىنىش كۇرسى، سۆھبەت يىغىنىلىرىنى ئېچىش، ئېكىسكۇرسىيە تەشكىللەش قاتارلىق شەكىللەر ئارقىلىق، بۇ دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرگە بولغان سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيە ۋە دىنىي بىلىم تەربىيىسى كۈچەيتىلدى. مۇتەئەسسىپ كۆپ ساندىكى دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەر ۋەتەننى، دىننى سۆيۈپ، ئىجابىي رولىنى جارى قىلدۇردى.

3. ياش بىر ئەۋلاد دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەر پىلانلىق تۈردە يېتىشتۈرۈلدى. بۇ شىنجاڭدىكى دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ كەلگۈسىدىكى ئەھۋالىنى بەلگىلەش ئەھمىيىتىگە ئىگە. ئاپتونوم

رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ قوشۇلۇشى بىلەن گوۋۇيۈەنگە يوللاپ تەستىقلىتىش ئارقىلىق، 1987 - يىلى ئۈرۈمچىدە بەش يىل ئوقۇش تۈزۈمىدىكى شىنجاڭ ئىسلام دىنى ئىنىستىتۇتى قۇرۇلدى، بۇ ئىنىستىتۇتنىڭ ۋەزىپىسى ۋەتەننى قىزغىن سۆيىدىغان، كومپارتىيە رەھبەرلىكىنى ۋە سوتسىيالىستىك تۈزۈمنى ھىمايە قىلىدىغان، شۇنىڭدەك بىرقەدەر مول دىنىي بىلىمگە ئىگە ياش دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى يېتىشتۈرۈپ چىقىشتىن ئىبارەت بولدى. 2004 - يىلىنىڭ ئاخىرىدىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، بۇ ئىنىستىتۇتتا ئوقۇۋاتقان ئوقۇغۇچى 130 نەچچىگە، ئالدىنقى قارىغاندا، رارلاردا ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەر 330 نەچچىگە يەتكەن بولۇپ، ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەرنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسى جايلاردىكى مەسئۇل خادىم ۋەزىپىگە ئۆتۈپ، تايانچلىق رول ئوينىغان. 2003 - يىلى 3 - ئايدىكى مەلۇماتتىن قارىغاندا، قىسمەن نۇقتىلىق ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەر مەسئۇل بولۇپ ئاچقان ئوتتۇرا، تۆۋەن دەرىجىلىك دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى يېتىشتۈرۈش مەكتەپى (سەنىپ) لىرىدىكى ئوقۇغۇچى 325 كە، ئالدىنقى قارارلاردا ئوقۇش پۈتتۈرگەنلەر 1668 گە يەتكەن. بۇنىڭ ئىچىدىكى 1267 كىشى دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلىككە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. ئاپتونوم رايون بويىچە 580 نەپەر ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات يېتەكلىگەن تالىپ 1700 گە يەتكەن. ئاپتونوم رايونلۇق بۇددا دىنى جەمئىيىتى 30 نەپەر مەنەجىنى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ۋە شىزاڭ ئاپتونوم رايونىدىكى بۇددىزم ئىنىستىتۇتى ياكى داڭلىق ئىبادەتخانىلارغا بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتكەن. خىرىستىئان دىنى، كاتولىك دىنى ساھەلىرىمۇ ئىمتىھان ئېلىش ئارقىلىق ئوقۇغۇچىلارنى تاللاپ بېيجىڭ دىنىي ئىنىستىتۇتغا ئوقۇشقا ئەۋەتكەن. 4. زۆرۈر بولغان ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلار قۇرۇلۇپ،

ئىجابىي رولى تولۇق جارى قىلدۇرۇلدى. بۇ، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، دىنىي پائال-لىيەتلەرنى نورماللاشتۇرۇشنىڭ تەشكىلىي كاپالىتى. «مەدەند-يەت زور ئىنقىلابى» دىن ئىلگىرى شىنجاڭدا دىنىي تەشكىلات — ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنى جەمئىيىتىلا بار بولۇپ، 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ باشلىرى بۇ تەشكىلات ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈپ، پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇشقا باشلىغان. ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ناھايىتى كۆپ بولغانلىقتىن، ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى تېخىمۇ ياخشى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، تەربىيە-يىلەشكە، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا قارىتىلغان خىزمەت-لەرنى قانات يايدۇرۇشقا قولايلىق بولۇشى ئۈچۈن، 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ 13 ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر ۋە 65 ناھىيە (شەھەر) دە ئىسلام دىنى جەمئىيەتلىرى قۇرۇلدى. ئاپتونوم رايونلۇق بۇددا دىنى جەمئىيىتى 1982 - يىلى 12 - ئايدا قۇرۇلغاندىن كېيىن، بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، بۆرتالا موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستى، ئۈرۈمچى شەھىرى، قۇبۇقسار موڭغۇل ئاپتونوم ناھىيىسى، خېجىڭ ناھىيىلىرىدىمۇ بۇددا دىنى جەمئىيىتى قۇرۇلدى. ئۈرۈمچى شەھىرى بىلەن سىچۈەن ناھىيىسىدىمۇ خىرىستىيان دىنى «ئۈچ ئۆز» ۋەتەنپەرۋەرلىك تەشكىلاتى قۇرۇلدى. ھەر دەرىجىلىك پارتىكوم، ھۆكۈمەت ۋە ئالاقىدار تارماقلار ھەر دەرىجىلىك ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ ئۆز نىزامنامىسى بويىچە دىن ئىشلىرى پائالىيەتلىرىنى ئۆز ئالدىغا قانات يايدۇرۇشنى ئاكتىپ قوللىدى ۋە ئۇلارغا ياردەم قىلدى. ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلار مۇستەقىل ھالدا ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆز ئىشىنى ئۆزى قىلىش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، چەت ئەل كۈچلىرىنىڭ تىز-

گىنلىشى ۋە ئارىلىشىشىدىن مۇستەسنا ھالدا پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە تەربىيەلەپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشى ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا خىزمەت قىلدۇرۇشقا ھەمكارلىشىش جەھەتتە نۇرغۇن خىزمەت ئىشلەپ مۇھىم رول ئوينىدى.

5. زۆرۈر بولغان دىنىي كىتاب ۋە لازىمەتلىكلەر بىلەن تەمىنلەشكە ئەھمىيەت بېرىلدى. دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئەمەلىيلەشتۈرۈپ، دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى دىنىي بىلىم جەھەتتە تەربىيەلەشكە قولايلىق يارىتىش، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ دىنىي بىلىم ئۆگىنىش تەلپىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، ئاپتونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى تارماقلىرى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلارغا پائال ھەمكارلىشىپ، تۈرلۈك يوللار بىلەن «قۇرئان»، «ھەدىس» نىڭ ئەرەبچە نۇسخىسى ۋە خەنزۇچە نۇسخىسىدىن 800 نەچچە مىڭ پارچىنى تەمىنلىدى. «قۇرئان» نىڭ ئۇيغۇرچە ۋە قازاقچە تەرجىمە نۇسخىلىرى، «سەھەۋل بۇخارى جەۋھەرلىرى» نىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمە نۇسخىسى 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرى كەينى - كەينىدىن نەشر قىلدۇرۇلۇپ، شىنجاڭدا 100 نەچچە مىڭ پارچە تارقىتىلدى. ئېھتىياجغا ئاساسەن، لاما دىنى ساھەسىگە 7000 پارچىدىن كۆپ بۇددا دىنى نومى، 40 نەچچە ساكيامونى ھەيكىلى، 77 بۇددا دىنى ئەسۋابى، 1000 دىن كۆپرەك سىچۈەن كىمخابىلىق بۇت تەمىنلەپ بېرىلدى. خىرىستىيان دىنى، كاتولىك دىنى قاتارلىق دىنىي ساھەلەرمۇ مۇئەييەن يول بىلەن زۆرۈر بولغان دىنىي كىتاب - ژۇرناللارغا ئىگە قىلىندى.

6. دىنىي جەھەتتىكى خەلقئارا ۋەستانە بېرىش - كېلىش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، شىنجاڭ دىنىي جەھەتتىكى تاشقى مۇناسىۋەتتە ھەم دىنىي جەھەتتىكى خەلقئارا دوستانە بېرىش - كېلىشنى پائال قانات يايدۇرۇش، ھەم چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىشىنى قەتئىي توسۇش فاڭجېنىدا چىڭ تۇردى. شىنجاڭ مۇسۇلمانلار بىرقەدەر توپلاشقان رايون، كۆپ يىلدىن بېرى ئىسلام دىندىن پايدىلىنىپ، نۇرغۇن ئەرەپ ئەللىرى بىلەن مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ۋە ئىقتىساد - سودا ھەمكارلىقى قاتارلىق جەھەتلەردە خېلى زور تەرەققىيات بارلىققا كەلدى. دۇنيادىكى ئىسلام ئەللىرى ئۆمەكلىرى، مۇخبىرلىرى، ۋەكىللىرى ۋە دىپلوماتىيە ئەمەلدارلىرى كۆپ قېتىم شىنجاڭغا كېلىپ ئېكىسكۇرسىيە - زىيارەتتە بولدى ياكى دىن، مەدەنىيەت، شۇنىڭدەك ئىقتىساد - سودا ھەمكارلىقى جەھەتتىكى ئالاقىدار ئىشلار ئۈستىدە سۆزلەشتى. ياپونىيە بۇددا دىنى ساھەسى زىيارەت ئۆمىكى، سەييارە تاۋاپ قىلىش ئۆمىكى، كۆزدىن كەچۈرۈش ئۆمىكى ۋە كانادا بۇددا دىنى جەمئىيىتىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى چىڭ شەن ئۇستاز قاتارلىقلار شىنجاڭدا كۆزدىن كەچۈرۈش ۋە زىيارەتتە بولدى. شىنجاڭدىكى ئۇقۇمۇشلۇق دىنىي زاتلار ۋە دىنىي ئالىملارمۇ تەكلىپكە بىنائەن كۆپ قېتىم چەت ئەلدە زىيارەتتە بولدى ياكى دىنىي ئىلمىي مۇاكىمە يىغىنلىرىغا ئىشتىراك قىلدى. مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، 1985 - يىلدىن 2004 - يىلىغىچە جۇڭگو ئىسلام دىنىي جەمئىيىتىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى، شىنجاڭ ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ ئۆمەك تەشكىللىشى بىلەن مەككىگە ھەجگە بارغان مۇسۇلمان جەمئىيىتى 14 مىڭ 136 كىشىگە يەتكەن. دىن جەھەتتىكى

تاشقى ئالاقە ئىشلىرى ئارقىلىق، دۆلىتىمىزنىڭ مىللەتلەر باراۋەر، ئىتتىپاق بولۇش سىياسىتى، دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىكى غايەت زور نەتىجىلەر ۋە شىنجاڭدىكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەر تەشۋىق قىلىنىپ، جۇڭگو خەلقى بىلەن دۇنيادىكى ھەرقايسى ئەللەر خەلقلىرىنىڭ ئۆزئارا چۈشىنىشى ۋە دوستلۇقى كۈچەيتىلدى.

(3) دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش - قانۇن بويىچە دۆلەتنى ئىدارە قىلىش، قانۇن بويىچە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشنىڭ مۇقەررەر تەلپى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداشنىڭ ئېھتىياجى، ئاساسىي قانۇن، قانۇن - تۈزۈم ۋە سىياسەتلەرنىڭ دىن ساھەسىدە توغرا ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ۋە ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ ئېھتىياجى، شۇنداقلا ئۇنىڭدا دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى تېخىمۇ ئوبدان ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىش مەقسەت قىلىنغان.

دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشتىكى مەقسەت - «قانۇنلۇقنى قوغداش، قانۇنسىزنى چەكلەش، سىڭىپ كىرىشكە تاقابىل تۇرۇش، جىنايەتچىلەرگە زەربە بېرىش»، يەنى، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىگە ھەقىقىي كاپالەتلىك قىلىپ، نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنى قوغداش، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ قانۇنلۇق ھوقۇق - مەنپەئەتىنى قوغداپ، دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان بارلىق قانۇنسىز ھەرىكەتلەرنى چەكلەش، چېگرا سىرتىدىكى كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بارىدىغان سىڭىپ كىرىش ھەرىكەتلىرىنى توسۇپ، دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بېرىلغان جىنايى ھەرىكەتلەرگە زەربە بېرىش. دۆلىتىمىز -

دە ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن دىنىي ئىشلارنى ئايرىۋېتىش پىرىن-
سىپى يولغا قويۇلدى، ھەرقانداق دىننىڭ ئاساسىي قانۇن ۋە
قانۇن - تۈزۈمىدىن ھالقىغان ئىمتىيازى بولمايدۇ، ھەرقانداق
دىننىڭ مەمۇرىي ئىشلار، ئەدلىيە ئىشلىرى، مائارىپ، پىلانلىق
تۇغۇت قاتارلىق دۆلەت فۇنكسىيىسىنىڭ يولغا قويۇلۇشىغا ئارىلىق
شېشىغا يول قويۇلمايدۇ، دىندىن پايدىلىنىپ پارتىيە رەھبەرلى-
كىگە، سوتسىيالىزم تۈزۈمىگە قارشى چىقىشىغا، دۆلەتنىڭ بىر-
لىكى، دۆلىتىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى بۇزۇشىغا
مۇتلەق يول قويۇلمايدۇ، بىكار قىلىنغان دىنىي فېئودال ئىمتى-
يازىنى ۋە ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىش، ئېزىش تۈزۈمىنى ئەسلىگە
كەلتۈرۈشكە مۇتلەق يول قويۇلمايدۇ. دىن ئىشلىرىنى قانۇن
بويىچە باشقۇرۇش ئۈچۈن، شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش
قىلىپ، ئاساسلىقى تۆۋەندىكى ئىككى ھالقا چىڭ تۇتۇلدى:

1. دىنىي قانۇن - قائىدىلەرنى تۈزۈپ، دىن ئىشلىرىنى
باشقۇرۇشنى تايىنىدىغان قانۇنغا ئىگە قىلىش. شىنجاڭدا دىن
ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇش 1985 - يىلدىن كېيىن،
پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇش،
ئەمەلىيلەشتۈرۈشتە دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش تە-
خىرىسىز، زۆرۈر بولغان ئاساستا ئوتتۇرىغا قويۇلدى. 1986 -
يىل 12 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى
بەنگۇڭتىڭى ئاپتونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ «خە-
رىستىيان دىنى پائالىيەتلىرىنى نورماللاشتۇرۇش توغرىسىدا بىر-
نەچچە پىكىر» ى ۋە «ئىسلام دىنى جەھەتتىكى بىرقانچە كونكرېت
مەسىلە توغرىسىدىكى پىكىر» ى (ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم
رەھبەرلىرى ئىلگىرى كۆرۈپ قوشۇلغان) نى تەستىقلاپ تارقا-
تى. گوۋۇيۈەن دىن ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ رەھبەرلىرى بۇ

ئىككى ھۆججەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بەردى، مەن ئاپتونوم را-
يونلۇق دىن ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ مەسئۇلى بولۇش سۈپىتىم
بىلەن، ئۇقتۇرۇشقا ئاساسەن، گوۋۇيۈەن دىن ئىشلىرى ئىدارى-
سى چاقىرىغان 8 ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايون دىن ئىشلىرى
ئىدارىلىرى باشلىقلىرى سۆھبەت يىغىنىغا قاتناشتىم، يىغىندا،
دىنىي قانۇن - قائىدىلەرنى قانداق تۈزۈپ چىقىش مەسلىسى
مۇھاكىمە قىلىندى ھەمدە دۆلەتنىڭ دىن قانۇنى ئوتتۇرىغا چى-
قىشتىن ئىلگىرى ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايونلار ئۆز ئەمەلى-
يىتىنى چىقىش قىلىپ، ئايرىم يولغا قويۇلدىغان دىنىي قانۇن
- نىزاملارنى تۈزۈپ چىقسا بولىدىغانلىقى بېكىتىلدى. شۇنىڭدىن
كېيىن، ئاپتونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى ئىدارىسى تەكشۈرۈپ
تەتقىق قىلىش ئارقىلىق «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ
دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق قائىدىسى»
(پىكىر ئېلىش نۇسخىسى) نى تەييارلىدى، 1987 - يىلى ئاپتو-
نوم رايونلۇق پارتكوم ئاچقان بىرلىكسەپ - مىللەتلەر خىزمىتى
يىغىنىدا، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلىك پارتكوم رەھبەرلىرىد-
ىن بۇ «قائىدە» گە پىكىر ئېلىندى، شۇ چاغدا تەكلىپ بىلەن
يىغىنغا قاتناشقان مەركىزىي كومىتېت بىرلىكسەپ بۆلۈمى 2 -
ئىدارىسىنىڭ باشلىقى يولداش جاڭ شېڭزو يەنە بىز بىلەن بىر-
لىكتە بۇ پىكىر ئېلىش نۇسخىسىنى ماددىمۇ - ماددا مۇھاكىمە
قىلىپ تۈزىتىپ، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومغا يوللىدى، ئاپتو-
نوم رايونلۇق پارتكوم تەكشۈرۈپ قوشۇلغاندىن كېيىن، 1988
- يىل 5 - ئاينىڭ 12 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمى-
تىنىڭ 11 - قېتىملىق دائىمىي ئىشلار يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلى-
نىپ ماقۇللىنىپ، 11 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ئېلان قىلىپ يولغا
قويۇلدى. دېمەك، بۇ شىنجاڭنىڭ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشتى-

كى تۇنجى قانۇن - نىزام خاراكتېرلىك ھۆججىتى بولدى. دىنىي قانۇن - تۈزۈملەرنى مۇكەممەللەشتۈرۈش خىزمىتى داۋاملىق ئىشلىنىپ، 1990 - يىل 7 - ئايدا كەلگەندە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم كېڭەيتىلگەن يىغىنىدا مۇزاكىرە قىلىش ۋە شۇ يىلى 8 - ئاينىڭ 23 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ 96 - قېتىملىق دائىمىي ئىشلار يىغىنىدا قاراپ چىقىپ ماقۇللاش ئارقىلىق، «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي پائالىيەت-لەرنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» ۋە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى باشقۇرۇش ۋاقىتلىق بەلگىلىمىسى» 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلدى. شۇنىڭدىن كېيىن، 1994 - يىل 1 - ئاينىڭ 31 - كۈنى گوۋۇيۈەن «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ چېگرىسى ئىچىدە چەت ئەللىكلەرنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى» ۋە «دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرۇش نىزامى» نى ئېلان قىلدى. 1994 - يىل 7 - ئاينىڭ 16 - كۈنى ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇش نىزامى» نى ماقۇللىغاندىن كېيىن، شۇ يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلدى. بولۇپمۇ گوۋۇيۈەن ئېلان قىلغان «دىن ئىشلىرى نىزامى» 2005 - يىل 3 - ئاينىڭ 1 - كۈنىدىن باشلاپ يولغا قويۇلۇشى ئارقىسىدا، شىنجاڭدا دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنىڭ قانۇن - قائىدە ئاساسى يەنىمۇ مۇكەممەللىشىشكە باشلىدى. يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان نىزام - بەلگىلىمە ۋە ئاساسىي قانۇن، ئالاقىدار قانۇن - تۈزۈملەر - دىكى دىنغا مۇناسىۋەتلىك ماددىلار - شىنجاڭدا دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنىڭ قانۇنىي ئاساسى بولۇپ، دىن ئىشلىرى -

رىدا تايىنىدىغان قانۇن بولۇش مەسلىسى ئاساسەن ھەل قىلىندى. بۇ نىزام، بەلگىلىمىلەرنىڭ تۈزۈلۈشى ئەمەلىيەتتە ئىلگىرىكى دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇش تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى بولۇپ، ھەممىسىدە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، سوتسىيالىستىك زامانۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى راۋاجلاندۇرۇش ئومۇمىيلىقى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇپ مەنپەئىتىنى قوغداش چىقىش قىلىنغان بولۇپ، «ئۈچ-كە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنىڭ تەلپىگە ئۇيغۇن بولغانلىقى ئۈچۈن، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ۋە ۋەتەنپەرۋەر زاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ ھىمايىسىگە ۋە قوللىشىغا ئېرىشتى. ئۇزاقتىن بۇيان، بۇ نىزام ۋە بەلگىلىمىلەر يولغا قويۇلۇش داۋامىدا ئىجابىي رول ئوينىدى ۋە ياخشى ئۈنۈم بەردى.

2. دىن ساھەسىدىكىلەرنىڭ قانۇن بويىچە دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ئاڭلىقلىقى تولۇق قوزغىتىلدى. ئەمەلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، يۇقىرىدا ئېيتىلغان دىن ئىشلىرى نىزامى ۋە بەلگىلىمىلىرىنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ۋە ئىجرا قىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىش ئۈچۈن، ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتلەرنىڭ ئالا-قىدار تارماقلىرى، پارتىيە ئەزالىرى ۋە كادىرلار قانۇن بويىچە مەمۇرىيەت يۈرگۈزۈش، دىنىي قانۇن - قائىدىلەرنى نەمۇنىلىك بىلەن ئىجرا قىلىش ئالدىنقى شەرتى ئاستىدا، قانداق قىلىپ دىن ساھەسىدىكىلەرنىڭ قانۇن بويىچە دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئاڭلىقلىقىنى ئۆستۈرۈش، دىن ئىشلىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنىڭ ئاچقۇچى بولۇپ قالدى. دىن ساھەسىدىكىلەرنىڭ قانۇن بويىچە دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىش ئاڭلىقلىقىنى تولۇق قوزغاش ئۈچۈن، ئاساسلىقى تۆۋەندىكى تەدبىرلەر قوللىندى.

نىلدى:

(1) دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەر ۋە دىنىي پائالىيەت سو-
رۇنى مەسئۇللىرىغا ئەستايىدىل ھالدا قانۇن - تۈزۈم تەربىيىسى
ئېلىپ بېرىلدى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتلەر بۇ
خىزمەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان
ئامما توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان جايلاردا قانۇن - تۈزۈم تەربىيى-
سى ئېلىپ بېرىشتىكى بىر مۇھىم ھالقا، دەپ قارىدى. بىرلىك-
سەپ، مىللەتلەر، دىن خىزمىتى، سىياسىي كېڭەش، قانۇن
ساۋاتلىرىنى ئومۇملاشتۇرۇش ئىشخانىسى قاتارلىق ئالاقىدار تار-
ماقلار زىچ ماسلىشىپ، ئاساسلىقى ئۆگىنىش كۇرسى ئېچىش
شەكلىنى قوللىنىپ، دىن ساھەسىدىكى زاتلار مۇددەت ۋە تۈركۈم
بويىچە ئاساسىي قانۇن، مىللىي تېررىتورىيىلىك ئاپتونومىيە
قانۇنى، جىنايىتىلەر قانۇنى، مەجبۇرىي مائارىپ قانۇنى، نى-
كاھ قانۇنى، ۋارىسلىق قانۇنى، ئامانلىق باشقۇرۇش بويىچە جازا-
لاش نىزامىنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇلدى، ئۆگىنىش داۋامىدا
يۇقىرىدا ئېيتىلغان دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا دائىر نىزام،
بەلگىلىمىلەر نۇقتىلىق ئۆگىنىلىپ، ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ
مۇزاكىرە قىلىپ، تونۇشنى ئۆستۈرۈش ئاساسىدا، ئاڭلىق ھالدا
سېلىشتۇرۇپ تەكشۈرۈشنىڭ ئۈنۈمى ناھايىتى ياخشى بولدى.
بەزىلەر چوڭقۇر تەسىراتقا ئىگە بولۇپ مۇنداق دېيىشتى: «قانۇن
- تۈزۈم دۆلەتنى قانۇن بويىچە ئىدارە قىلىشتىكى ئەڭگۈشتەر.
قانۇن - تۈزۈم بولمىسا، جەمئىيەت خۇددى رېلىستىن چىقىپ
كەتكەن پويىزدەك بولۇپ قالىدۇ، ئادەمۇ قانۇن - تۈزۈمنىڭ
چەكلىمىسىگە ئۇچرىمىسا، تۈيۈك يولغا كىرىپ قالىدۇ». ئۇلار
مۇنۇلارنى بىلدۈرۈشتى: دىنىي كىتابلارنى دۆلەت قانۇنى بىلەن
تەڭ ئورۇنغا قويۇشقا بولمايدۇ، بۇ ئىككىسى زىت كېلىپ قالغان.

دا، شەرتسىز ھالدا قانۇنغا بويسۇنۇشى كېرەك؛ دىنىي قانۇن -
قائىدە بولغاندىلا، دىن ساھەسى قالايمىقانچىلىقتىن ساقلىنىدۇ،
بۇ، دۆلەت، جەمئىيەت، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغىمۇ
پايدىلىق. قىسقىسى، ئۆگىنىش ئارقىلىق دىن ساھەسىدىكىلەر-
نىڭ دىنىي پائالىيەتلەرنى ئاساسىي قانۇن، قانۇن - تۈزۈم ۋە
قانۇن - قائىدە ۋە سىياسەت ئىزىغا سېلىش ئاڭلىقلىقى زور
دەرىجىدە ئۆستى.

(2) قوش «بەشتە ياخشى» (بەشتە ياخشى دىنىي پائالىيەت
سورۇنى، بەشتە ياخشى دىنىي تەلىم - تەربىيىچى) لەرنى باھالاش
- تەقدىرلەش پائالىيىتى قانات يايدۇرۇلدى. بۇ دىنىي پائالىيەت
سورۇنلىرى، دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى ۋە تەننى سۆيۈپ،
قانۇنغا رىئايە قىلىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقى-
لىقىنى قوغداپ، پائال تۈردە ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشى ۋە
سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا كۆپرەك تۆھپە
قوشۇشقا ئىلھاملاندۇرىدىغان ئۈنۈملۈك ئۇسۇل. ئاپتونوم رايونى-
مىز نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، قوش «بەشتە ياخشى» لەرنى باھالاش
- تەقدىرلەش پائالىيىتى ئەڭ دەسلەپتە 1988 - يىلى غۇلجا
شەھىرىدە باشلىنىپ، كېيىن ئىلى، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىگە كې-
تتى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم قوشۇلۇش ئارقىلىق، ئاپ-
تونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى ئىدارىسى غۇلجا شەھىرىنىڭ بۇ
ئۇسۇلىنى ۋاقتىدا كېڭەيتتى، نەتىجىدە، بۇ پائالىيەت تەدرىجىي
ھالدا ئاپتونوم رايونىمىز دائىرىسىدە قانات يايدۇرۇلدى. قوش
«بەشتە ياخشى» بولۇشنىڭ ئۆلچىمى جايلاردا تامامەن بىردەك
بولسىمۇ، لېكىن ئاساسەن ئوخشاش بولدى. ئۈرۈمچى شەھىرىنى
ئېلىپ ئېيتساق، بەشتە ياخشى دىنىي پائالىيەت سورۇنىنىڭ
ئۆلچىمى مۇنداق بولدى: ① ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش،

مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشى ياخشى بولۇش؛ ② قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلىپ، سىياسەتنى ئىجرا قىلىشى ياخشى بولۇش؛ ③ قائىدە - تۈزۈمى مۇكەممەل، دېموكراتىك باشقۇرۇشى ياخشى بولۇش؛ ④ كۆچەت تىكىپ، گۈل - گىياھ ئۆستۈرۈپ، مۇھىتنى گۈزەللەشتۈرۈشى ياخشى بولۇش؛ ⑤ پايدىلىق ئىشلارنى قىلىپ ئۆزىنى بېقىشى ياخشى بولۇش. بەشتە ياخشى دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنىڭ ئۆلچىمى مۇنداق بولغان:

① پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىگە بويسۇنۇپ، پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىپ، خىزمەتكە ماسلىشىشى ياخشى بولۇش؛ ② قانۇن - ئىنتىزام، سىياسەتلەرگە رىئايە قىلىپ، نىزام، بەلگىلىمىلەرنى ئىزچىللاشتۇرۇپ، باشلامچىلىق بىلەن ئىجرا قىلىشى ياخشى بولۇش؛ ③ دىنىي پائالىيەت سورۇنىنىڭ تىنچلىقىنى قوغداپ، تاشقى سىڭىپ كىرىشىنى چەكلەپ، ئۈلگە كۆرسىتىشى ياخشى بولۇش؛ ④ ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشقا ئاكتىپ قاتنىشىپ، جامائەت پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇپ، ئۆزىنى - ئۆزى بېقىش ئىشلىرىنى قوللىشى ياخشى بولۇش؛ ⑤ دىنغا ئېتىقاد قىلمايدىغان ئاممىغا ھۆرمەت قىلىپ، دىن ۋە مەزھەپلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى قوغداپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشى ياخشى بولۇش. جايلاردا ئومۇميۈزلۈك قوش «بەشتە ياخشى» لارنى باھالاش - تەقدىرلەش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرۇش ئاساسىدا، 1993 - يىلى 4 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى دىن ساھەسىدە قوش «بەشتە ياخشى» ئۆلچىمىگە يېتىش بويىچە باھالاشنى يولغا قويۇش چارىسىنى تۈزۈپ چىقتى. ئاپتونوم رايون 1993 - يىلى 10 - ئايدا تۇنجى قېتىملىق دىن ساھەسىدە قوش «بەشتە ياخشى» لارنى تەقدىرلەش يىغىنىنى ئېچىپ، 52 دىنىي پائالىيەت سورۇنى ۋە 82 نەپەر دىنىي تەلىم

- تەربىيىچىنى تەقدىرلىدى، 1998 - يىلى 2 - قېتىملىق قوش «بەشتە ياخشى» لارنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، 102 دىنىي پائالىيەت سورۇنى ۋە 182 دىنىي تەلىم تەربىيىچىنى تەقدىرلىدى. 2003 - يىلى 8 - ئايدا 3 - قېتىملىق قوش «بەشتە ياخشى» لارنى تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، 80 دىنىي پائالىيەت سورۇنى، 200 نەپەر تەلىم - تەربىيىچىنى تەقدىرلىدى. قوش «بەشتە ياخشى» لارنى باھالاش - تەقدىرلەش پائالىيىتى ئاپتونوم رايونىمىزدا ئومۇميۈزلۈك قانات يايدۇرۇلۇش ئارقىسىدا دىن ئىشلىرى نىزامى ۋە بەلگىلىمىلەرنىڭ ئىزچىللاشتۇرۇلۇشى ۋە يولغا قويۇلۇشى ئۈنۈملۈك ئىلگىرى سۈرۈلدى.

(3) دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنىڭ سىياسىي ئىدىيىۋى ئىپادىسى ۋە دىنىي بىلىمى ئومۇميۈزلۈك سىناپ كۆرۈلدى. چۈنكى، دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنىڭ سىياسىي ئىدىيىۋى ئەھۋالى ۋە دىنىي بىلىم سەۋىيىسىنىڭ قانداق بولۇشى ئۇلارنىڭ قانۇن بويىچە دىنىي پائالىيەت بىلەن شۇغۇللىنىشىدا ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينايدۇ. بۇ خىزمەت ئەڭ دەسلەپتە سانجى خۇيزۇ ئاپتونوم ئوبلاستىدا قانات يايدۇرۇلغان بولۇپ، 1987 - يىلى 11 - ئايدىن باشلاپ شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تەدرىجىي كېلىشى تەييارلىدى. ئەمەلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى سىناپ كۆرۈش - بىرىنچىدىن، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىنى چۈشىنىش؛ ئىككىنچىدىن، شەرتكە ئۇيغۇن بولغان دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش، ۋە تەنپەرۋەر دىنىي تەشەببۇتلار ئۇلارغا دىنىي تەلىم - تەربىيىلىگۈچىلىك گۇۋاھنامىسى تارقىتىپ بېرىش بولۇپ، بۇ كىشىلەر كۆپ ساننى تەشكىل قىلغان؛ ئۈچىنچىدىن، شەرتكە تولۇق توشمايدىغانلارنى تەربىيىلەش ئارقىلىق سەۋىيىسىنى ئۆستۈرۈشىگە قىزغىن ياردەم قىلىپ،

شەرتكە ئۇيغۇنلاشتۇرۇش؛ تۆتىنچىدىن، دىنىي تەلىم - تەربىيە -
چىلەر قوشۇنغا كۆز بوياپ كىرىۋالغان، دىنىي تەلىم - تەربىيە -
چى بولۇشقا مۇناسىپ بولمىغانلارنى قوشۇندىن تازىلىۋېتىش مەق-
سەت قىلىنغان، بۇنداق كىشىلەر ئىنتايىن ئاز بولسىمۇ، لېكىن
يەتكۈزىدىغان زىيىنى ئىنتايىن زور، تازىلىۋېتىش تامامەن زۆ-
رۇر. بۇ سىناشنىڭ ئېلىپ بېرىلىشى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان
ئاممىنىڭ ئىرادىسىگە ۋەكىللىك قىلدى ھەمدە ئۇ دىنىي پائالىيەت-
لەرنى نورماللاشتۇرۇش تەلىپىگە ئۇيغۇن بولۇپ، دىنىي تەلىم
- تەربىيىچىلەر ئومۇميۈزلۈك بىر قېتىم تەربىيىگە ئىگە قىلىن-
دى، بۇ پائالىيەت مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئىجتىمائىي مۇقىم-
لىقنى قوغداشقا پايدىلىق بولغاچقا، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما
ۋە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ ماختىشىغا ۋە قوللىشىغا ئېرىش-
تى. بۇ خىزمەت ھۆكۈمەتنىڭ دىن ئىشلىرى تارماقلىرىنىڭ
ۋەتەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلاتلارنىڭ ھەمكارلىشىشى ئارقىسىدا
مۇددەت، تۈركۈمگە بۆلۈپ ئېلىپ بېرىلدى. بۇنىڭدىن باشقا،
1990 - يىلدىن كېيىنكى بىرنەچچە يىلدا قەشقەر، خوتەن ۋىلا-
يەتلىرى ۋە قىزىلسۇ قىرغىز ئاپتونوم ئوبلاستىدىمۇ دىنىي تەلىم
- تەربىيىچىلەرنى ئۆگىنىشكە ئۇيۇشتۇرۇپ، تونۇشنى ئۆستۈ-
رۈش ئاساسىدا كەنت، يېزىنى بىرلىك قىلىپ يىلدا بىر قېتىم
دېموكراتىك باھالاش ئېلىپ بېرىلدى، بۇ پائالىيەتكە ئاساسلىقى
دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەر ھەمدە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما
قاتناشتى، ئالدى بىلەن شەخسلەر ئۆز ئەھۋالىنى خۇلاسىلىغاندىن
كېيىن باشقىلار پىكىر بېرىپ، نەتىجىسىنى تولۇق مۇئەييەنلەش-
تۈردى ھەمدە يېتەرسىزلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىپ، ئۆمىدلىرىد-
نى قويدى، دېمەك، ئىجابىي تەربىيە بېرىش، ياخشى مۇئامىلە
قىلىش، ئۆزئارا ئۆگىنىش ۋە تولۇقلاش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرغان.

لىقتىن، ئۈنۈمى ناھايىتى ياخشى بولدى. ئۆگىنىش باھالاش
ئارقىلىق، دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەر ھەق - ناھەقنى تېخىمۇ
ئېنىق ئايرىۋالدى ۋە دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ
بۇزغۇنچىلىق قىلىشىنىڭ ئېغىر خەۋپىنى ئېنىق تونۇۋالدى، دى-
نىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنىڭ ۋەتەننى سۆيۈپ قانۇنغا رىئايە
قىلىش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش
ئاڭلىقلىقى تېخىمۇ ئاشتى.

(4) دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى نۇقتىلىق ھالدا تەرتىپكە
سېلىندى. تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، دىنىي پائالىيەت سورۇد-
لىرىنى باشقۇرۇش تەشكىلاتلىرى دېموكراتىك سايلاپ چىقىلدى
ۋە ساقلانغان گەۋدىلىك مەسلىھەت ھەل قىلىندى. مەسلىھەت:
دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى تىزگىنلىۋالغان ئاز ساندىكى يامان
نىيەتلەر باشقۇرۇش تەشكىلاتىدىن تازىلىۋېتىلدى؛ ئىنتايىن ئاز
ساندىكى كىشىلەر دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىدا ئاتالمىش «بىر-
لەشمە مۇداپىئە» نى يولغا قويۇشقا قۇتراتقۇلۇق قىلىپ، دىنىي
فېئودال ئىمتىيازنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنۇشى قەتئىي
چەكلەندى. قىسقىسى، تەرتىپكە سېلىش ئارقىلىق، دىنىي پائا-
لىيەت سورۇنلىرىنى باشقۇرىدىغان بۇ تەشكىلاتلار يۆنىلىشنى توغ-
رىلىدى. قانۇن - ئىنتىزامغا رىئايە قىلىدىغان بولۇپ، دىنغا
ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا مۇلازىمەت قىلىش قارىشىنى ھەقىقىي
تۇرغۇزدى، دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى ھەقىقىي يوسۇندا ھۆ-
كۈمەت دىن ئىشلىرى تارمىقىنىڭ رەھبەرلىكىنى ۋە دىنغا ئېتىقاد
قىلىدىغان ئاممىنىڭ نازارىتىنى قوبۇل قىلىدىغان بولدى.

(4) دىن سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشقا
پائال يېتەكلەندى. بۇ، پارتىيىمىز سوتسىيالىزمنىڭ دەسلەپ-
كى باسقۇچىدىن ئىبارەت بۇ ئاساسىي دۆلەت ئەھۋالىنى چىقىش

قىلىپ، يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن بۇيانقى دىن خىزمىتىدىكى مۇۋەپپەقىيەت تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ چىقارغان ئىلمىي يە- كۈن، دۆلىتىمىز دىن ئىشلىرى تەرەققىياتىنىڭ توغرا يۆنىلىشى 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، بىز ئىشلىگەن خىزمەتلەر مەيلى پارتى- يىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى بولسۇن، ياكى قانۇن بويىچە دىنىي ئىشلارنى باشقۇرۇشنى كۈچەيتىش بول- سۇن، ھەممىسىدە دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلە- شىشقا پائال يېتەكلەش مەقسەت قىلىندى. ئۇزاقتىن بۇيان، شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتى چىقىش قىلىنىپ، دىننى سوتسىيالىس- تىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشقا پائال يېتەكلەش جەھەتتە، ئاساس- لىقى، نۆۋەندىكى ئىككى جەھەتتىكى خىزمەت تۇتۇلدى: بىرىن- چىدىن، پارتىيىمىز ۋە ھۆكۈمىتىمىز نۇقتىسىدىن ئېيتقاندا، پارتىيىنىڭ دىنغا قاراتقان سىياسەتلىرى توغرا ئىزچىللاشتۇرۇل- دى ۋە ئىجرا قىلىندى؛ ئىككىنچىدىن، دىن ساھەسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، دىنىي ئېتىقادنى ساقلاش بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۇلاردىن كومپارتىيە رەھبەرلىكى ۋە سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ھىمايە قى- لىش، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا ئاكتىپ قاتنىشىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش، دىن ئىشلىرى نىزامى ۋە بەلگىلىمىلەرنى ئىزچىللاشتۇ- رۇش، ئاساسىي قانۇندا بەلگىلەنگەن ھوقۇق - مەجبۇرىيەت دائى- رىسىدە دىنىي پائالىيەتلەرنى قانات يايدۇرۇش تەلەپ قىلىندى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن، دۆلىتىمىزدىكى دىنلار تەدرىجىي ھالدا ئۆز ئۆزىنى ئىسلاھ قىلدى. 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرى كاتولىك دىنى، خىرىستىيان دىنى جاھانگىرلىك- نىڭ كونتروللۇقى ۋە ئىدارە قىلىشىدىن قۇتۇلدى، ئىسلام دى- نى، بۇددا دىنى، تەرىقەت دىنى فېئودال ئىمىتىيازنى ۋە ئېكسپىد-

لاتانتسىيە قىلىش، ئېزىش تۈزۈمىنى بىكار قىلدى، مەملىكەتلىك ھەرقايسى دىن تەشكىلاتلىرى بايانات ئېلان قىلىپ، جۇڭگو كوم- پارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىنى ۋە سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ھىمايە قىلدى. دېمەك، دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلاشتۇ- رۇشتا مۇھىم قەدەم تاشلىنىپ، دىننىڭ سوتسىيالىستىك جەمئى- يەتكە ماسلىشىشىغا سىياسىي ئاساس سېلىندى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، قالايىمقانچىلىقلار ئوڭشىلىپ، «مەدەنىيەت زور ئىنقى- لابى» دىكى ئىنتايىن «سول» چىللىق خاتالىقى تۈزىتىلىپ، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتى ئەستايىدىل ئەمەلىيلەشتۈرۈلۈپ، ساقلانغان مەسىلىلەر ھەل قىلىنىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ۋە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلار ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشى ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا يېڭى تۆھپە قوشۇشقا ئۇيۇشتۇرۇلدى، بۇنىڭ بىلەن يېڭى تارىخىي دەۋردە دىننىڭ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشى يېڭى تەرەققى- ياتقا ئېرىشتى. جايلاردىكى ۋەتەنپەرۋەر دىن تەشكىلاتلىرى، دى- نىي زاتلار، دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى پارتىيىنىڭ مىللەتلەر باراۋەرلىكى، ئىتتىپاقلىقى سىياسىتىنى، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا ئاك- تىپ تەشۋىق قىلدى، مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ماجرالارنى ئېتىد- بار بىلەن ھەل قىلىپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغدىدى، باشلامچىلىق بىلەن تىرىشىپ ئىشلەپ باي بولۇپ، مىللىي ماڭارىپنىڭ تەرەققىياتىنى قوللاش، نامرات ئائى- لىلەرگە، بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلدىغان ئائىلىلەرگە ياردەم قى- لىش ۋە ئۇلارنى يۆلەش، ئاپەت رايونلىرىغا ماددىي ئەشيا ئىئانە قىلىش، جامائەت پاراۋانلىقى ئىشلىرىنى قوللاش ۋە يولغا قو-

يۇش، ئاممىغا ناچار ئۆرپ - ئادەتلەرنى ئۆزگەرتىشنى تەشۋىق قىلىش، توي ياكى ئۆلۈم ئىشلىرىنى ئاددىي ئۆتكۈزۈشنى تەشەببۇس قىلىش، قىمار ۋاز، ئوغرىلارنى يامان ئىللەتلەرنى تاشلاپ دۇرۇس ئادەم بولۇشقا تەربىيەلەش، يامان ئادەم ۋە ھەرىكەتلەرنى توسۇش، قانۇنسىز ھەرىكەتلەرنى چەكلەش قاتارلىق جەھەتلەردە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى ياراتتى. شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا بەشتە ياخشى دىنىي تەلىم - تەربىيىچى، بەشتە ياخشى دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرى بارغانسېرى كۆپلەپ مەيدانغا كەلدى. يېقىنقى ئىككى يىلدىن بېرى، جۇڭگو ئىسلام دىنىي جەمئىيىتى، ئاپتونوم رايونلۇق ئىسلام دىنىي جەمئىيىتى جۈمە نامىزى ئوقۇلىدىغان مەسچىتتىن چوڭ مەسچىتلەردە «يېڭى تۈزۈلگەن ۋەزىيەت سۆزلىرى توپلىمى» نى ئومۇملاشتۇردى، بۇنىڭ بىلەن ۋەزىيەت تېشىنىڭ مەزمۇنى قېلىپلاشتۇرۇلۇپ، ھەم مۇقەددەس دىنىي كىتابلارنىڭ روھىغا ئۇيغۇنلاشتۇرۇلدى، ھەم سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلاشتۇرۇش ھەققىدە تىرىشچانلىق كۆرسىتىلىپ، جەمئىيەتتە ئىجابىي ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى.

(5) پارتىيىنىڭ دىن ساھەسى بىلەن بولغان بىرلىك سېپى مۇستەھكەملەندى ۋە راۋاجلاندى. بۇ جۇڭگو - چەتئەل سوتسىيالىزم قۇرۇشنىڭ ئېھتىياجى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ۋە ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداشنىڭ ئېھتىياجى. 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، بولۇپمۇ پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، پارتىيىنىڭ دىن ساھەسى بىلەن بولغان بىرلىك سېپى ئۈزلۈكسىز مۇستەھكەملىنىپ ۋە راۋاجلىنىپ، ئىنتايىن مۇھىم رول ئوينىدى. بۇنىڭ ئەڭ تۈپ سەۋەبى شۇكى، پارتىيىمىز ئىقتىسادىي قۇرۇلۇشنى مەركەز قىلىشتا،

تۆت ئاساسىي پرىنسىپتا، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئاساسىي لۇش - يەندە چىڭ تۇرۇپ، پارتىيىنىڭ مىللەتلەر باراۋەرلىكى، ئىتتىپاقچىلىقى سىياسىتى، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئىجرا قىلىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى ۋە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھەر مىللەت خەلق ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلدى. ئىقتىساد ئۇدا تەرەققىي قىلغان ئاساستا، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋى تۇرمۇشى ئۈزلۈكسىز ياخشىلىنىپ، پارتىيە رەھبەرلىكىگە ۋە سوتسىيالىستىك ۋەتەننىڭ ئىستىقبالىغا بولغان ئىشەنچى ۋە ئۈمىدى تېخىمۇ ئاشتى. مانا بۇ پارتىيىنىڭ دىنىي ساھە بىلەن بولغان بىرلىك سېپى ئۈزلۈكسىز مۇستەھكەملىنىش ۋە راۋاجلىنىشىنىڭ سىياسىي ئاساسى، ئىقتىسادىي ئاساسى ۋە ئىدىيىۋى ئاساسى. شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، ھەر دەرىجىلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە، دىن ساھەسىدە يەنە تۆۋەندىكى خىزمەتلەرمۇ ئېلىپ بېرىلدى.

1. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا ۋە ۋەتەنپەرۋەر زاتلارغا سىياسىي ئىدىيە تەربىيىسى كۈچەيتىلدى. ئاساسلىقى، ئەمەلىيەتكە بىرلەشتۈرۈپ، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭىش شياۋپىڭ نەزەرىيىسى، «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسى تەشۋىق قىلىندى، پارتىيىنىڭ ئاساسىي لۇشى - نى ۋە فاڭجېن، سىياسەتلىرى تەربىيىسى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇلارنىڭ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشىغا ۋە سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىغا قاتنىشىش ئاكتىپلىقى ئەڭ زور دەرىجىدە قوزغىتىلدى. دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا قارىتىلغان تەربىيە ئاساسلىقى، پارتىيىنىڭ ھەرقايسى دەۋرىدىكى مەركەز

زىي خىزمىتىگە بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىلدى ھەمدە بۇ تەربىيە پارتىيىنىڭ يېزا، چارۋىچىلىق رايونلىرى، شەھەر، بازارلاردىكى خىزمەتلىرىگە بىرلەشتۈرۈپ قانات يايدۇرۇلدى. دىن ساھەسىدىكى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارغا بولغان تەربىيە ئاساسلىقى، شىندىچاڭ سوتسىيالىزم ئىنىستىتۇتى، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر-لىك سىياسىي مەكتەپلەر، ناھىيىلەر ئۇيۇشتۇرغان ئۆگىنىش كۇرسلىرى، سۆھبەت يىغىنلىرى ۋە يېزا - بازارلاردىكى ئۆگىنىش گۇرۇپپىلىرى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلدى، بولۇپمۇ يېقىنقى يىللاردا پىلانلىق تەربىيەلەش يولىغا قويۇلۇپ، ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى.

2. شەرتكە ئۇيغۇن دىنىي زاتلار سىياسىي جەھەتتە مۇۋاپىق ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ ھاكىمىيەتنى ئىلمىي يۈرگۈزۈش، دېموكراتىك يۈرگۈزۈشنىڭ ئېھتىياجى. شۇنداقلا دىنىي ساھەدىكى ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقىنى جارى قىلدۇرۇشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. سوتسىيالىزم ئىشلىرىنىڭ تېز راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ، سىياسىي جەھەتتە ئورۇنلاشتۇرۇلغان ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ سانى داۋاملىق كۆپەيتىلدى. 2001 - يىللىق مەلۇماتتىن قارىغاندا، دىنىي زاتلاردىن سايلىنىپ ناھىيە دەرىجىدىن يۇقىرى خەلق قۇرۇلتىيى ۋەكىلى بولغانلار 561 كىشىگە، كۆرسىتىش ئارقىلىق ناھىيە دەرىجىدىن يۇقىرى خەلق سىياسىي كېڭىشىنىڭ ئەزاسى، سىياسىي كېڭەش دائىمىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، مۇئاۋىن رەئىسى بولغانلار 1350 كە، ناھىيە دەرىجىدىن يۇقىرى ئىسلام دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، جەمئىيەت باشلىقى ۋە مۇئاۋىن باشلىقى بولغانلار 4688 گە، ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك بۇددا دىنى جەمئىيىتىنىڭ ئەزاسى، دائىمىي مۇدىرىيەت ئەزاسى، جەمئىيەت باش-

لىقى ۋە مۇئاۋىن باشلىقى بولغانلار 94 كە يەتكەن. دېمەك، كىرىشتۈرۈپ ئورۇنلاشتۇرۇلغانلار تەخمىنەن ئاز كەم 5 مىڭغا يەتكەن. بۇ ۋەتەنپەرۋەر زاتلار دۆلەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا قاتنىشىش، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىش، سىياسىي كېڭىشىش، ئۆز دىنىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقلىرىدىن بەھرىمەن بولغان. يۇقىرىدا ئېيتىلغان يوللار ئارقىلىق، پارتىيە، ھۆكۈمەت دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ۋە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ پىكىر، تەلەپلىرىنى ۋاقتىدا ئىگىلەپ تۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولدى، بۇ پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتلىرىنى ياخشىلىشىغا ۋە ساقلىغان ئاساسلىق مەسىلىلەرنى ئۆز ۋاقتىدا ھەل قىلىشىغا پايدىلىق بولدى.

3. ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ تۇرمۇشىغا كۆڭۈل بۆلۈندى. بۇمۇ «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنىڭ تەلپى. پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغان، تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بار ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارغا، تۆھپىسى بار، تەسىرى بىرقەدەر چوڭ بولغان ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارغا مەلۇم مىقداردا تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىشى تامامەن توغرا. بۇ خىزمەت 1956 - يىلى سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش ئاساسەن تاماملانغان ئەھۋالدا باشلاندى. تۇرمۇش ياردىمىدىن بەھرىمەن بولىدىغانلار داۋاملىق كۆپەيتىلدى. 2004 - يىللىق مەلۇماتتىن قارىغاندا، تارقىتىلغان يىللىق ياردەم پۇلى 20 مىليون 740 مىڭ يۈەنگە يەتكەن. بۇ ۋەتەنپەرۋەر زاتلار پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ ئۆزلىرىگە غەمخورلۇق قىلغانلىقى ۋە ئاسراغىنلىقىغا چىن كۆڭلدىن تەشەككۈر ئېيتىدۇ. 2005 - يىلدىن باشلاپ 17 مىڭ 435 نەپەر ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زات تۇرمۇش ياردەم پۇلىدىن بەھرىمەن بولغان، تارقىتىلغان يىللىق ياردەم پۇلى 41 مىليون 750 مىڭ

يۈەنگە يەتكەن.

3. ئاساسىي تەجرىبىلەر

50 نەچچە يىلدىن بېرى شىنجاڭنىڭ دىن خىزمىتى مۇرەككەپ ھەم ئەگرى - توقاي جەريانلارنى باشتىن كەچۈردى. ئىنجا-بىي ۋە سەلبىي جەھەتتىكى تارىخىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەش نۆ-ۋەتتىكى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەتلەرنى تېخىمۇ ئوبدان ئىش-لىشىمىزدە ئىنتايىن زۆرۈر. دىن خىزمىتى كاتېگورىيىسى بىر-قەدەر كەڭ دائىرىلىك بولۇپ، ئەمەلىي خىزمەتلەردە ناھايىتى كۆپ كونكرېت تەجرىبىلەر بار. بۇ يەردە ئاساسلىقى، دىن خىزمىتى يېتەكچى ئىدىيىسى جەھەتتىكى بىرنەچچە ئاساسىي تەجرىبە ئۈستىدە توختىلىمەن.

(1) پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىك-كىنى كۈچەيتىش — دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ تۈپ كاپالىتى.

بىرىنچى، دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ مۇھىملىقىدىن ھەقىقىي تونۇش كېرەك. پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتىدىكى ئەڭ تۈپ مەسىلە — دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا بولغان خىزمەتنى ئوبدان ئىشلەش ئارقىلىق، پارتىيىنىڭ خەلق ئاممىسى بىلەن بولغان قان بىلەن گۆشتەك يېقىن مۇناسىۋىتىنى كۈچەيتىش، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما قانچە كۆپ جايلاردا دىن خىزمىتىدىن ياخشى ئىشلەشكە شۇنچە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. ھەممىگە ئايانكى، شىنجاڭدا دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشكە ئەھمىيەت بېرىش مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، ئىجتىمائىي مۇ-قىملىقنى ساقلاش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش ۋە ۋەتەننىمىز-

نىڭ چېگرا مۇداپىئەسىنى مۇستەھكەملەشكە مۇناسىۋەتلىك. دۆ-لەتنىڭ ئەبەدىي ئامانلىقىغا كاپالەتلىك قىلىش، ئىسلاھات، تە-رەققىيات، مۇقىملىق ئومۇملىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش سىياسىي يۈكسەكلىكى نۇقتىسىدىن دىن مەسىلىسىنى كۆزىتىپ ۋە بىر تەرەپ قىلىپ، دىن خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەشنىڭ مەسئۇلىيەت تۇيغۇسى ۋە تەخىرسىزلىك تۇيغۇسىنى كۈچەيتىش لازىم. 50 نەچچە يىلدىن بېرى ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم (ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى شىنجاڭ بىۋروسى) ئىزچىل تۈردە مىللەتلەر ۋە دىن خىزمىتىنى بىرلىكسەپ خىزمىتىنىڭ مۇھىم نۇقتىسى قىلىپ، دىن خىزمىتىنى مۇھىملىك مۇھىم قاتارىغا قويۇپ، دىنغا چېتىلىدىغان مەسىلىلەرنى ياخشى ھەل قىلىشقا ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، ھەر قايسى مەزگىللەردە ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن تەدبىرلەرنى تۈزۈپ، بايقىغان ئىختىلاپلارنى ۋاقتىدا تۈزىتىپ، دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرىلىدى، ئۆزلۈكسىز كۈچەيتتى. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ مۇھىملىقىنى ھەقىقىي چۈشىنىش ھەر دەرىجىلىك پارتكوملارنىڭ دىن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىپ، پۈتۈن پارتىيىدىكى كىشلەرنى سەپەرۋەر قىلىپ، دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنىڭ مۇھىم ئىدىيىۋى ئاساسى.

ئىككىنچى، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنى، مەركىزىي كو-مىتېت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى دىن خىزمىتى توغرىسىدىكى كۆرسەتمە ۋە تەدبىرلىرىنى قەتئىي تەۋرەنمەي ئىزچىللاشتۇرۇش، ئىجرا قىلىش لازىم. بۇ، پارتىيى-نىڭ دىن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىشنىڭ تۈپ كاپالىتى. پارتىيىنىڭ سىياسىتى — پارتىيىنىڭ ھاياتى. پارتىيى-نىڭ دىن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكى ئاساسلىقى، پارتىيى-

نىڭ دىن خىزمىتىگە قاراتقان فاڭجېن، سىياسەت ۋە رەھبەرلەردە ئىپادىلىنىدۇ. پارتىيىمىزنىڭ دىن ھەققىدىكى ئاساسىي نۇقتىئىنەزىرى، ئاساسىي فاڭجېن، سىياسەتلىرى ماركسىزم، لېنىنىزمنىڭ دىن توغرىسىدىكى نەزەرىيىسى بىلەن دۆلىتىمىزنىڭ ئەمەلىيىتىنى بىرلەشتۈرۈپ تۈزۈلگەن بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ، شۇڭا ئۇنى ھەر مىللەت خەلقى ھىمايە قىلىدۇ ۋە قوللايدۇ. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتى تامامەن توغرا، چوقۇم قەتئىي ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىش لازىم. ئۇنىڭدىن گۇمانلىنىشقا ۋە تەۋرىنىشكە ھەرگىز يول قويۇلمايدۇ. 50 نەچچە يىلدىن بۇيان، دۆلىتىمىز يېڭى دېموكراتىزمدىن سوتسىيالىزمغا ئۆتۈش جەريانىنى باشتىن كەچۈرۈپ، ئېكسپىلاتاتسىيىچى سىنىپلارنى، ئېكسپىلاتاتسىيە تۈزۈمىنى يوقىتىپ، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ئىشلىرىنى، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى تېز راۋاجلاندۇردى. پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئاساسەن، ھەرقايسى دەۋرلەردە دىن خىزمىتى ھەققىدە مۇھىم يوليورۇللارنى چىقىرىپ كەلدى. بولۇپمۇ 13 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 4 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، يولداش جياڭ زېمىن يادرولۇقىدىكى 3 - ئەۋلاد رەھبەرلىك كوللېكتىپى ۋە يولداش خۇجىنتاۋ باش شۇجىلىقىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى دىن خىزمىتىگە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، دىن مەسىلىسى توغرىسىدا بىرقاتار مۇھىم بايان ۋە مۇھىم يوليورۇقلارنى ئېلان قىلىپ، پۈتۈن پارتىيىدىكى يولداشلارنىڭ دىن مەسىلىسىگە بولغان تونۇشىنى دەۋرگە ماس ھالدا چوڭقۇرلاشتۇردى ۋە ئۆستۈردى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم مەركىزىي كومىتېتنىڭ دىن خىزمىتى توغرىدا

سىدىكى مۇھىم يوليورۇقلىرىنى قەتئىي ئىزچىللاشتۇردى ۋە ئىجرا قىلدى، ھەمدە شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ بىرقاتار ئۈنۈملۈك تەدبىرلەرنى تۈزۈپ چىقتى. شىنجاڭنىڭ دىن خىزمىتىدە قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجىلەر پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىنىڭ ۋە مەركىزىي كومىتېت، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى دىن خىزمىتى توغرىسىدىكى مۇھىم يوليورۇقلىرىنىڭ ۋە تەدبىرلىرىنىڭ توغرا ئىزچىللاشتۇرۇلغانلىقىنىڭ ۋە ئىجرا قىلىنغانلىقىنىڭ نەتىجىسى.

ئۈچىنچى، دىن خىزمىتى ئاپپاراتلىرىنى مۇكەممەللەشتۈرۈش، دىن خىزمىتى كادىرلىرىنى تەربىيەلەش، مۇناسىۋەتلىك تارماقلار زىچ ماسلىشىش كېرەك. بۇ، پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىشنىڭ تەشكىلىي كاپالىتى.

پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن، بولۇپمۇ 1985 - يىلدىن بۇيان، ناھىيىدىن يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوملار ۋە خەلق ھۆكۈمەتلىرىدە دىن خىزمىتىنى باشقۇرۇش ئاپپاراتى قۇرۇلۇپ، مەلۇم شتات بېرىلدى ۋە كادىرلار ئورۇنلاشتۇرۇلدى، يېزا، بازارلىق پارتكوملاردىمۇ دىن خىزمىتى كادىرلىرى قويۇلدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، ئاپتونوم رايون بىرلىكسەپ، دىن خىزمىتىگە مەسئۇل رەھبىرىي كادىرلارنى ۋە دىن خىزمىتى كادىرلىرىنى تەربىيەلەش سالمىقىنى زورايتتى. 2002 - يىلدىن 2004 - يىلىغىچە، ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە مەكتىپىدە سەككىز قارار يېزا، بازارلاردىكى بىرلىكسەپ، دىن خىزمىتىگە مەسئۇل رەھبىرىي كادىرلارنى تەربىيەلەش كۇرسى ئېچىلىپ، 800 نەچچە كىشى تەربىيەلىنىپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى يېزا، بازارلاردىكى بىرلىكسەپ، دىن خىزمىتىگە مەسئۇل رەھبىرىي كادىرلار ئاساسىي جەھەتتىن بىر

نۆۋەت تەربىيىلەندى. يەنە بىرنەچچە قارار ناھىيە دەرىجىلىكتىن يۇقىرى دەرىجىلىك دىن خىزمىتى كادىرلىرى نۆۋەت بىلەن تەرىپ-يىلەندى. بۇ يىل 3 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم 5 كۈن ۋاقىت ئاجرىتىپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەر، ناھىيىلەردىكى پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا دىن خىزمىتىگە مەسئۇل رەھبىرىي كادىرلار ۋە بىرلىكسەپ، دىن خىزمىتى تارماقلىرىنىڭ مەسئۇللىرى قاتناشقان گوۋۇيۈەن ئېلان قىلغان «دىن ئىشلىرى نىزامى» نى ئۆگىنىش، ئىزچىلاشتۇرۇش يىغىنى ئاچتى، بۇمۇ بىر خىل تەربىيىلەش شەكلى بولۇپ، ناھايىتى ياخشى ئۈنۈم ھاسىل قىلىندى. ھەر دەرىجىلىك پارتكوم ۋە ھۆكۈمەتلەرنىڭ رەھبەرلىكىدە، بىرلىكسەپ، دىن خىزمىتى تارماقلىرى ئالاقىدار تارماقلار بىلەن زىچ ماسلىشىپ، ئىش تەق-سىم قىلىۋېلىپ ھەمكارلىشىپ، تەڭ تۇتۇپ ئورتاق باشقۇرۇپ، دىن خىزمىتىدە ئۈزلۈكسىز يېڭى ۋەزىيەت ياراتتى.

تۆتىنچى، شىنجاڭدىكى نۇقتىلىق رايونلاردا مەركەزلىك تۈ-زەش، زوراۋانلىق، تېررورلۇق جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىش كۈرىشىگە بىرلەشتۈرۈپ، پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنىڭ سالىمىنى زورايتىلدى. بۇ مەركەز-لىك تۈزەش ۋە مەخسۇس كۈرەش 1997 - يىلى باشلىنىپ، كۆپ يىل داۋاملاشتۇرۇش ئارقىسىدا كۆرۈنەرلىك نەتىجە يارىتىلدى. مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ۋە دىنىي ئەسەبىي كۈچلەرنىڭ زوراۋان-لىقى ۋە تېررورلۇقى ۋە باشقا قانۇنغا خىلاپ جىنايى قىلمىشلاردا ئاساسلىقى دىندىن پايدىلىنىپ قانۇنسىز ھەرىكەت قىلىپ، ئامما قايىمۇقتۇرۇلغانلىقى ۋە قۇتراتقۇلۇق قىلىشقا تەشكىللىگەنلىكى ئۈچۈن، مەركەزلىك تۈزەش ۋە مەخسۇس كۈرەش داۋامىدا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا تەشۋىق قىلىش سالىمىنى زورايتىلدى.

قاراتمىلىقى بولغان «تەشۋىقات ماتېرىياللىرى» بېسىپ تارقىتىد-لىپ مىللىي بۆلگۈنچىلىككە قارشى تۇرۇش، دىندىن پايدىلىنىپ قانۇنسىز ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشقا قارشى تۇرۇشنىڭ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشنىڭ زور ئەھمىيىتى، پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتى ۋە دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۈچەيتىشنىڭ زۆرۈرلۈكى چوڭقۇر تەشۋىق قىلىندى. بۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ كۆپ كىشى نېمە ئۈچۈن دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۈچەيتىش لازىملىقىنى، قانداق قىلغاندا دىن ئىش-لىرىنى قانۇن بويىچە باشقۇرۇشنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولىدىغان-لىقىنى، نورمال دىنىي پائالىيەت بىلەن دىندىن پايدىلىنىپ قا-نۇنسىز ھەرىكەت قىلىشنى قانداق پەرقلىنىدۇرۇش لازىملىقىنى، مىللىي بۆلگۈنچىلىكىنى، شىنجاڭدىكى ئەڭ زور خەۋپ — دىندىن پايدىلىنىپ قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش ئىكەنلىكى-نى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەر مىللەت ئاممىسىنى ھەم ۋەتەن-چەرۋە دىنىي زاتلارنى شىنجاڭنىڭ مۇقىملىقى ۋە تەرەققىياتى ئۈچۈن تۆھپە قوشۇشقا رىغبەتلەندۈرۈش لازىملىقىنى چۈشىنىۋال-دى. تۈزەش ۋە مەخسۇس كۈرەش ئارقىلىق، جايلاردىكى پارت-كوملار بولۇپمۇ ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرىنىڭ دىن خىزمىتىگە بولغان رەھبەرلىكىنى كۈچەيتىشى ئۈنۈملۈك ئىلگى-رى سۈرۈلدى.

(2) دىننىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلىكى، دىن مەسىلى-سىنىڭ ئالاھىدە مۇرەككەپلىكىنى تولۇق تونۇش — دىن مەسىلىسىنى توغرا چۈشىنىش ۋە دىن خىزمىتىنى ئوبدان ئىشلەشنىڭ ئاچقۇچى. يولداش جياڭ زېمىن: «دۆلىتىمىز جەمئىيىتىدىكى دىن مەسىلىسىنى توغرا چۈشىنىشتىكى ئاچقۇچ-

لۇق مەسىلە مەۋقەنى دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزىمنىڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى دۆلەت ئەھۋالىغا قويۇپ، دىننىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلىكىنى شۇنىڭدەك مۇرەككەپ ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتتە دىن مەسىلىسى ئۆزگىچە مۇرەككەپلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى تولۇق تونۇشتا» دېگەن ئىدى. بۇ يولداش جياڭ زېمىن ئىلگىرىكى ئىجابىي ۋە سەلبىي جەھەتتىكى تارىخىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ ئوتتۇرىغا قويغان دىن مەسىلىسىنى توغرا تونۇشتىكى ئاساسىي نۇقتىئىنەزەر بولۇپ، شىنجاڭدىكى دىن مەسىلىسىنىڭ ئەمەلىيىتىگە تامامەن ئۇيغۇن. بىز شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، چوقۇم «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئىنتايىن «سول» چىللىق خاتالىقىنىڭ ساۋاقلارنى قوبۇل قىلىپ، دىن مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشتىكى ئىجتىمائىي مەنبە، بىلىش مەنبىسى ۋە تارىخىي مەنبەنى چوڭقۇر تونۇپ، دىننىڭ ئۇزاققىچە مەۋجۇت بولىدىغانلىقىنى بىلىپ يېتىپ، پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى قەتئىي تەۋرەنمەي ئىزچىللاشتۇرۇپ، پۇقرالارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىنى ھوقۇق - مەنپەئىتىنى قوغدىشىمىز لازىم. مەمۇرىي بۇيرۇق ئارقىلىق كىشىلەرنى دىنغا ئېتىقاد قىلدۇرمايمەن دېيىش ئاقمايدۇ، بۇنداق قىلىش پايدىسىز بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ئىنتايىن زىيانلىق. ئاددىي كۆرۈپ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ھېسسىياتىغا بەرھەم بېرىشتىن، پارتىيىنىڭ ئامما بىلەن بولغان قان بىلەن گۆشتەك مۇناسىۋىتىگە تەسىر يەتكۈزۈشتىن ساقلىنىش لازىم. سوتسىيالىستىك دۆلىتىمىزدە مەمۇرىي كۈچ بىلەن دىننى راۋاجلاندۇرۇشقا بولمايدۇ، شۇنداقلا مەمۇرىي كۈچ بىلەن دىننى يوقىتىشقا بولمايدۇ. بۇنىڭ بىردىنبىر توغرا يولى دىننى ئېتىقاد ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئومۇميۈزلۈك توغرا ئىزچىل.

لاشتۇرۇپ، دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۈچەيتىپ، دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشقا پائال يېتەكلەشتىن ئىبارەت.

شىنجاڭدا، مۇرەككەپ ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتتە دىن مەسىلىسىنىڭ ئالاھىدە مۇرەككەپلىككە ئىگە ئىكەنلىكىنىمۇ تولۇق تونۇش لازىم. شىنجاڭدا دىن مەسىلىسىنىڭ مۇرەككەپ بولۇشىنىڭ سەۋەبى شۇكى، دىن مۇئەييەن مىللىيلىك، ئاممىۋىلىق ۋە خەلقئارالىققا ئىگە بولۇپ، مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنمىسا، ئۇ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، پارتىيە بىلەن ئاممىنىڭ مۇناسىۋىتى ۋە خەلقئارا تەسىرگە چېتىلىپلا قالماستىن، بەلكى تېخىمۇ مۇھىم ئىچكى - تاشقى مۇرەككەپ ۋەزىيەتتە، چېگرا سىرتىدىكى دۈش-مەن كۈچلەر ماھىيىتىنى ئۆزگەرتىپ، «تىنچ ئۆزگەرتىۋېتىش» ستراتېگىيىسىنى ھەدەپ يولغا قويۇپ، تۈرلۈك ئامىللار بىلەن دىندىن پايدىلىنىپ، سىڭىپ كىرىش، بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ، پارتىيىمىزنىڭ رەھبەرلىكى، خەلق ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، دۆلىتىمىزنىڭ رەڭگىنى ئۆزگەرتىۋېتىشكە ئۇرۇنۇۋاتىدۇ. مىللىي بۆلگۈنچىلەر ۋە ئەسەبىي دىنىي كۈچلەر چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا، دىندىن پايدىلىنىپ قانۇن، ئىنتىزامغا خىلاپلىق قىلىش ھەرىكەتلىرى بىلەن ئەسەبىيلەرچە شۇغۇللىنىپ، توپىلاڭ كۆتۈرۈپ چاتاق چىقىرىشقا قۇترىتىپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلاش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزۇشقا ئۇرۇنۇۋاتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، خەلقئارادىكى دىنىي مەزھەپلەر كۈرىشىدىكى ئۇچىغا چىققان ئىدىيىۋى ئېقىملارنىڭ شىنجاڭدىكى دىنلارغا كۆرسىتىدىغان تەسىرىنى تۆۋەن مۆلچەرلەشكە بولمايدۇ. ئىلگىرى بەزى يولداشلار دىن خىزمىتىدە ئالدىراقسانلىق قىلىش

كەيپىياتىدا بولغان، ھەتتا خاتا ئۇسۇللارنىمۇ قوللانغان ئىدى، بۇنىڭ تۈپ سەۋەبى شۇكى، ئۇلار دىننىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلىكىدىن ھەقىقىي تونۇپ يەتمىگەن ياكى دىن مەسىلىسىنىڭ ئالاھىدە مۇرەككەپلىكىگە سەل قارىغان. بىز چوقۇم ئىلگىرىكى تەجرىبە - ساۋاقلارنى يەكۈنلەپ، دىننىڭ ئۇزاق مۇددەتلىكلىكى ۋە دىن مەسىلىسىنىڭ ئالاھىدە مۇرەككەپلىكىگە بولغان ئاساسىي قاراشنى چىڭ تۇرغۇزۇشىمىز لازىم. مۇشۇنداق قاراشتا چىڭ تۇرغاندىلا، شىنجاڭدىكى دىن مەسىلىسىنى توغرا تونۇغىلى بولىدۇ.

(3) دىن مەسىلىسىنى بىر تەرەپ قىلىشتا شىنجاڭنىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتە تىن ئىزدەش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش كېرەك. مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئىجتىمائىي مۇقىملىق، ئىسلاھات، ئېچىش - ۋېتىش ئومۇمىيلىقىنى قوغداشقا پايدىلىق بولۇشى ئۈچۈن، ۋاقىتقا قاراپ ئىش كۆرۈش، ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىش لازىم.

1. دىن ساھەسىدىكى زاتلارنىڭ ئىجابىي رولىنى جارى قىلدۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىش كېرەك. شىنجاڭ ئازاد بولغان دەسلەپكى مەزگىلدە، «يۇقىرى تەبىئىيەتلىك ئارقىلىق ئاممىنى سەۋەپەرۋەر قىلىش» يەنى، ئالدى بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ دىن ساھەسىدىكى يۇقىرى تەبىئىيەتلىك زاتلىرى خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، ئۇلار ئارقىلىق دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا خىزمەت ئىشلەيدىغان مۇھىم تەجرىبە بار ئىدى. بۇنى ئەينى چاغدىكى شارائىت بەلگىلىگەن. ئەينى چاغدا، دىن ساھەسىدىكى زاتلارنى قولغا كەلتۈرۈش ۋە ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا پايدىلىق بولۇشى ئۈچۈن، بىرىنچىدىن، دىن بىلەن خۇراپاتلىقنى، دىن خىزمەتچىلىرى بىلەن پومبىشچىكلارنى قاتتىق پەرقلىنىدۇرۇپ، دىن ساھەسىدە

دىكى ۋەكىل زاتلار ھەر دەرىجىلىك يەر ئىسلاھاتى كومىتېتلىرىغا قاتناشتۇرۇلغان، بەزىلىرى مۇئاۋىن مۇدىرلىققا قويۇلغان، ھەمدە دىن ساھەسىدىكى يۇقىرى تەبىئىيەتلىك زاتلىرى يەر ئىسلاھاتى نەتىجىلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، يەر ئىسلاھاتى سىياسىتى ۋە يەر ئىسلاھاتىنىڭ زۆرۈرلۈكىگە بولغان تونۇشى ھەقىقىي تۈردە ئۆستۈرۈلگەن. ئىككىنچىدىن، يەر ئىسلاھاتى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش داۋامىدا، مەسچىتلەرنىڭ چىقىمى ۋە دىنىي تەلىم - تەربىيىچىلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىنى قامداش ئۈچۈن، مەسچىت ۋە ئىبادەتخانىلارغا ئىلگىرىكى يېرىدىن مەلۇم مىقداردا قالدۇرۇلغان. دىن ساھەسىدىكى زاتلارنىڭ ھەمكارلىق كوپىراتىمىغا قاتنىشىش - قاتناشماسلىقىدا، ئۆز ئىختىيارغا قويۇش پىرىنسىپى ئىجرا قىلىنغان. تۆۋەن دەرىجىلىك كوپىراتىپلاردىن تارتىپ يۇقىرى دەرىجىلىك كوپىراتىپلارغىچە، ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن كوپىراتىپقا كىرگەن مەسچىت، ئىبادەتخانىلارنىڭ ھەممىسىگە كوپىراتىپ مەلۇم ئىجارە يەر ھەققى بەرگەن. ئۈچىنچىدىن، 1956 - يىلدىن باشلاپ، مەركىزىي كومىتېتنىڭ تەستىق قىي يوليورۇقىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئەمگەك ئىقتىدارىدىن قالغان، تۇرمۇشتا قىيىنچىلىقى بولغان يۇقىرى تەبىئىيەتلىك زاتلارغا مەلۇم مىقداردا تۇرمۇش ياردەم پۇلى بېرىلگەن. يۇقىرى تەبىئىيەتلىك زاتلارنى قولغا كەلتۈرۈش، ئىتتىپاقلاشتۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىش ئارقىلىق ياردەمچى كۈچنى ئاشۇرۇپ، توسالغۇنى ئازايتىش، يەر ئىسلاھاتى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى ئوڭۇش - لۇق ئېلىپ بېرىشقا تولىمۇ پايدىلىق بولغانلىقىنى ھەم ھەر مىللەت ئاممىسىنىڭ تۈپ مەنپەئەتىگە تامامەن ئۇيغۇنلىقىنى ئەمەلىيەت ئىسپاتلىغان. كېيىن «يۇقىرى تەبىئىيەتلىك زاتلارنىڭ ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىش» ئوتتۇرىغا قويۇلمايدىغان بولدى، بۇنى

چۈشنىشكە بولىدۇ، لېكىن دىن ساھەسىدىكى يۇقىرى تەبىقە زاتلىرىنىڭ ئامما ئارىسىدىكى تەسىرى ۋە ئوينىغان رولى ئۇزاق مۇددەتلىك بولدى. مەسىلەن، 1981 - يىلى «13 - ئۆكتەبىر» قەشقەر ۋە قەسىدە ئىشانچىلىقتىكى يۇقىرى قاتلام زات سەمەت مەخسۇم پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتنىڭ خىزمەتلىرىگە پائال ھەمكارلاش-قانلىقتىن، ۋە قەنىڭ تېخىمۇ كېڭىيىپ كېتىشىنىڭ ئالدى ئېلىندى ھەمدە مەسىلىنىڭ مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنىشىغا ناھايىتى پايدىلىق بولغاچقا، ئاممىنىڭ ئىنكاسى ناھايىتى ياخشى بولدى. بۇ ۋە تەنپەرۋەر زات ئىشتىن بۇرۇن ئىسمى كۆرسىتىلمىگەن ئەھ-ۋالدا، قەشقەر شەھەرلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى بولۇپ سايلاندى. ئارقىدىنلا مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، مەملىكەت بويىچە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇنچى بولۇپ سايلاندى. يەنە مەسىلەن: شۇ يىلى 27 - ماي يۈز بەرگەن پەيزىۋات ئەكسىلىنىقلا بى قوراللىق توپىلىڭدا، ھەربىيلىرىمىز قورشۇلغان ئەھۋالدا، دىن ساھەسىدىكى يۇقىرى قاتلام زات يۈسۈپ داموللا پارتىيە ۋە ھۆكۈمەتكە ئاكتىپ ھەمكارلىشىپ خىزمەت ئىشلەپ، ئۆزىنىڭ دىن ساھەسىدىكى ئابىرۇيى ۋە مول دىنىي بىلىمى ئارقىلىق «يولۋاس ئۇۋىسى» غا كىرىپ قايىل قىلىش خىزمىتى ئىشلىگەنلىكتىن، ئورمانلىققا يۆشۈرۈلگەن 100 دىن كۆپ توپىلاڭچى قورال تاشلىغاچقا، بۇ توپىلاڭ قان تۆكۈلمەي تىنجىتىلدى. بۇ ۋە تەنپەرۋەر دىنىي زاتمۇ مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيىنىڭ ۋەكىلى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى نەمۇ-نچى بولۇپ سايلانغان. قىسقىسى، پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مە-كىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، دىنىي زاتلار ئىچىدىن ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى داۋامىدا، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىنىڭ

ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە سوتسىيالىستىك مەنئۇى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى داۋامىدا گەۋدىلىك تۆھپە ياراتقانلار بارغانسېرى كۆپىيىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ئارىسىدا ئاكتىپ تەسىر پەيدا قىلدى. ئەمەلىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، بەزى ئالاھىدە ئەھۋاللاردا، ئۇلارنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ئارىسىدا ئوينىغان رولىنى پارتىيە ئەزالىرىمىز ۋە كادىرلىرىمىز ئوينىيال-مايدۇ. ج ك پ مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىيوروسىنىڭ ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ شۇجىسى يولداش ۋاڭ لېچۈەن ئېيتقاندا، ۋە تەنپەرۋەر دىنىي زاتلار جۇڭگوچە سوتسى-يالىزم قۇرۇلۇش ئىشلىرىدا ھەقىقەتەن ئالاھىدە تارىخىي ۋەزىپى-نى ئۈستىگە ئالغان. بۇ، ۋە تەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ ئىجابىي رولىنى يۈكسەك دەرىجىدە مۇپەسسىل يىغىنچاقلاش بولۇپ، ۋە-تەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنىڭ تۆھپە قوشۇش ئەمەلىيىتىگە تامامەن ئۇيغۇن.

2. دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىش توغرىسىدا. پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلى-كى سىياسىتى دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى ۋە ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىدىن ئىبارەت ئىككى تەرەپنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. لېكىن 1958 - يىلىدىن ئىلگىرى بولۇپمۇ شىنجاڭ ئازاد قىلىنغان دەسلەپكى مەزگىلدە، ئادەتتە، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىنى تەشۋىق قىلىشلا تەكىتلىنىپ، ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكىنى تەشۋىق قىلىش تەكىتلەنمىدى. چۈنكى ئەينى چاغ-دا دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما پارتىيىنىڭ سىياسىتىنى چۈ-شەنمەيتتى، ھەتتا بەزىلەر پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتىدىن گۇمان-لاندى، بولۇپمۇ سىنىپىي دۈشمەنلەر ئىغۋا توقۇپ ئاممىنى قاي-مۇقتۇرۇپ، «كومپارتىيە دىنى يوقىتىدۇ» دەپ جار سېلىپ،

پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما بىلەن بولغان مۇناسىدە-
ۋىتىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى بۇزۇشقا ئۇرۇندى. مۇشۇندە-
داق ئەھۋالدا، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى تەرىپىنىلا تەش-
ۋىق قىلىشنى تەكىتلەپ، ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكى تەردە-
پىنى تەشۋىق قىلىشنى تەكىتلەمەسلىك سىنىپى دۈشمەنلەرنىڭ
ئىغۋا توقۇپ ئاممىنى قايمۇقتۇرۇش مەقسىتىنى ئېچىپ تاشلاپ
ۋە دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ئەندىشىسىنى تۈگىتىپ،
دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ، يەر ئىسلا-
ھاتى ۋە سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىشنى تاماملاشقا پايدىلىق ئىدى.
لېكىن دىن ساھەسىدە بەزىلەر دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى
سىياسىتىگە خىلاپلىق قىلىپ، باشقىلارنى دىنىي پائالىيەتكە قات-
نىشىشقا مەجبۇرلىغان جايلاردا، پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قى-
لىش ئەركىنلىكى سىياسىتى قارائىملىقى بولغان ھالدا تەشۋىق
قىلىنىپ، ھەم دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى تەرىپى ئېنىق
سۆزلەندى، ھەم دىنغا ئېتىقاد قىلماسلىق ئەركىنلىكى تەرىپىمۇ
ئېنىق سۆزلىنىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ دىنىي
فېئودال ئىمتىيازى، ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمىدە-
نى بىكار قىلىش جەھەتتىكى ئىلغار تەلەپلىرىنى ئاكتىپ قوللى-
دى. يەنە مەسىلەن: «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دالىن بياۋ،
«4 كىشىلىك گۇرۇھ» نىڭ ئىنتايىن «سول» چىللىقىنى قۇتۇردە-
تىپ، پارتىيىنىڭ دىن سىياسىتى ۋە دىن خىزمىتىگە ناھايىتى
ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان
ئاممىنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەت بىلەن مەشغۇل بولۇشىنى
چەكلىگەنلىكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، دۈشمەن كۈچلەر پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ ئىغۋا توقۇپ، قۇتراتقۇلۇق قىلغانلىقتىن، دىنغا ئې-
تىقاد قىلىدىغان نۇرغۇن كىشىدە دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلى-
قىنىڭ

كى سىياسىتىگە گۇمان تۇغۇلغاچقا، «4 كىشىلىك گۇرۇھ»
تارمار قىلىنغاندىن كېيىنكى قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاش مەزگى-
لىدە ئېلىپ بېرىلغان پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىن-
لىكى سىياسىتى تەشۋىقاتىدا، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىدە-
نى تەشۋىق قىلىش تەرىپى كۆپرەك تەكىتلەندى، بۇنىمۇ چۈشە-
نىشكە بولىدۇ. 20 - ئەسىرنىڭ 80 - يىللىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدە-
دىن ھازىرغىچە، پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى
سىياسىتىنى ئومۇميۈزلۈك، توغرا تەشۋىق قىلدۇق، بۇ، دەۋر-
نىڭ تەلىپى، خەلق ئاممىسىنىڭ ئارزۇسىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ.
يولداش ماۋزېدۇڭ: «سىياسەت ۋە تاكتىكا پارتىيىنىڭ ھاياتى»
دېگەن ئىدى. تاكتىكا سىياسەت ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. بەزى
چاغدا دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكىنى تەشۋىق قىلىشنى تە-
كىتلەشتىكى مەقسەتمۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ ئەندە-
شىسىنى تۈگىتىپ، پارتىيىنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى سى-
ياسىتىنى ئومۇميۈزلۈك توغرا تەشۋىق قىلىش، ئىزچىللاشتۇ-
رۇش ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى شارائىت يارىتىشتىن ئىبارەت.
3. دىنىي تۈزۈم ئىسلاھاتى توغرىسىدا. دىنىي تۈزۈم ئىسلا-
ھاتىنى 1958 - يىلى مەركىزىي كومىتېتنىڭ مۇناسىۋەتلىك تار-
ماقلىرى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭدىكى مەقسەت — دىننىڭ فېئو-
دال ئىمتىيازى ۋە ئېزىش، ئېكسپىلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمىنى
بىكار قىلىش، ئاساسلىقى ئىسلام دىنى ۋە بۇددا دىنىدا يولغا
قويۇلۇشىنى بىكار قىلىش ئىدى. بۇ دېموكراتىك ئىسلاھاتنىڭ
بىر قىسمى بولسىمۇ، لېكىن دىن مەسىلىسى ئالاھىدە مۇرەككەپ
بولغاچقا، ئۇنى مەملىكەت خاراكتېرلىك دېموكراتىك ئىنقىلاب
ھەرىكىتى داۋامىدا تولۇق تاماملاش مۇمكىن بولمىغانلىقتىن،
1958 - يىلى يەنە ئوتتۇرىغا قويۇلدى. ئاپتونوم رايون شىنجاڭ-

نىڭ ئەمەلىيىتىنى چىقىش قىلىپ، ئىلگىرىكى تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ مۇنداق ئىككى تۈرلۈك مۇھىم قارار چىقاردى: بىرى، بۇ خىزمەتنى مەخسۇس بىر ھەرىكەت سۈپىتىدە ئەمەس بەلكى تۈرلۈك ئىجتىمائىي ئىسلاھات، سوتسىيالىستىك ئۆزگەرتىش، يەرلىك مىللەتچىلىككە قارشى ئىستىل تۈزىتىشكە بىرلەشتۈرۈپ ئېلىپ بېرىش، ئاساسلىقى، تەربىيە بېرىش ئارقىلىق، دىن ساھەسىدىكى زاتلارنىڭ تونۇشىنى ئۆستۈرۈش، يەنە بىرى، «دد-نىي تۈزۈمنى ئىسلاھ قىلىش» شوئارىنى جەمئىيەتتە ئاشكارا ئوتتۇرىغا قويماي، بەلكى «دىنىي فېئودال ئىمتىيازنى، ئېزىش، ئېكىسپىلاتاتسىيە قىلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلىش ۋە دىن ساھە-سىدىكى يامان ئىش - ھەرىكەتلەرگە قارشى تۇرۇش» شوئارىنى ياغرىتىش لازىم. ئەمەلىيەتتەمۇ بۇ شوئارنىڭ كونكرېت ئەمەل-يەتكە بىر قەدەر ئۇيغۇن ئىكەنلىكى، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ئاسان قوبۇل قىلىدىغانلىقى، كىشىلەر قەلبىگە تازا ياقىدۇ-غانلىقى، شۇنداقلا مەسلىنىڭ ئەجەللىك يېرى تۇتۇلۇپ، دۈش-مەنگە ھېچقانداق ئىمكانىيەت قالدۇرۇلمىغانلىقى ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ئىجتىمائىي مۇقىملىقىنى قوغداشقا پايدىلىق ئىكەن-لىكى ئىسپاتلاندى.

4. مەنئى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىدا دىن مەسلىسىگە توغرا قاراش كېرەك. «ج ك پ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىشكە دائىر بىر قانچە مەسىلە توغرىسىدا قارار» دا مۇنداق ئېنىق كۆرسىتىلدى: «مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش تەربىيىسى داۋامىدا، پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى ۋە دىن سىياسىتىدە چىڭ تۇرۇش، ماركسىزىملىق مىللەت قارشى ۋە دىن قارشىنى تەشۋىق قىلىش لازىم». ئاپتونوم رايونلۇق

پارتكوم مۇنداق كۆرسەتتى: پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش بىلەن ماركسىزىملىق دىن قارشىنى تەشۋىق قىلىشى ئۆزئارا زىت ئەمەس. دىنىي دۇنيا قاراش بىلەن ماركسىزىملىق دۇنيا قاراش بىر - بىرىگە زىت بولۇپ، مۇرەسسە قىلغىلى بولمايدۇ، لېكىن دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى بىلەن سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى بىر - بىرىگە زىت ئەمەس. دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى - پارتىيىنىڭ دىنغا قاراتقان بىر تۈرلۈك تۈپ سىياسىتى شۇنداقلا دۆلىتىمىزنىڭ بىر تۈرلۈك تەدبىرى، سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنىڭ مۇھىم مەزمۇنى بولۇپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سوتسىيالىستىك ئاكتىپلىقىنى قوزغاش مەقسەت قىلىنغان. بۇ جۇڭگوچە سوتسىيالىستىك مەنئى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشىنىڭ بىر خىل كونكرېت ئىپادىسى. مەنئىيەتنى بۇلغاش بىلەن دىنغا ئېتىقاد قىلىش بىر - بىرىگە تۈپتىن ئوخشىمايدىغان ئىككى ئىش. مەنئىيەتنى بۇلغاشنىڭ ماھىيىتى بۇرژۇئازىيەچە ئەركىنلەشتۈرۈش بىلەن شۇغۇللىنىپ، ئومۇميۈزلۈك «غەربلەشتۈرۈش»، فېئودالىزم، كاپىتالىزمنىڭ چىرىك ئەكسىيەتچى ئىدىيىسىنى تەشۋىق قىلىش ۋە كاپىتالىزم يولىغا مېڭىش. فېئودال خۇراپىي ھەرىكەت بىلەن دىنىي پائالىيەتتە يەتمۇ پىرىنسىپ جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ. ئىككىسى ئېتىقاد ئۈب-يېكىتى، دىنىي ئەقىدىسى ۋە دىنىي دەستۇرلىرى، تەشكىلاتى ۋە مۇراسىم شەكىللىرى، پائالىيەت ئورنى ۋە ئۇسۇلى قاتارلىق جەھەتلەردە ئوخشاشمايدۇ، شۇڭا ئارىلاشتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ. ئۆزىنى ئىلاھ كۆرسىتىپ، پەتىۋا توقۇپ، ئاممىنى قايىمۇقتۇرۇش ۋە مال - دۇنيا ئالداپ ئېلىشنى ئالاھىدىلىك قىلغان فېئودال خۇراپاتلىقنى قەتئىي بىكار قىلىش، نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنى

قەتئىي قوغداش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا، سوتسىيالىستىك مەنىۋى مەدەنىيلىك قۇرۇلۇشى ساغلام ھالدا ئالغا راۋاجلىنىدۇ. 5. دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش جەھەتتە، «سول» چىللىقتىنمۇ، ئوڭچىللىقتىنمۇ ساقلىنىش، لېكىن «سول» چىللىقتىن ساقلىنىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىش لازىم. يولداش دېڭ شياۋپىڭ مۇنداق دېگەن ئىدى: سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش جەھەتتە بىز ئىجابىي جەھەتتىكى، سەلبىي جەھەتتىكى تەجرىبىلەرگە ئىگە، «سول» چىللىق خاتالىقى سادىر قىلىشتىن ساقلىنىشقا ئالاھىدە دىققەت قىلىشىمىز كېرەك» («دېڭ شياۋپىڭ ماقالىلىرىدىن تاللانما» خەنزۇچە نەشرى 3 - توم، 139 - بەت). ئەمەلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، 50 نەچچە يىل داۋامىدا، دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى ئىجرا قىلىش جەھەتتە، «سول» چىللىق خاتالىقى 1957 - يىلدىن «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» غىچە 20 يىلدىن ئۇزاق داۋاملاشتى، بولۇپمۇ «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دىكى ئاچچىق ساۋاق ئىنتايىن چوڭقۇر بولدى. شۇڭا «سول» چىللىقتىن ساقلىنىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش لازىم. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى 20 نەچچە يىل داۋامىدا، ئومۇمەن ئېيتقاندا، دىن سىياسىتىنى ئىزچىللاشتۇرۇش ئەھۋالى ياخشى بولدى، بەزى جايلاردا «سول» چىللىق خاتالىقى يەنىلا نىسبەتەن كۆپ ساقلاندى، ئەمما ئوڭچىللىق خاتالىقىنى يوق دېيىشكە بولمايدۇ. ئومۇمەن ئېيتقاندا، «سول» چىللىق خاتالىقىدىن ساقلىنىشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش لازىم، ئەمەلىيەتنى چىقىش قىلىپ، ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ، «سول» چىللىق خاتالىقى بولسا «سول» چىللىق خاتالىقىنى، ئوڭچىللىق خاتالىقى بولسا ئوڭچىللىق خاتا.

لىقىنى تۈزىتىش، نېمە خاتالىق بولسا شۇ خاتالىقنى تۈزىتىش كېرەك.

(4) دىن ساھەسىدىكى ۋە تەنپەرىۋەر زاتلارنى پىلانلىق تۈردە، قاتلاملار بويىچە تەربىيەلەشنى كۈچەيتىش لازىم. بۇ، دىن خىزمىتىنى كۈچەيتىشتىكى ئاچقۇچ، 50 نەچچە يىللىق دىن خىزمىتىدە ھاسىل قىلىنغان ئىنتايىن مۇھىم تەجرىبە. شىنجاڭدا ۋە تەنپەرىۋەر دىنىي زاتلار، بولۇپمۇ ئىسلام دىنى ساھەسىدىكى دىنىي زاتلار ئەڭ كۆپ، ئۇلار دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئامما ئارىسىدا بىرقەدەر زور تەسىرگە ئىگە. ئۇلارنىڭ ئىدىيەسى ۋە ھۆۋالىنىڭ قانداق بولۇشى دىننىڭ ئەھۋالىغا مۇناسىۋەتلىك. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، ئۇلارنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇش، تەربىيەلەشنى داۋاملىق كۈچەيتىپ، ئىدىيەسىنى ئۆستۈرۈش، دىن خىزمىتىدىكى بىر تۈرلۈك ئاساس ۋە نېگىزدىن تۈزەش خاراكتېرلىك خىزمەت. ئاپتونوم رايون 1950 - يىللاردا قۇرغان سىياسىي مەكتەپلەر ۋە تەنپەرىۋەر دىنىي زاتلارنى تەربىيەلەيدىغان مۇھىم سورۇن بولۇپ، ئادەتتە ھەر يىلى ئۈچ قارار كۇرس ئېچىلىپ ھەر قاراردا 100 كىشى ئاساسلىقى ۋەزىيەت تەربىيىسى، پارتىيىنىڭ لۇشىيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرى، ۋە تەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش بويىچە تەربىيەلەنەتتى. پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بۇ خىزمەتكە ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىپ، ۋىلايەت، ئوبلاست، شەھەرلەردە سىياسىي مەكتەپ ئاچىۋېتىشنى تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۈردى. ئاپتونوم رايونلۇق سىياسىي مەكتەپنى شىنجاڭ سوتسىيالىزم ئىنستىتۇتىغا ئۆزگەرتتى. بولۇپمۇ 2001 - يىلدىن بۇيان، ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ئەھمىيەت بەرگەنلىكى

ۋە رەھبەرلىكنى تېخىمۇ كۈچەيتكەنلىكى ئۈچۈن، ئاپتونوم رايون، ۋىلايەت (ئوبلاست، شەھەر)، ناھىيە (شەھەر) دىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىلىك تەربىيەلەش سىستېمىسى يەنىمۇ كۈچەيتىلدى، ھەمدە پىلان تۈزۈلۈپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئىسلام دىنى تەلىم - تەربىيەچىلىرى پىلان ۋە قاتلاملار بويىچە تەربىيەلەندى. ئاپتونوم رايون مەسئۇللىقىدا ھەر يىلى 2000 كىشى تەربىيەلىنىپ، 2004 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 7560 كىشى تەربىيەلىنىدى، 8000 كىشىنى تەربىيەلەش پىلانى ئاساسەن ئورۇندالدى. ۋىلايەت (ئوبلاست، شەھەر)، ناھىيە (شەھەر) دىن ئىبارەت ئىككى دەرىجىلىك ئورۇنلار ھەر يىلى تەخمىنەن 5000 كىشىنى تەربىيەلەپ، 2004 - يىلىنىڭ ئاخىرىغىچە 26 مىڭ كىشىنى تەربىيەلەپ، 21 مىڭ كىشىنى تەربىيەلەش پىلانىنى ئورۇنلىدى. بۇ، دۆلەت قۇرۇلغاندىن بۇيان، ئاپتونوم رايونىمىز دىنىي زاتلارنى ئەڭ زور كۆلەمدە ئۈنۈمى ئەڭ كۆرۈنەرلىك تەربىيەلىگەن تەربىيەلەش بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ۋەتەن پەرۋەر دىنىي زاتلار ئىچكى جايلارغا ئېكىسكۇرسىيە، كۆزدىن كەچۈرۈشكە پىلانلىق ئۇيۇشتۇرۇلۇپ، ئۇلارنىڭ نەزەر دائىرىسى كېڭەيتىلدى، كۆرگەن - بىلگەنلىرى كۆپەيتىلدى. قىسقىسى، ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى سىياسىي ئىدىيە جەھەتتە پىلانلىق تەربىيەلەش ئارقىلىق، ئۇلارنىڭ نۆۋەتتىكى ئىچكى - تاشقى ۋەزىيەتكە بولغان تونۇشى، پارتىيىنىڭ لۇشىيەن، فاڭجېن، سىياسەتلىرىگە بولغان تونۇشى ئۆستۈرۈلدى، كومپارتىيە رەھبەرلىكىنى سوتسىيالىزم تۈزۈمىنى ھىمايە قىلىش، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش ئاڭلىقلىقى كۈچەيتىلدى، بۇ، دىنىي ئىسلاھ قىلىپ ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇپ، دىنىي سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشقا پائال يېتەكلەشنى ئىل-

گىرى سۈرۈشكە پايدىلىق بولدى.

(5) مۇستەقىل، ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇپ باشقۇرۇش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىنى قاتتىق توسۇش لازىم. ئۇزاقتىن بۇيان، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەر دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىش، بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكىتىنى توختاتمىدى، ھەمدە ئىشكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىشىمىزدىن پايدىلىنىپ، مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرۇش يولىدىكى ھەرىكىتىنى تېز-لەنتى. بۇ، ئۇلارنىڭ دۆلىتىمىزدە «تىنچ ئۆگەرتىۋېتىش» سىرتا-تېگىيىسىنى يولغا قويۇش مەقسىتىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى. ئەمەلىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ شىنجاڭغا سىڭىپ كىرىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىشىنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت:

1. ئەكسىلىنىقلاپ مەزمۇندىكى نۇرغۇن دىنىي كىتاب - ژۇرنال، ئۇن - سىن پىلاستىنكىسى كىرگۈزۈش، «پان ئىسلاھ مىزم»، «پان تۈركىزم» نى كۈچىنىڭ بارچە تارقىتىپ ۋە «غا-زات» نى تەرغىپ قىلىپ، جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ رەھبەرلىكىگە، سوتسىيالىزم تۈزۈمىگە ۋە خەلق دېموكراتىيىسى دىكتاتورىسىغا، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى، «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىگە، پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى، دىن سىياسىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، مىللىي ئۆچمەنلىكنى قۇتۇتۇپ، دۆلىتىمىزنىڭ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىش، ۋەتىنىمىزنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشقا ئۇرۇنۇش.

2. يامان نىيەت بىلەن شىنجاڭدىكى ياشلار، ئۆسمۈرلەرنى چەت ئەلدە «دىنىي ئەقىدە» ئۆگىنىشكە جەلپ قىلىش. چەت ئەلگە چىقىپ «دىنىي ئەقىدە» ئۆگىنىدىغان ياشلارنىڭ كۆپىنچىسى ۋەتەننى، يۇرتىنى گۈللەندۈرۈشكە پايدىلىق ئىشلارنى قىلىشنى خالايدىغانلار بولسىمۇ، لېكىن ئىنتايىن ئاز ساندىكى كىشىلەرنىڭ چېگرا سىرتىدىكى مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ۋە باشقا دۈشمەن كۈچلەرنىڭ تەھدىت سېلىشى، قايىمۇقتۇرۇشى ئارقىسىدا، يامان يولغا مېڭىپ قالغانلىقىنىمۇ يوق دېگىلى بولمايدۇ.

3. چېگرا سىرتىدىكى مىللىي بۆلگۈنچى گۇرۇھلار ئاشكارا ياكى مەخپىي يوسۇندا، ئاپتونوم رايونىمىزدىن تۇغقان يوقلاشقا، ھەج تاۋاب قىلىشقا چىققانلارنى يېنىغا تارتىپ، جۇڭخۇا مىللەتلەرنى ۋە ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى پارچىلايدىغان ئەكسىيەتچى ئىدىيەنى تارقىتىش. تۇغقان يوقلاش، ھەج - تاۋاب قىلىش ئۈچۈن چەت ئەلگە چىققانلارنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسى سوتسىيالىستىك ۋەتەننى سۆيىدىغانلار، شۇنداقسىمۇ، بۆلگۈنچى گۇرۇھلارنىڭ ھىيلى - مېكرى ۋە بەد نىيىتىدىن ھوشيار بولماي بولمايدۇ.

4. شىنجاڭدا ھەرىكەت قىلىشقا داۋاملىق ئادەم ئەۋەتىش. بىرىنچىدىن، شىنجاڭنىڭ دىنىي تەشكىلاتلىرىنى ۋە مەشھۇر دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى تىزگىنلەشكە، شۇنداقلا ھەرىكەت نۇقتىسى قۇرۇشقا ئۇرۇنۇش. ئىككىنچىدىن، «پان ئىسلامىزم» ، «پان تۈركىزم» نى تەرغىپ قىلىپ، دىنىي ئەسەبىي ئىدىيەنى تارقىتىش، چەت ئەلدىن شىنجاڭغا كەلگەنلەرنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسىنىڭ ياخشى ئارزۇ بىلەن كېلىدىغانلىقىنىمۇ ئەيىبلەشتۈرۈش كېرەك. لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدە يامان مۇددىئە بىلەن كېلىپ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى بۇزىدىغان يامان ئىشلارنى قىلىدىغانلارنىڭمۇ بارلىقىنى ئىنكار قىلىشقا بولى.

مايدۇ، ئۇنداقلار قاتتىق ئەيىبلەنشى ۋە تېگىشلىك جازالىنىشى لازىم.

چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىشى، بۇزغۇنچىلىق قىلىشى شىنجاڭدا ئىسلام دىنى جەھەتتىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى كاتولىك دىنى، خىرىستىيان دىنى جەھەتتىمۇ بار، بەزى مەسىلىلەر بىر قەدەر ئېغىر بولۇپ، سەل قاراشقا بولمايدۇ.

ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم يۇقىرىقى مەسىلىلەرنى كۆزدە تۇتۇپ مۇنداق كۆرسەتتى: شىنجاڭدىكى دىنلارمۇ مەملىكىتىمىزدىكى دىنلارغا ئوخشاش ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش، دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنى ئۆزى باشقۇرۇش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ ھەر خىل شەكىلدە سىڭىپ كىرىش ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىشنى قەتئىي چەكلىشى كېرەك. بۇ جەھەتتە ئاساسلىقى، تۆۋەندىكى خىزمەتلەر ئىشلەندى:

(1) ھەر مىللەت پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار ۋە ئاممىغا سىياسىي ھوشيارلىقنى ئۆستۈرۈش، سىڭىپ كىرىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش تەربىيىسى ئېلىپ بېرىلىپ، چېگرا سىرتىدىكى دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ شىنجاڭغا سىڭىپ كىرىش ھەرىكەتلىرىنى بىلەن شۇغۇللىنىشنىڭ ئېغىرلىقى، زىيىنىنى تونۇپ يېتىپ، تاشقى ئىشلار ئىنتىزامىغا ئاڭلىق رىئايە قىلىپ، پارتىيە ۋە دۆلەتنىڭ مەخپىيەتلىكىنى ساقلاپ، دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دا-مىغا چۈشۈپ كېتىشتىن ساقلىنىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىندى.

(2) ئالاقىدار تارماقلار زىچ ھەمكارلىشىپ، چەت ئەلدىن ئەۋەتىلگەن ياكى ئېلىپ كېلىنگەن دىنىي تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى

قاتتىق تەكشۈرۈپ، مەزمۇنى ئەكسىيەتچى بولغانلىرى بىردەك مۇسادىرە قىلىندى ۋە تۇتۇپ قېلىندى.

(3) ھەج تاۋاپقا، بولۇپمۇ تۇغقان يوقلاپ ھەج تاۋاپ قىلىشقا چىقىدىغانلارغا بولغان سىياسىي ئىدىيىۋى تەربىيىنى كۈچەيتىش ئارقىلىق، ئۇلار چەت ئەلگە بارغاندىن كېيىن پارتىيىدىن نىڭ مىللەتلەر سىياسىتى ۋە دىن سىياسىتىنى توغرا تەشۋىق قىلىدىغان، سىياسىي مەيدانى مۇستەھكەم بولۇپ، مىللىي غۇرۇر ۋە ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنى كۈچەيتىپ، دۈشمەن كۈچلەرنىڭ يېنىغا تارتىشىغا ئاڭلىق ھالدا قەتئىي تاقابىل تۇرۇش ئىمكانىيىدىن تىگە ئىگە قىلىندى.

(4) چەت ئەللىكلەرنىڭ شىنجاڭدىكى دىنىي پائالىيەتلىرىدىكى ئاساسىي قانۇن، قانۇن، قائىدە - نىزام ۋە سىياسەت بويىچە باشقۇرۇش كۈچەيتىلدى. «جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى چېگرىدىسى ئىچىدە چەت ئەللىكلەرنىڭ دىنىي پائالىيەتلىرىنى باشقۇرۇش بەلگىلىمىسى» ئەستايىدىل ئىزچىللاشتۇرۇلدى ۋە ئىجرا قىلىندى. ئاپتونوم رايون دەرىجىلىكتىن يۇقىرى ۋە تەنپەرۋەر دىنىي تەشكىلات تەكلىپ قىلىنغان ئەھۋالدا، چەت ئەللىكلەرنىڭ دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىدا ئىمامەتچىلىك قىلىشى ياكى ۋەز ئېيتىشى رەت قىلىندى، چەت ئەل دىنىي تەشكىلاتلىرىنىڭ ۋە دىنىي خادىملىرىنىڭ شىنجاڭغا كېلىپ دىن تارقىتىشى، دىنىي تەشۋىقات بۇيۇملىرىنى تارقىتىشى ۋە چەت ئەلدە ئوقۇيدىغان ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىشى رەت قىلىندى. دىنىي پائالىيەت سورۇنلىرىنىڭ چەت ئەللەرنىڭ ۋەز ئېيتىپ ئۇن ۋە سىنغا ئېلىنغان پىلاستىنكىدىكىلىرىنى قويۇپ بېرىشىگە يول قويۇلمىدى. چەت ئەل دىن تەشكىلاتلىرى ياكى شەخسلەرنىڭ شىنجاڭ چېگرىسى ئىچىدە دىنىي پائالىيەت نۇقتىسى قۇرۇش مەقسەت قىلىنغان دىنىي پاراۋانلىق

ئەسلىھەلىرىنى تەسسىس قىلىشى قەتئىي چەكلەندى. چەت ئەل دىنىي تەشكىلاتلىرىنىڭ پۇلىنى يەمچۈك قىلىپ دۆلىتىمىزنىڭ دىنىي ئىشلىرىغا ئارىلىشىشىغا ئۇرۇنۇشى قەتئىي چەكلەندى. شەرتلىك بېرىلگەن ئىنئاملارنى قوبۇل قىلىشقا بىردەك يول قويمىدى. بۇ جەھەتتە كۆرۈلگەن مەسىلىلەر قاتتىق بىر تەرەپ قىلىندى.

(5) چەت ئەلگە دىنىي ئوقۇشقا چىققان ياشلارغىمۇ تۈرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق ۋە تەنپەرۋەرلىك، سوتسىيالىزم تەربىيىسى بېرىلدى، ۋە تىنىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش نەتىجىلىرى، شىنجاڭدىكى غايەت زور ئۆزگىرىشلەر تەشۋىق قىلىندى، ئوقۇش پۈتتۈرۈپ قايتىپ كېلىپ شىنجاڭنىڭ دىن ئىشلىرى ئۈچۈن مۇلازىمەت قىلىشقا ۋە ۋە تىنىمىزنىڭ سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشى ئىشلىرىغا خىزمەت قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈلدى.

(6) پارتىيىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشى كۈچەيتىلدى ۋە ياخشىلاندى. يولداش خۇجىنتاۋ مۇنداق كۆرسەتتى: «پارتىيىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى پارتىيىنىڭ ھۈجەيرىسى، پارتىيىنىڭ لۇشىيەن، فاڭجېن، سىيا-سەتلىرىنى ئاساسىي قاتلامدا ئەمەلىيلەشتۈرۈشنىڭ مۇھىم كاپالىتى. ئاساس پۇختا بولمىسا ھېچ ئىش ۋۇجۇدقا چىقمايدۇ، شۇڭا ئاساسىي قاتلامنىڭ خىزمىتىنى تۇتۇشنى ھەرقانداق ۋاقىتتا بوشاشتۇرۇشقا بولمايدۇ». شىنجاڭدا پارتىيىنىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشكە نىسبەتەن ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇنىڭ سەۋەبى شۇكى، بىرىنچىدىن، پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتى تېگى - تەكتىدىن ئېيتقاندا، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان

ئاممغا خىزمەت ئىشلەش ھېسابلىنىدۇ، دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىنىڭ مۇتلەق كۆپىنچىسى ئاساسىي قاتلامدا بولۇپمۇ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا ئولتۇراقلاشقان. ئىككىنچىدىن، دۈشمەن كۈچلەرنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىش، بۇ زۇقچىلىق قىلىش ھەرىكەتلىرىنىڭ كۆپىنچىسى ئاساسىي قاتلامدا بولۇپمۇ دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق رايونلىرىدا كۆرۈلىدۇ. ئۈچىنچىدىن، ئادەتتىكىدەك قىلىپ ئېيتقاندا، ئاساسىي قاتلامدىكى دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاممىغا قارىتىلغان سىياسىي ئىدىيەۋى تەربىيە خىزمىتى نىسبىي ئاجىز بولىدۇ. شۇڭا، ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش — دىن خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەپ، ئىجتىمائىي مۇقىملىقنى قوغداشنىڭ ئاچقۇچى ھېسابلىنىدۇ. ئەمەلىيەت ئىسپاتلىدىكى، پار-تەيىننىڭ ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشىنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاشتا، ناھىيە (شەھەر) دەرىجىلىكتىن يۈقىرى ھەر دەرىجىلىك پارتكوملار بۇ خىزمەتنى مۇھىم ئىشلار كۈتەرتىپىگە كىرگۈزۈپ، ئۈنۈملۈك تەدبىر قوللىنىپ، پارتىيە ئاساسىي قاتلام تەشكىلاتلىرىنىڭ ئىدىيەۋى قۇرۇلۇشى، تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشى، ئىستىل قۇرۇلۇشى ۋە تۈزۈم قۇرۇلۇشىنى ھەقىقىي كۈچەيتىش ۋە ياخشىلىشى لازىم. ئۆگىنىش ۋە تەربىيە-ئىلىم ئارقىلىق، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ سىياسىي ئېغى ۋە ئىدىيە-ۋى سەۋىيىسىنى ئۈزلۈكسىز ئۆستۈرۈپ، ساقلاش مەسلىھەتلىرىنى ھەقىقىي يوسۇندا ھەل قىلىشى لازىم. ئاساسىي قاتلام پارتىيە تەشكىلاتلىرى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتىش ۋە ياخشىلاش جەھەتتىكى ئاچقۇچلۇق مەسىلە شۇكى، چوقۇم كۈچلۈك رەھبەرلىك بەنزىسى بولۇشى، بولۇپمۇ ياخشى «رەھبەر» بولۇشى، بۇلار مەيدانى مۇستەھكەم، سىياسىي سەزگۈرلۈكى كۈچلۈك، بايرىقى روشەن بو-

لۇپ، پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى مەردانلىك بىلەن ئومۇميۈزلۈك توغرا ئىزچىلاشتۇرۇش ۋە ئىجرا قىلىشقا، نورمال دىنىي پائالىيەتلەرنى قوغداش، دىندىن پايدىلىنىپ قانۇنسىز دىنىي ھەرىكەت ئېلىپ بېرىشقا قارشى تۇرۇشقا جۈرئەت قىلالايدىغان بولۇشى، ئاممىنى ئىتتىپاقلاشتۇرۇپ ۋە يېتەكلەپ، دۈشمەن ئۇنسۇرلارنىڭ دىندىن پايدىلىنىپ ئېلىپ بارغان قانۇنغا خىلاپ جىنايى ھەرىكەتلىرىگە قارشى قەتئىي كۈرەش قىلىشقا ماھىر بولۇشى، ھەمدە يوشۇرۇن ئاپەتنى بىخ ھالەتتە يوقىتىپ، خەلقنىڭ زىيىنىنى ئەڭ تۆۋەن دەرىجىگە چۈشۈرۈپ لەيدىغان بولۇشى كېرەك.

4. خاتىمە

نۆۋەتتە، خەلقئارا ۋەزىيەت مۇرەككەپ، ئۆزگىرىشچان بولۇپ-تۇرىدۇ. ئامېرىكا باشچىلىقىدىكى غەرب دۈشمەن كۈچلىرى دۆلەت-تىمىزگە قاراتقان «تېنچ ئۆزگەرتىۋېتىش»، «غەربلەشتۈرۈش»، «پارچىلىۋېتىش» سىياسىي سۈيقەستىنى قىلچە ئۆزگەرتىمەيدى. مىللىي بۆلگۈنچى كۈچلەر ۋە دىنىي ئەسەبىي كۈچلەر يەنىلا غالىبلارچە بۇزغۇنچىلىق ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. ئىچكى - تاشقى بارلىق دۈشمەن كۈچلەر تۈرلۈك ئامىللار بىلەن دىندىن پايدىلىنىپ سىڭىپ كىرىش، بۇزغۇنچىلىق قىلىش ھەرىكىتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتىدۇ. بىز يولۇققان دۈشمەنگە قارشى تۇرۇش كۈرەش ۋەزىيىتى يەنىلا ئىنتايىن جىددى بولۇۋاتىدۇ. بىز ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش، دۆلىتىمىز ئەبەدىي ئامان بولۇش ئومۇملۇقىنى چىقىش قىلىپ، سىياسىي ئاڭ، ئومۇملۇق ئېغى، كۈلپەت ئېغى ۋە مەسئۇلىيەت

ئېڭىنى تېخىمۇ كۈچەيتىپ، مېڭىنى باشتىن - ئاخىر سەگەك تۇتۇپ، نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتتە دىن خىزمىتىنى تېخىمۇ ئوبدان ئىشلەشنىڭ مۇھىملىقى ۋە تەخىرسىزلىكىنى چوڭقۇر تونۇش لازىم. مەركىزىي كومىتېت ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم يوليۇ-رۇقىنىڭ روھى بويىچە، شىنجاڭنىڭ نۆۋەتتىكى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى دىنىي خىزمەت ۋەزىپىسى — پارتىيىنىڭ دىنغا ئېتىقاد قىلىش ئەركىنلىكى سىياسىتىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا ئو-مۇميۈزلۈك توغرا ئىزچىللاشتۇرۇپ ۋە ئىجرا قىلىپ، دىن ئىش-لىرىنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە كۈچەيتىپ، دىننى سوتسىيالىستىك جەمئىيەتكە ماسلىشىشقا پائال يېتەكلەپ، مۇستەقىل، ئۆز ئىشىغا ئۆزى خوجا بولۇش، ئۆزى باشقۇرۇش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇپ، پارتىيىنىڭ دىن ساھەسىدىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك بىر-لىكىسىنى مۇستەھكەملەپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، مۇقىملىقىنى قوغداپ، ئىتتىپاقلىقنى كۈچەيتىپ، سوتسىيالىستىك زامانىۋى-لاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ۋەتەننى بىرلىككە كەلتۈرۈش، دۇنيا تىنچلىقىنى قوغداش ۋە ئورتاق تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىشتىن ئىبارەت. بىز شىنجاڭنىڭ 50 نەچچە يىلدىن بۇيانقى دىن خىزمىتى نەتىجى-لىرىنى تولۇق مۇئەييەنلەشتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، بۇنىڭدىن كېيىنكى دىن خىزمىتى ۋەزىپىسىنىڭ يەنىلا ئېغىر، جاپالىق بولىدىغانلىقىنى، دىن ساھەسىدە يەنىلا سەل قاراشقا بولمايدىغان بەزى مەسىلىلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى، بۇ مەسىلىلەرنى يەنىمۇ چوڭقۇر تەكشۈرۈپ تەتقىق قىلىپ، مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىش لازىملىقىنى، بولۇپمۇ دىن ئىشلىرىنى باشقۇرۇشنى قانۇن بويىچە يەنىمۇ كۈچەيتىپ، داۋاملىق تۈردە پىلانلىق يوسۇندا، قاتلاملار بويىچە ۋەتەنپەرۋەر دىنىي زاتلارنى تەربىيەلەپ، ھەر دەرىجىلىك

پارتىيە ئەزالىرى، كادىرلار، ئوقۇتقۇچىلار ۋە ئوتتۇرا دەرىجى-لىكتىن يۇقىرى مەكتەپلەردىكى ئوقۇغۇچىلار ئارىسىدا مارك-سىزىملىق دىن قارشى تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇش كېرەك. قىسقىسى، پارتىيىنىڭ دىن خىزمىتىدە دەۋر بىلەن تەڭ ئىلگىرى-لەشنى ئۈزلۈكسىز كۈچەيتىش كېرەك. بىز شۇنىڭغا قەتئىي ئىشىنىمىزكى، ماركسىزم، لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسى، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى، «ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش» مۇھىم ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، يولداش خۇجىنتاۋ باش شۇجىلى-قىدىكى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى ۋە ئاپتونوم رايونلۇق پارت-كومنىڭ رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن پارتىيىدىكى يولداشلارنىڭ ئور-تاق تىرىشىشى ئارقىسىدا، شىنجاڭ دىن خىزمىتىنىڭ پارتىيى-نىڭ مەركىزىي خىزمىتىگە مۇلازىمەت قىلىش جەھەتتە چوقۇم يېڭى ۋە تېخىمۇ زور نەتىجىلەر قولغا كەلتۈرۈلىدۇ.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق دىن ئىشلىرى ئىدارىسىنىڭ سابىق مۇئاۋىن باشلىقى، پارتگۇرۇپپىسىنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى)

ئىمىنجان دۇگامەت تەرجىمىسى

شىنجاڭ خەلقنىڭ ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىشتىكى ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتى

كېرەم ھاشىم

1931 - يىلى 9 - ئاينىڭ 18 - كۈنى ياپون جاھانگىرلىكى ئەسكەر چىقىرىپ ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمال رايونىنى بېسىۋالدى. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى غايەت زور ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقى بىلەن كۈچلۈك، ھەققانىي غەزەپ نەپرىتىنى ئىپادىلىگەن. يازغۇچىلار، شائىرلار، ئوقۇتقۇچىلار، ئوقۇغۇچىلار، ئارتىستلار ۋە باشقا ھەرقايسى ساھەدىكىلەر ئىستىد-خىيلىك ھالدا ھەرىكەتكە كېلىپ، ياپونغا قارشى ۋەتەنپەرۋەر-لىك تەشۋىقى تەربىيە ھەرىكىتى قوزغىغان. شېڭ شىسەينىڭ مىللەتارىست ھۆكۈمىتى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ تەسىرى ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكىتىنىڭ بېسىمى ئاستىدا بىرقەدەر ئاقىلانى بولغان «جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوست بولۇش، دېموكراتىيىنى يولغا قويۇش، پاك - دىيانەتلىك بولۇش، تىنچلىقنى سۆيۈش، قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىش» تىن ئىبارەت ئالتە چوڭ سىياسەتنى ئېلان قىلىشقا مەجبۇر بولغان. 1936 - يىلى «شىئەن ۋەقەسى» دىن كېيىن جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ جاپالىق، ئىنچىكە ۋە

سەۋرچانلىق بىلەن قولغا كەلتۈرۈش خىزمىتى ئىشلىشى ئارقىلىق، شېڭ شىسەي ھۆكۈمىتى بىلەن ياپونغا قارشى ۋەتەنپەرۋەر-لىك بىرلىكسىپى ئورنىتىلغان، جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى سىياسىي بىۋرۇسىنىڭ ئەزاسى چېن تەنچىۋ، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ ئىنىسى ماۋزېمىن زور بىر تۈركۈم كوممۇنىستلارنى باشلاپ شىنجاڭغا كېلىپ شىڭ شىسەي ھۆكۈمىتىنىڭ خىزمەتلىرىگە قاتنىشىپ، 8 - ئارمىيىنىڭ شىنجاڭدا تۇرۇشلۇق ئىش باشقارمىسىنى قۇرغان. جۇڭگو كومپارتىيىسى ئەزالىرىنى رەھبىرىي تايانچ قىلىپ «شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئارقا سەپ ياردەم بېرىش جەمئىيىتى» ۋە «شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسى» (خەنزۇچە نامى قىسقارتىلىپ «فەندىخۇي» دېيىلىدۇ) نى قۇرۇپ چىقىپ، ئاممىنىڭ ئىستىخىيلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك قىزغىنلىقىنى تەشكىلىي، پروگراممىسى، پىلانى بولغان ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەن قۇتقۇزۇش ھەرىكىتى نىشانغا يېتەكلىگەن. پۈتۈن شىنجاڭ بويىچە نۇرغۇنلىغان ئۇيغۇر دېھقانلار يۇرتىدىن ئايرىلىپ، ئېتىزنى تاشلاپ ئالتاي، خوتەن، قەشقەردەكى ئالتۇن كانلىرىغا بېرىپ ئالتۇن كۈمۈش تاۋلاشقا قاتنىشىپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بەرگەن. جاپالىق ئەمگەك شارائىتىدا نۇرغۇنلىغان كىشىلەر ھاياتىدىن ئايرىلغان. شىنجاڭدا ئەزەلدىن تاشيول بولمىغاچقا ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىدىغان ئەشيا لارنى توشۇشقا مۇمكىنچىلىك بولمىغان. شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىدىغان ئەشيا لارنى توشۇش ئۈچۈن يول ياساش، كۆۋرۈك سېلىش ھەرىكىتى قوزغىغان. ئاتاقلىق يازغۇچى شائىر لۇتپۇللا مۇتەللىپ، زۇنۇن قادىر ۋە كىلىلىكىدىكى زىيالىيلار ئاممىسى ياپونغا قارشى

ئۇرۇشنى تېما قىلغان 100 دىن ئارتۇق درامما، تىياتىر، 1000 پارچىدىن ئارتۇق فىلىپتون، شېئىر قاتارلىق تۈرلۈك ئەدەبىي ئەسەرلەرنى يېزىپ ئېلان قىلغان. مەكتەپلەرنىڭ مۇئەللىملىرى ئوقۇغۇچىلىرىنى باشلاپ كەسپىي ئارتىستلار بىلەن بىرلىكتە خالىسانە ئويۇن قويۇش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرغان، شۇ چاغدا ئاران 10 مىڭ ئاھالىسى بولغان چەت، ياقا تاغلىق رايوندىكى كەلپىن ناھىيە خەلقىلا 45 مىڭ سەر كۈمۈش پۇل ئىئانە قىلغان.

1937 - يىلى ئۈرۈمچى شەھەرلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ تەسىرىدە ئۆزگەرتىپ تەشكىللىنىپ نىشانىنى سولغا بۇراپ، ئاممىنى تەشكىللەش، ئاممىنى سەپەرۋەر قىلىش، ياپونغا قارشى تۇرۇشنى تەشۋىق قىلىش، ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ياردەم بېرىش پائالىيىتىنى قانات يايدۇرغان. ئۈرۈمچى شەھەرلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىغا تەۋە رايوندىكى لۇق ئۇيۇشمىلاردا جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ تەشكىلى قۇرۇلغان. سودا - سانائەت ساھەسىدىكى 300 نەپەردىن ئارتۇق زاتلار جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىگە قاتناشقان. ئۈرۈمچى شەھەرلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ھەرقايسى رايونلۇق تەشكىللىرى خالىسانە درامما، تىياتىر ئويناش، كىنو قويۇش ئارقىلىق ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا ئىئانە توپلىغاندىن سىرت، يەنە سودا - سانائەت ساھەسىدىكى زاتلارنى پۇل، مال - مۈلۈك ئىئانە قىلىشقا سەپەرۋەر قىلغان. بەزى سودا دۇكانلىرى خالىسانە مال سېتىش پائالىيەتلىرىنى قانات يايدۇرۇپ، ئۈچ كۈنلۈك كىرىمىنى ئىئانە قىلغان. 1937 - يىلى 9 - ئايدىن 1940 - يىلى 5 - ئايعا قەدەر ئۈرۈمچى شەھىرىدىكى سودا - سانائەت ساھەسى 720 مىڭ سەر كۈمۈش قىممىتىدە ئىئانە توپلىغان.

1938 - يىلى 2 - ئايدا قەشقەر شەھەرلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيىسىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەن قۇتقۇزۇش چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ، «شىنجاڭ خەلقىنىڭ جاھانگىرلىككە قارشى تۇرۇش بىرلەشمىسىنىڭ قەشقەر شۆبىسى» بىلەن «شىنجاڭ خەلقىنىڭ ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەن قۇتقۇزۇش ئارقا سەپ ياردەم بېرىش جەمئىيىتىنىڭ قەشقەر شۆبىسى» نى قۇرغان. بۇ تەشكىلاتلارنىڭ ئاساسلىق تەركىبى قەشقەر شەھەرلىك سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ ئەزالىرى ئىدى. بۇلارنىڭ سەپەرۋەر قىلىشى ۋە رەھبەرلىكىدە قەشقەر شەھىرىنىڭ سودا - سانائەت ساھەسى ياپونغا قارشى تۇرۇپ ۋەتەن قۇتقۇزۇش دولقۇنى قوزغىغان. سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسىنىڭ تايانچى بولغان 10 چوڭ شىركەت ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە 640 مىڭ سەر كۈمۈش پۇل ئىئانە قىلغان. يەككە، خۇسۇسىي تىجارەتچىلەر 544500 سەر كۈمۈش پۇل ئىئانە قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا سودىگەرلەر ئۇيۇشمىسى ئۇيغۇر يازغۇچىلار يازغان «شاڭخەي كېچىسى»، «كۈرەش قىزى»، «پادىشاھ سامورايلىرى قاتتىق ھالسىرايدۇ» قاتارلىق ياپونغا قارشى تۇرۇش مەزمۇنى قىلىنغان درامما تىياتىرلارنى خالىسانە ئويناشقا ئۇيۇشتۇرۇپ، خالىسانە كىنو قويۇپ 80 مىڭ سەر كۈمۈش پۇل ئىئانە توپلىغان. پۈتۈن شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى خەلق ئاممىسى ۋە سودىگەرلەر ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ ئالدىنقى سېپىگە تۈرلۈك شەكىللەر ئارقىلىق ياردەم بەرگەن.

ئومۇمەن ياپونغا قارشى ئۇرۇشنىڭ غەلبىسىگە ئارقا سەپتە تۇرۇۋاتقان شىنجاڭ ھەر مىللەت خەلقىمۇ تېڭىشلىك تۆھپىسىنى قوشقان.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق سودا - سانائەتچىلەر بىرلەشمىسىدىن)

كونا ۋە يېڭى كۈرەدە ئاڭلىغان ۋە كۆرگەنلىرىم

سىدىق ئىمىن

مەن 1909 - يىلى ھازىرقى قورغاس ناھىيىسىنىڭ كۈرە يېزىسىدا تۇغۇلدۇم. 1959 - يىلىغىچە 50 يىل كۈرەدە تۇردۇم، 1960 - يىلى خىزمەت مۇناسىۋىتى بىلەن كۈرەدىن ئايرىلىپ، بۇ ناھىيىنىڭ تەلكە چارۋىچىلىق فېرمىسىغا يۆتكەلدىم.

مېنىڭ ئۆمرۈمنىڭ كۆپ قىسمى كۈرەدە ئۆتتى. مەن ياش چېغىمدىن باشلاپلا جامائەت ئىشلىرىغا ئارىلاشقان. بۇ چاغدا، كونا، يېڭى كۈرەدىكى ئەھۋاللارنى كۆرگەن ۋە بىلىدىغان پېشقەدەملەر كۆپ ئىدى. كۈرەدىكى جاڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ ساماۋەر-چىسى بوۋاخۇنىكام، يېڭى كۈرە سېپىلىنى سوقۇشقا قاتناشقان ئىسلام ئاكا بوتۇلك، سودىگەرلەر جەمئىيىتى يەنى شاڭخۇخۇيىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى ھەزىزاخۇن كەنجىباي، جاڭجۇن يامۇلىدا تۇرغان خى شاۋيى (مانجۇ، ئۇيغۇر تىلى بىلىدۇ) قاتارلىقلار ئەنە شۇلار. نىڭ جۇملىسىدىن ئىدى. مەن بەزى سورۇنلاردا، ئۇلارنىڭ ئېغىدىزىدىن كونا ۋە يېڭى كۈرەدە بولۇپ ئۆتكەن نۇرغۇن تارىخىي ۋەقەلەرنى ئاڭلايتتىم، بەزىدە ئۇلاردىن كۈرەدە ئۆتكەن جاڭجۇنلەر، ئەمەلدارلار، كۈرەدىكى يامۇللار، ئەڭ كېيىنكى جاڭجۇن ۋە ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىقى، مەغلۇبىيىتى، شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ

ئىلىغا تەسىرى، جۇڭخۇا مىنگونىڭ قۇرۇلۇشى، مىنگو قۇرۇلغاندىن كېيىنكى ھاكىمىيەت ۋە جەمئىيەت ئىشلىرىغا ئالاقىدار مۇھىم - مۇھىم ئىشلارنى سوراپ بىلىۋېلىشقا تىرىشاتتىم. ماڭا مۇشۇ ۋەقەلەرنى سۆزلەپ بەرگەن كىشىلەر شۇ چاغلاردا 70 ياشتىن ئاشقانىدى. مانا بۇنىڭغا ھازىر 60 يىلدىن ئاشتى، بۇ ئىككى يىلنى قوشقاندا 130 يىلدىن ئاشىدۇ. ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتۈپ كەتكەچكە ۋە ئۆزۈمنىڭ يېشىم چوڭىيىپ قالغاچقا، ئاڭلىدىغان، كۆرگەن ئىشلارنى ۋاقىتى قەرەلى بىلەن ئەينەن ئەستە ساقلاش مۇمكىن ئەمەسكەن. شۇنداق بولسىمۇ، باشقىلارغا، بولۇپمۇ ياشلىرىمىزغا پايدىسى تېگىپ قالار، دېگەن ئۈمىد بىلەن ئۆزۈم ئاڭلىغان، كۆرگەن ئىشلارنى قايتا - قايتا ئەسلىپ، قىسمەن تارىخىي ماتېرىياللاردىن ئىزدىنىپ، سوراپ، سۈرۈشتە قىلىپ كونا - يېڭى كۈرە تارىخىغا دائىر تۆۋەندىكى تارىخىي ماتېرىيالنى يېزىپ چىقتىم. بۇ دەل توغرا، تولۇق بولماسلىقى مۇمكىن، كۆرۈش جەريانىدا يولداشلارنىڭ توغرىلىشىنى، تولۇقلاپ كېتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

كونا كۈرەنىڭ ۋەيران قىلىنىشى

1762 - يىلى قۇرۇلغان كونا كۈرە چىڭ خانىدانلىقى دەۋرىدە ئىلى جاڭجۇنى تۇرغان ئورۇن. ئىلى جاڭجۇنى ئەينى يىللاردا شىنجاڭدىكى ئەڭ كاتتا ھەربىي ئەمەلدار بولۇپ، ئۇنىڭ ھوقۇق دائىرىسى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىدىكى كەڭ زېمىننى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى، ئۇ ھەم ھەربىي، ھەم مەمۇرىي ھوقۇق يۈرگۈزەتتى. مەھكىمە خىراجىتى، چېرىكلەرنىڭ خىراجىتى ۋە مەمۇرىي ئەمەلدارلار خىراجىتى پۈتۈنلەي يەرلىك خەلقتىن شۇ.

لۇپ ئېلىناتتى، شۇڭا سېلىق ۋە ئالۋاڭنىڭ تۈرى، مىقدارى ناھايىتى كۆپ ئىدى. جاڭجۇن ۋە ئۇنىڭ باشقا ئەمەلدارلىرى پۈتۈنلەي سېپىل ئىچىدىكى جاڭجۇن مەھكىمىسىگە بېكىنىۋېلىپ ھوقۇق يۈرگۈزەتتى، سىرتقا چىقىپ خەلقنىڭ دەردى - ئەھۋالىنى ئۇقۇپ باقمايتتى، ئۇققان تەقدىردىمۇ، خەلقنىڭ زارى بىلەن كارى بولمايتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلقنىڭ سېلىقى يىلمۇ يىل كۆپىيىپ، زۇلۇم كۈندىن - كۈنگە كۈچەيدى، خەلقنىڭ غەزىپى كۈنسېرى ئاشتى. 1864 - يىلى چىڭ سۇلالىسىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ئىلى دېھقانلار قوزغىلىڭى پارتلىدى. قولغا كالتەك، چۇماق ئالغان قوزغىلاڭچىلار سادىر پالۋان قاتارلىق ئەل سۆيەر سەركەردىلەرنىڭ باشلامچىلىقىدا غۇلجا شەھىرىنى تېز ئىگىلەپ، بايانداي سېپىلنى، ئاندىن ئىلى جاڭجۇنى تۇرۇشلۇق جاي - كۈرە سېپىلنى پارتلىتىپ، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىلىدىكى زۇلۇمىغا خاتىمە بەردى. شۇنچە چېرىك، خىل قوراللار بىلەن تايپاق - توخماقلىق خەلقىتىن يېڭىلىگەن ئىلى جاڭجۇنى مىڭ شۇي خەلقنىڭ غەلبىسى ئالدىدا ئەلەمگە چىدىماي ئايالى، ئىككى ئوغلى ۋە بىر قىزى بىلەن ئۆزىگە ئوت يېقىپ، پاجىئەلىك ھالدا ئۆلۈۋالدى. جاڭجۇننىڭ كۆيۈپ كۈلگە ئايلىنىشى بىلەن تەڭ كونا كۈرەمۇ غەزەپكە كەلگەن قوزغىلاڭچىلار تەرىپىدىن تۈپتۈز قىلىۋېتىلدى.

شىنچېڭ - يېڭى كۈرە قەلئەسىنىڭ قۇرۇلۇشى ۋە جاڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ قايتا تىكلنىشى

چىڭ سۇلالىسى دېھقانلار قوزغىلىڭىنى باستۇرغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئەڭ ئىشەنچلىك ئادىمى بولغان جىن شۇننى ئىلى

جاڭجۇنى قىلىپ تەيىنلىدى. ئارقىدىنلا يېڭى كۈرە قەلئەسىنى قۇرۇش يارلىقىنى چۈشۈردى. جىن شۇن خاننىڭ يارلىقىنى ئالغاندىن كېيىن، يېڭى كۈرە قەلئەسىنى ھازىرقى ئورۇنغا سېلىشنى لايىق كۆرۈپ، خانغا مەلۇم قىلدى، خاننىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، قەلئە قۇرۇلۇشىنى باشلىدى.

جىن شۇن قەلئەنى پۈتۈنلەي پۇقراننىڭ كۈچىگە تايىنىپ قۇرۇشنى قارارلاشتۇرغاندىن كېيىن مىڭ ئامبالنى سېپىل سۈ-قۇش ۋە شەھەر قۇرۇلۇشىغا مەسئۇل (ئەينى چاغدا سېپىل سۈ-قۇشقا قاتناشقان ئىسلام بوتۇڭ ئېيتىپ بەرگەن) قىلدى. ئامباللار تەرەپ - تەرەپكە قاتراپ يۈرۈپ 1000 دىن كۆپرەك دېھقاننى يىغقان، بۇ كىشىلەر 10 بۆلەككە، بۇ 10 بۆلەكنىڭ بىرى يەنە 10 بۆلەككە بۆلۈنۈپ، ھەر 100 كىشىگە بىر يۈز بېگى، ھەر 10 كىشىگە بىردىن 10 بېگى باشلىق قىلىپ بېكىتىلگەن، ھەر 100 كىشىگە بىردىن بوتۇڭ مەسئۇل قىلىنغان، بوتۇڭ كىشىلەرنىڭ قېچىپ كەتمەسلىكىگە كاپالەتلىك قىلغاندىن تاشقىرى، سېپىل سوقۇش ۋەزىپىسىنى ئۆلچەپ بېرىپ تۇرىدىكەن. تەييارلىق پۈتكەندىن كېيىن، سېپىل سوقۇش شەرق، غەرب، شىمال، جەنۇبتىن بىرلا ۋاقىتتا باشلىنىپ، ئومۇمەن سېپىلنىڭ ئايلىنىشى 12 چاقىرىم، ئېگىزلىكى يەتتە يېرىم مېتىر، ئاستى بەش مېتىر، ئۈستى تۆت مېتىر كەڭلىكتە بولۇپ، سېپىلنىڭ ئۈستىدە سەككىز ئات سۆرەيدىغان ئوتتۇرا كالىبرلىق زەمبىرەك بىمالال يۈرەلەيدىكەن ھەم تۆت قاتار تىزىلغان چېرىكلەرمۇ ئەركىن ماڭالايدىكەن. سېپىلنىڭ ھەر 100 مېتىر ئارىلىقىدا بەش چېرىك ئازادە تۇرالايدىغان كىچىك قوختا (پوتەي)، سېپىلنىڭ تۆت بۇلۇڭىغا ئىككى قەۋەتلىك قەدىمىي ئۇسۇلدا ياسالغان بىر پەي چېرىك تۇرالايدىغان چوڭ قوختا ياسالغان. قەلئەنىڭ تۆت تەرىپىدە

گە كۆك پىششىق خىشتىن مۇستەھكەم، ئاركىلىق ھەم كاھىش-لىق كاتتا دەرۋازا ھەم ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىككى قەۋەت ئېگىز چوڭ قوقتا سېلىنغان بولۇپ، قوقتىنىڭ دەرۋازىسى تۆمۈردىن قاپلانغان. نىكەن، ئۇنىڭغا 10 ~ 20 جىڭ ئېغىرلىقتىكى قۇلۇپلاش زەنجىرى بېكىتىلگەن. سېپىل پۈتكەندە بۇ يەرگە بىر پەي ئەسكەر تۇرغۇزۇپ، بىردىن زەمبىرەك تىكلەپ قويۇلغانىكەن. بۇنىڭدىن تاشقىرى، چوڭ سېپىلنىڭ 100 مېتىر سىرتىغا ئېگىزلىكى ئۈچ مېتىر كېلىدىغان، پۈتۈن سېپىلنى ئايلىنىپ ئوراپ تۇرىدىغان ئالتە سېپىل سوقۇلۇپ، ئالاھىدە دەرۋازىلار بېكىتىلگەننىكەن، مەزكۇر ئالتە سېپىلنىڭ سىرتىغا كەڭلىكى 50 مېتىر، چوڭقۇر-لۇقى 10 مېتىر كېلىدىغان پۈتۈن سېپىلنى ئوراپ تۇرىدىغان خەندەك قېزىلغان بولۇپ، دۈشمەن قەلئەگە ھۇجۇم قىلماقچى بولسا، خەندەكنى سۇغا تولدۇرۇپ، قەلئەنى مۇداپىئە قىلىش پىلانلانغانىكەن.

سېپىل ياساشقا قاتناشقان چوڭلارنىڭ ماڭا ئېيتىپ بېرىشىدە، چە، قولغا سىم ئورالغان يىلان قامچا تۇتقان يۈز بېگىلەر ئىش ئورنىنى تىنىم تاپماي ئايلىنىپ يۈرىدىكەن، مۇبادا، بەزى بىرلىرى چارچاپ، قەددىنى رۇسلىۋېلىش ئۈچۈن بىردەم - يېرىمدەم دەم ئېلىپ قالغانلىقىنى كۆرسە، ئۇنداقلارنى شۇ يەردىلا باستۇرۇپ يىلان قامچا بىلەن ئۇرۇپ، ھالىدىن كەتكۈزۈپ تاشلايدىكەن. ھەربىر بوتۇڭ ئۆلچەپ بەرگەن يەردىكى سېپىل تېمى پۈتتۈرۈلگەندە، يۈز بېگى ئامبالغا مەلۇم قىلىدىكەن، ئۇ تەكشۈرۈپ ئۆلچەمگە لايىق بولسا ئالىدىكەن، بولمىسا ئالمايدىكەن. تەكشۈرۈپ ئېلىشقا، قولغا ئۇزۇن ساپلىق نەيزە تۇتقان كىشى نەيزىنى كۈچ بىلەن سېپىلغا سانجىدىكەن، ئەگەر نەيزە مەلۇم يېرىگىچە سېپىلغا پېتىپ كەتسە، مەسئۇل بولغان بوتۇڭنى شۇ

يەردىلا بېسىپ ئۇرۇپ، سېپىلنى يارماسقا ھۆكۈم قىلىپ، سېپىلنى تاپشۇرۇپ ئالمايدىكەن. ئەلەمدە قالغان بوتۇڭلار ئاپقۇرلاپ ياخشى ھاراق، چېكىشكە ئەپيۇن تەييارلاپ، يۈز بېگى، ئامباللارنىڭ ئايىغىغا باش قويۇپ يىغلاپ، ئاز دېگەندە 20 ~ 30 سەر ئاق كۈمۈش تارتۇق قىلىپ، ئاندىن سېپىلنى ئۆتكۈزۈۋىدىكەن. كىشىلەر شۇنداق زوراۋانلىق ئىچىدە 2 ~ 3 مېتىر يىراقتىن توپا قېزىپ، توپىنى قاپ تاغار، زەمبىل بىلەن يەتتە مېتىر ئېگىزلىكتىكى سېپىل ئۈستىگە ئېلىپ چىقىدىكەن. ئىش قاتتىق، دەم ئېلىش ئاز، يېمەك - ئىچمەك يېتەرسىز بولغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر تومۇز ئاپتاپلىرىدا تولغاق، بەزگەك، كېزىك بولۇپ ئاھۇ - ۋاي بىلەن كۈنىگە بىرنەچچە ئادەم كېسەل سەۋەبى بىلەن ئۆلسە، بەزىلەر يىلان قامچىنىڭ زەربىسىدىن قان يۇتۇپ ئۆلىدىكەن، ئۆلگەن، ئاغرىغانلار بىلەن كارى بولماي، ئۇلارنى سىرتقا تاشلاپ، ئورنىغا ئادەم تولۇقلاپ تۇرىدىكەن. سىرتقا چىقىرىپ تاشلانغان ئاغرىقلار ئىگە - چاقىسىز مۇساپىرلار بولۇپ، سېپىلغا توپا ئېلىنغان جايلاردا يېتىپ قالىدىكەن. يۇرت ئىچىدەكى ھەسەن ئاقساقال، ئىسلام ئاكا، قۇۋان پالۋان قاتارلىق كىشىلەر ۋە جامائەت كېلىپ، ئۆلگەنلەرنى قائىدە بويىچە دەپنە قىلىدىكەن، ئاغرىق - سىلاقلارنى يۆتكەپ، مەسچىتنىڭ مۇساپىرخانىسىغا ياكى ھەسەن ئاقساقال چايخانىسىغا يۆتكەپ ئورۇندلاشتۇرۇپ، جامائەت ياردەم قىلىپ باقىدىكەن. سېپىل مانا شۇنداق مىڭلىغان كىشىلەرنىڭ قان تەرى، جېنىدىن جۇدا قىلىنىشى بەدىلىگە ئۈچ يىل ئىچىدە پۈتكەننىكەن. سېپىلنىڭ تۆت بۇرجىكىگە سېپىلدىن 4 ~ 5 چاقىرىم يىراقلىقتا بىردىن جەمئىي تۆت كىچىك سېپىل بىنا قىلىنىپ، سېپىلنىڭ ئىچىگە گازارما قۇرۇپ، ھەربىرىگە بىردىن جەمئىي تۆت ئاتلىق مۇھاپىزەتچى تۇر-

غۇزغانىكەن. بۇ ئاتلىق مۇھاپىزەتچىلەر ئۆزىگە تېگىشلىك دائىرە ئىچىدە چارلاش ئېلىپ بېرىپ چوڭ كۈرەنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۆتەيدىكەن.

جىن شۇن جاڭجۇن چىڭ سۇلالىسى خانىنىڭ ئەمىرى بويىچە سېپىلىنى ۋە ئۇنىڭ ئىچكى قۇرۇلۇشىنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، خانغا ئالاھىدە خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپ، ئاندىن كۈرە قەلئەسىنى شىنچېڭ — يېڭى كۈرە دەپ ئاتاپ، ئۇنى ئىلى تەۋەسىگە جاكارىلدە-غانىكەن. يېڭى كۈرە كونا كۈرەنىڭ سەككىز كىلومېتىر غەربىي شىمالغا جايلاشقان بولۇپ، جاڭجۇننىڭ جاكاسىدىن كېيىن «كۈرە» دەپ ئاتالغانىكەن.

كۈرە قەلئەسىنىڭ ئىچكى قۇرۇلۇشى

كۈرە سېپىلى سوقۇلۇپ، دەرۋازىلىرى بېكىتىلىپ بولغان. دىن كېيىن، ئىچكى قۇرۇلۇشى ياسالغانىكەن. ئۇلار: جاڭجۇن يامۇلى — جاڭجۇنغۇ، دۇتۇڭ يامۇلى، تۆت چوڭ لۇڭدۇي، تۆت شىلىك، 16 زولىك يامۇلى، پىيادە، توپچى ۋە ئاتلىق قىسىملار گازارىمىسى، ئامبار ھەم بىر قانچە ئىبادەتخانا قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىكەن. قەلئەنىڭ كۆچمىلىرى چاقماق شەكلىدە بولۇپ، تۈز ھەم كەڭ ئىكەن، ئەينى زاماندا شەرقىي دەرۋازىسى «دوڭگۈەن» دەپ ئاتىلىپ، دەرۋازىنىڭ سىرتىدا ئۇيغۇر، خۇي-زۇ، خەنزۇ ئاھالىلىرى ئولتۇراقلاشقانىكەن، غەربىي دەرۋازىنى «تارجى» دەرۋازىسى، جەنۇبىي دەرۋازىنى «نەنگۈەن» سۇلۇم دەرۋازىسى، شىمالىي دەرۋازىنى «بېيگۈەن» سۇيدۇڭ دەرۋازىسى دەپ ئاتايدىكەن. شەرقىي دەرۋازىدىن غەربىي دەرۋازىغا، شىمالىي دەرۋازىدىن جەنۇبىي دەرۋازىغا ئۇدۇل مەركىزىي چوڭ كوچا ئې-

لىنىغان بولۇپ، قەلئەنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا ئېگىزلىكى يەتتە مېتىر، كەڭلىكى 50 مېتىر كېلىدىغان كۆك خىشتىن تۆت ئەگمە دەرۋازىلىق بىر قورغان — سۇپا ياكى سەھنە ياسىلىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە جۇڭگونىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبىدا ئۈچ قەۋەتلىك جۇڭگوچە راۋاق ياسالغانىكەن؛ قەلئەنىڭ شەرقىي دەرۋازىسى تە-رىپىدىكى مەركىزىي كوچىغا جاڭجۇن مەھكىمىسى — جاڭجۇنغۇ، ئىككى لىڭدۇي، بىر شىلىك يامۇلى، بىر قەلئە باشقۇرۇش ئامبىلى يامۇلى (ساقچى ئىدارىسىگە تەڭ)، بىر ئورۇنغا ھۆكۈ-مەت پۇل ئىدارىسى — گۈەنچەنجۇي، ئىككى ئورۇنغا چوڭ ئىبا-دەتخانا سېلىنغانىكەن؛ قەلئە ئىچىدىكى چوڭ كوچىنىڭ بويىدىن تىجارەتچىلەرگە، قول ھۈنەرۋەنلەرگە دۇكان سېلىش ئۈچۈن يەر تەقسىم قىلىپ بېرىلگەنىكەن.

جاڭجۇنغۇ — جاڭجۇن مەھكىمىسى

جاڭجۇن مەھكىمىسى شەرقىي چوڭ كوچىنىڭ ئوتتۇرا قىسىمىغا جايلاشقان كاتتا قورغان ئىچىدە بولۇپ، يەر مەيدانى 300 كۋادرات مېتىر كېلەتتى. بۇنىڭ چوڭ دەرۋازىسى جۇڭگودىكى قەدىمىي خان سارايلىرىنىڭ ھەشەمەتلىك دەرۋازىلىرىغا ئوخشاش ئېگىز كۆتۈرۈپ ياسالغان، ئۆگزىلىرى كاھىشلانغان، تۆت ئەترا-پى يېشىل خىشتىن ياسالغان ئەجدىھار باشلىق لۇڭتۇ ۋە سېرىق سىرلىق ساپال گۈللەر بىلەن نەقىشلەنگەندى؛ دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە تاشتىن ياسالغان، ئېگىزلىكى ئىككى يېرىم مېتىر كېلىدىغان ئىككى شىر بىر - بىرىگە ھومۇيۇپ تۇراتتى؛ دەرۋازىدىن 20 مېتىر نېرىدىكى ئىككى يەردە ئىككى سۇپا بولۇپ، ھەر خىل سىردا سىرلانغان جۇڭگوچە شىپاڭ يەنى راۋاقچە بار ئىدى،

ئۇنىڭ بىرسىگە ئۇزۇنلۇقى ئۈچ مېتىرچە كېلىدىغان چوڭ، بوم ئاۋازلىق سېرىق مىس كانايدىن ئىككىسى ئېسىقلىق تۇراتتى، بۇنىڭدىن باشقا ھەر خىل كاناي - سۇناي، داقا - دۇمباق، چاڭ ۋە تەبىل قاتارلىق سازلارنى تۇتقان كىشىلەر تۇراتتى، يەنە بىر شىپاڭدا غىجەك، قومۇش بالمان، پۇۋلەپ چالىدىغان جەمشىد بالمانى قاتارلىق چالغۇ ئەسۋابلىرىنى تۇتقان كىشىلەر قاتار تىزدىلىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى قىزىل تاۋاردىن ئالدى - كەينىگە ئەنقانىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن ئۇزۇن چاپان، بېشىغا چىغدىن توقۇلغان قىزىل پۇپۇكلۈك قالپاق، پۇتىغا قىزىل لاتىدىن تىكىلگەن ئۆتۈك كىيەتتى. ئۇلار ھەر كۈنى ئەتىگەن، چۈش ۋە كەچتە چاڭجۇن ۋە ئۇنىڭ خانىشى تاماق يېگەن، دەم ئالغان ۋاقىتنىڭ ئالدى - كەينىدە ساز چېلىپ، نەغمە - ناۋا قىلىپ، چاڭجۇن ۋە ئۇنىڭ خانىشىنىڭ كۆڭلىنى ئاچاتتى؛ چاڭجۇن مەھكىمىسىگە مېھمان چاقىرىلغاندا، چوڭ ئامباللارنىڭ يىغىلىشى ۋە ياكى دەم ئېلىش كۈنلىرىدەمۇ ساز چېلىنىپ تۇراتتى. چاڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ دەرۋازىسى ئالدىدا بىر مەشىق مەيدانى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئەتراپى تام بىلەن ئىھاتە قىلىنغان بولۇپ، چوڭ مەركىزىي يولغا ئۇدۇل ئىككى دەرۋازىسى بار ئىدى، دەرۋازىدا ئىككى چېرىك پوست تۇرۇپ، ئەمەلدار ۋە چېرىكلەردىن باشقا پۇقرالارنى بۇ يولدا يۈرۈشكە رۇخسەت قىلمايتتى. چاڭجۇن مەھكىمىسىگە كىرگەندە، دەرۋازىنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئۆي بولۇپ، بىر ئۆيدە دەرۋازىبۇەنلەر، چېرىكلەر تۇراتتى، بۇلار دەرۋازىنى مۇھاپىزەت قىلاتتى؛ يەنە بىر ئۆيدە دائىم پو ئاتىدىغان ئېگىز بويلۇق، ئاۋاق، ئۇزۇن چاچ قويغان بىر قېرى پوچى، پو بەتلىد-گۈچى ۋە پوغا دورا تەييارلىغۇچىلار تۇراتتى. ئۇلار ھەر كۈنى ئەتىگەن قەلئەنىڭ دەرۋازىسى ئېچىلىدىغان ۋاقىتتا، چۈش ۋاقتىدە

دا، كەچتە قەلئەنىڭ دەرۋازىسى تاقىلىدىغان ۋاقىتتا بىر قېتىم - دىن پو ئاتاتتى، بۇنىڭدىن باشقا چاڭجۇن مەھكىمىسىدىن چىقسا - كىرسە توققۇز پايدىن، خانىش مەھكىمىدىن چىقسا - كىرسە يەتتە پايدىن پو ئاتاتتى. بىرىنچى دەرۋازىدىن كىرىپ 100 مېتىر مىقدارى ماڭغاندا، ئىككىنچى دەرۋازا بار ئىدى. بۇ دەرۋازىمۇ ئالاھىدە ياسالغان بولۇپ، بۇ يەردەمۇ مەخسۇس ئىشىك باقارلار تۇراتتى. بىرىنچى دەرۋازا بىلەن ئىككىنچى دەرۋازا ئارىسىدا يامۇلىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان چېرىكلەر ھەم بىر مۇھاپىزەتچى تۇراتتى. ئىككىنچى دەرۋازىدىن كىرگەندە 2000 كىشى كەڭ سىققىدەك مەيدان بولۇپ، ئۇنىڭ شەرق، غەرب تەرىپىدە رەتلىك سېلىنغان ئۆيلەر بار ئىدى، بۇنىڭدا پەقەت چاڭجۇن مەھكىمىسىدىن مەخسۇس ساقلايدىغان لىيەن تۇراتتى. بۇ ئۆيلەردىن 50 مېتىر يىراقلىقتا ئۈچىنچى دەرۋازا بولۇپ، بۇ دەرۋازىنىڭ ئالدىدا بىر مېتىر ئېگىزلىكتە ياسالغان كەڭ سەھنە بار ئىدى؛ بۇ سەھنىگە - مۇسۇغا يېقىن ئادەم سىغاتتى؛ سەھنىنىڭ تۈرى ۋاڭ - گۇڭلارغا خاس ئوردىلارغا ئوخشاپ كېتىدىغان قەدىمىي ئۇسلۇبتا ياسالغان، كۆپ تۈۋرۈكلۈك ئىدى؛ سەھنىنىڭ تۈۋرۈكلىرىغا چىڭ سۇلالىسى خانى تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەن تاختايغا ئالتۇن ھەل بېرىل-لىپ چوڭ خەتلەر يېزىلغان تەبرىك نامىلەر، تۈۋرۈكلەرگە بول-سا، خانغا، خاندانلىققا، چاڭجۇنگە ئەبەدىي بەخت - ساغلاملىق، ئۆزلىرىگە ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەپ يېزىلغان تاختايلا قاتار ئېسىلغا-ندى. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئالتۇن زەر بىلەن ئەجدە-ھانىڭ سۈرىتى كەشتىلەنگەن سېرىق، قىزىل بايراقلار ئېسىقلىق تۇراتتى، سەھنىنىڭ تۈۋرۈكىگە خاننىڭ سۈرىتى ئېسىلغانىدى. بۇ سەھنىنى «داناڭ» دەپ ئاتايتتى، «داناڭ» نىڭ تۈۋرۈكىدە قاتىرىس-غا قوش قاناتلىق ئىككى چوڭ ئېگىز ئىشىك بولۇپ، بۇنى

«ئەرمەن» دەپ ئاتاپتى. بۇ ئىككى ئىشىك جاڭجۇن، دۇتۇڭ دەرىجىلىكلەر ۋە ئۇلارنىڭ خانىشلىرىنىڭلا كىرىپ - چىقىشى ئۈچۈن ئېچىلاتتى، باشقا ھەرقانداق ئەمەلدارلار ئۈچۈن ئېچىلمەيتتى. قالغانلار يان ئىشىكتىن كىرىپ - چىقاتتى. بۇ يەردىمۇ تۆت چېرىك قورال تۇتۇپ تۇرۇپ، ئىچكىرىگە كىرمەكچى بولغان كىشىلەرنى تەكشۈرۈپ، كىرىشكە رۇخسەت قىلىنغان قەغىزى بولسا كىرگۈزەتتى، بولمىسا قەتئىي كىرگۈزمەيتتى، مەزكۇر «داتاڭ» نىڭ ئوڭ تەرىپىدە كاتىپلار، خەۋەرلەشكۈچىلەر، تەك-شۈرگۈچىلەر تۇراتتى. ئۇلار جاڭجۇن بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن كەلگەن ئامباللارنى مۇشۇ ئۆيلەرگە كىرىپ باشقۇرغۇچى ئامبالغا كېلىشتىكى مەقسىتىنى ئېيتىپ، ئەنگە ئالدۇرغاندىن كېيىن، ئامبال كەلگۈچى كىشىنى جاڭجۇنگە مەلۇم قىلاتتى. جاڭجۇن قوشۇلسا، ھېلىقى ئامبال كەلگۈچىنى باشلاپ جاڭجۇن بىلەن كۆرۈشتۈرۈپ قايتۇرۇپ چىقاتتى، ئەگەر كەلگۈچىنىڭ ئارقىسىدا مۇھاپىزەتچىسى بولسا، جاڭجۇننىڭ يېنىغا كىرىشتە مۇھاپىزەتچى مۇشۇ يەردە قالاتتى. «داتاڭ» نىڭ سول تەرىپىدىكى ئۆيلەردە ھەربىي ئىشلار، ساقچى، مۇھاپىزەتچى ئەسكەرلەر بۆلۈمى بو-لۇپ، ھەرقايسىسىنىڭ باشقۇرغۇچى ئەمەلدارلىرى بار ئىدى، «داتاڭ» نىڭ شەرق تەرىپىدە يەنە بىرقانچە كورپۇس ئۆيلەر بو-لۇپ، بۇ ئۆيلەردە كاتىبات، خوجۇلۇق ۋە باشقا بۆلۈملەر بار ئىدى. مەزكۇر «داتاڭ» سەھنىسىنىڭ شەرق، غەرب تەرىپىگە 50 مېتىر مىقدارى يۈرسىڭىز ھەر ئىككى تەرەپتىكى ئېگىز تامغا ئېگىزلىكى ئىككى يېرىم مېتىر كېلىدىغان دومىلاق كۆك خىش-تىن ياسالغان ئەگمە ئىشىك كۆزىڭىزگە چېلىقىدۇ. شەرقتىكى ئىشىكتىن كىرگەندە، كەڭ بىر مەيدان بار، بۇ مەيداندىمۇ كور-پۇس - كورپۇس قىلىپ ياسالغان ئۆي ۋە بۆلۈملەر بار. بۇ

بۆلۈملەر چېرىكلەر گازارمىسى، ھەربىي ئىسكىلات ئىدى. غەرب تەرەپتىكى ئەگمە ئىشىكتىن كىرسىڭىز بىر كاتتا قورۇنى كۆرۈ-سىز، بۇ قورۇدا مەمۇرىي ئىشلار ۋە زىرائەت ئىشخانىسى ۋە شۇ ساھەدە ئىشلەيدىغان ئەمەلدارلار تۇراتتى، بۇ يەردە يەنە ئالاھىدە رەتلىك سېلىنغان بۆلۈملەر بار بولۇپ، بۆلۈملەردە ئامبال، غالدا، ياخشى قاتارلىق ئەمەلدارلار ئىشلەيتتى، بۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مانجۇ ۋە شىبەلەردىن ئىدى. ئۇلارنىڭ قول ئاستىدا كاتىپلار، تەرجىمانلار، ئالاقىچىلار ۋە چاپارمەنلەر بولۇپ، ئۇلار-نىڭ كۆپچىلىكى مانجۇ، شىبە، خەنزۇلاردىن تەركىب تاپقاندى. بۇلار ئىلى جاڭجۇننىڭ قاراشلىق جايلاردىكى ئۇيغۇر، خەنزۇ، موڭغۇل، خۇيزۇ، شىبە، داغۇر قاتارلىق مىللەتلەرنىڭ مەمۇرىي ئىشلىرىنى، نوپۇس، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرد-شىنى، يەر، سۇ، ئالۋاڭ - ياساق ئىشلىرىنى شۇنداقلا مەنەپكە قويۇش، مەنەپتىن قالدۇرۇش، مۇكاپاتلاش، جازالاش ئىشلىد-رىنى باشقۇراتتى. مۇشۇ قورۇنىڭ بىر چېتىدە يەنە بىر ئىشىك بار بولۇپ، بۇ ئىشىكتىن كىرسىڭىز يەنە بىر قورۇغا چىقىپ قالسىز. بۇ قورۇدا بىر - بىرىگە ئوخشاپ كېتىدىغان نەچچە ئون ئۆي، بۆلۈم، ئىشخانا بولۇپ، ئوتتۇرا قىسمىدا باشقا ئۆيلەر-گە نىسبەتەن ئېگىز ۋە ھەشەمەتلىك قىلىپ ياسالغان پىشايۋانلىق ئۈچ ئېغىز ئۆي بار. بۇ جاڭجۇن مەھكىمىسىنىڭ خەزىنە خوجى-دارلىقى تۇرۇشلۇق ئورۇن بولۇپ، خوجىدارلىق باشچىلىقىدىكى خەزىنە، دەپنە، مالىيە - ئىقتىسادقا مەسئۇل ئامباللار تۇراتتى. بۇ قورۇنىڭ شەرق تەرىپىدە يەنە بىر تۆمۈر ئىشىك بولۇپ، بۇ دائىم قۇلۇپلاقلق تۇراتتى. بۇنىڭدىن كىرسىڭىز قورۇنىڭ شى-مالىي، غەربىي، جەنۇبىي تەرەپلىرى پۈتۈنلەي پولات پەنجىرە، تۆمۈر ئىشىك بولۇپ، بۇلار قوپال زەنجىرلەر بىلەن قۇلۇپلانغان

ئىدى. بۇ ئىشىكلەرگە خەنزۇچە خەت بىلەن نومۇر سېلىنغان، قورۇنىڭ ئىچى دائىم جىمجىت تۇراتتى. مانا مۇشۇ نومۇر ئىشىك-لىك ئۆيلەرنىڭ ئىچىدە ئىلى جاڭجۇننىڭ مال - مۈلۈكلىرى يەنى ئالتۇن - كۈمۈش، قىممەت باھالىق دۇر، ئېسىل تاش، جاۋاھىراتلار، زەررىن جاۋاھىراتلىق تاج، ئالتۇن كەمەر، ئەڭ قىممەتلىك جۇڭسا (ئوتىغات) قاتارلىق يۇقىرى دەرىجىلىك ئەش-يىلار ساقلانغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئورۇن ئىنتايىن مەخپىي بولۇپ، قاتتىق مۇھاپىزەت قىلىناتتى، خەزىنىچى ئامبالدىن باشقا ھەرقانداق كىشى كىرگۈزۈلمەيتتى.

ئەمدى يەنە «داتاك» غا كېلەيلى، «داتاك» دىكى ئۈچىنچى دەۋۋازىدىن كىرىپ 50 مېتىرچە ماڭسىڭىز، تۆتىنچى ئىشىككە بارىسىز، بۇ يەردىمۇ ئىشىك باقارلار تۇرىدۇ، بۇنىڭدىن كىرىسەن ئىز ئازادە تۆت چاسا قورۇغا چىقىسىز، قورۇنىڭ تۈرىدە تاملىرى گۈللۈك، چوڭ پەنجىرلىك، ئالدى پېشايۋانلىق كۆك خىشتىن جۇڭگو ئۇسلۇبىدا ھەشەمەتلىك سېلىنغان بەش ئېغىزلىق ئۆي بار. بۇ ئۆيلەر جاڭجۇننىڭ مەھرەمخانىسى، خان - خانىشلارنىڭ ئىستىراھەت - دەم ئېلىش سارىيى بولۇپ، ئۆيلەرنىڭ ئىچى ھەر تۈرلۈك قىممەت باھالىق ئۆي بىساتلىرى بىلەن ئالاھىدە زىننەت-لەنگەن، بىرنەچچە مۇلازىم قىزلار يۈگۈرۈپ يۈرۈپ جاڭجۇن ۋە ئۇنىڭ خانىمى قاتارلىقلارغا خىزمەت قىلاتتى. بۇ ساراينىڭ ئىككى چەتتىمە يەنە بىرقانچە ئۆيلەر بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمىدا خان - خانىشلارنىڭ مۇلازىملىرى، كېنىزەلىرى تۇراتتى، بىر قىسمى ئاشخانا، يۇيۇنۇش ۋە گىرىم قىلىش ئۆيلىرى ئىدى. قورۇنىڭ شەرق تەرىپىدە جاڭجۇننىڭ خاس ئىشخانىسى، تامغا تۇتىدىغان مەخسۇس كاتىپى ۋە مۇھاپىزەتچى مۇلازىملار تۇرىدىغان ئۆيلەر بار ئىدى، قورۇنىڭ غەرب تەرىپىدە جاڭجۇننىڭ خاس ياسال-

غان ئىنتايىن ھەشەمەتلىك «ساراي» ئۆيى بولۇپ، ئىچىگە چوڭ خەتلەر يېزىلغان لەۋھە - بايراقلار، ئالتۇن سىر بېرىلىپ چوڭ خەت يېزىلغان تاختايلار ئېسىقلىق تۇراتتى، ئۆينىڭ تۈرىگە، ئوتتۇرىسىغا ئەجدىھا سۈرىتى كەشتىلەنگەن كىمخاپ يۇپۇق يېپىل-غان، ئاستىغا يولۋاس تېرىسى سېلىنغان «تەخت» قويۇلغان. جاڭجۇن چوڭ ئىشلارنى مۇھاكىمە قىلىشقا توغرا كېلىپ، ھەر-بىي مەمۇرىي ئەمەلدارلار بىلەن يىغىن ئاچقاندا، مۇشۇ «تەخت» تە ئولتۇرۇپ يىغىنغا نازارەتچىلىك قىلىدىكەن ۋە ھۆكۈم، يارلىق چىقىرىدىكەن. بۇ قۇرۇلۇشنىڭ غەربىدە ئارقىغا ئۆتىدىغان بىر ئىشىك بولۇپ، بۇنىڭدىن كىرىشىڭىز جاڭجۇننىڭ دەم ئېلىش بېغى بولۇپ، باغدا رەڭمۇ - رەڭ گۈللەر ئېچىلىپ، قەپەزگە ئېلىنغان تۇرنا، شاتۇتى، بۇلبۇل، تورغاي ۋە تۇمۇچۇقلار سايراپ تۇرىدىكەن. جاڭجۇن دەم ئېلىش ۋاقتىنى مۇشۇ باغدا ئۆتكۈزۈپ-كەن. بۇ باغنىڭ شىمالىي تەرىپىدە يەنە بىر ئىشىك بولۇپ، ئۇنىڭدىن ئۆتسە 2 ~ 3 يۈز مو كېلىدىغان بىر چوڭ باغ بار ئىكەن. بۇ باغنى «جاڭجۇن بېغى» دەپ ئاتايدىكەن. باغنىڭ ئەتراپىغا تېرەك، قارىياغاچ، سۆگەت، ئەرمىدۇن، دولانا قاتار-لىق مېۋىسىز دەرەخلەر تىكىلگەن، باغنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆل بولۇپ، كۆلنىڭ چەت چۆرىسىگە گۈللەر تېرىلغان، كۆلنىڭ ئىچىگە بىر قېيىق سېلىنغانىكەن. خان - خانىشلار زېرىككەندە باغنى سەيلە قىلىپ، قېيىق بىلەن كۆلدە ئۈزۈپ ئوينىيدىكەن، باغدا يەنە بوغا - مارالمۇ بار ئىكەن. بۇ باغقا جاڭجۇن مەھكىمى-سىدىكى ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار ۋە ئۇلارنىڭ خوتۇن - بالىلىرىنىڭلا كىرىپ سەيلە - ساياھەت قىلىشىغا بولىدىكەن، پۇقرالارنىڭ كىرىشىگە رۇخسەت قىلىنمايدىكەن. بۇ باغنىڭ شەرقىدىكى تامنىڭ سىرتىدا جاڭجۇننىڭ ئات قورۇسى بار ئىدى.

ئاتخانىدا يەم - خەشەك ئامبارلىرى ۋە لاپاس بولۇپ، ئارغىماق، يورغا، يۈگۈرۈك ئاتلار، خېچىرلار لاپاستا تۇراتتى؛ بىر ئاتنى بىردىن ئادەم سىلاپ - سىيپاپ باقاتتى. ئاتلارنى ھەم ئات باقىدۇ. خانلارنى باشقۇرغۇچى «خاۋتۇر» دەپ ئاتىلاتتى. ئات باققۇچىلار ھەر يەكشەنبە كۈنى يورغا ئاتلارنى ئالدى بىلەن يۇيۇپ تارايتتى. يورغا ئاتلاردىن بىر قانچىسىنى ئىگەرلەپ، 20 ~ 30 سېرىق تۇچ قوڭغىراق بېكىتىلگەن تاسمىنى ئاتلارنىڭ بويىغا ئېسىپ، چوڭ كوچىغا ئېلىپ چىقاتتى، ئاندىن ھەرقايسى لىڭدۇي، شىلىك، زولىك يامۇلى ئامباللىرىمۇ يورغا ئاتلىرىنى ئېلىپ چىقىپ، يورغىلار مۇسابىقىسى ئۆتكۈزەتتى. بۇنداق مۇسابىقىلەرنى جاڭجۇن باشلىق ھەرقايسى ئەمەلدارلار كۆرەتتى، قەلئە ئىچىدىكى پۇقرالارنىڭ كۆرۈشىگىمۇ رۇخسەت قىلىناتتى.

جاڭجۇن ئىبادەتخانىسى

شەرقىي مەركىزىي چوڭ كوچىدا ھەيۋەتلىك جاڭجۇن ئىبادەتخانىسى، بۇنىڭغا يانداش كۇڭزى، مىڭزى خاتىرە ئىبادەتخانىسى بار ئىدى. جاڭجۇن ئىبادەتخانىسى ئىلى جاڭجۇننىڭ تەۋە جايلىرى ئىچىدىكى ئەڭ «سەلتەنەتلىك»، ئەڭ ھەيۋەتلىك ئىبادەتخانا بولۇپ، ئۇنىڭ قۇرۇلۇش ئۇسلۇبى پۈتۈنلەي جۇڭگوچە ئۇسلۇب بولۇپ، ئاستى - ئۈستى، تام - تورۇسلىرى يېشىل، سېرىق، كۆك ساپاللار بىلەن ياسالغان، ئىبادەتخانىنىڭ ئوتتۇرىدا ئۈچ دەرۋازىلىق پەشتاق — «پەيپىڭمىن» بولۇپ، بۇ ناھايىتى چىرايلىق ياسالغانىكەن. بۇنىڭ پۈتۈن قۇرۇلۇشىنى تۆت تۈۋرۈك كۆتۈرۈپ تۇراتتى. بۇ ئىبادەتخانىنى كىشىلەر «جاڭجۇن بۇتى» ياكى «ئەلەم» بۇتخانىسى دەپمۇ ئاتىشاتتى، جاڭجۇن باش-

چىلىقىدىكى پۈتۈن ھەربىي ئەمەلدارلار قەمەرىيە يىل ھېسابى بويىچە 3 - ھەم 10 - ئايدا ئىككى قېتىم مۇشۇ ئىبادەتخانىغا كېلىپ، بۇتقا چوقۇناتتى، خاتىرە مۇراسىم ئۆتكۈزەتتى. كالا، قوي، چوشقىلارنى سويۇپ، پۈتۈن پېتى ئۇنىڭ ئالدىغا قويۇپ، شاڭ كۆيدۈرۈپ، تۇتۇق سېلىپ، چاڭ - دۇمباقلىرىنى چېلىدۇ. شىپ ھەممىسى بۇتنىڭ ئالدىدا سەپ تارتىپ تۇرغان چاغدا، سىرتتا توققۇز پاي پو ئېتىلاتتى. ئاندىن مەخسۇس راھىپ تەرىپىدىن ئۆزىگە تىلاۋەت ئوقۇلغاندىن كېيىن، قوڭغۇراق چېلىدۇ. ئىككى، بۇتقا تەزىم قىلىناتتى. ئاندىن ئىبادەتخانىدىن چىقىشاتتى، بۇ كۈنلىرى بۇتخانا قورۇسىغا دۆلەت بايرىقى ئېسىلاتتى، خاس زالدا چاي بېرىلگەندىن كېيىن، بۇتقا چوقۇنغۇچىلار قايتىشاتتى. كۇڭزى، مىڭزى بۇتخانىسىمۇ ھەشەمەتلىك ياسالغان بولۇپ، بۇ «قەلەم مەنسەپدارلىرى بۇتخانىسى»، «بۇتخانا» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ بۇتخانىدىمۇ نۇرغۇن ئۆيلەر بولغاندىن سىرت كۇڭزى، مىڭزىلارنىڭ ئىسمى يېزىلغان ئاق سىرلىق خاتىرە تاختا بار ئىدى. بۇنىڭ ئەتراپى ۋە جوزا ئۈستىدە 50 سانتىمېتىر ئېگىزلىكتە نەچچە يۈزلىگەن ئاق تاختايلار تىزىپ قويۇلغان بولۇپ، ئۇلارغا خەنزۇچە خەتلەر يېزىلغانىدى، ئەتراپىدىكى ئۆيلەرنىڭ ئىچىگە ئېگىزلىكى 20 ~ 30 سانتىمېتىر كېلىدىغان ئاق سىردا سىرلانغان بىرنەچچە مىڭ ئاق تاختايلار جوزا ئۈستىگە تىزىپ قويۇلغان، تاختايغا قارا سىياھ بىلەن چوڭ - كىچىك خەتلەر يېزىلغانىدى. پۈتۈن «قەلەم» مەنسەپدارلىرى قەمەرىيە يىلى ھېسابىدا 3 - ھەم 10 - ئايلاردا يىلىغا ئىككى قېتىم يىغىلىپ كېلىپ كۇڭزى، مىڭزىنى خاتىرىلەيتتى، بۇ كۈنى بۇتخانا ھويلىسىغا دۆلەت بايرىقى ئېسىلاتتى، ئىبادەت مۇراسىمى جاڭجۇن بۇتخانىسىغا ئوخشاش ئۆتكۈزۈلەتتى، مۇراسىم ۋاقتىدا

توققۇز پاي پو ئېتىلاتتى. مۇراسىمدىن كېيىن، بارلىق كىشىلەر ئۆيلەرگە كىرىپ، تاختايلارغا يېزىلغان خەتلەرنى ئوقۇپ تارقىلاتتى.

قەلئەنىڭ غەربىي، شىمالىي ۋە جەنۇبىي مەركىزىي كوچىلىرى

غەربىي مەركىزىي كوچىدا، دۇتۇڭ يامۇلى بار بولۇپ، بۇ كۈرەدە جاڭجۈن مەھكىمىسىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇردى. دىغان ئالىي «ئەلەم» مەنەسپدارلىرى تۇرىدىغان ئوسۇن ئىدى. بۇنىڭ بىرىنچى دەۋرۋازىسى ئالدىدا ئىككى شىرەھىكىلى، ئۇنىڭ ئالدىدا بىر مەشىق مەيدانى بولۇپ، يامۇلىنىڭ ئىچكى بىناسىغا بارغۇچە يەنە ئۈچ ئورۇندا دەۋرۋازا بولۇپ، بۇ دەۋرۋازىلارنى خاس كىشىلەر ساقلايتتى. بۇ ئورۇن ئاساسىي جەھەتتىن چېگرا ئامانلىقىنى ساقلاپ، قەلئەدىكى پىيادە، توپچى ۋە ئاتلىق قىسىملارغا قوماندا ئىلىق قىلاتتى. يامۇلى ئىچىدىكى گازارمىلاردا بىر - ئىككى يىڭ چېرىك دائىم تۇراتتى، بۇلار يامۇلىنى مۇھاپىزەت قىلاتتى. بۇ كوچىدا يەنە شىلىڭ، زولىڭ يامۇلى، مۇزىكا ئەترىتى ۋە پىيادە قىسىملار يىڭئاڭلىرى، ئاھالىلەر، تىجارەتچىلەرنىڭ ئۆيلىرى بار ئىدى.

شىمالىي مەركىزىي كوچىدا، بىر لىڭدۇي، ئىككى شىلىڭ يامۇلى، خەۋەرلىشىش ئورنى، بىر چوڭ بۇتخانا، شەخسىي سودىگەرلەرنىڭ بىرقەدەر چوڭ دۇكانلىرى، شەخسلەر بىرلىشىپ ئاچقان ھاراق زاۋۇتى، قول - سانائەتچىلەر، ئاشخانىلار، ئۇششاق تىجارەتچىلەر بار ئىدى.

جەنۇبىي مەركىزىي كوچىدا، سودىگەرلەر جەمئىيىتى —

شاڭخۇ ۋە خۇي، بىر لىڭدۇي يامۇلى، بىر نەچچە زولىڭ يامۇلى، پىيادە، توپچى، ئاتلىق قىسىملارنىڭ گازارمىلىرى، بىر چوڭ ئىبادەتخانا بار ئىدى، بۇلاردىن سىرت سودىگەرلەر بىرلەشمىلىرىنىڭ دۇكانلىرى، ئاھالىلەر ۋە ئۇششاق تىجارەتچىلەر بار ئىدى.

مانجۇ خانزىسى، خەننىڭ خانزىسى، شىبە خانزىسى

مانجۇ خانزىسى قەلئەنىڭ شەرقىي شىمال تەرىپىگە جايلاشقان. بۇ كوچىغا جايلاشقان قورۇلارنىڭ چوڭ - كىچىكلىكى ئوخشاش بولۇپ، بۇنى مانجۇ «خانزا» — مانجۇلار كوچىسى دەپ ئاتىشاتتى. سەۋەبى مانجۇ ئەمەلدارلىرى، مانجۇلار ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمى مۇشۇ كوچىغا ئورۇنلاشقاندىن. مانجۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەر بىرىگە خاس ياسالغان ئوتتۇرا، كىچىك يامۇلچىلىرى، چىرايلىق ئازادە ياسالغان ئۆي جايلىرى بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەر قاندىقىنىڭ بىر كىچىك تاشقىرى قورۇسى بولۇپ، كوچىغا قارىغان دەۋرۋازىنىڭ ئۇدۇلىدىكى تامىنى ئويۇپ ياسىغان بىر ئۆيۈچە بولاتتى، بۇنىڭ ئىچىدە قورۇ ساقلىغۇچى مەئبۇتنىڭ ئىسىمى يېزىلغان تاختا دائىم تۇراتتى. قورۇ ئىگىسى ھەر كۈنى كەچتە ئاشۇ ئويۇقچىدىكى مەئبۇتقا ئاتاپ شام يېقىپ، ئۇنىڭغا، تېۋىنىپ قورۇنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشنى ئاشۇ مەئبۇتقا ھاۋالە قىلىدىكەن. بۇ كوچىنىڭ شىمالىي تەرىپىدە سېپىلغا يۆلەپ سېلىنغان ئاياللار ئىبادەتخانىسى — «نىياڭنىياڭ مىياۋ» بار. بۇ بۇتخانىنىڭ ئىچكى ۋە تاشقى زالىرىدا لايدىن ياسالغان ئاياللارغا بەخت ئاتا قىلىدىغان ئانا بۇت، بالا تەلەپ قىلغۇچىلارغا بالا ئاتا قىلىدىغان ئانا بۇت، ئۆمۈرنى ئۇزۇن قىلىدىغان ئانا بۇت، قىزىل ئانا بۇت، چېچەك ئانا بۇت، ئاقئانام ئانا بۇت، كۆك ئانام ئانا بۇت

دېگەندەك بىرمۇنچە مەئبۇتلار بار ئىدى. كۈرەدىكى مانجۇ، خەن-زۇ، شىبە ئاياللار قەمەرىيە يىلى ھېسابى بويىچە 4 - ئاينىڭ 8 - كۈنى ئەڭ ياخشى كىيىملىرىنى كىيىپ بالىلىرىنى يېتەك-لەپ، قوللىرىغا رەڭگا - رەڭ قەغەز گۈللەرنى، گۈل سېۋەتلەرنى تۇتۇپ، تۈرلۈك مايلىق يېمەكلىكلەرنى ئېلىپ كېلىپ ئىبادەتخانىنى تاۋابى زىيارەت قىلاتتى. ئۇلار ئىبادەتخانىغا كىرگەندىن كېيىن كۆجە كۆيدۈرۈپ، شاڭ ياقاتتى، ئاندىن ھەرقايسىسى ئۆزىنىڭ مەقسىتى ۋە تەلىپى بويىچە تېگىشلىك مەئبۇت ئانىلارنىڭ ئالدىغا بېرىپ، ئېلىپ كەلگەن گۈل ۋە يېمەكلىكلەرنى قويۇپ، ئۆز ھاجىتىنى ئېيتىپ يىغلاپ باش قوياتتى. بۇنىڭدىن كېيىن، راھىبەلەرگە نەزرە - سەدىقائىلىرىنى ئېھسان قىلىپ، ئۆزلىرىنىڭ بەخت - سائادىتى ۋە باشقا ئىزگۈ تەلەپلىرىنىڭ ئىجابەت بولغان - بولمىغانلىقىنى بىلىۋېلىش ئۈچۈن، راھىبەلەرگە پال ئاچقۇزۇپ ئۇلاردىن بېشارەت ئېلىپ قايتىپ چىقاتتى.

مۇشۇنداق كۈنلەردە بۇتخانا ئالدىدىكى مەيداندا بۇتقا ئاتاپ چاڭچىلە ئويۇنى قويۇلاتتى، مەيدان كاتتا بازارغا ئايلىنىپ، تىجا-رەتچىلەر بىلەن تولۇپ كېتەتتى، مەيخانلار ئېچىلىپ، ئەپپۇن چېكىش، قىمار ئويناش جانلىنىپ كېتەتتى. بۇ ئۈچ كۈن داۋام قىلاتتى، يىراق - يېقىندىكىلەر مەپە، ھارۋا ۋە پىيادە كېلىپ، ئاشۇ تاماشىغا قاتنىشاتتى. بۇ كۈنلەردە ئادەتلەنگەن مۇتەھەم، ھاراقكەش، لۈكچەك چېرىكلەر قەستەن كىشىلەرگە تۆھمەت قىلىپ، قەستەن جېدەل چىقىرىپ، كىشىلەرنىڭ پۇل ۋە نەرسە - كېرەكلىرىنى تارتىۋېلىپ، قىمارخانغا كىرىپ قىمار ئوينىيەتتى.

قەلئەنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا «خەنزۇلار كوچىسى» جايلاش-

قان. بۇ كوچىمۇ رەتلىك بولۇپ، مەركىزىگە دەرۋازا ئورنىتىلغان، دەرۋازا ھەر كۈنى كېچىدە تاقىلىدۇ. بۇ كوچىغا ئاساسەن خەنزۇلار ئورۇنلاشقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى چېرىكلەر ئائىلىلىرى، بىر قىسمى خەنزۇ ئاھالىلەر ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەر-بىرىنىڭ قورۇ - جايى بولۇپ، ئۆزىگە خاس ياسالغان، ئەتراپىغا دەل - دەرەخ تىكىلگەندى.

بۇ كوچىنىڭ جەنۇبىغا ئىنتايىن چوڭ ئاشلىق ئامبىرى، چوڭ ھەربىي ئەسلىھەلەر ئىسكىلاتى ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقتىن «نەنكۇ» - جەنۇبىي ئىسكىلات، دەپ ئاتايىتى. بۇ يەردە چېرىكلەرگە كېرەكلىك ئەشيا، چېرىكلەرنىڭ كىيىم - كېچىكى، ئاتلىق چېرىكلەرنىڭ ئىگەر جابدۇقلىرى ساقلىناتتى. ئاشلىق ئامبىرىدا بولسا، ئىلى تەۋەسىدىكى دېھقانلاردىن مەجبۇرى يىغىۋېلىنغان 10 ~ 20 مىڭ چېرىك ۋە ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارغا بىر يىل يەتكۈدەك ئوزۇقلۇق ئاشلىق، ئات - ئۇلاقلارنىڭ يېمەكلىكى خەشكى تۇراتتى. ئۇ چاغدا ئىلى جاڭجۇنى چېرىكلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئات - ئۇلاقلارنى بېقىش ئۈچۈن، دېھقانلارغا سېلىق سالاتتى. دېھقانلار ئۆزلىرىگە قانچىلىك سېلىنغان بولسا، شۇنچىلىكىنى ئۆزىنىڭ بار - يوقلۇقىغا قارىماي، تۈگەل تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولاتتى، بۇ سېلىق يولىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىدىن قەتئىيەنەزەر كۈرەدىكى ئاشۇ ئاشلىق سېڭىغا ئېلىپ كېلىنىپ تاپشۇرۇلاتتى، بېدە ئوت - چۆپ، يەم - خەشەكمۇ شۇنداق قىلىناتتى. يوقسۇل دېھقانلار سېلىقنى تاپشۇرالمىسا، ئۇنىڭ ھالىغا ۋاي قىلىنىپ، بوينىغا زەنجىر سېلىنىپ باغلىناتتى، ئۇرۇپ ھوشسىز قىلىۋېتىلەتتى، بەزىلەر تاياق زەربىسىدىن ئۆلۈپمۇ كېتەتتى. چېرىكلەر بولسا، خۇدانىڭ قۇتۇلۇق كۈنى تەييارنى يەپ، ئەپپۇن چېكىپ، قىمار ئويناپ كۈن ئۆتكۈزەتتى.

قەلئەنىڭ غەربىي شىمال تەرىپىدە شىبەلەرنىڭ ئائىلىلىرى ئورۇنلاشقانلىقتىن، بۇ يەر «شىبە خاڭزا» دەپ ئاتىلاتتى. بۇ چاغدا جاڭجۇن مەھكىمىسىدە شىبەلەردىن لىڭدۇي ئامباللىرى، زۇڭگەن، باقىشى، غالدا، مۇشقا قاتارلىق ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مۇشۇ شىبە كوچىسىدا ئولتۇراتتى، ئۆزىگە خاس ئۆيلىرى، يامۇلى، ئىشخانا ۋە ئاتخانىلىرى بار ئىدى.

شىبە كوچىسىنىڭ شىمالىي بۇرجىكىدە بىر قورغان سېپىل بار ئىدى. بۇنىڭدا ئايرىم - ئايرىم تۆت قورغانچە بولۇپ، تۆت خىل ھەربىي ئەسلىمە قويۇلاتتى، بۇنى شىمالىي ئىسكىلات — «بېكۇ» دەپ ئاتايتتى. بۇ ئىسكىلاتلاردا كونا كۈرە جاڭجۇنى مەغلۇپ بولغان مەزگىلدىكى ۋە شۇ دەۋرگە ئائىت ھەربىي ئەسلىمەلەر مەخسۇس ساقلىناتتى. بىرىنچى قورغانچىدا پىلتە بىلەن ئاتىدىغان، ئېغىرلىقى ئۈچ كىلوگرامدىن 20 كىلوگرامغىچە بولغان دومىلاق، چوڭ - كىچىكلىكى بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدىغان چۆيۈن بومبا، پىلتىلىك زەمبىرەككە سېلىپ ئاتىدىغان بەش كىلوگرامدىن 10 كىلوگرامغىچە بولغان دومىلاق چۆيۈن زەمبىرەك ئوقى، پىلتە بىلەن ئاتىدىغان قوغۇشۇن ئوقلۇق قارا مىلتىق، پىلتىلىك ئۇزۇن تاپانچا قاتارلىق ئەشيالار؛ ئىككىنچى قورغانچىدا، زەمبىرەك ۋە قارا مىلتىققا بەتلەپ ئاتىدىغان مەخسۇس ئىشلەنگەن مىلتىق دورىسى؛ ئۈچىنچى قورغانچىدا، ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلارنىڭ باش كىيىمى، ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلار ئۇنۋانى بويىچە كىيىدىغان زەرباپ لىباسلار، زەركە - مەرلەر، ئەمەلدارلارنىڭ لاتىدىن تىكىلگەن قېلىن چەملىك ئۆتۈكى، ئەسكەرلەر ئۈچۈن تىكىلىپ، ئالدى - ئارقىغا «بىك» دەپ يېزىلغان كالتە پىنجىك، تىزغا كىيىلىدىغان قارا چاپان، چېرىك.

لەرنىڭ قارا پوتىسى، چېرىكلەرنىڭ كالتە قونچىلىق قارا لاتا ئۆتۈكى قاتارلىق ھەر خىل كىيىم - كېچەكلەر؛ تۆتىنچى قورغانچىدا ئەسكەرلەر سوقۇش ۋاقتىدا ئىشلىتىدىغان قالدان، كالتە قىلىچ، نەيزە، تەبەر، ئىنتايىن كۆپ ئوقيا، بامبۇكتىن ياسىلىپ ئۇچىغا كىچىك نەيزە بېكىتىلگەن ياغاچ ئوق، ئوقياچىلار ئۇرۇش ۋاقتىدا ياغاچ ئوقلارنى قاچىلايدىغان ئوقدانلار ۋە باشقا خىلدىكى ھەربىي قوراللار ساقلىناتتى. بۇ قورغانچىلارنىڭ ھەربىرىگە بىر - بىر ئامبال مەسئۇل بولۇپ، بىرقانچە چېرىك بىلەن مۇھاپىزەت قىلاتتى.

چىڭخۇئاڭمياۋ ئىبادەتخانىسى

جاڭجۇن مەھكىمىسى قورغىنىغا يانداش سېلىنغان يەنە بىر ئىبادەتخانا بولۇپ، بۇنى چىڭخۇئاڭمياۋ ئىبادەتخانىسى دەپ ئاتىدۇ. بۇ ئىبادەتخانىنىڭ ئوتتۇرا دەۋرۋازىسىنىڭ شەرقىي تەرىپىدە لايىدىن ياسالغان بىر ئاق يۈزلۈك مۇلازىمنىڭ ھەيكىلى بولۇپ، لايىدىن ياسالغان بىر ئاق بوز ئاتنى تۇتۇپ تۇراتتى، غەربىي تەرىپىدە لايىدىن ياسالغان قوڭۇر يۈزلۈك مۇلازىمنىڭ ھەيكىلى بولۇپ، لايىدىن ياسالغان بىر قىزىل قوڭۇر ئاتنى تۇتۇپ تۇراتتى. ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ئېيتىشىلىرىدىن قارىغاندا، مەدەنىيەتنىڭ پۇقرالارغا بەك مېھرىبانلىقى كەلگەندە، مۇلايىملىق بىلەن ئاقبوز ئاتنى مىنىپ سىرتقا چىقىپ، قەلئەنى ئايلىنىپ، پۇقرالارغا ئىلتىپات ۋە مەدەنىيەت قىلىپ، گۇناھلىرىنى كەچۈرۈم قىلىپ قايتارمىش. ئەگەر دۈشمەن تەرەپتىن قەلئەگە ئاپەت يەتكۈزۈلگەندە ياكى شەھەر خەلقى ھەددىدىن تاشقىرى گۇناھ قىلىپ ئېزىپ كەتكەندە، مەئبۇت غەزەپكە كېلىپ، قوڭۇر ئاتنى

مىنىپ، قولغا ئومۇت ئېلىپ قەلئەگە چىقىپ، دۈشمەننى، ئېزىپ كەتكەن پۇقرالارنى ئۇرۇپ - سوقۇپ شەھەردىن قوغلاپ چىقىرىپ شەھەرنى تىنچلاندۇرۇۋاتىمىش.

بۇ ئىبادەتخانىدا بىر ئالتۇن يۈزلۈك ھەيكەل بار ئىدى. بۇ ھەيكەل قەمەرىيە يىلى ھېسابى بويىچە 7 - ئاينىڭ 15 - كۈنى بىر قېتىم جوۋغا سېلىپ، چوڭ كوچىلارغا ئېلىپ چىقىلىپ، چوڭ دىنىي مۇراسىم ئۆتكۈزۈلەتتى. بۇ مۇراسىمدا ئېتىقادچىلار مەئبۇت ئالدىدا ئۆزىنى قۇربان قىلىۋېتىشتىن يانمايتتى. بۇ مۇراسىمغا قاتناشقان بىرقانچە مىڭ چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال ۋە كىچىك بالىلار بويىغا تاقاق سېلىپ، ئۇنى زەنجىر بىلەن بويىغا باغلاپ، مەئبۇتنىڭ ئالدىدىن تىزىلىپ ئۆتۈپ، مەئبۇتتىن گۇناھىنى كەچۈرۈم قىلىشنى تەلەپ قىلىشاتتى. بۇنداق مۇراسىمغا ئىلى تەۋەسىدىن بىرنەچچە مىڭ ئېتىقادچىلار كېلىپ تاۋابى زىيارەت قىلسا، يەنە بىرنەچچە مىڭ كىشى سەيلە - تاماشا ئۈچۈن كۈرەگە يىغىلاتتى. بۇنداق مۇراسىم كۈنلىرى قەلئە ئالاھىدە زىننەتلىنەتتى، بازار جانلىنىپ، سودا - سېتىق، ئېلىم - سېتىم قىزىپ كېتەتتى.

ۋۇبەي شياۋتاڭ

يۇقىرىقى ئىبادەتخانىنىڭ شەرق تەرىپىدە كۆلىمى كەڭ ۋە شۇ زاماننىڭ تەلىپىگە لايىق ياسالغان بىر مەكتەپ بار ئىدى. بۇ مەكتەپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى چاڭ گېڭنى ئىلى جاڭجۇن - لىكىگە قايتا بەلگىلىگەندىن كېيىن سېلىنغانىكەن. ئۇ چاغدىكى مانجۇ چېرىكلىرىنىڭ يېشى چوڭ، تارقاق ھەم قالاق بولۇپ، ھەربىي ئىقتىدارىدىن ئايرىلغانىدى. چاڭ گېڭ قايتا جاڭجۇن

بولغاندىن كېيىن، چېرىكلەرنىڭ ئىنتىزامىنى ۋە ھەربىي ماھارەت - تىنى ئۆستۈرۈپ، ساپاسىنى ياخشىلاش ئۈچۈن بىر پىلان تۈزۈپ، خانغا يوللاپ، خاننىڭ ماقۇللۇقىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن، جۇڭگونىڭ شىمالىدىن بىر يىڭ ئىنتىزاملىق پىيادە چېرىك، خۇبېيدىن ياكى زەنشۈي باشچىلىقىدا بىر يىڭ چېرىكىنى يۆتكەپ كېلىپ، چېرىكلەرگە ھەربىي ماھارەت، ھەربىي مەشىق ئېلىپ بارغان. چاڭ گېڭ كۈرەدە پىيادە چېرىك يېتىشتۈرىدىغان بىر ھەربىي مەكتەپ قۇرۇپ، پىيادىلەرنى نۆۋەتلەشتۈرۈپ تەربىيە يىلىمەكچى بولغان. بۇ مەكتەپ پۈتكەندىن كېيىن، «ۋۇبەي شياۋتاڭ - بەش يۈز كىشىلىك مەكتەپ» دەپ نام قويغان. مەكتەپ قۇرۇلۇشى پىلان بويىچە رەتلىك سېلىنغان، ئەتراپى قورغانچە بولۇپ، مەيداننىڭ ئىككى تەرىپىگە بىرقانچە كورپۇس سېلىپ ھەم ئوقۇغۇچىلارنىڭ ياتاقلىرى، ئاشخانىلار جايلاشتۇرۇلغان، قورۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا 500 كىشى مەشىق ئۆتكۈزگۈدەك مەيدان، ئۇنىڭ ئالدىغا مەكتەپ باشقۇرۇش ئىشخانىسى ۋە بىرقانچە بۆلۈم ئۆيلەر ياسالغان.

چاڭ گېڭ مەكتەپنىڭ مۇدىرى بولغان، مەكتەپكە ئوقۇغۇچىنى ئۆزى تاللاپ ئالغان، ئاساسەن مانجۇ، خەنزۇ، شىبەلەر ۋۇبەي شياۋتاڭغا ئوقۇغۇچى بولۇپ تاللانغان. ياپونىيىدە ئوقۇپ كەلگەن ياكى شاڭجىز مەكتەپنىڭ ئىلمىي ۋە ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا بېكىتىلگەن. شىمالى جۇڭگو ۋە خۇبېيدىن يۆتكەپ كەلگەن چېرىكلەر ئىچىدىن تاللانغانلارنى مۇشۇ مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىلىقىغا بەلگىلىگەن.

ئارىدىن بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، چاڭ گېڭنىڭ خىزمىتى يۆتكىلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىلى دۇنخۇنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى گۇاڭ فۇ جاڭجۇنلۇككە كۆتۈرۈلىدۇ. ئۇ ئىش تاپشۇرۇپ

ئالغاندىن كېيىن، ۋۇبەي شياۋتاڭنىڭ مۇدىرلىقىنى ئۈستىگە ئالدى. كېيىن گۇاڭ فۇ خان تەرىپىدىن گۇاڭجۇغا خىزمەتكە تەيىنلىنىدۇ. لېكىن ئۇ، تۈرلۈك سەۋەبلەرنى باھانە قىلىپ ئىس- تېپا سوراپ يېتىۋالىدۇ، شۇنىڭ بىلەن گۇاڭ فۇ جاڭجۇنلىكتىن قالدۇرۇلىدۇ. 1911 - يىلى جى رۈي ئىلىغا جاڭجۇن بولۇپ كېلىدۇ. ئۇ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتا ئىلى جاڭجۇن مەھكىمىسى ۋەزىرلەرنىڭ ۋاكالىتەن باشقۇرۇشى بىلەن ئىش ئېلىپ بارىدۇ.

جۇڭگولۇ، دۇمباق ۋە جاڭ

كۈرە قەلئەسىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدا بىر راۋاق بار. بۇنى «جۇڭگولۇ، دۇمباق ۋە جاڭ» دەپ ئاتىشاتتى. بۇ راۋاق ئۈچ قەۋەتلىك بولۇپ، ئۇنىڭ ئىككىنچى قەۋىتىدە بىر ئادەم ياتقۇدەك بىر تاختاي بوتكا بولۇپ، ئۇنىڭدا مەخسۇس بىر كىشى تۇراتتى. ئۇنىڭ بىر تەرىپىگە كاتتا چويۇن قوڭغۇراق - جاڭ ئېسىلغان، يەنە بىر تەرىپىگە چوڭ بىر دۇمباق (بوتكا سىرتىغا) بېكىتىلگەن بولۇپ، بۇنى ھەم «گۈلۈ» دەپ ئاتىشاتتى. بۇ راۋاق گۇاڭشۈي- نىڭ 13 - يىلى سېلىنغان. بۇ راۋاققا دۇمباق بىلەن جاڭنىڭ قويۇلۇشىدىكى سەۋەب شۇكى، كۈرە ئىلى جاڭجۇنلىكىنىڭ مەر- كىزى، جاڭجۇن مەھكىمىسى تۇرغان مۇھىم جاي، قەلئەنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا كۆپلىگەن چوڭ گازارمىلار، يىڭناڭلار، باشقا ئورۇنلار، ئۇنىڭ ئۈستىگە چېرىكلەرمۇ مۇشۇ جايدا تۇرىدىكەن، دۇتۇڭ، لىڭدۇي ۋە باشقا يامۇللارمۇ مۇشۇ جايدا ئىكەن. لېكىن، ھەرقايسى ئورۇنلار ئارىسىدا ھازىرقىدەك تېلېفون، رادىئو قاتار- لىق خەۋەرلىشىش ۋاسىتىلىرى يوق ئىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەلئەنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئېگىز مۇنار - راۋاق ياساپ، ئۇنىڭغا

دۇمباق ۋە جاڭ بېكىتىپ، چېرىكلەرنىڭ قاراۋۇلغا تۇرۇش، قاراۋۇلدىن چۈشۈشىنى مانا شۇ دۇمباق، جاڭنىڭ ئۇرۇلۇشىغا قاراپ بەلگىلىمەكچى بولغانىكەن.

ۋاقىتنى بەلگىلەش ئۇسۇل - چارىسى مۇنداق ئىكەن: ھەر كۈنى كۈن پاتقاندىن تارتىپ، تاڭ يورۇغانغا قەدەر ۋاقىتنى تەخ- مىنەن سەككىز سائەت قىلىپ بەلگىلەپ، ھەر بىر سائەت ئارىلىقى- نى «گېڭ» ياكى «جىڭمۇ» دەپ ئاتايدىكەن، ھەر بىر سائەت «گېڭ» نىڭ ۋاقىتىنى سائەتكە قاراپ بەلگىلىمەستىن، مەخسۇس ياسالغان شاڭنىڭ سەككىز يېرىگە ئوخشاش ئارىلىقتا يىپ باغلاپ، ھەر بىر يىپنىڭ ئارىلىقىنى بىر سائەت ياكى بىر «گېڭ» قىلىپ بەلگىلەپ، شاڭنى مەخسۇس قاچىغا سېلىپ ئوت تۇتاشتۇرۇپ قويىدىكەن. شاڭ كۆيۈپ مەلۇم بەلگىگە يەتكەندە، ئۇنى كۆزىتىپ تۇرغۇچى كىشى ئاۋۋال دۇمباقنى بىرقانچە قېتىم قاتتىق ئۇ- رۇپ، بىر «جېڭ»، بىر «گېڭ» ۋاقىت توشقان بولسا، جاڭنى بىرلا قېتىم ئۇرىدىكەن. بۇنى ئاڭلىغان ئەمەلدارلار، چېرىكلەر، پۇقرالار ۋاقىتنىڭ، بىر «گېڭ» بولغانلىقىنى بايقايدىكەن. شۇنداق قىلىپ سەككىز «گېڭ» بولغاندا، ئاۋۋال دۇمباقنى بىر قانچە قېتىم ئۇرۇپ، ئاندىن جاڭنى سەككىز قېتىم ئۇرىدىكەن. بۇ، سەككىز «جېڭ»، «گېڭ» توشۇپ تاڭ يورۇغان ۋاقىت ھېسابلىنىدىكەن. ھەر بىر دۇمباق ۋە جاڭ ئۇرۇلغاندا قاراۋۇل- لار، گارنىزونلار ئالمىشىپ تۇرىدىكەن، ئاھالىلەر ئولتۇراقلىق كوچىلاردىكى جېسەكچىلەر قولىدىكى كالتىكىنى ئاشۇ ئۇرۇلغان دۇمباق ۋە جاڭ بىلەن بىردەك ئۇرۇدىكەن، ئەگەر ئۇلار كالتىكى- نى دۇمباق، جاڭغا قارىماي قالايمىقان ئۇرۇپ قويسا، قەلئە ساقچىلىرى ئۇلارنى جازالايدىكەن. ئاھالىلەر جېسەكچىلەرنىڭ كالتەك ئۇرۇشىغا قاراپ، كۈننىڭ قانچە «جېڭ»، «گېڭ»

بولغانلىقىنى بايقايدىكەن. بىرىنچى قېتىم جاڭ ئۇرۇلۇشى بىلەنلا سېپىلىنىڭ بارلىق دەرۋازىلىرى دەرۋازا قاراۋۇل بېگى تەرىپىدىن قۇلۇپلىنىپ، ئاچقۇچ شەھەر باشقۇرۇش ئامبىلىغا تاپشۇرۇپ بېرىلىدىكەن. سەككىز «جېڭ»، «گېڭ» غا جاڭ ئۇرۇلغاندا، دەرۋازا قاراۋۇلى بېگى ئاچقۇچنى قايتا ئېلىپ كېلىپ، دەرۋازىدىن لارنى ئاچىدىكەن. ئەينى ۋاقىتنىڭ تۈزۈمى بويىچە ئۈچ «جېڭ»، «گېڭ» دىن كېيىن، كىشىلەرنىڭ كوچىلاردا يۈرۈشى مەنئى قىلىنىدىكەن. ئۇنىڭدىن كېيىن يۈرگۈچىلەر بولسا، ساقچىلار تۇتۇپ قاماپ قويىدىكەن ياكى جەرىمانە ئالىدىكەن. كېچىدە چوڭ كوچا، گۈلۈ ئەتراپى، جاڭجۈن مەھكىمىسى ۋە باشقا يامۇللارنىڭ ئالدىغا چوڭ پانۇس، ئاھالىلەر ئورۇنلاشقان كوچىغا كىچىك پانۇس ئېسىلىپ شام بىلەن يورۇتۇلاتتىكەن. شام يېقىش، شام ئۆچۈرۈشمۇ ئاشۇ دۇمباق، جاڭلارنىڭ ئۇرۇلۇشىغا قاراپ بولىدىكەن. ھەر يىلقى چاغان كۈنلىرى راۋاق ئاجايىپ چىرايلىق زىن-نەتلىنىپ، پانۇسلار ئېسىپ قويۇلىدىكەن. راۋاق ئەتراپىدا تۈر-لۈك كوچا ئويۇنلىرى، گوتەي، ئەجدىھا، شىر ئويۇنلىرى ئوينىدىكىدىكەن، قولغا رەڭگا - رەڭ پانۇسلارنى تۇتقانلار چوڭ - كىچىك، ئەر - ئايال دېمەي راۋاق ئالدىغا كېلىپ، ئويۇننى كۆرۈپ، چاغاننى تەبرىكلەيدىكەن.

راۋاقنىڭ ئىككىنچى بىر رولى، راۋاق ئۈستىدە تۇرغان ئادەم قەلئەنىڭ ئىچى ۋە سىرتىنى كۆزىتىپ تۇرىدىكەن، مۇبادا بىر ئورۇندا يانغىن ياكى ئوت ئاپىتى يۈز بەرسە ياكى بىرەر ئەھۋال سادىر بولسا، راۋاق ئۈستىدىكى ئادەم قوڭغۇراقنى جىد-دىي ھالەتتە چالىدىكەن. بۇنى ئاڭلىغانلار دەرھال سىرتقا چىقىپ، ئەھۋال سادىر بولغان ئورۇنغا بېرىپ، خەتەرنىڭ ئالدىنى ئالىدىكەن.

كېيىنكى مەزگىللەرگە كەلگەندە چوڭ - كىچىك تىجارەتچىلەر راۋاقنىڭ ئەتراپىنى ئىگىلەپ، ھەر خىل دۇكان، ئاشخانا ۋە بوتكىلارنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، راۋاقنىڭ بىرىنچى قەۋىتىدىكى ئۆيلەرنى ئىگىلىۋالدى، بۇنىڭ بىلەن راۋاقنىڭ ئەتراپىنىڭ مۇھىتى ناچارلىشىپ، راۋاقنىڭ كۆرۈنۈشى، مەنزىرىسىگە تەسىر يەتتى. شۇ چاغدا يەنى مىنگونىڭ 16 - يىلى كۈرەدە تۇرغان نيۇشى تىجارەتچىلەرنى راۋاق ئەتراپىدىن يۆتكەپ، ئۇلارنىڭ قايتىدىن راۋاق ئەتراپىغا كېلىپ تىجارەت قىلىشىنى قەتئىي مەنئى قىلدى، شۇ يىلى راۋاقنىڭ ئاستى - ئۈستىنى بىر قېتىم رېمونت قىلدۇردى.

راۋاق ئۈستىدە دۇمباق، جاڭ ئۇرۇش 1940 - يىلىغا قەدەر داۋام قىلىپ، ئاندىن كېيىن توختىدى. بۇ راۋاق بىر تارىخىي ئاسارە - ئەتىقە سۈپىتىدە ساقلىنىپ قالدى.

ھازىر بۇ راۋاق كۈرە يېزىسىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدا قەد كۆتۈرۈپ تۇرماقتا. يېزىلىق ۋە ناھىيىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىنىڭ ئېتىبار بېرىشى، يۇقىرىدىكى ھەر دەرىجىلىك ئورۇنلارنىڭ كۆڭۈل بۆلۈشى ئارقىسىدا راۋاق ھەر جەھەتتىن مۇۋاپىق قوغدىلىپ كەلمەكتە. 1983 - ۋە 1984 - يىللىرى بىر قېتىم قايتا رېمونت قىلىنىپ، يېپىڭى قىياپەتكە كەلتۈرۈلدى.

دىلمۇك تېغى ۋە دىلمۇك تېغى باغرىدىكى يېزىلارنىڭ بارلىققا كېلىشى

يۈسۈپجان ئەيسا

شائىر ھەم تارىخچى نەزەر خوجا ئابدۇسەمەتۇپ 1940 - يىلى يازغان «دىلمۇك تېغى باغرىدىكى ئۇيغۇر يېزىلىرى» دېگەن قول يازمىسىدا مۇنداق يازغان ئىدى: «غەربتىن - شەرققە سوزۇلۇپ، شىنجاڭنى شىمالىي ۋە جەنۇبىي ئىككى چوڭ قىسىمغا بۆلۈپ تۇرغان تەڭرى تاغلىرى 10 چوڭ تارماققا بۆلۈنگەن. ئۇنىڭ ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىغا جايلاشقان بىر تارمىقىنى يەرلىك خەلقلەر «دىلمۇك تېغى» دەپ ئاتىشىدۇ. دىلمۇك تېغى قازاقسى-تان جۇمھۇرىيىتىدىن باشلىنىپ (شەرقىي مېردىيان 79 گرا-دۇس) شەرققە قاراپ شىنجاڭنىڭ ئىلى رايونىدىكى توققۇزتارا ناھىيىسىگىچە (شەرقىي مېردىيان 85.5 گرادۇس) سوزۇلغان. ئۇنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 290 كىلومېتىر، كەڭلىكى 60 كىلومېتىر ئەتراپىدا».

دىلمۇك تېغىنىڭ جەنۇبىي قىسمى تۆمۈرلۈك تېغى، ئات تېغى، سار تاغ دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. دىلمۇك تېغىنىڭ شىمالىي قىسمى شۇڭقار تېغى، ئارقار تېغى، ئۆچكىلىك تېغى دەپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. خونخاي غولىنىڭ غەربىي قىسمى شۇڭقار تېغى بولۇپ (قازاقىستان تەۋەسىدە)، خونخاي غولىدىن سوۋاشو غولىغا قەدەر

112 كىلومېتىر ئارىلىق ئارقار تېغى، سوۋاشو غولىنىڭ شەرقىي قىسمى ئۆچكىلىك تاغلىرىدۇر. ئارقار تېغى بىلەن ئۆچكىلىك تاغ باغرىغا چاپچال ناھىيىسى بىلەن توققۇزتارا ناھىيىلىرى جايلاش-قان. دىلمۇك تېغىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسىملىرىدا ئەرا-گىزەڭ چوققىسى، تەڭرىقۇت (ئەۋلىيا چوققا) چوققىسى ۋە بەش سالا، ئاقتاش چوققىسىدىن ئىبارەت چوققىلار بولۇپ، بۇ چوققىلار دېڭىز يۈزىدىن 4010 مېتىر، 3986 مېتىر، 3874 مېتىر ئېگىزلىكتە، يىل بويى قار - مۇز بىلەن قاپلىنىپ تۇرىدۇ. دىلمۇك تېغىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك پەرقى ناھايىتى روشەن پەرقلىنىدۇ. دىلمۇك تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدە 14 غول سۇ ئېقىنى بولۇپ، ئالمالى غولى، ئۆرتەڭ غولى، قولۇستاي غولى، چەجە غولى، جاغىستاي غولى، چوڭ بوغرا غولى، خونخاي غولىدىن ئىبارەت يەتتە غول سۇ ئېقىنى چاپچال ناھىيىسى تەۋەسىدە، غالجات غولى، شۇڭقار غولى، كەتمەن غولى، بودۇتەن غولى، ئاقسۇ غولى، قىرىق سار غولى، سومبە غولىدىن ئىبارەت يەتتە غول سۇ ئېقىنى قازاقىستان تەۋەسىدە بولۇپ، دىلمۇك تېغىنىڭ ئالمالى غولىدىن غەربكە قاراپ سوزۇ-لۇپ كەتمەن غولىغا بارغان ئارىلىقى ئېگىز، شىمالغا قاراپ سوزۇلغان تاغ جىلغىلىرى كۆپ، قارىغاي، تال، چىتىن، دول-نا، ئارچا، تىۋىلغا، ئىرغاي ۋە ھەر خىل ياۋا مېۋىلەردىن ئىبارەت ئورمان بىلەن قاپلانغانلىقى ئۈچۈن ھۆل - يېغىن مىقدارى، ئېقىن سۇ مەنبەسى كۆپ، دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئۈچۈن سۇ مەنبەسى يېتەرلىك.

كەتمەن غولىدىن سومبە غولىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تاغ تىزمىسى بارغانچە پەسلەپ بارىدۇ، ئۇنىڭ شىمالىغىچە شىمالغا سوزۇلغان تاغ جىلغىلىرىمۇ ئاز، ئورمان بىلەن قاپلىنىشىمۇ

شالاڭ بولغانلىقتىن سۇ مەنبەسى بىرقەدەر ئاز بولۇپ، ئۇيغۇر يېزىلىرى ئەنە شۇ يۇقىرىدىكى 14 غول سۈيىنى ئاساس قىلىپ ئورۇنلاشقان.

جاغىستاي يېزىسىنىڭ بارلىققا كېلىشى

دېلمۇك تېغىنىڭ 12 كىلومېتىر قىسمىنى ئىگىلىگەن، ئارقار تاغ تىزمىسىغا جايلاشقان چوڭ غوللارنىڭ بىرى جاغىستاي غولىدۇر. ئۇ ئارقار تېغىنىڭ ئەڭ ئېگىز چوققىسى تەڭرىقۇت چوققا تاغ تىزمىسى ۋە ئاقتاش - ئارچىلىق تاغ تىزمىلىرىدىكى زىندان غولى، ئاقۋاي غولى، ئارقار غولى، چىتىنلىك غولى، ئۇزۇنبۇلاق غولى قاتارلىقلاردىن باشلانغان بەش چوڭ ئېقىن ۋە نۇرغۇن جىلغىلاردىن كەلگەن ئېقىنلارنىڭ بىر - بىرىگە قوشۇلۇپ ئېقىشىدىن ھاسىل بولغان چوڭ غولىدۇر.

جاغىستاي غولىدىكى ئېقىن سۈيىنىڭ باشقا 13 غول سۈيىدىن ئالاھىدە پەرقى شۇكى جاغىستاي غولى سۈيىدە بېلىق بو- لۇپ، سۈدىكى بېلىقلارنى يەرلىك خەلق «ئادەم بېلىقى»، «ئىت بېلىقى» دەپ ئىككىگە بۆلەتتى. ئادەم بېلىقى ناھايىتى سۈزۈك، تېرىسى پارقىراپ تۇراتتى، گۆشى تەملىك بولۇپ، توپ - توپ بولۇپ يۈرەتتى، چوڭلىرى يېرىم كىلو ئەتراپىدا بولاتتى. ئىت بېلىقى بولسا قارا چوقۇر رەڭدە بولۇپ، تۇمشۇقىدا بۇرۇتى بار، ئۇششاق بولاتتى، ئۇنى كىشىلەر يېمەيتتى. جاغىستاي دېگەن ئاتالغۇ موڭغۇلچە «بىلىقلىق ساي» دېگەن مەنىدە ئاتىلىدۇ.

جاغىستاي غولى جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ سوزۇلۇپ، ئۇ- زۇنلۇقى 60 كىلومېتىر، كەڭلىكى 200 مېتىر كېلىدۇ. جا- غىستاي غولىنىڭ سۈيىدىن پايدىلىنىدىغان ئورۇنلار جاغىستاي

يېزىسى، قاينۇق يېزىسىنىڭ ئارا ئۆستەڭ كەنتى، يەتتە سۈمۈل يېزىلىرى بولۇپ، بۇ تارىختىن بېرى داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان تۈزۈم بولۇپ، ھازىرقى ۋاقىتتا جاغىستاي غولى سۈيى بىلەن سۇغىرىلىدىغان يەر مەيدانى 73137 موغا يېتىدۇ.

جاغىستاي يېزىسىنىڭ بىنا بولۇشى ۋە كېيىنكى جەريانى مۇنداق:

ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىغا جايلاشقان قاينۇق يېزىسى ئىلى ۋادىسىغا جايلاشقان ئۇيغۇرلار توپلىشىپ ئولتۇراقلاشقان يېزا بو- لۇپ، 17 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى جۇڭغار قۇنتەيجىلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئافاق خوجا جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ خانلىق ھوقۇقىدىكى ئىگىلىگەندىن كېيىن، جۇڭغار قۇنتەيجىلىرىگە نۇرغۇن تۆ- گە، ئالتۇن - كۈمۈش، مال - دۇنيا سوۋغا يوللىغاندىن سىرت 1000 غا يېقىن «قارا تاغلىقلار» نى قۇل ئورنىدا سوۋغا قىلدى. شۇ چاغدا ئىلىدا لاما دىنى ئەۋج ئېلىپ غۇلجىدا «ئالتۇن قوبىد- لىق ئىبادەتخانا» ياسالدى. شۇنداقلا قاينۇقتا كۈمۈش قۇبىلىق ئىبادەتخانا ياسىلىۋاتاتتى. ئافاق خوجا سۈرگۈن قىلغان 1000 غا يېقىن قارا تاغلىقتىن ئامان قالغان 900 سۈرگۈننى شۇ چاغدىكى ئاقسۆڭەكلەرگە تەقسىم قىلغاندىن سىرت، قالغىنىنى ئالتۇن قۇبىلىق بۇتخانا بىلەن كۈمۈش قۇبىلىق بۇتخانىغا تەق- سىم قىلىدۇ.

جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى قاينۇق يېزىسىدا كۈمۈش قۇبىلىق بۇتخانىدىن باشقا، سوغ بۇلاق يېنىدا بەش ئېغىزلىق ئۆي سالدۇ- رۇپ، ئۆيىنىڭ ئالدىغا چوڭ كۆل ياسىتىپ، ئىبادەتخانىغا كېلىد- ىدىغان جاغىستاي غولىدىن «خان ئېرىق» ئۆستىڭىنى چاپتۇرىدۇ. بۇنىڭدىن سىرت قارا تاغلىق سۈرگۈنلەرگە قاينۇقتىكى ئىبادەتخا- نىسىغا يېقىلغۇ ئۈچۈن جاغىستاي غولىنىڭ يۇقىرىسىدىن كۆمۈر

كان ئاچقۇزىدۇ. قاينۇقنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى شەرۋاغ دېگەن يەردىكى بۇلاق سۈيىدىن پايدىلىنىپ قارا تاغلىقلارغا دېھقانچىلىق قىلدۇرغان بولسىمۇ، بىراق بۇلاق سۇلىرى يېتىشمىگەنلىكتىن چاغىستاي غولى سۈيىدىن پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. 1706 - يىلى چاغىستاي غولىنىڭ غەربىي گىرۋىكىنى بويلاپ ئاقدىغان «ئارا ئۆستەڭ» نى چاپتۇرىدۇ. ئارا ئۆستەڭ چاغىستاي غولىنىڭ كەڭ ئېغىز دېگەن يېرىدىن باشلىنىپ، «شەرۋاغ» قىچە چېپىلىپ، جۇڭغار ئەمەلدارلىرىنىڭ قاينۇق ۋە شەرۋاغدىكى سۇ مەسلىسى ھەل قىلىنىدۇ. ئارا ئۆستەڭنى ۋە «خان ئېرىق» نى چېپىشنى پىلانلاشقا شۇ چاغدا گۆرۈدە تۇتۇپ تۇرۇلسۇنغان يۈسۈپ دېگەن كىشى مەسئۇل بولۇپ، ئارا ئۆستەڭنى چېپىپ پۈتتۈرگەندىن كېيىن، قاينۇقتىن 50 ئائىلە چاغىستايدا كۆچۈرۈلىدۇ. بۇ 50 ئائىلەگە يۈسۈپ خوجا (خوجا ئەۋلادى) مەسئۇل بولۇپ، ئۇلار ئۆي سېلىپ ماكانلىشىپ ئولتۇراقلىشىدۇ. مەھەللىسىگە «ئوردا مەھەللە» دەپ نام قويۇپ، شۇنىڭدىن كېيىن دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. يۈسۈپ خوجا سۇ ئىشلىرىدە نىمۇ باشقۇرغانلىقى ئۈچۈن «يۈسۈپ مىراپ» دەپ ئاتىلىدۇ. مانا بۇ چاغىستاي غولىنىڭ غەربىي گىرۋىكىگە جايلاشقان چاغىستاي مەھەللىسىنىڭ دەسلەپكى بىنا بولۇشى ھېسابلىنىدۇ.

1737 - يىلى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى چىرىكلىشىپ، ئۆز-ئارا توپىلاڭ يۈز بېرىدۇ، قاينۇقتىكى جۇڭغار ئەمەلدارلىرىمۇ ئۇيغۇر خەلقىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىدۇ. نەتىجىدە، چاغىستايلىقلار يۈسۈپ مىراپ باشچىلىقىدا جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرىغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇرۇشتا يۈسۈپ مىراپ بىلەن ئۇنىڭ قىزى، كېلىنى، رازىخان بىلەن مەزىخان قاتارلىق بىرنەچچىلىگەن ئادەم مەرتلەرچە قۇربان بولىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن بۇ يۇرتتىكى ئۆي-

خۇرلار يۈسۈپ مىراپنى ئارا ئۆستەڭ بويىدىكى دۆڭلۈككە، رازىخان بىلەن مەزىخاننى تۆۋەنكى يۈزدىكى قىر بويىدىكى مەسچىت يېنىغا دەپنە قىلىپ، مىڭ بىر تەستە بىنا قىلغان يۇرتىنى تاشلاپ 30 ئائىلىدىن باشقا ئۇيغۇرلار باشقا يۇرتلارغا كۆچۈپ كېتىدۇ. شۇ يىللارغا شاھىت بولۇپ چاغىستاي 2 - كەنت مەسچىتى يېنىدىكى يۈسۈپ مىراپ مازىرى بىلەن ئوردا مەھەللىسىدىكى 7 تۈپ سىيە دەرىخى، تۆۋەنكى يۈز قىر بويىدىكى «رازىخان - مەزىخان» مازىرى قالىدۇ.

1760 - يىللىرى تۇرپاننىڭ ئاستانە، قاراغوجا يېزىلىرىدىن بولۇپ 100 ئائىلىلىك كىشى ئىلى ئەۋەسىگە كۆچۈرۈپ كېلىنىدۇ. بۇ 100 ئائىلە ئىچىدە مەدالى، نەمدالى ئىسىملىك كىشىلەر ئىكەنلىكى ئوغلى تاش مۇھەممەت، ئايالى ھەمىدىخان دېگەنلەر بولۇپ، كۆچمەنلەرنى يول بويى باشقۇرۇشقا ئوڭايلىق بولۇش ئۈچۈن بىرنەچچە ئائىلىنى «لىيەن» گە بۆلۈپ، تاش مۇھەممەت بىر لىيەننىڭ لىيەنچىسى بولىدۇ. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن كىشىلەر ئاتاشقا ئەپلىك قىلىپ تاش مۇھەممەتنى «تاشلاڭ - تاشلاڭ» دېيىشىدۇ. تاشلاڭ (تاش مۇھەممەت) بىلەن 50 كە يېقىن ئائىلە چاغىستايدا كۆچۈپ كېلىپ، ئارا ئۆستەڭنى رېمونت قىلىپ دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

تاشلاڭ (تاش مۇھەممەت) يۈز بېگى 1764 - يىلىدىن 1788 - يىلىغىچە يۈز بېگى بولۇپ 1792 - يىلى 82 يېشىدا ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ئورنىغا نەۋرىسى سېلىم يۈز بېگى بولدى. تاشلاڭنىڭ تۆت ئوغلى بولۇپ: ھىتابى (ئازىنباقى)، ھەمەك بولۇس، نۇراخۇن مەزىدىن، مەخپىراخۇن، ھەمەش (ئىمىنا-خۇن ئىمام، ئەمەت توختى، خۇدايىم بەردى، سېلىم سوپاخۇن)، تۇردى (مەسرا شاڭيۇ، غازى، ئازى ھاجى، مۇسا ھاجىم،

مەنسۇر)، كېرەمباي (مەمتۇزاق، مەمتۇلاق قازى، ھەمەگجىم، ئوسمان) بولۇپ تاش مۇھەممەتتىن ھازىرغىچە بولغان ئەۋلادلىرىنى ھېسابلىغاندا: تاش مۇھەممەت، تۇردى، ئازى ھاجىم، ئەمىردىن شاگىيۇ، ئەمەت، مەھەممەتجان، مەرداندىن ئىبارەت يەتتە ئەۋلادتىن ئىبارەت.

جاغىستاي يېزىسى ئەينى زاماندا ئاساسەن تاش مۇھەممەت ئەۋلادى بولۇپ، يېزا ھاكىمىيەت باشقۇرۇشىمۇ 1950 - يىللارغا قەدەر شۇلارنىڭ قولىدا بولۇپ كەلگەن ئىدى. 1764 - يىللاردا جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلى تەۋەسىگىچە كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار - دىن قۇتبى ئىمام قاتارلىق كىشىلەر جاغىستايغا كېلىپ، رازىخان - مەزىخان مازىرى ئەتراپىغا ئۆي سېلىپ ماكانلىشىدۇ، جاغىس - تاي شۇنىڭدىن باشلاپ ئىككى يۈز (مەھەللە) بولۇپ، 1950 - يىلغىچە ئىككى يېزا بولۇپ كەلدى.

يەتتە غول سۈيىنى ئاساس قىلغان يېزىلارنىڭ بار - لىققا كېلىشى

چىڭ سۇلالىسى شىنجاڭنى قايتا بىرلىككە كەلتۈرۈپ ھاكىمىيەتنى تىكلەنگەندىن كېيىن، جەنۇبىي شىنجاڭ ۋە شەرقىي شىنجاڭدىن ئۇيغۇرلارنى يەنە كۆچۈرۈپ چىقىدۇ. بۇ كۆچۈرۈپ چىققان ئۇيغۇرلاردىن ھازىرقى چاپچال شىۋە ئاپتونوم ناھىيىسى تەۋەسىدىكى خونخاي غولى سۈيى ئەتراپىغا 800 ئائىلە، قاينۇق سۈيى ئەتراپىغا 600 ئائىلە، دادامتو سۈيى ئەتراپىغا 500 ئائىلە بولۇپ، جەمئىي 1900 ئۆيلۈك ئىدى.

خونخاي غولى سۈيىگە بۆلۈنگەن ئۇيغۇرلاردىن كۆپچىلىكى خونخاي غولى باغرىغا ئورۇنلىشىپ خونخاي مەھەللىسى شەكىللەندۈرۈلدى.

ئىدى. بىر قىسمى چوڭ بوغرا غولى سۈيىنى ئاساس قىلىپ، دولاتا، چوڭ بوغۇر، كىچىك بوغۇر، مازار (يۈسۈپ سەككىكى مازىرى) مەھەللىلىرى بىنا بولىدۇ. خونخايلىقلار ئاساسەن قارىق قاش ناھىيىسىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار بولۇپ، كۆچۈش جەريانىدا يول بويى 10 ئائىلە بىر گۇرۇپپا بولۇپ، گۇرۇپپا باشلىقى «ئون بېشى» دەپ ئاتىلىدۇ. خونخايلىقلار ئىچىدە «ئابدۇرېھىم بوشى» دېگەن كىشى بولۇپ، «ئون بېشى» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن ئاتاش ئاسانلىشىپ يىللار ئۆتكەنسېرى «ئابدۇرېھىم ئون بېشى» دېگەن ئىسىم «ئابدۇرېھىم بوشى» دەپ ئاتىلىپ قالىدۇ.

قاينۇق سۈيى ئاساس قىلىنىپ بۆلۈنگەن ئۇيغۇرلار ئۆرتەك غولى، چەجە غولى، قولۇستاي غولى، ئالمالى غولى سۈيىنى ئاساس قىلىپ، بىرقانچە ئائىلىلەر تاغ باغرىدىكى غول ئەتراپىغا ئورۇنلاشقان بولسىمۇ، كۆپچىلىكى قوغۇنچى، يالغۇز ياغاچلارغا ئورۇنلىشىپ مەھەللە بىنا قىلىنىدۇ. چەجە غولى، ئۆرتەك غولى، قولۇستاي غولى، ئالمالى غولىغا جايلاشقان مەھەللىلەر ھازىر دادۇي ھېسابىدا باشقۇرۇلىدۇ. مانا بۇ دىلمۇك تېغى باغرىدىكى شىنجاڭ دائىرىسىدىكى يەتتە غول سۈيىنى ئاساس قىلغان ئۇيغۇر يېزىلىرىنىڭ بىنا بولۇشىدۇر.

1881 - يىلى فېۋرالدا «جۇڭگو - روسىيە ئىلى شەرتنامىسى» ئىمزالاندى. بۇ تەڭ ھوقۇقسىز شەرتنامىگە ئاساسەن، 1884 - يىلىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە 10 ئادەمنىڭ 6 - 7 سى مەجبۇرىي روسىيىگە كۆچۈرۈلىدۇ. بۇ چىدىغۇسىز زۇلۇم شىنجاڭ تارىخىدا ئۇيغۇرلارنىڭ «يەتتە سۇغا كۆچۈرۈلۈشى» دەپ ئاتىلىدۇ. ئىلى تەۋەسىنىڭ ھەرقايسى يېزىلىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈرۈلۈشىدە، جاغىستاي يېزىسى بىلەن خونخاي

مەھەللىسىمۇ ئامان قالمايدۇ.

جاغىستاي يېزىسىدىن مەمدالى ئائىلىسى دىلمۇك تېغى باغ-رىدىكى ھازىرقى قازاقىستان تەۋەسىدىكى غالجات غولى سۈيى بويىغا كۆچۈپ چىقىپ ئورۇنلىشىدۇ. تاش مۇھەممەت ئەۋلادىدىن ھەمەك ھاجىم بىلەن ئوسمان ئەۋلادى ھازىرقى قازاقىستان تەۋە-سىدىكى ئاقسۇ غولىنىڭ كۈن چىقىش قىر بويىغا ئورۇنلىشىپ، كوچىنىڭ نامىنى «جاغىستاي كوچىسى» دەپ ئاتايدۇ. كۆچ - كۆچ سەۋەبىدىن يەرنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن جاغىستاي يۇقىرىقى يۈزدە سېلىم يۈز بېگى باشلىق 16 ئائىلە، تۆۋەنكى يۈزدە قۇتبى ئىمام باشلىق 16 ئائىلە قالدۇ. شۇڭا جاغىستاي 16 ئائىلە دېگەن نام ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە.

خونخاي مەھەللىسىدىن ئەيسا ئەۋلادى غالجانقا، موناخۇن قازى، روزى ئەۋلادى كەتمەن غولى سۈيى بويىدىكى كەتمەنگە، ئىسلام ئەۋلادى شۇڭقار غولى سۈيى بويىغا ئورۇنلىشىپ، شۇڭقار مەھەللىسى بىنا بولۇش بىلەن بىرگە، بودۇتە غولى سۈيى بويىغا دوگامەت ئەۋلادى كۆچۈپ چىقىپ بودۇتە مەھەللىسى بىنا بولىدۇ.

خونخايدىن ئابدۇرېھىم ئون بېشى ئەۋلادلىرى بىلەن ئاقسۇ مەھەللىسىگە كۆچۈپ چىقىدۇ، چوڭ بوغۇر، كىچىك بوغۇردىن كۆچۈپ چىققانلار ئايرىم - ئايرىم ئىككى كوچىغا ئولتۇراقلىد-شىپ، چوڭ بوغرا كوچىسى، كىچىك بوغرا كوچىسى ئاتىلىپ، بىر پۈتۈن ئاقسۇ يېزىسى بىنا بولىدۇ. دولاتا مەھەللىسىدىن كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار ئاقسۇ غولىنىڭ غەربىي گىرۋىكىگە ئورۇنلىشىپ، مەھەللىە نامىنى يەنىلا دولاتا دەپ ئاتايدۇ.

ئەينى زاماندا قىرىق ساي غولى سۈيىنى ئاساس قىلىپ ئون نەچچە روس ئائىلىلىرى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، بۇ يەرگە بىر

قىسىم ئۇيغۇرلارمۇ كۆچۈپ چىقىپ ماكانلىشىپ ئولتۇراقلىشىد-دۇ.

سۈمبە غولىنىڭ سۈيى ئاز بولۇپ، دېھقانچىلىق قىلىشقا راسا مۇۋاپىق بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ يەرگە چىقىپ ئورۇنلاش-قان تورغان مەزىدىن ئەۋلادى كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاقسۇ مەھەللى-سىنىڭ كۈن پېتىش تەرىپىدىكى ساي ئىچىگە كېلىپ ئورۇنلى-شىپ، مەھەللىە نامىنى «كىچىك ئاقسۇ» دەپ ئاتىشىدۇ.

ئۇيغۇرلارنىڭ يەتتە سۇغا كۆچۈشىدە، خونخاي مەھەللىسى-دىن كۆچكەنلەرنىڭ بىر قىسمى يەركەنتكە چىقىپ، شۇلاردىن سەمەت ئەۋلادى يەركەنت شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تاغ ئىچى غول سۈيىگە ماكانلىشىپ، مەھەللىە نامىنى «خونخاي» مەھەللىسى دەپ ئاتايدۇ. دېمەك، ئەينى ۋاقىتتا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزى تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ئانا يۇرت - ماكانغا بولغان سېغىنىش مېھرى - مۇھەببىتىنىڭ نەقەدەر چوڭقۇرلىقىنى يۇقى-رىدىكى ئەمەلىيەتتىن ئوچۇق كۆرەلەيمىز.

قانخورلارنىڭ دەستىدىن،

ۋەيران بولدى باغ - ۋاران.

قاچ - قاچ بولدى يۇرتلاردا،

قالدى چۆلدە مال - ۋاران.

كىنىدىك قانلار تۆكۈلگەن،

گۈزەل تۇپراق خۇش ئەمدى.

شىلدىر ئاققان تاغ سۈيى،

تاغ ۋە يايلاق خۇش ئەمدى.

يۇقىرىدىكى قوشاقتا ئېيتىلغاندەك، چار روسىيىگە كۆچكەن ئۇيغۇرلار دەرت - ئەلەملەر ئىچىدە ئۆز يۇرتلىرىنى تاشلاپ چىق-

چىلەك دەيدۇ، چىلەك دەيدۇ،
ماختىغانچە يوق ئىكەن.
قىش قورۇدا كۆچ دەيدى،
ئەسلى كەلمىگەن پىلەك.
ئورۇس ھارۋىسى دەيدۇ،
ئالدى چاقى پەس ئىكەن.
كىشىنىڭ يۇرتىغا كېلىپ،
كۈن ئالماقمۇ تەس ئىكەن.

روسىيىگە كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇرلار ئېغىر جۇدالىق ھەسرەت-
تىدە كۆچۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، روسىيىگە كۆچۈپ چىققاندىن
كېيىن ئانا يۇرتىنى سېغىنىدۇ. ئۇلارنىڭ كۈن ئېلىشىمۇ تەس
بولدۇ. نەتىجىدە قايتىدىن ۋەتەنگە كۆچۈشكە باشلايدۇ.
خونخاي مەھەللىسىدىن يەركەنت شەھىرىگە كۆچۈپ چىققان
ھاجى بولۇس غۇلجا شەھىرىگە قايتا كۆچۈپ كېلىپ، غۇلجا
شەھىرىنىڭ دۆڭ مەھەللىسى (پارتىيە مەكتەپ يېنىدا) گە ئورۇنلىد-
شىدۇ، بۇنىڭ بىلەن بىرگە كەلگەنلەرمۇ شۇ ئەتراپقا ئورۇنلىد-
شىپ مەھەللىنى «ھاجى بولۇس مەھەللىسى» دەپ ئاتاپ، ھازىر-
غىچە ھاجى بولۇس مەھەللىسى دەپ ئاتىلىپ كېلىۋاتىدۇ. 1900
- يىلدىن باشلاپ 1917 - يىلىغىچە خونخاي، جاغىستاي مەھەللى-
سىدىن ئاقسۇ مەھەللىسىگە كۆچۈپ چىققان ئوسمان قازى ئەۋلاد-
لىرى بىلەن ھەمەك ھاجى جاغىستايغا كۆچۈپ كېلىپ، بىر
كوچىغا ئورۇنلىشىپ، كوچىنى ئاقسۇ كوچىسى دەپ ئاتايدۇ،
غالجاتقا كۆچۈپ چىققان ئەيسا ئەۋلادلىرى قايتىپ كېلىپ غالجات
كوچىسىغا ئورۇنلىشىپ غالجات كوچىسى پەيدا بولىدۇ، چىلەككە

چىققانلار قايتىپ كېلىپ ئورۇنلاشقان مەھەللىلەر چىلەك مەھەللىسى
دەپ ئاتىلىدۇ، ھازىرمۇ جاغىستاي كوچىلىرى شۇ ناملار بىلەن
ئاتىلىدۇ. مىناخۇن قازى، ئىسلام ئەۋلادى، دولاتا، چوڭ بو-
غۇر، كىچىك بوغۇردىن كۆچۈپ كەتكەنلەر قايتىپ كېلىپ، سو-
پۇم بۇلاق، دولاتا، چوڭ بوغۇر، كىچىك بوغۇرلارغا ئورۇنلىد-
شىپ، ئىلگىرىكى مەھەللىلەر ئەسلىگە كېلىدۇ. ئەسلىدىكى
خونخايلىقلار تارىلىپ كەتكەچكە، مەھەللىلەر خارابىلىققا ئايلىنىپ
كېتىدۇ.

1916 - يىلى يېقىنقى زامان تارىخىدا يەتتە سۇدا «قازاق
ئاتو يىلى» بولىدۇ. چار روسىيىنىڭ قاچاق ئەسكەرلىرى ئالمائا-
تادىن ئاقسۇ يېزىسىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئولتۇراقلاشقان بىگۇنا
قازاق خەلقىنى ئاقتۇرۇپ يۈرۈپ ئوققا تۇتىدۇ. نەتىجىدە، بىر
قىسىم قازاق خەلقى شىنجاڭغا قېچىپ ئۆتۈپ، جاغىستاي، نىلقا،
قىزىل كۆرە، موڭغۇل كۆرەلەرگە ئورۇنلىشىدۇ.
1917 - يىلى «ئۇيغۇر ئاتو يىلى» بولىدۇ. كۆرگەن چوڭ-
لارنىڭ دېيىشىچە، چار روسىيىنىڭ قاچاق ئەسكەرلىرى ئاقسۇ
مەھەللىسىدىن 72 نەپەر ئەر كىشىنى ئاقتۇرۇپ يۈرۈپ تېپىۋې-
لىپ، مەھەللىنىڭ ئايىغىغا ھەيدەپ ئاپىرىپ قاتار تۇرغۇزۇپ:
«ئاراڭلاردا قازاق بارمۇ؟» دەپ سوراپتۇ. خەيرۇللا دېگەن ياش:
«مەن قازاق» دەپتۇ، خەيرۇللا قالدۇرۇپ قالغان 71 نەپەر
بىگۇناھ كىشىنى پىلىموتقا تۇتۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ، خەيرۇللاغا بىر
ھارۋىغا بېسىلغان ئوق - دورىنى بايقىق قاچاق ئەسكەرلەر تۇرىدۇ-
غان تاشتىقارا دېگەن يەردىكى گازارمىغا يەتكۈزۈپ بەرسۇن، دەپ
قولغا روسچە خەت يېزىپ بېرىپتۇ. خەيرۇللا خەتنى ئېلىپ،
ئات ھارۋىنى ھەيدەپ تاشتىقارانىڭ سىرتىغا بارغاندا قېچىپ يۈر-
گەن بىر ئۇيغۇر كىشىگە يولۇقۇپ قاپتۇ، ھېلىقى كىشى خەتنى

كۆرسە «ئوق - دورىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئېتىۋېتىڭلار» دېگەن خەت ئىكەن. خەيرۇللا ئات ھارۋىنى تاشلاپ قېچىپ، شۇ يىلى ئائىلىسىنى ئېلىپ شىنجاڭغا قېچىپ ئۆتۈپ، نىلقا ناھىيىسىگە ئولتۇراقلىشىپ، 1966 - يىللىرى ئالەمدىن ئۆتتى.

يەتتە سۇغا كۆچۈپ چىققان ئۇيغۇرلار يۇقىرىقىدەك پاجىئە - ھەر، شۇنداقلا ئۆكتەبىر ئىنقىلابىدىن كېيىن سوۋېت ھاكىمىيىتىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە كۆرۈلگەن چەكسىز سولچىللىق لۇشەن نەتىجىسىدە يۈز بەرگەن نامۇۋاپىق ئىشلار سەۋەبىدىن 1934 - يىللارغىچە يەتتە سۇغا كۆچۈپ كەتكەن ئۇيغۇرلار ئاسا - سەن قايتىپ كېلىپ ئەسلىدىكى ئۆز يېزىلىرىغا ئولتۇراقلىشىش - تىن سىرت، موڭغۇلكۈرە، تېكەس، توققۇزتارا، نىلقا ناھىيىلىرىگە ئولتۇراقلىشىپ، نوپۇس سانىمۇ كۆپەيدى.

جاغىستاي يېزىسى ۋە مىللىي مائارىپنىڭ تەرەققىياتى

جاغىستاي دىلمۇك تېغى باغرىدىكى ئۇيغۇر يېزىلىرى ئىچىدە شۇنداقلا ئىلى ۋىلايىتى تەۋەسىدىكى ئۇيغۇر يېزىلىرى ئىچىدە نوپۇس سانى بىرقەدەر كۆپ، جۇغراپىيە شارائىتى ياخشى، تەبىئىي بايلىقى مول، تاغ ۋە دېھقانچىلىق يەر مەنبەسى مۇنبەت يېزىلارنىڭ بىرى بولۇپ، جاغىستاي دېگەن نام تىلغا ئېلىنغاندا «ئاشلىق ماكانى، زىيالىيلار يۇرتى» دەپ تەرىپلىشىدۇ، بۇ نام دەر ھەقىقەت.

ئەينى زاماندا ئىلى رايونى رۇسىيە بىلەن ئىككى چېگرا ئېغىزى بىلەن ئالاقىلىشتى. بۇنىڭ بىرى قورغاس چېگرا ئېغىزى بولۇپ، سودا - سېتىق ۋە قانۇنى كىرىش - چىقىشتەك

ئىشلار مۇشۇ چېگرا ئېغىزى ئارقىلىق بولاتتى. ئىككىنچىسى، ھازىرقى چاپچال ناھىيىسى تەۋەسىدىكى دولاتا ئېغىزى ئىدى. 1934 - يىلىغىچە ئۆزئارا تۇغقان يوقلاش قاتارلىق ئىشلار ۋە بىر قىسىم قانۇنسىز ئىشلارنىڭ كۆپى دولاتا ئېغىزى ئارقىلىق بولۇپ، جاغىستاي يېزىسىنى مۇشۇ چېگرا ئېغىزىنىڭ «ئاۋات يولى» دېيىشكە بولاتتى. غالجات يېزىسىدا چار پادىشاھدىن تارتىپ سوۋېت ئىتتىپاقى دەۋرىدىمۇ، بىر پولىك رۇس ئەسكىرى چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇراتتى. شۇڭا ئۆزئارا بېرىپ كېلىش ئارقىلىق، غالجات يېزىسىغا قوشنا بولغان جاغىستاي خەلقى رۇس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئىدى. 1890 - يىللىرى غالجات يېزىسىدىن ئىمىر ئاخۇنۇم دېگەن كىشى جاغىستايغا قايتىپ كېلىپ، ئوردا مەھەللىسىدىكى مەسچىتكە ئىمام بولىدۇ، شۇنداقلا مەسچىت يېنىدىكى بىر ئېغىزلىق ئۆيىنى مەكتەپ قىلىپ بالا ئوقۇتىدۇ. ئۆتۈلىدىغان دەرسلىرى «قۇرئان» دىن ساۋات چىقىرىش بىلەن ئۇيغۇر تىل يېزىقى، ھېساب بولۇپ، ئارقىدىنلا سىنىپ سانىنى ئىككى قىلىپ تىل، ھېساب، تەبىئەت دەرسلىرىنى ئوقۇتىدۇ. ئىمىر ئاخۇنۇمنىڭ مەسچىتكە ئىمام بولۇشى بىلەن پەننىي مائارىپنىڭ باشلىنىشى ئۈچۈن ئاساس سېلىنىدۇ. 1910 - يىلى ئىسكەندەر ھاپىز دېگەن كىشى غۇلجىدىن غارىپۇللا دېگەن تاتار ئوقۇتقۇچىنى تەكلىپ قىلىپ، ئۆزىنىڭ بىر ئېغىز ئۆيىنى مەكتەپ قىلىپ ئېچىپ بېرىدۇ، بىر سىنىپ قىز - ئوغۇل ئوقۇغۇچى ئوقۇيدۇ، دەرسلەر ئاساسەن پەننىي دەرسلەر بولۇپ، تىل، ھېساب، تەبىئەت، جۇغراپىيە، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، رەسىم دېگەندەك دەرسلەر بولىدۇ.

1910 - يىلى ھەمرا شاڭخۇيۇ يۈسۈپ مىراپ مازىرى يېنىدىكى مەسچىت يېنىغا ئۈچ ئېغىزلىق مەكتەپ سالدۇرۇپ، ئەينى چاغدا

جاغىستايدىن يەتتە سۇغا كۆچۈپ كېتىپ، قازان ئىنىستىتۇتىدا ئوقۇغان مىرا موللا دېگەن كىشىنى ئالدۇرۇپ ئۈچ سىنىپ بالا ئوقۇتىدۇ. بۇلارمۇ تىل، ھېساب، جۇغراپىيە، تەبىئەت، رەسىم قاتارلىق پەننى دەرسلەرنى ئاساس قىلىپ، دىنىي تەربىيەنى قوشۇمچە قىلىدۇ، شۇنداقلا غۇجىئەخمەت ھاجى دېگەن كىشى ئۆز ئۆيىدە بىر سىنىپ بالا ئوقۇتىدۇ. تاشكەنت تېببىي ئىنىستىتۇتىدا نىڭ پىروفىسسورى ئاۋدۇن ئابدۇرېھىم، ئۆزبېكىستان تارىخ پەنلىرى كاندىداتى ئەرشىدىن ھىدايەتلەر ئەسلىدە ئاشۇ مىرا موللا - يىلى تەربىيىسىدە ئىككى يىل ئوقۇغانلار ئىدى. 1918 - يىلى ئاتاقلىق يازغۇچى، دىنىي ئالىم نەسۇھا ئىمىن داموللام جاغىستا - تاياغا چىقىپ، مىرا موللام دەرس ئۆتكەن مەكتەپتە ئۈچ يىل بالا ئوقۇتىدۇ.

1920 - يىلى ئىمىر ئاخۇنۇم ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئوغلى ھىزىزەم ئاخۇنۇم ئوردا مەسچىتىگە ئىمام بولىدۇ. ھىزىزەم ئا - خۇنۇم يېڭىلىق نەزەردارى ھەم ئۇستا رەسىم ئىدى. دادىسىنىڭ ئىشىغا ۋارىسلىق قىلىپ، ئوردا مەھەللىسىدىكى ئىككى ئېغىز - لىق ۋەخپە ئۆيدە پەننى بىلىملەرنى ئاساس قىلىپ، دىنىي ئوقۇش - نى قوشۇمچە قىلىپ، تاھىر ئىماملارنىڭ ياردەملىشىشى بىلەن 1933 - يىلىغىچە بالا ئوقۇتۇپ، 4 - سىنىپ سەۋىيىسىگە ئىگە يېزا بالىلىرىنى تەربىيەلەپ چىقىدۇ. تۆۋەنكى مەھەللە مەكتىپىگە توختاخۇن ئىمام، ۋاجىپ ئاخۇنۇم، ھوشۇر موللا قاتارلىق كىشى - لەر ئوقۇتقۇچى بولىدۇ، بۇلارمۇ يەتتە سۇدىن قايتىپ كەلگەن كىشىلەر بولغانلىقتىن پەننى بىلىملەرنى ئاساس، دىنىي بىلىم - لەرنى قوشۇمچە قىلىپ، 4 - سىنىپ سەۋىيىسىگە ئىگە بىر تۈركۈم ياشلارنى تەربىيەلەپ چىقىدۇ، ئۇلار باشقا يۇقىرى ئو - قۇش ئورۇنلىرى بولمىغاچقا، ئائىلىدە دېھقانچىلىق ۋە باشقا ئىش -

لار بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

1930 - يىللاردىن باشلاپ جاغىستا يېزا خەلقىنىڭ كۆز قارىشىدا شۇنداقلا يېزا مەدەنىي مائارىپ ئىشلىرىدا يېڭى بۇرۇ - لۇش، يېڭى ئۆزگىرىش يۈز بەردى. غالجات يېزىسىدىن ئاتاقلىق يازغۇچى ھەم تارىخچى، ئالىم نەزەرغوجا ئابدۇسەمەتوپ، ئاتاقلىق شائىر مويىدىن يۇنۇس، تاشكەنت ئوتتۇرا ئاسىيا دارىلفونۇنى (سا - كو) نى پۈتتۈرگەن ئوسمان يۇنۇس، ئاتاقلىق شائىر، ئالمۇتا زارادات مەكتىپىنى پۈتتۈرگەن ئابدۇرېھىم ئەيسا قاتارلىق زىيا - لىيلار، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاتاقلىق شائىر خۇدا بەردى تالىپلار جاغىستاياغا كۆچۈپ كەلدى. 1932 - يىلى مەشور تالىپ دېگەن كىشى ئاۋاكىرى ئۇستا دېگەن كىشىنىڭ بىر ئېغىز ئۆيىنى مەكتەپ قىلىپ ئاچتى، ئوت يۈرەك شائىر، ئىنقىلابىي قۇربان لۇتپۇللا مۇتەللىپ ئىككى يىل ئوقۇپ، ئائىلىسى بىلەن نىلقا ناھىيىسىگە كۆچۈپ كەتتى. 1933 - يىلى ئابدۇرېھىم ئەيسا، ئوسمان يۇنۇس - لار نۇردۇن قەمبەرنىڭ بىر ئېغىز ئۆيىنى مەكتەپ قىلىپ ئې - چىپ، يۇقىرىقى ئىككى مەسچىت يېنىدىكى مەكتەپتە ئوقۇغان بالىلارنى يىغىپ، پۈتۈنلەي پەننى دەرسلەرنى ئاساس قىلىپ، تىل، ئەدەبىيات، ماتېماتىكا، جۇغراپىيە، تەبىئەت، رەسىم، گىمناستىكا قاتارلىق دەرسلەر ئۆتۈلدى. ھەر ئىككى سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرى ئوخشاش فورما كىيىپ بارابان، كاناي چېلىپ، شېئىر ئېيتىپ مەھەللىنىڭ بېشىدىن ئايىغىغىچە ئايلاندۇرۇلدى، شۇنىڭ بىلەن يېزا خەلقىدە يېڭىدىن مەكتەپ سېلىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى، ياشلاردا، كىچىك بالىلاردا ئوقۇش ھەۋىسى قوزغال - دى. شۇنداق قىلىپ 1933 - يىلى قىشتا ئىسكەندەر ھاجىمنىڭ ئۆيىدىكى چوڭلار ئولتۇرۇشىدا، يېڭىدىن پەننى مەكتەپ سېلىش ھەققىدە پاراڭ بولۇپ، قۇدرەتۇللا ھاجىم مەكتەپ سېلىش ئۈچۈن

ئۆزىنىڭ بىدىلىك يېرىنى ئىئانە قىلدى. پۇلى بارلار پۇل، پۇلى يوقلار خالىسانە ئەمگەك قىلىش قىزغىنلىقى بىلەن شۇ يىلى يازدا بىر كورپۇس، ئالتە سىنىپلىق مەكتەپ سېلىنىپ، مەكتەپنىڭ ئالدىنى ياغاچ بىلەن رىشاتكا قىلدى، ۋالىبول، ۋاسكىتبول شۇنداقلا تورنىڭ مەيدانلىرى ياسالدى. ئوقۇ - ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرى، بارابان، كاناي قاتارلىق تەنتەربىيە ئەسلىھەلىرىمۇ ئېلىندى. يېڭى مەكتەپكە ئاتلار كومىتېتى تەشكىل قىلىنىپ، ئەمىردىن شاڭيۇ باشلىق زىخۇللا خەلىپىتىم، غوجاباۋدۇن شاۋدۇن، مەشۇر تالىپ مۇئەللىم قاتارلىق كىشىلەر مەسئۇل بولدى. ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، ئۆز ۋاقتىدا ھىزىزەم ئاخۇنۇمدا ئوقۇپ چىققان ياشلاردىن ھەسەن تۆلىگەن، ۋىلام بەھرام، توختى غوجا زاھىر، ئىسمايىل موللا، خۇدا بەردى تالىپ، شەيخىدىن خەيرىدىن، ئۆمەر جان قادىر، نىزام جەپەر قاتارلىق يېزا ياشلىرى غۇلجىدا ئۇيغۇر ئۇيۇشمىسى تەرىپىدىن ئېچىلغان ئالتە ئايلىق ئوقۇتقۇچىلار كۇرسىدا ئوقۇپ چىقتى. شۇ يىلى 6 - سىنىپتا ۋە بىرىنچى سىنىپتىن تۆتىنچى سىنىپقىچە بولغان ھەممە سىنىپلارغا بالىلار لىق تولدى، ھەسەن تۆلىگەن مەكتەپ مۇدىرى، ۋىلام بەھرام ئىلمىي مۇدىر بولدى، مەكتەپ نامىنى «بىرلىك» مەكتەپ دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئىككى مەسچىت يېنىدىكى مەكتەپلەر تارىخى ۋەزىپىسىنى تۈگۈتۈپ، «بىرلىك» مەكتەپكە قوشۇۋېتىلدى. ئابدۇرېھىم ئەيسا غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى ھۈسەينىيە (ھازىرقى 2 - ئوتتۇرا) مەكتىپىگە، ئوسمان يۈنۈس ھەيرانباغ مەكتىپىگە، خۇدا بەردى تالىپ ئايدۇڭ مەكتىپىگە مۇدىر بولۇپ كەتتى. كېيىنكى يىلى يېزا مۇتەبەرلىرىدىن قۇدرەتۇللا ھاجىم، ئىسكەندەر ھاجىم، مۇسا ھاجىم، ئەمىردىن شاڭيۇ، مىرا ھاجىم، سەۋىردىن شاڭيۇ، بەراخۇن

قاتارلىق كىشىلەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ياردەم قىلىشى، ئىقتىسادى يوقلارنىڭ خالىسانە ئەمگەك قىلىشى بىلەن مەكتەپ يېنىغا 200 كىشىلىك كۈلۈپ بىلەن دىكراتسىيە ئۆيى ۋە يانداپلا ئىككى ئېغىزلىق ئوقۇتۇش سىنىپى ياسالدى، «بىرلىك» مەكتەپتە بىرىنچى سىنىپتىن 6 - سىنىپقىچە تەسىس قىلىنىپ، ئوقۇتۇش ئەسلىھەلىرى تېخىمۇ تولۇقلاندى. ئوقۇتقۇچىلار قوشۇنى يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، يېزا ياشلىرىدىن ئىبراھىم ئىسكەندەر، ئەزىم ئىبراھىم، ئىسھاق ئىبراھىم، مەخمۇت ھاشىر قاتارلىقلار ئىككىنچى قارار ئوقۇتقۇچىلار يېتىشتۈرۈش كۇرسىغا قاتناشتى ۋە ئوقۇشنى تۈگۈتۈپ، «بىرلىك» مەكتەپكە ئوقۇتقۇچى بولدى. ھەسەن تۆلىگەن، توختى غوجا زاھىرلار غۇلجا شەھىرىگە بېرىپ، ھەسەن تۆلىگەن «تائالە» مەكتىپىگە، توختى غوجا زاھىر «شەرق مەھەل» مەكتىپىگە مۇدىر بولدى، «بىرلىك» مەكتىپىگە ۋىلام بەھرام مۇدىر بولدى.

1937 - يىلى سۈيدۇڭ كۆرەدە ئېچىلغان بىرىنچى قارار دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپىگە ئەمەت ئەمىردىن، ئەخمەت يۈنۈس، ئابدۇللا يۈنۈس، ئابدۇللا ئابدۇرېھىم، تۇرغان ھاشىر قاتارلىق ياشلار ئوقۇشقا كىرىپ ئۈچ يىل ئوقۇپ، ئوقۇشنى تۈگەتكەندىن كېيىن جاغىستاي «بىرلىك» مەكتىپىگە ئوقۇتقۇچى بولدى. بۇلار بىلەن بىرگە كۆرە دارىلمۇئەللىمىننى پۈتتۈرگەن زۆھرە ۋاھاپ، پاتىگۈل دېگەن ئاياللارمۇ ئوقۇتقۇچى بولدى. ۋىلام بەھرام، ئۆمەر جان قادىر، نىزام جەپەر، خەيرىدىن شەيخىدىن قاتارلىقلار غۇلجىدىكى 2 - ئوتتۇرا، شەھەر ئىچى 4 - ئوتتۇرا مەكتەپلىرىگە ئوقۇتقۇچى بولدى. سۈيدۇڭ كۆرە 2 - قارار دارىلمۇئەللىمىننى غىياسىدىن ئىسكەندەر، مويمىدىن مىرا ھاجى، مەسئۇت ھاشىر، ئەمىردىن ئەسەردىن، ئەسەردىن سەۋىردىن،

ئۆمەر جان شېرىپ، تىلىۋالدى ئىدرىس، غوجا باۋدۇن، تۇر-
سۇن، ئىلى ئەكبەر بەراخۇن، قاسىم ھىتاخۇن، ئىمىر ئەمزە
ئايۇپ قاتارلىقلار؛ ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسى 2 - قارارغا
ئابدۇرازاق ئوسمان، ئوسمان ئۆمەر، ئىلىم ئەيسا، ئەخمەت سە-
ۋىردىن، شاۋدۇن سابىت، غىياس ھۈسەن، ئاۋدۇن قادىر، مەھ-
مۇتجان جالال قاتارلىق ئوقۇتقۇچىلار؛ كۆرە دارىلمۇئەللىمىن 7
- قارارغا غوجىئەخمەت توختى، جالالىدىن راشىدىن، ئۆمەر جان
ئەيسا، يۈسۈپ ئىلياس، رىزايىدىن باۋدۇن، بولۇس ئابباس،
ئاسىم مەسۇم، ئەينىدىن نۇرۇم، ئەنۋەر سەۋىردىن قاتارلىق
ئوقۇتقۇچىلار؛ ئىلى مىللەتلەر گىمنازىيىسى 6 - قارارغا يۈسۈپ
ئەيسا، ئەخمەت داۋۇت، ئابلىز خۇسۇرى، ئىبراھىم بىلال،
ئەبەيدۇللا يۈنۈس، تىيىپ داۋۇت، غىلاجىدىن سابىت، كەشپۇللا
ئەخمەت قاتارلىقلار؛ گىمنازىيە 2 - قارار قىزلار سىنىپىغا
رەيھان نەزەرغوجا، ئەلاخان يۈنۈس، ھەجەر قادىرلار ئوقۇشقا
كىرىپ ئوقۇشنى پۈتتۈرگەندىن كېيىن، ئابدۇرازاق ئوسمان تائا-
لە مەكتىپىگە، نەسىردىن سەۋىردىن شەھەر ئىچى مەكتىپىگە،
ئىلى ئەكبەر قارادۆڭ مەكتىپىگە، مەسئۇت ھاشىر سۈيدۈڭ مەك-
تىپىگە، يۈسۈپ ئەيسا قاينۇق مەكتىپىگە مۇدىر، ئىلىمى مۇدىر
بولدى. باشقا يولداشلارنىڭ ئاز بىر قىسمى جاغىستاي «بىرلىك»
مەكتىپىگە، كۆپچىلىكى غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى ھەرقايسى مەك-
تەپلەرگە ئوقۇتقۇچى بولدى.

دېمەك، يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن يولداشلار شۇ دەۋرنىڭ يۈ-
قىرى بىلىم يۇرتى بولغان دارىلمۇئەللىمىن مەكتىپى، گىمنازى-
يە، كۇرستلارنى پۈتتۈرگەن كۆزگە كۆرۈنگەن زىيالىيلار بو-
لۇپ، ئىلى ماكارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن زور كۈچ
قوشقان ئىدى. شۇ ۋەجىدىن جاغىستاي زىيالىيلار ماكانى دېگەن

شان - شەرەپ ۋە ئابىرۇيىغا ئىگە بولغان ئىدى. شۇنداقلا «بىر-
لىك» مەكتەپ يېزا خەلقىنىڭ سەنئەتكە بولغان تەلپىنى قاندۇ-
رۇش ئۈچۈن «سانائى نەفىسە» ئۆمىكى تەشكىللىپ «غۇنچەم»،
«قانلىق داغ»، «نۇزۇگۇم»، «خىيالى تېۋىپ» قاتارلىق درام-
مىلارنى ئويناشتىن سىرت، ناخشا - ئۇسسۇل كېچىلىكى ئۆتكۈ-
زۈپ يېزا خەلقىنىڭ تەلپىنى قاندۇرۇپ كەلدى. جاغىستاي
«بىرلىك» مەكتىپىنىڭ ئوقۇغۇچىسى ھەم ئوقۇتقۇچىسى ئەمىر-
دىن نەسىردىن 1936 - يىلىدىن 1949 - يىلىغىچە بولغان
تەنتەربىيە مۇسابىقىلىرىدە ئون مىڭ مېتىر، 5000 مېتىر،
1500 مېتىرلاردا ئىلى ۋىلايىتى بويىچە بىرىنچى، شىنجاڭ بويى-
چە ئىككىنچى بولۇپ كەلدى.

1937 - يىلى جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ ياپون باسقۇنچىلى-
رىغا قارشى ئالدىنقى سەپكە ياردەم بېرىش چاقىرىقىغا ئاساسەن،
جاغىستاي يېزىسىدا ئەمىردىن شاڭيۇ باشچىلىقىدا ئىگائە توپلاش
ھەيئىتى قۇرۇلۇپ، «بىرلىك» مەكتەپ ئويۇن قويۇش ئارقى-
لىق، يېزا خەلقى 27 سەر ئالتۇن، 35 سەر كۈمۈش، 50 كە
يېقىن ئات - كالا، ئاشلىق ئىگائە توپلاپ، ياپونغا قارشى ئۇرۇشقا
ھەسسە قوشتى.

1937 - يىلى ئەمىردىن شاڭيۇ يېرى يوقلارغا يەر بېرىش
ئۈچۈن 70 ئاتلىق كىشىنى باشلاپ ۋالى چۈيىنىڭ ئالدىغا بېرىپ،
جاغىستايىنىڭ ئۈستىدىكى «ئالماتۇز» دېگەن بىنەم يەرنى يېرى
يوقلارغا بۆلۈپ بېرىش بۇيرۇقىنى ئېلىپ چىقىدۇ، بۇنىڭ بىلەن
يېرى يوق ھەرقايسى ئائىلىلەرنىڭ جان سانىغا قاراپ، خو (بىر
خو 64 كىلوگرام) ھېسابىدا يەرنى بۆلۈپ بېرىدۇ. يەرگە ئىگە
بولغان خەلق خۇشاللىق ئىچىدە يەرگە ئۇرۇق چېچىپ، شۇ يىلى
بىر خو (64 كىلوگرام) ئۇرۇقتىن ئالدى 90 خو، كەينى 60

70 - خودىن ئاشلىق ئېلىپ، جاغىستاي خەلقى ئىقتىسادىي تۇرمۇشىدا بىراقلا كۆتۈرۈلۈپ، جاغىستاي ئاشلىق ماكانى دېگەن نامغا ئېرىشىدۇ.

جاغىستاي ھەققىدە ئاتاقلىق يازغۇچى نەزەرغوجا ئابدۇسەمە- توپ مۇنداق شېئىر يازغان ئىدى:

جاغىستاي ئالدى ساي،

ئويناشقا بەك قولاي.

يايلاقلرى ئوغلاق - قوزا،

دالالىرى ئالتۇن - ئاشلىق مالغا باي.

1948 - يىلى ئەخمەتجان قاسىمى ئالاھىدە جىلغىستاي يېزىد.

سى ۋە «بىرلىك» مەكتىپىگە كېلىپ، مەكتەپنى زىيارەت قىلغاندىن كېيىن: «بىز قاچانغىچە تاشپاقىدەك ئۆمۈلەپ يۈرمىز» دەپ چىپىش تاختىدىن تاشپاقىنى ئېلىۋېتىپ: «دۇنيادا ئوقۇتقۇ- چىنىڭ مېھنىتىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان مېھنەت يوق، چۈنكى ئالىملار، پروفىسسورلار، گېنېراللار، دوختۇرلار، ئىنژېنېرلار ئوقۇتقۇچىلار مېھنىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر.

ئەخمەتجان قاسىمى

1948 - يىلى 9 - ئاي»

دەپ بېغىشلىما يازغان ئىدى.

جاغىستاي «بىرلىك» مەكتىپى ئۆلكە تىنچلىق بىلەن ئازاد بولغاندىن كېيىن، پارتىيە ۋە ھەر دەرىجىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەھ- بەرلىكى، يېزا خەلقىنىڭ يېقىندىن قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلدى. «بىرلىك» مەكتەپنى پۈتتۈرگەنلەر- دىن مۇھەممەتجان ئەمەت، ئابدۇرازاق ئوسمان، زامانۇپ غوجا- لىم، خەمىتوپ مەنسۇر، قۇربانجان مۇھەممەت قاتارلىق رەھبەر- لەر، جامائەت ئەربابلىرى يېتىشىپ چىقىپ، دۆلەتنىڭ سوتسىيا-

لىستىك ئۆزگەرتىش قۇرۇلۇشلىرى ئۈچۈن ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشقان بولسا، ھوشۇر ئىسلام، تۇردى ئوسمان، ھەبىبۇللا ئاب- دۇرېھىم، شۈكۈرخان، ئۆمەر جان، شېرىپىدىن ئۆمەر، يۈسۈپ ئىلياس، پەرھات ئىلياس، خالمۇرات ئۆمەر قاتارلىق پەن ئالىم- لىرى، پروفىسسورلار، ئاتاقلىق يازغۇچى، شائىر، سەنئەتچىلەر يېتىشىپ چىقىپ، سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش، پەننى ئومۇملاش- تۇرۇش يولىدا ئۆز ھەسسەلىرىنى قوشتى.

1986 - يىلىدىن باشلاپ، جاغىستاي يېزىسىدا 11 يىللىق

تۈزۈمىدىكى تولۇق ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلدى. ھازىر بۇ ئوتتۇرا مەكتەپتە 64 نەپەر ئوقۇتقۇچى بولۇپ، ئالىي مەكتەپ پۈتتۈرگەن- لەر 17 نەپەر، ئالىي تېخنىكوم پۈتتۈرگەنلەر 28 نەپەر، ئوتتۇرا تېخنىكوم پۈتتۈرگەنلەر 18 نەپەر، تولۇق ئوتتۇرىنى پۈتتۈرگەن بىر نەپەردۇر.

جاغىستاي يېزىسىدىن چىقىپ ئاپتونوم رايوندىكى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەرنى، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىكى ئالىي مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەن ئوقۇغۇچىلار 894 نەپەر، ئالىي ۋە ئوتتۇرا تېخنىكوم پۈتتۈرگەنلەر 678 نەپەر بولۇپ، بۇلارنىڭ بىر قىسمى يېزىغا قايتىپ كېلىپ، يېزا مائارىپى ۋە يېزا قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئىشلە- ۋاتقان بولسا، كۆپ قىسمى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش، پەننى ئومۇملاشتۇرۇش ساھەلىرىدە ئىشلەۋاتىدۇ. ھازىر ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ھەرقايسى ئالىي مەكتەپلەردە ۋە بېيجىڭ، شاڭخەي، تىيەنجىن، خاربىن قاتارلىق جايلاردىكى ئالىي مەكتەپلەردە نۇرغۇن ئوقۇغۇچىلار ئو- قۇۋاتىدۇ. يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئىككى نەپەر يولداش ياپونىيە ۋە سوۋېت ئىتتىپاقى قاتارلىق دۆلەتلەردە بىلىم ئاشۇرۇپ كەلدى. جاغىستاي «بىرلىك» مەكتىپىنى پۈتتۈرگەنلەردىن شىنجاڭ ئۇ-

نۆپۈر سىتېتىدا 19 نەپەر، شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتىدا بەش نەپەر، شىنجاڭ مېدىتسىنا ئۇنىۋېرسىتېتىدا بەش نەپەر، ئۈرۈمچىدىكى باشقا ساھەلەردە 102 نەپەر، غۇلجا شەھىرىدىكى ھەرقايسى ساھەلەردە 92 نەپەر خادىم ئىشلەۋاتىدۇ.

«زىيالىيلار ماكانى» دېگەن نام ئالغان يېزا خەلقى بۈگۈنكىدەك ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك جەمئىيەتتە ئۆز يېزىسىدىن چىققان، ئۆسۈپ يېتىلگەن ئالىملار، پروفىسسورلار، يازغۇچى - شائىرلار، دوختۇرلار، ئىنژېنىرلار، ئىلىم - پەن ئىگىلىرى، ئوقۇتقۇچىلار، جامائەت ئەربابلىرىدەك ئۆز پەرزەنتلىرىنىڭ ياراتقان ئۇلۇغ تۆھپىلىرىنى كۆرگەندە، ئالدى بىلەن مۇشۇ بەختلىك كۈنگە يېتىشتۈرگەن جۇڭگو كومپارتىيىسىگە، خەلق ھۆكۈمىتىگە چەكسىز مىننەتدارلىقىنى ۋە ئېھتىرامىنى بىلدۈرىدۇ.

2003 - يىلى جاغىستاي مىللىي مائارىپىنىڭ 110 يىللىقى، جاغىستاي «بىرلىك» مەكتىپىنىڭ 70 يىللىقى زور تەنتەنە بىلەن خاتىرىلەندى. «بىرلىك» مەكتىپىنىڭ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئاپتونوم رايونىنىڭ سابىق رەئىسى، مەملىكەتلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى يولداش ئابلەت ئابدۇرېشىت 400 مىڭ يۈەن پۇل تەستىقلاپ، ئالاھىدە تەبرىك تېلېگراممىسى يوللىدى، ئىلى ئوبلاستلىق ھۆكۈمەت بىر مىليون يۈەن مەبلەغ ئاجراتتى. ئاپتونوم رايونلۇق پارتكومنىڭ مۇئاۋىن شۇجىسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ رەئىسى يولداش ئىسمائىل تېلىۋالدى ئوتتۇرا مەكتەپ قۇرۇلۇشى ئۈچۈن ئۈچ يېرىم مىليون يۈەن پۇل تەستىقلىدى. ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ۋەكىللەر قۇرۇلتىيىدىنىڭ سابىق مۇئاۋىن مۇدىرلىرىدىن ماھىنۇر قاسىم، زاھىر ساۋدانۇپ، ئاپتونوم رايونلۇق باش ئىشچىلار ئۇيۇشمىسىنىڭ رەئىسى مۇھەممەتجان ئەمەتلەر تەبرىك تېلېگراممىسى ئەۋەتتى، شۇنداقلا

خاتىرىلەش پائالىيىتىگە بېرىپ قاتناشتى. تېلېگراممىلارنىڭ تېكىستى تۆۋەندىكىچە:

«جاغىستاي مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپىنىڭ 70 يىللىق تويىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن، سىلەرنىڭ پارتىيىمىزنىڭ مائارىپىنىڭ فاكۇلتېتىدا چىڭ تۇرۇپ، مەكتەپنىڭ ياخشى ئەنئەنىسىنى تېخىمۇ جارى قىلدۇرۇپ، مەكتەپنى ياخشى باشقۇرۇپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى تېخىمۇ يۇقىرى كۆتۈرۈپ، جەمئىيەتكە كېرەكلىك ئىختىساس ئىگىلىرىنى يېتىشتۈرۈشكە ياخشى ئاساس سېلىدىغانلىقىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ئابلەت ئابدۇرېشىت

2003 - يىلى 21 - ئاپرېل

«مەكتەپ ئادەم تەربىيەلەيدىغان ئورۇن، مەكتەپ قۇرۇلۇشى ياخشى بولسىلا، سان - ساناقسىز ياخشى ئادەملەر بارلىققا كېلىدۇ. جاغىستاي مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتىپى نۇرغۇنلىغان ئەۋلادلارنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ، ۋەتەنگە، خەلققە ياراملىقلارنى تەقدىم قىلدى. مەن مەكتەپنىڭ تارىختا ئوينىغان رولىغا ئاپتىر ئوقۇيمەن، يېتىشتۈرۈپ چىققان ياراملىقلىرىغا مەدەت تىلەيمەن، ھەم ئۆزۈمنىڭ خۇشاللىقىمنى ئىزھار قىلىمەن. مەكتەپتىكى بارلىق ئوقۇتقۇچى، خىزمەتچىلەرنىڭ ياراتقان نەتىجىلىرىگە رەھمەت ئېيتىمەن. بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ زور تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ، تىرىشىپ ئىشلەپ، كېتىۋاتقان داغدام يولدا تەۋرەنمەي مېڭىپ، يېڭى تۆھپىلەرنى يارىتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن.

ماھىنۇر قاسىم

2003 - يىلى 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى

ئوتتۇرا مەكتەپ ئۈچ قەۋەتلىك يېڭى ئوقۇتۇش بىناسىدا دەرس باشلاپ، جاغىستاي «بىرلىك» مەكتىپى، شۇنداقلا جاغىستاي خەلقى تارىخىدا ئۇنتۇلغۇسىز خۇشاللىق ئىش بولدى ۋە يېڭى سەھىپە يارىتىلدى.

جاغىستاي «بىرلىك» مەكتىپى ۋە جاغىستاي خەلقى بۇنىڭدىن كېيىن تېخىمۇ تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن «زىيالىيلار ماكانى، ئاشلىق ماكانى» دېگەن شەرەپلىك نامغا ۋارىسلىق قىلىپ، يېزىلىق پارتكوم، ھۆكۈمەتنىڭ رەھبەرلىكىدە، دېڭ شياۋپىڭ نەزەرىيىسى ۋە ئۈچكە ۋەكىللىك قىلىش مۇھىم ئىدىيەسى، پارتىيە ئەزالىرىنىڭ ئىلغارلىقىنى ساقلاش بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، بىر نىيەت بىر مەقسەتتە ئالغا ئىلگىرىلەپ، پارتىيە، ھۆكۈمەت، خەلق ئۈچۈن ياراملىق ئىزباسارلارنى تەربىيەلەيدۇ، شۇنداقلا ھاللىق جەمئىيەت قۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن تولۇپ تاشقان قىزغىنلىق بىلەن ئالغا ئىلگىرىلەيدۇ.

ئىزاھات: بەزى سانلار جاغىستاي تەزكىرىسىدىن ئېلىندى.

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق ئۈچىنچى تۈرمىنىڭ خادىمى)

«جاغىستاي مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپ ئىلى ۋىلايىتى يېزا - قىشلاق باشلانغۇچ مەكتەپلىرىنىڭ، مىللىي مائارىپ تەرەققىياتىنىڭ بۆشۈكىدۇر.

مەن مەركىزىي باشلانغۇچ مەكتەپنىڭ قۇرۇلغانلىقىنىڭ 70 يىللىق تويىنى قىزغىن تەبرىكلەيمەن، ھەم مەكتەپ باشلانغۇچ مائارىپىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈن تەر تۆكۈپ، ئەجىر سىڭدۈرگەن بارلىق پېشىۋالىرىمىزگە ۋە ھازىرقى ئوقۇتقۇچى ۋە مەكتەپ رەھبەرلىرىگە چوڭقۇر ھۆرمەت بىلدۈرىمەن.

زاھىر ساۋدانوپ

2003 - يىلى 4 - ئاينىڭ 20 - كۈنى»

«ئاساس مائارىپنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ، ياش ئەۋلادلارنى ياخشى تەربىيەلەيلى!

مۇھەممەتجان ئەمەت

2003 - يىلى 4 - ئاينىڭ 15 - كۈنى»

«ساپا مائارىپىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئوقۇتۇش سۈپىتىنى ئومۇميۈزلۈك يۇقىرى كۆتۈرۈپ، مىللىي مائارىپنى تىرىشىپ راۋاجلاندۇرايلى.

ئەركىن ئەرشىدىن

2003 - يىلى 6 - ئاپرېل»

2005 - يىلى 9 - ئاينىڭ 1 - كۈنى ئاپتونوم رايون ۋە ئوبلاست، ناھىيە رەھبەرلىرىنىڭ قاتنىشىشى بىلەن ئوقۇش باشلاش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلۈپ، «بىرلىك» باشلانغۇچ مەكتىپى يېڭىدىن سېلىنغان كۆركەم ئىككى قەۋەتلىك ئوقۇتۇش بىناسىدا،

مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر
دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 35 يىللىقىنى
تەبرىكەش مۇراسىمىغا قاتنىشىش
ئۆمىكى ھەققىدە ئەسلىمە

ۋاڭ شاڭرېن

1984 - يىلى پارتىيە مەركىزىي كومىتېتى، گوۋۇيۈەننىڭ سەمىي غەمخورلۇقىدا، دۆلەت مىللەتلەر كومىتېتى ئۇيۇشتۇرغان مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇراسىمغا قاتنىشىش ئۆمەكلىرى 9 - ئاينىڭ ئاخىرلىرى پايەخت - بېيجىڭغا يېتىپ باردۇق. بىزنىڭ مەملىكىتىمىزدىكى 29 ئۆلكە، شەھەر، ئاپتونوم رايوندىكى 56 مىللەتتىن شۇنىڭدەك دېڭ ۋە شاربالاردىن بولۇپ جەمئىي 309 كىشىدىن تەشكىل قىلىنغان ئىدى. مەن شەرەپ بىلەن دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 35 يىللىقىنى تەبرىكلەش پائالىيىتىگە قاتناشتىم. ئاپتونوم رايونىمىزدىن ئۇيغۇر، خەنزۇ، قازاق، خۇيزۇ، موڭغۇل، قىرغىز، ئۆزبېك، شىۋە، داغۇر، تاجىك، تاتار، روس قاتارلىق 12 مىللەتتىن تەشكىل قىلىنغان 35 كىشىلىك تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتنىشىش ئۆمىكىدىكىلەر شىنجاڭدىكى 15 ۋىلايەت، ئوبلاستتىن كەلگەن بولۇپ، ئارىمىزدا ھەر دەرىجىلىك رەھبىرىي كادىرلار، ناھىيىلىك سىياسىي كې-خەشنىڭ رەئىسلىرى، ئەزالىرى، بۇددا دىنىي جەمئىيىتىنىڭ

ئەزالىرى، ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك ئەمگەك نەمۇنىچىلىرى، ئىنژېنېر، ئاگرانوم، دوختۇر، ئوقۇتقۇچى، سېستىرا قاتارلىق-لار شۇنىڭدەك مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىدىكى ئىلغار كولىپكتىپ-لار، ئىلغار شەخسلەر ۋە كىلىرىمۇ بار ئىدى. ئاپتونوم رايونلۇق مەسلىھەتچىلەر كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى تۇرسۇن ئاتاۋۇلا ئۆمىكىمىزنىڭ باشلىقى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى يۈجەنلىن مۇئاۋىن ئۆ-مەك باشلىقى ئىدى. بىز ئۇلارنىڭ باشچىلىقىدا 9 - ئاينىڭ 25 - كۈنى كەچتە بېيجىڭغا يېتىپ بېرىپ، بېيجىڭ ۋوگزالدا دۆلەت مىللەتلەر كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى خۇاڭ گۇاڭشۈ-نىڭ قارشى ئېلىشىغا مۇيەسسەر بولۇپ، بېيجىڭدىكى جىڭشى مېھمانخانىسىغا ئورۇنلاشتۇرۇلدۇق. بېيجىڭدا مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇراسىمغا قاتنىشىش ئۆمىكى تەشكىل قى-لىندى، شىنجاڭدىن بارغانلار 2 - گۇرۇپپا بولدى. بېيجىڭدا دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ 35 يىللىقىنى تەبرىكلەش پائالىيەتلىرى-دە گە ۋە گۈلخان كەچلىك يىغىلىشىغا قاتناشقاندىن باشقا، يەنە ئۆگىنىش، ئېكسكۇرسىيەدە بولدىق. بىز 10 - ئاينىڭ 7 - كۈنى بېيجىڭدىكى پائالىيەتلەرنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، تېيەنجىن، نەنجىڭ، چاڭجۇ، ۋۇشى، سۇجۇ، شاڭخەي، شيامن، فۇجۇ، گۇاڭجۇ، فۇشەن، شېنچېن ۋە جۇڭگو - ئەنگلىيىنىڭ ئورتاق باشقۇرۇشىدىكى ساتۇجياۋلاردا ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىشتە بو-لۇپ، 8 ئۆلكە، شەھەرنى ئارىلاپ، ئىككى ئايدەك ۋاقىتتىن كېيىن 11 - ئاينىڭ 23 - كۈنى شىنجاڭغا قايتىپ كەلدۇق.

1

ئۆمىكىمىز بېيجىڭغا يېتىپ بارغاندىن كېيىن ج ك پ

مەركىزىي كومىتېت بىرلىك سەپ بۆلۈمىنىڭ باشلىقى، دۆلەت مىللەتلەر كومىتېتىنىڭ مۇدىرى ياك جىڭرىن ھەممىمىزنى يوقلىدى، مۇئاۋىن مۇدىرى ۋۇ جىڭخۇا «35 يىلدىن بۇيانقى مىللەتلەر خىزمىتى نەتىجىلىرى ۋە بۇنىڭدىن كېيىنكى خىزمەت نەتىجىلىرى ھەققىدىكى دوكلات» نى بەردى. بىز يەنە رەئىس ماۋزېد دۇڭنىڭ خاتىرە سارىيىنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ، رەئىس ماۋزېد دۇڭنىڭ جەستىنى ئېھتىرام بىلەن كۆردۈق ۋە ماۋزېدۇڭ، ليۇشاۋچى، جۇئېنلەي، جۇدې قاتارلىق 4 ئۇلۇغ زاتنىڭ نەتىجىلىرى كۆرگەزمىسىنى كۆردۈق، رەئىس ماۋزېدۇڭنىڭ جۇڭخەن خەيدىكى تۇرالغۇسىنى، ھەربىي ئىشلار موزىيى، گۇگۇڭ، بادا-لىڭدىكى سەددىچىن سېپىلى، 13 خانلىق قەبرىستانلىقى قاتارلىق جايلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق، يەنە چاڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى خۇيلۇڭگۇەن مېھمانخانىسى، كالا فېرمىسى، ئاھالىلەر نۇقتىلىرى ۋە يېزا كارخانىلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق.

دۆلەت بايرىمى ھارپىسىدا ئۆمىكىمىزدىكىلەر پايتەخت تىيالىرىخانسىدا مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىرىدىن خۇياۋياڭ، دېڭ شياۋپىڭ، جاۋزىياڭ، لى شىيەننەن قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە تۇنجى قېتىم ئوينالغان چوڭ تىپتىكى ئوپېرا «جۇڭگو ئىنقىلابىي ناخشىسى» نى كۆردۈق. مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىرى بىلەن بىرلىكتە ئويۇن كۆرۈش ھاياتىمىزدىكى ئەڭ شەرەپلىك ئىش ئىدى، بىز چەكسىز خۇشالاندۇق.

1984 - يىلقى دۆلەت بايرىمى پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك

مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان يېڭى مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىك كولىكتىپى قالايمىقانچىلىقلارنى ئوڭشاشنىڭ ئۇلۇغ غەلبىسىنى قولغا كەلتۈرگەندىن كېيىنكى بايرام ئىدى. تەبرىكلەش پائالىيىتى ئىنتايىن داغدۇغىلىق بولدى.

دى، ئۆمىكىمىزدىكىلەر تىيەنئەنمېن سۇپىسىدا دۆلەت قۇرۇلغاندىن لىقىنىڭ 35 يىللىقىنى تەبرىكلەش يىغىنىنىڭ كاتتا ئەمەلىي ئاھۋالىنى كۆرۈپ، مول، قىزغىن بايرام كەيپىياتىنى ھېس قىلدۇق. مەن ھەربىي كومىتېتنىڭ رەئىسى دېڭ شياۋپىڭنىڭ ئۈستى ئوچۇق پىكاپتا تۇرۇپ جۇڭگو خەلق ئازادلىق ئارمىيىسىدىن ئىكەنلىكى قوراللانغان چاسا سەپلىك ھۆرمەت قاراۋۇللىرىدىن، ھەر ساھە، ھەرقايسى كەسىپلەرنىڭ رەڭلىك بېزەلگەن ئاپتوموبىل مودېللىرىنى كۆرۈپ، پارتىيە مەركىزىي كومىتېتىدىن ئىكەنلىكى دانا رەھبەرلىكىدە، پۈتۈن مەملىكەت ۋەزىيىتىنىڭ چوڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى، ئىستىقبالىمىزنىڭ كىشىنى ھاياجانغا سالدىدىغان دەرىجىدە ئىكەنلىكىنى چوڭقۇر ھېس قىلدىم. بۇ قېتىمقى تەبرىكلەش يىغىنىنىڭ نامايىشچىلار قوشۇنى كۆنۈرگەن پىلاكاتلار ئىچىدە ئادەتتىكى قىزىل رەختتىن تەييارلانغان پىلاكاتقا «شياۋ-پىڭ ياخشىمۇسىز» دېگەن سۆز يېزىلغان ئىدى، دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەشكە تەييارلىق كۆرۈش ھەيئىتى تارقاتقان شوئارلار ئىچىدە بۇنداق شوئار بولمىغاچقا، بۇ پىلاكات ئاخبارات ۋاستىلىرىدىن ئىكەنلىكىنى تارتقان ئىدى، مۇخبىرلار تالىشىپ سۈرەتكە تارتىشتى ھەمدە مەخسۇس خەۋەر، سۈرەتلەرنى ئېلان قىلدى. بۇ پىلاكاتنى كۆتۈرۈپ چىقىش بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتىدىكى ئوقۇغۇچى - ئوقۇتقۇچىلارنىڭ ئىجادىيىتى بولۇپ، ئۇنىڭدا جۇڭگو - قۇغۇچىلىرى ۋە مەملىكىتىمىزدىكى ھەر مىللەت خەلقىنىڭ دېڭ شياۋپىڭغا بولغان ھۆرمىتى شۇنىڭدەك ئۇنىڭ مەركىزىي كومىتېتىنىڭ خىزمەتلىرىگە قايتا رىياسەتچىلىك قىلىشىغا بولغان ئىشەنچىسى ۋە ئۇنى ھىمايە قىلىدىغانلىقى ئىپادىلەنگەن ئىدى.

1 - ئۆكتەبىر كەچتە بىز يەنە تىيەنئەنمېن مۇنبىرىگە چىقىپ كاتتا سالىوت كۆرۈش پائالىيىتىگە قاتناشتۇق، ئېتىلغان رەڭگا

- رەڭ سالىيونلار تۇن ئاسمىنى يورۇتۇپ ئىنتايىن چىرايلىق تۈسكە كىرگۈزدى؛ تىنەنمەن مەيدانىدا كىشىلەر ئۈسۈلغا چۈشتى، ناخشا، كۈلكە، چاۋاك سادالىرى بىرىكىپ تىنەنمەن مەيدانى شاتلىق دېڭىزغا ئايلاندى.

2 - ئۆكتەبىر كۈنى گوۋۇيۈەن زۇڭلىسى جاۋزىياڭ خەلق سارىيىدا دۆلەت بايرىمىنى تەبرىكلەش يۈزىسىدىن كاتتا كۈتۈۋېلىش يىغىنى ئۆتكۈزدى، شىنجاڭدىن بارغان 9 مىللەت ۋەكىللىرى بۇ يىغىنغا قاتناشتۇق. شۇ كۈنى ج ك پ مەركىزىي كومىتېت بىرلىك سەپ بۆلۈمى نوپۇسى 100 مىڭغا يەتمەيدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەر ۋەكىللىرىگە زىياپەت بەردى، شىنجاڭدىكى 6 مىللەتنىڭ ۋەكىللىرى بۇ زىياپەتكە قاتناشتى.

3 - ئۆكتەبىر كۈنى مەركىزىي كومىتېت رەھبەرلىرىدىن خۇياۋباڭ، دېڭ شياۋپىڭ، يې جىيەنيڭ، جاۋزىياڭ، لى شەننىڭ، يەن، پېڭ جېن، دېڭ يىڭچاۋ، ئۈلەنفۇ، ۋەن لى، ۋاڭ جېن قاتارلىق يولداشلار ئۆمەكتىكى بارلىق يولداشلارنى قوبۇل قىلدى ھەمدە كۆپچىلىك بىلەن بىرگە خاتىرە سۈرەتكە چۈشتى.

6 - ئۆكتەبىر كۈنى خىزمەت بىلەن بېيجىڭدا بولۇۋاتقان يولداش ۋاڭ ئېنماۋ جىڭشى مېھمانخانىسىدا شىنجاڭ ئۆمىكىدىكى بارلىق يولداشلارنى قوبۇل قىلدى ھەمدە بىز بىلەن بىرگە خاتىرە سۈرەتكە چۈشتى. ئۇ قوبۇل قىلىش ۋاقتىدا كۆپچىلىكنى ئىلھام-لاندۇرۇپ مۇنداق دېدى: «سىلەر شىنجاڭدىكى 13 مىللەتكە ۋەكىللىك قىلىپ دۆلەت بايرىمى مۇراسىمىنى كۆرۈشكە قاتناش-قۇچىلار، ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىش پائالىيەتلىرىگە ئوبدان قاتنىشىپ، قېرىنداش ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارنىڭ ئىلغار تەجرىبىلىرىنى شىنجاڭغا ئېلىپ بېرىپ، تۆتتىن زامانۇنلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىنى ياخشى ئېلىپ بېرىشىڭلارنى ئۈمىد قىلىمەن».

7 - ئۆكتەبىر كۈنى ئۆمىكىمىز بېيجىڭدىكى ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىش پائالىيەتلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، دۆلەت مىللەتلەر كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن مۇدىرى، ئۆمەك باشلىقى سۇ خېنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ھەر قايسى جايلار ئۆمەكلىرى تىنەنمەن قاراپ يولغا چىقىپ، شىمالىي جۇڭگودىن جەنۇبىي جۇڭگوغىچە بولغان جايلاردىكى ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىش پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتتى.

بېيجىڭ، تىنەنمەن، نەنجىڭدىكى ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىش داۋامىدا، مەن پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيان بۇ رايونلار ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش، ئىقتىسادنى راۋاجلاندۇرۇش جەھەتتە قولغا كەلتۈرگەن غايەت زور نەتىجىلەرنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆردۈم. بېيجىڭ چاڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى دېھقانچىلىق مەيدانى 1 مىليون 500 مىڭ يۈەن غەملىپ 200 كارۋاتلىق خۇيلۇڭگۈەن مېھمانخانىسىنى سېلىپ 1981 - يىلى تىجارەت باشلىغاندىن بېرى، 50 مىڭ ئىچكى - تاشقى مېھماننى كۈتۈۋېلىپ، 1984 - يىلىغا كەلگەندە سالغان مەبلەغىنى تولۇق يىغىۋېلىپ، ئىقتىسادىي ئۈنۈم يارىتىپ، بېيجىڭ شەھىرىدىكى ئوخشاش كەسىپلەر ئىچىدە 2 - ئورۇندا تۇرۇپ تەقدىرلەنگەن. باش شۇجى خۇياۋباڭ بۇ مېھمانخانىنى كۆزدىن كەچۈرگەن ھەمدە ئۇلارغا مېھمانخانىنىڭ ئىسمىنى يېزىپ بەرگەن. بۇ مېھمانخانىنىڭ تەرەققىيات ئىستىقبالىدىن قانداق رىغبەتلەندۈرۈلۈشى، دېھقانلارمۇ كارخانا قۇرۇپ، ئىقتىسادنى تەرەققىي قىلدۇرالايدىكەن.

تيەنجىندە لۇەنخې دەرياسىنىڭ سۈيىنى تپەنجىنگە باشلاش قۇرۇلۇشى كۆرگەزمىسىنى شۇنىڭدەك گىلەمچىلىك، ئىلمە - توقۇمىچىلىق، بوياقچىلىق زاۋۇتلىرىنى ۋە كونتېينېر پىرىستانى قاتارلىق سانائەت كارخانىلىرىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق، ئۇلار پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتىنىڭ 3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن كېيىن ئىشلەپچىقىرىش تىجارىتى ئۈنۈمىنى ۋە مەھسۇلاتنى يىلمۇ يىل ھەسسىلەپ ئاشۇرغان، تپەنجىن بوياقچىلىق زاۋۇتىنىڭ بىر يىللىق مەھسۇلات قىممىتىگە ئوخشاش كۆلەمدەكى بوياقچىلىق زاۋۇتىدىن بىرنى قۇرغىلى بولىدىكەن.

بىز نەنجىڭدا جۇڭگو - چەت ئەل شېرىكچىلىك مەبلىغى بىلەن سېلىنغان 37 قەۋەتلىك، 9 لېفىتلىك، 18 سېكۇنتىلا بىنانىڭ پەللىسىگە چىققىلى بولىدىغان جىنلىن مېھمانخانىسىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق، بۇ مېھمانخانا بىناسىنىڭ 36 - قەۋىتى 360° گرادۇس ئايلىنىدىكەن، شۇڭا بۇ جاي «ئايلىنار ئوردا» دېيىلىدىكەن، بۇ بىنا شۇ چاغدا ئىنتايىن ئېسىل ئىمارەت ھېسابلىنىدىكەن، بىز ھەر مىللەت ۋەكىللىرىنىڭ ئەسلىمەلىرى ھەشەمەتلىك ھەم كۆركەم بۇنداق مېھمانخانىنى تۇنجى قېتىم كۆرۈشۈمىز ئىدى. 36 - قەۋەتتىكى «ئايلىنار ئوردا» دا تۇرۇپ نەزەر تاشلىغاندا، نەنجىڭ شەھىرىنىڭ ئومۇمىي مەنزىرىسىنى تاماشا قىلغىلى بولىدىكەن. سەپەرداشلىرىم ھاياجانلانغانلىقىدىن: «دەنسى زاتلار ئادەم ئۆلگەندىن كېيىن جەننەتكە كىرىدۇ دېيىشىدۇ، لېكىن جەننەتنىڭ قانداقلىقىنى ھېچكىم بىلمەيدۇ، بىزنىڭچە مانا مۇشۇ جەننەت ئىكەن» دېيىشتى. بۇ مېھمانخانا ئۈچ يىلدىن كۆپرەك تىجارەت قىلىپلا تاشقى مەبلەغىنى تولۇق قايتۇرۇپ بولغان. بىز ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش سىياسىتى ياخشى بولغانلىقتىن ئىگىلىكىمىز جانلاندى، دېيىشتۇق.

چاڭجۇدا سانائەتنىڭ تەرەققىيات ئەھۋالىنى ئېكسكۇرسىيە قىلدۇق. ئۇلار دۆلەت، كوللېكتىپ، يېزا - بازار كارخانىلىرىدىكى ناھايىتى تېز راۋاجلاندىرۇپتۇ، توقۇمىچىلىق فابرىكىلىرى شەھەرنىڭ ھەممىلا جايىدا قۇرۇلغان بولۇپ، كارخانا 4709 غا، ئىشچى - خىزمەتچى 430 مىڭدىن ئارتۇق ئىكەن، پۈتۈن شەھەر دە ئىش كۈتۈۋاتقانلار يوق ئىكەن، ھەتتا بەزى كارخانىلاردا ئەمگەك كۈچى كەم ئىكەن. چاڭجۇدىكى ئۈچ ناھىيە، بىر شەھەرنىڭ نوپۇسى 3 مىليون 800 نەچچە مىڭ بولۇپ، ئۈچ ئۈنۈپىرسە تېپت، 23 مەخسۇس كۇرس مەكتىپى بولۇپ، ئىختىساسلىقلار يامغۇردىن كېيىنكى بامبۇكتەك يېتىشىپ چىققان، خەلقنىڭ تۈرۈمۈشۈم ناھايىتى زور دەرىجىدە ياخشىلانغان، ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ ئوتتۇرىچە مائاشى 1978 - يىلقى 529 يۈەندىن 1983 - يىلى 755 يۈەنگە، ئوتتۇرىچە تۇرالغۇ كۆلىمى 1978 - يىلقى $3.5m^2$ دىن $5.1m^2$ غا يەتكەن. ئىقتىساد تەرەققىي قىلغاچقا، ئىشچى - خىزمەتچىلەر تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلىنىشىغا كاپالەتلىك قىلىنىپ، يېقىنقى نەچچە يىلدا 123 كورپۇس بىنا سېلىنىپ، چىڭنەن يېڭى كەنتى ھاسىل قىلىنىپ، 5000 دىن كۆپ ئائىلىدىكى 20 نەچچە مىڭ كىشىنىڭ تۇرالغۇ مەسىلىسى ھەل قىلىندىغان، ھەممىمىز ئۇلارنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ ئىش كۆرۈش رولىنى ماختاشتۇق. چاڭجۇ سەلەرگە گېنېراتور زاۋۇتى مەخسۇس 12 ئات كۈچىگە ئىگە كىچىك گېنېراتوردىن يىلىغا 85 مىڭنى ئىشلەپچىقىرىدىكەن، مەھسۇلاتى ناھايىتى بازارلىق بولۇپ، 63 دۆلەتكە سېتىلىدىكەن، 1983 - يىلى ئورۇنلىغان ئومۇمىي مەھسۇلات قىممىتى 61 مىليون 800 مىڭ يۈەنگە يېتىپ، يىللىق ياراتقان پايدىسى 14 مىليون 40 مىڭ يۈەن بولدىغان. بۇ زاۋۇت پارتىيە 11 - نۆۋەتلىك مەركىزىي كومىتېتى

3 - ئومۇمىي يىغىنىدىن بۇيانقى 5 يىلدا دۆلەتكە تاپشۇرغان پايدىسىغا ئوخشاش كۆلەملىك زاۋۇتتىن تۆتىنى قۇرغىلى بولىدۇ. كەن. بىز كۆرگەندىن كېيىن، چوڭقۇر تەربىيىگە ئىگە بولدۇق. چاڭجۇ شەھىرى گوۋۇيۈەن تەستىقلىغان ئىقتىسادىي تۈزۈلمە ئىسلاھاتىنى نۇقتىدا سىناق قىلىدىغان شەھەرلەرنىڭ بىرى ئى. كەن. 1984 - يىل 4 - ئايدا چاڭجۇدا مەملىكەتلىك شەھەر ئىسلاھاتى خىزمىتى سۆھبەت يىغىنى ئېچىلىپ، ئۇلارنىڭ تەجرىبىسى كېڭەيتىلگەن، ئۇلارنىڭ ئۇسۇل ۋە تەجرىبىلىرى تۆۋەندىكىدەك ئىكەن:

1. مەمۇرىي ئورۇنلارنى ئىخچاملاپ، ھوقۇقنى تۆۋەنگە بېرىپ، كارخانىنى جانلاندۇرۇش، ئۆز جايىنىڭ ئالاھىدىلىكىگە ئاساسەن، داڭلىق، ئەلا، يېڭى بولۇشنى مەركەز قىلىپ، مەركەزلىك ھالدا كىچىك، ئوتتۇرا كارخانىلارنى، يېنىك سانائەت مەھسۇلاتلىرىنى ۋە ياراملىق مەھسۇلاتلارنى ئىشلەپچىقىرىشنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئىككى يىلدا يەككە ئىگىلىكتىكىلەرنى 19 مىڭ 800 دىن ئاشۇرغان، كۆپ خىل شەكىلدىكى ھۆددىگەزلىكنى يولغا قويۇپ، زاۋۇت باشلىقى مەسئۇل بولۇش تۈزۈمىنى نۇقتىدا سىناق قىلىشنى ئومۇميۈزلۈك كېڭەيتكەن.

2. بازارنى ئېچىۋېتىپ ئوبوروتنى جانلاندۇرغان، ئۈچىنى قويۇۋېتىش، ئۈچىنى رىغبەتلەندۈرۈشنى يولغا قويغان. ئۈچىنى قويۇۋېتىش - سىياسەت جەھەتتە قويۇۋېتىپ جانلاندۇرۇش، ئۈش - شاق تاۋارلارنىڭ باھاسىنى قويۇۋېتىش، يەككە تىجارەتچىلەرنى تەستىقلاش ھوقۇقىنى قويۇۋېتىپ تۆۋەنگە بېرىشتىن ئىبارەت. ئۈچىنى رىغبەتلەندۈرۈش - دېھقانلارنى شەھەرگە كىرىپ تىجارەت قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈش، باشقا شەھەردىكىلەرنى چاڭجۇدا دۇكان ئېچىپ تىجارەت قىلىشقا رىغبەتلەندۈرۈش، سودا - سانائەتچىلەر -

نى كۆپ خىل شەكىل بىلەن بىرلىشىپ تىجارەت قىلىشقا رىغبەت - لەندۈرۈشتىن ئىبارەت، ئۇلار يەنە رايون ھالقىغان بىرلەشمە تىجارەتنى يولغا قويغان ۋە ھەر خىل مەركەزلەرنى قۇرغان.

3. تاشقى مەبلەغدىن پاڭال پايدىلىنىپ، ئىلغار تېخنىكىلار - نى كىرگۈزگەن، شەھەر بويىچە 123 تۈر، 97 مىليون 900 مىڭ يۈەن تاشقى پېرىۋوت كىرگۈزگەن، 10 مىڭ گاز ئۇرچۇق - لۇق فابرىكا قۇرۇش قاتارلىق ئىلغار تېخنىكا 43 خىلغا يەتكەن (گاز ئۇرچۇقلۇق فابرىكا قۇرۇلغاندىن كېيىن ئۈنۈمى ئادەتتىكى ئۇرچۇققا قارىغاندا ئۈچ ھەسسە ئۆسكەن).

4. پەن - تېخنىكا قوشۇنى قۇرۇلۇشىغا ئەھمىيەت بەرگەن. شەھەردىكى پەن - تېخنىكا خادىملىرىغا قارىتا تېخنىكا ئۇنۋانى باھالاش، سىناش، ئۇنۋان دەرىجىسىنى ئۆستۈرۈش قاتارلىق خىزمەتلەرنى يولغا قويغان. ئۆگەنگىنىنى ئىشلىتىلمىگەن، ئىش - لىتىۋاتقىنى ئۆگەنگىنى ئوخشىمىغان بىلەن 635 قۇرۇلۇش تېخ - نىكىنىڭ ئىش ئورنىنى تەڭشىگەن، باشقا جايلاردىن 1600 نەچچە قۇرۇلۇش تېخنىكى كىرگۈزگەن. 60 نەچچە پېشقەدەم پروفېسسور، مۇتەخەسسسىنى نۇقتىلىق كارخانىلارنىڭ مەسلىھەتچىلىكىگە تەكلىپ قىلغان. 1500 نەچچە پەن - تېخنىكا خادىمى ئاجرىتىپ، ئاجىز ساھەلەرنى كۈچەيتكەن. ئۈچ يىلدىن بۇيان پەن تەتقىقات نەتىجىسىدىن 586 تۈرنى، 20 مىڭ 582 يېڭىلىق يارىتىش - يېڭىلاش تۈرىنى تاماملىغان، پۈتۈن مەملىكەتتىكى 173 ئالىي مەكتەپ بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ 500 نەچچە پەن - تېخنىكا ھەمكارلىق ئورنىنى يولغا قويۇپ، پەن - تېخنىكا ئىش - لىرىدا ئۈزلۈكسىز يېڭىلىق يارىتىشنى ئىلگىرى سۈرگەن.

چاڭجۇ شەھىرىنىڭ ۋۇجىن ناھىيىسىدە لويياڭ يېزىسىنىڭ يېزا - بازار كارخانىلىرىنى راۋاجلاندۇرۇش ئەھۋالىنى ئېكىس -

كۇرسىيە قىلدۇق. ئۇلار ئىقتىسادىي تۈزۈلمىنى ئۈنۈملۈك ئىسلاھ قىلغاچقا، يېزا - بازار كارخانىلىرى ئۇچقاندەك تېز راۋاجلانغان. بۇ يېزىدا 24 يېزا كارخانىسى بولۇپ، يىللىق مەھسۇلات قىممىتى 24 مىليون 380 مىڭ يۈەنگە، يىللىق پايدىسى 3 مىليون 520 مىڭ يۈەنگە، ئائىلىۋى زاۋۇتلار 127 گە، كەسپىي ئائىلە 1260 نەچچىگە يېتىدىكەن. يېزىلىق ۋېلېسپىت زاپچاسلىرى زاۋۇتىنىڭ يىللىق مەھسۇلات مىقدارى 5 مىليون دانىدىن ئاشىدىكەن، ئۇلار ئۆز ئۆلكىسى ۋە شەھىرىنىڭ مەھسۇلاتقا بولغان ئېھتىياجىنى قاندۇرغاندىن تاشقىرى، 16 قېرىنداش ئۆلكە، ئاپتونوم رايونلارغىمۇ مەھسۇلات ساتىدىكەن.

ۋۇشى ئۈچ ناھىيىنى باشقۇرىدىغان ئوتتۇرا - كىچىك تىپتىكى شەھەر بولۇپ، سانائەت ۋە يېزا ئىگىلىكى ناھايىتى تېز راۋاجلانغان. 1983 - يىلقى سانائەت مەھسۇلات قىممىتى 2 مىليارد يۈەندىن ئاشقان، بۇ شەھەردە كۈندە 37 تراكتور، 120 سەلەرگە گېنېراتورى، 292 توننا پولات ماتېرىيال، 389 توننا خىمىيىلىك ئوغۇت، 58 مىڭ 800 مېتىر رەخت، 12 پار كېمە ئىشلەپچىقىرىلىدىكەن ۋە 19 ئاپتوموبىل ئۆزگەرتىپ قۇراشتۇرۇلىدىكەن. ئۇلار تۆۋەندىكىدەك ئۈچ تۈرلۈك تەدبىرنى قوللىنىپ، ئاشۇنداق تەرەققىيات سەۋىيىسىگە يەتكەن:

(1) يېزا ئىگىلىك ئىسلاھاتىنى چىڭ تۇتۇپ، ئائىلىنى ئاساس قىلىپ، مەھسۇلاتقا بىرلەشتۈرۈلگەن ھۆددىگەرلىك مەسئۇلىيەت تۈزۈمىنى تەۋرەنمەي يولغا قويۇپ «ئادەمگە قاراپ ئوزۇق - لۇق ئاش يېرى بېرىش، ئەمگەك كۈچىگە قاراپ مەسئۇلىيەت يېرى بېرىش، چوشقا سانغا قاراپ يەم - خەشەك يېرى بېرىش ئۇسۇلى» نى قوللانغان. يېزا ئىسلاھاتىدا ئارتۇق ئەمگەك كۈچى پەيدا بولغاندىن كېيىن، شۇ يىلى سانائەتكە يۈرۈشتۈرۈلگەن ئەم-

گەك كۈچى 45 مىڭغا، كەسپىي ئائىلە 27 مىڭ 300 گە يەتكەن. نۆۋەتتە ناھىيە بويىچە 520 نەچچە مىڭ ئەمگەك كۈچىدىن سانائەت، سودا، ترانسپورت، قۇرۇلۇش، مۇلازىمەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئەمگەك كۈچى 320 نەچچە مىڭغا يېتىپ، 1978 - يىلقى %30 تىن 1984 - يىلى %61 كە كۆپەيگەن. (2) يېزا - بازار كارخانىلىرى كادىرلار تۈزۈمىنى ئىسلاھ قىلىپ، كادىرلارنى تەيىنلەش، قالدۇرۇش تۈزۈمىنى تەكلىپ قىلىش تۈزۈمى ۋە سايلاش تۈزۈمىگە ئۆزگەرتكەن. يەنچىياۋ يېزىسى «بىرنى ھۆددە بېرىش، ئۈچىنى ئۆزگەرتىش، ئۈنۈمنى بىرىدىكى ئورۇنغا قويۇش، ھۆددىگەرلىكنى باشلامچى قىلىش، ئۇدۇل - لۇق ئىسلاھ قىلىش» نى ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇلارنىڭ گېپى بويىچە ئېيتقاندا، «ئورۇنغا ئولتۇرغانىكەن سەن پۇل تاپىسەن، پۇل تاپالمايدىكەن سەن ئورۇن بوشىتىسەن» دېمەك، ئىشچى - خىزمەتچىلەر خىزمەت ئىپادىسى ياخشى بولمىغان رەھبەرلەرنى ۋاقىتلىق ئىشچىغا ئۆزگەرتىۋېتىشكە ھەتتا ئىشتىن بوشىۋېتىشقا ھوقۇقلۇق ئىكەن.

(3) تەقسىمات تۈزۈمىنى مۇقىم مائاشقا ۋەزىپە قوشۇمچە پۇلى قوشۇپ بېرىش، تۇراقسىز مائاشقا مۇكاپات قوشۇپ بېرىش تۈزۈمى قىلىپ ئۆزگەرتكەن. ئاساس مائاشنىڭ 20 پىرسەنتىدىن 40 پىرسەنتىگىچە بولغان قىسمىنى تۇراقسىز مائاش قىلغاندا، تۇراقسىز مائاشقا ھۆددە ۋەزىپىسىنى ئورۇنداش ئەھۋالىنى باغلاپ، 100 پىرسەنت بويىچە ھېسابلاپ، يىل ئاخىرى ئېرىشكەن نەتىجىسى 90 نومۇردىن ئاشقانلارغا تۇراقسىز مائاشنىڭ ھەممىسى بېرىلگەن. بۇنىڭدىن باشقا، پايدىنى ئاشۇرسا ۋە يېڭى مەھسۇلات ئىشلەپچىقارسا ياكى ئالاھىدە تۆھپە ياراتسا نىسبەت بويىچە مۇكاپات بېرىش ياكى ئايرىم مۇكاپات بېرىش تۈرلىرى تەسىس قىلىندى.

خان. بەزىلەرنىڭ يىللىق ئىش ھەققى زاۋۇت باشلىقلىرىنىڭ.
كىدىن ئېشىپ كەتكەن. «بىرنى ھۆددە بېرىش، ئۈچىنى ئۆزگەر-
تىش» تۈزۈمىنىڭ ئىجرا قىلىنىشى بىلەن ئىشلەپچىقىرىشنى را-
ۋاجلاندۇرۇشقا باب كەلمەيدىغان ئىللەتلەرگە خاتىمە بېرىلگەن.
ئۇلارنىڭ ئېيتىشىچە، بۇ ئىسلاھات ئىقتىدارلىقلار ۋە ياراملىقلار-
نى ئىلھاملاندۇرۇپ، ھۇرۇنلارنىڭ «كېسلى» نى ساقايتىپ،
داش قازاننى چېقىپ، تۆتى زاماننىۋىلاشتۇرۇش ئاكتىپلىقىنى
قوزغىغان. ۋۇشى ناھىيىسىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى ئەھۋال تونۇش-
تۇرۇپ مۇنداق دېدى: «يېزا - بازار كارخانىلىرىمىز راۋاجلى-
نىپ، مالىيە كىرىمىمىز ئېشىپ، تەشەببۇسكارلىقىمىز زوراي-
دى. يېزىدىكىلەر بىز ناھىيىدىكىلەردىن كۆپ باي، ناھىيىمىز-
نىڭ يىللىق مالىيە چىقىمى 15 مىليون يۈەندىن كۆپرەك، ئەمما
چيەنجۇ يېزىسىنىڭلا يىللىق كىرىمى 30 نەچچە مىليون يۈەنگە
يېتىدۇ. بۇلتۇر ۋە بۇ يىل ئۆزلىرى مەبلەغ غەملەپ مىليون
يۈەندىن كۆپرەك پۇلغا ئوتتۇرا مەكتەپ، 1 مىليون 400 نەچچە
مىڭ يۈەنگە ئالىي كىنو - تىياتىرخانا سالدى، يېزىلىق شىپاخانى-
مۇ ناھىيىلىك دوختۇرخانىدىن ئېسىل، ھەممىسى ئالىي دەرىجى-
لىك بېزەلگەن بولۇپ، ئىنتايىن چىرايلىق». شىتاڭ كەنتىدىكى
دېھقانلارنىڭ %97 ى كۆركەم ھەشەمەتلىك بىنالارنى سېلىپ
ئولتۇرۇۋاتىدۇ، دېھقان تاڭ ۋېيشىڭ ئائىلىسىدە ئۈچ ئەۋلاد 8
جان بولۇپ $480m^2$ لىق ئىككى بىنا سالدى، بىناسى كۆتۈرمە
كۆۋرۈككە تۇتىشىدۇ، پەلەمپەيلىرىمۇ كاھىشتىن بېزەلگەن بو-
لۇپ، ئائىلىدە توققۇزى تەل». ئۆمىكىمىزدىكى 10 نەچچە ئۆلكە
دەرىجىلىك رەھبەر كۆرۈپ ماختىشىپ كەتتى. مەن شىزاڭ ئاپ-
تونوم رايونىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسى بۇچىۋىڭدىن: «سىز مۇئاۋىن
رەئىس، سىزنىڭ ئۆيىڭىز قانداقراق؟» دەپ سورىدىم، ئۇ،

مېنىڭ ئۆيۈم ئۇنىڭ ئۆيىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىغىمۇ يەتمەيدۇ،
سۈپىتى بەك ناچار، ئۇنىڭ ئۆيىگە قانداقمۇ سېلىشتۇرغىلى بول-
سۇن!» دەپ جاۋاب بەردى.

3

بىز شاڭخەيدە ج ك پ 1 - قۇرۇلتىيى ئېچىلغان جايى،
پارتىيە تارىخى كۆرگەزمىسى، تارىخ مۇزېيى، يېزا ئىگىلىك
كۆرگەزمىسى، جەنۇبىي جۇڭگو كېمىسازلىق زاۋۇتى، يۇجياڭ
دەرياسى تونىلى، باۋشەن پولات زاۋۇتى قاتارلىق جايلارنى ئېكىس-
كۇرسىيە قىلدۇق. بىز بۇ زامانۋى كارخانا ۋە قۇرۇلۇشلارنى
تۇنجى قېتىم كۆرگەچكە ھەيران قېلىشتۇق. ۋەتىنىمىز ھەقىقە-
تەن ئۇلۇغ ئىكەن! ۋەتىنىمىزنىڭ پەن - تېخنىكا ئىشلىرى
راۋاجلىنىپتۇ، دۆلەت كۈچى ئۈزلۈكسىز ئېشىۋېتىپتۇ، خەلقئا-
رادىكى ئىناۋىتى يۇقىرى كۆتۈرۈلۈپتۇ، بىز بۇلارنى كۆرۈپ ۋە
بىۋاسىتە ھېس قىلىپ ۋەتەننى، سوتسىيالىزمنى تېخىمۇ قىزغىن
سۆيۈش ئىستىكىمىز كۈچەيدى، خىزمىتىمىزنى تېخىمۇ ياخشى
ئىشلەش ئاكتىپلىقىمىز ئاشتى.

110 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە جەنۇبىي جۇڭگو كېمىساز-
لىق زاۋۇتى — دۆلىتىمىزنىڭ ئەڭ بۇرۇن قۇرۇلغان كېمىساز-
لىق كارخانىسى. بۇ زاۋۇت ئازادلىقتىن بۇيانقى 35 يىلدا دۆلەت
ئۈچۈن ھەر خىل ئۆلچەملىك 1024 پاراخوت ياسىغان، 60 مىڭ
توننىلىق پاراخوتلىرى خەلقئارا بازارغا كىرگەن. ئۇلار دۆلەتكە
توشۇغۇچى راکېتا، قىتئەلەر ئارا باشقۇرۇلىدىغان بومبا، سۈنئىي
ھەمراھ قاتارلىق كۆپ خىل پەن تەتقىقاتىغا زۆرۈر بولغان پارا-
خوتلارنى ياسىغان، 1960 - يىللاردا تۇنجى 10 مىڭ توننىلىق

سۇ بېسىمى پومپىسى، گېجۇبا سۇ توسمىسى قاپقىقىنى ياسىدىغان، 1980 - يىللاردا باۋشەن پولات زاۋۇتىنىڭ 200 مېتىرلىق مورسىنى ياسىغان، بۇ مەھسۇلاتلارنىڭ تېخنىكىلىق تەلپى قاتەتتىق بولۇپ، جەنۇبىي جۇڭگو كېمىسازلىق زاۋۇتىنىڭ پەن - تېخنىكا سەۋىيىسى خەلقئارا سەۋىيىگە يەتكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

پۇجياڭ تونىلى قۇرۇلۇشى ھەيۋەتلىك بولۇپ، پۇجياڭ دەرياسىنىڭ تېگىدىكى 20 مېتىر چوڭقۇرلۇقتىن تونىل قېزىپ دەريادىن ئۆتكۈزۈلگەن، تونىل يولىنىڭ كەڭلىكى 7.07 مېتىر، ئېگىزلىكى 4.4 مېتىر، قوش لىنىيىلىك بولۇپ، يولىنىڭ ئىككى چېتىگە 0.65 مېتىر يول چارلىغۇچىلار يولى قويۇلغان، كومپيۇتېر ئارقىلىق كۆزىتىلىدىغان زامانىۋى سىستېما ئورنىتىلغان بولۇپ، توك تەمىنلەش، خەۋەرلىشىش، ئوت ئۆچۈرۈش، سۇ، بۇلغىما چىقىرىۋېتىش، ئوكسىگېن كىرگۈزۈش، ئۆتكەن ئاپتو-موبىللارنىڭ سانىنى ئېلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى زامانىۋىلاشتۇرۇلغان. شىنجاڭلىق ھەر مىللەت ۋەكىللەر كۆرۈپ ئاغزى - ئاغزىغا تەگمەي: «بۇنداق ئۇلۇغۋار قۇرۇلۇشنى ئەزەلدىن كۆرۈپ باقمىغان، ھەتتا ئاڭلاپمۇ باقمىغان ئىكەنمىز، بۇنداق قۇرۇلۇش كومپارتىيە رەھبەرلىكىدىلا بارلىققا كېلىدۇ دېيىشتى.

4

بىز فۇجىيەدىكى چۈەنجۇ، شيامن، فۇجۇلاردا ئىسلام دىنى دۆلىتىمىزگە كىرگەن چاغدىكى تارىخىي جايلار، ئاسارە - ئەتىقىلەر ۋە مەسچىتلەرنىڭ خارابىلىرىنى كۆردۈق. ئىسلام دىنىنىڭ دۆلىتىمىزگە كىرىشىدە، شىنجاڭدىكى خېلى كۆپ كىشىلەر:

ئىسلام دىنى ئەڭ بۇرۇن دۆلىتىمىزگە كىرگەن رايون - شىنجاڭ، دەپ قارايدۇ، («تارىخىي تەبەرى» دە خاتىرىلىنىشىدە. چە، خەلىپە سۇلايمان مىلادى 717 - 715 - يىللىرى سەرگەر-دىلىرىنى ئەۋەتىپ قەشقەرنى بويسۇندۇرغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرىشكە باشلىغان دېيىلگەن)، لېكىن چۈەنجۇدا ئىسلام دىنىغا دائىر خارابىلارنى ئېكىسكۇرسىيە قىلغاندىن كېيىن، ئىسلام دىنىنىڭ ئەڭ دەسلەپتە فۇجىيەدىكى چۈەنجۇغا كىرگەنلىكىنى بىلدۈق. تونۇشتۇرۇشلاردىن قارىغاندا، مىلادى 626 - 618 - يىللىرى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ 3 -، 4 - دەرىجىلىك ساھابىلىرىدىن تۆت كىشى چۈەنجۇغا كېلىپ دىن تارقاتقان ئىكەن، شۇنىڭدىن باشلاپ 1984 - يىلىغىچە 1300 نەچچە يىل ئۆتكەن، ئۇ تۆت كىشىدىن شەيخى، ۋەققاس ئىسىملىك ئىككىسى چۈەنجۇدا قېپقالغان. بۇ ئىككى كىشى چۈەنجۇغا دەپنە قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ قەبرىسى ۋە قەبرى تاشلىرى ساقلانغان، يەنە ئەسھاب مەسچىتىنىڭ خارابىسىمۇ بار ئىكەن. مىڭ خانىدانلىقىنىڭ يۇڭلې 5 - يىلى خان مەسچىتىنى قوغداش «يارلىق» ى چۈشۈرگەن. بۇ مەسچىت 1009 - يىلى سېلىنغان. بۇ قەدىمىي خارابىلىك شىنجاڭلىق ئېكىسكۇرسىيىچىلەرگە نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئىنتايىن يېڭىلىق تۇيۇلىدىغان مەنزىرە نۇقتىسى ھېسابلاندى، ئۇ، ئىسلام دىنىنىڭ دۆلىتىمىزگە كىرگەن ۋاقتىنى 100 نەچچە يىل ئالدىغا سۈردى. شىنجاڭلىق ئېكىسكۇرسىيىچىلەر بۇ خارابىلىق-تىن تېخىمۇ كۆپ تارىخىي بىلىمگە ئىگە بولۇش كويىدا، قىيىمىدىغان ھالدا بۇ جايدىن ئايرىلدۇق. ئىسلام دىنىنىڭ دۆلىتىمىزگە قاچان كىرگەنلىكى توغرىسىدا ئىسلام دىنى ساھەسىدىكىلەر بىلەن ئىجتىمائىي پەنلەر ساھەسىدىكىلەرنىڭ قارىشىدا بەزى پەرقلەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن چۈەنجۇدىكى مۇقەددەس ئىسلام قەبرىسى.

تانلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، تونۇش تەدرىجىي بىردەك بولۇشقا باشلىدى.

بىز شيامېندا ساياھەتچىلەر ئۈچۈن ئالاھىدە ياسالغان مېھمانخانا — «دېڭىزدىكى دۇنيا» غا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. بۇ، چەت ئەلدىن سېتىۋېلىپ مەجبۇرىيىتىنى ئادا قىلىپ ئىش توختاتقان چوڭ تىپتىكى كېمە بولۇپ، بېزەش ئارقىلىق ئادەتتىكى «مېھمانخانا» قىلىپ دېڭىزغا توختىتىلغان ئىكەن. ئاستى - ئۈستى بولۇپ 3 قەۋەتكە 300 دىن كۆپ ئادەم سىغىدىكەن، ياتاقلىرى بىلەن كارىدورى ئوخشاش بولۇپ، قەۋەت بىلەن ئىشىك نومۇرىنى ئۆتۈپ قالغاندا ئۆزىنىڭ ياتىقىنى تاپالمايدىغان ئەھۋاللار كۆرۈلىدىكەن. تاماقنى باشقا پاراخوت بىلەن قۇرۇقلۇققا چىقىپ بېگەندىن كېيىن، ئاخشىمىلا شۇ «مېھمانخانا» دا ئۇخلايدىكەنمىز، پاراخوت سۇدا بولغاچقا، خۇددى بۆشۈكتە ياتقانداك شېرىن ئۇخلايدىكەنمىز، پاراخوتتا قونۇشمىز تۇنجى قېتىم بولغاچقا، تازا ئادەتلەنمىگەن بولساقمۇ، دېڭىز ئۈستىدىكى تۇرمۇش بولغاچقا، تولىمۇ يېڭىلىق تۇيۇلدى.

شيامېن فۇجيەن ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى مەنزىرە رايونى شەھىرى، سەككىز دۆلەت بىرلەشمە قوشۇنى تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندىن كېيىن ئايرىپ بېرىلگەن شەھەرلەرنىڭ بىرى، بۇ شەھەرنىڭ دېڭىز پورتى مەنزىرىسى ئۆزگىچە مەنەزىرە تۇتاشقان، شەھەر نوپۇسى 100 مىڭغا يەتمەيدۇ، مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرى تەرەققىي تاپقان بولۇپ، ئالتە ئالىي مەكتەپ، 35 ئوتتۇرا مەكتەپ، 335 باشلانغۇچ مەكتەپ، 39 ئىشتىن سىرتقى مەكتەپ بولۇپ، ئوقۇغۇچىسى 200 مىڭغا يېتىدۇ. شيامېنمۇ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغاندىن كېيىنكى تۇنجى تۈركۈمدىكى تۆت ئالاھىدە مەمۇرىي رايوننىڭ بىرى بو-

لۇپ، سانائەت تەرەققىي قىلغان، تارىخىي ئاسارە - ئەتىقىلەر ناھايىتى كۆپ رايون. بىز گۇلاڭيۇ ئارىلىدىكى جېڭ چىڭگۇڭ خاتىرە سارىيى، شيامېن ئۇنىۋېرسىتېتى، ئىنسانشۇناسلىق ئىلىمى مۇزېيى، لۇشۇن خاتىرە سارىيى، خۇلىشەن دېڭىز ئۇرۇشى توپ سۇپىسى، چىڭ خانىدانلىقى ھەربىيلەر گازارىمىسى، دېڭىز مۇداپىئەسى ئالدىنقى سەپ قاراۋۇلخانىسىنى ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇق. شۇنىڭدەك دېڭىزنىڭ قارشى تەرىپىدىكى تەيۋەن كونترول-لۇقىدىكى چوڭ، كىچىك جىمىن، دادەن قاتارلىق ئاراللارنى دۇرپۇن بىلەن كۆردۇق.

گۇلاڭيۇ ئارىلىدا جېڭ چىڭگۇڭنىڭ تەيۋەننى قايتۇرۇۋېلىشىغا دائىر ئىش - ئىزلىرى كۆرگەزمىسى بار ئىكەن، بۇ ئارالمۇ قۇرۇلۇۋاتقان تۇنجى ئاپتوموبىلسىز ئارال بولۇپ، ئارالدا ماشىنا ھەيدەشكە يول قويۇلمايدىكەن. ئارالدىكى ئاھالىلەرنىڭ مۇزىكىغا بولغان قىزىقىشى ناھايىتى كۈچلۈك ئىكەن، ئارال بويىچە نەچچە يۈز رويال بولۇپ، ياش - ئۆسمۈرلەر تەربىيىلىنىدىكەن ھەمدە دائىم ئويۇن قويۇلۇپ تۇرىدىكەن، دېمەك، بۇ رايون بۇلغىما، شاۋقۇن بولمىغان گۈزەل ماكان بولۇپ، جەلپكارلىقى كۈچلۈك ساياھەت رايونى ئىكەن. شيامېندىكى جىمىي بازىرى چېن جيا-گېڭ ئەپەندىنىڭ يۇرتى، چېن جياگېڭ ئۆمۈر بويى چەت ئەللەردە يۈرۈپ توپلىغان 100 مىليون ئامېرىكا دوللىرىنىڭ ھەممىسىنى شيامېننىڭ مائارىپ ئىشلىرى ئۈچۈن ئىئانە قىلغان، جىمىي ئوتتۇرا مەكتىپىنىڭ كۆرگەزمىخانىسىدا ئۇ كەيگەن يامغۇرلۇق ئايىغى بولۇپ، بۇ ئايغ نەچچە قېتىم يامالغان، يەنە بىر يامغۇر-لۇق كىيىمىگىمۇ ياماق چۈشكەن، دېمەك بۇلار ئۇنىڭ سېخىلىقى ۋە تېجەمكارلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن تۇرمۇشىغا نەقەدەر روشەن سېلىشتۇرما - ھە! ئۇ ۋەتەننى سۆيۈپ، مىللەتنىڭ ساپاسىغا ۋە

روناق تېپىشىغا كۆڭۈل بۆلۈپ، تاپقان پۇلنىڭ ھەممىسىنى شىيامېننىڭ مائارىپ ئىشلىرىغا ئىئانە قىلغان. ئۇ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن، 1955 - يىلى 10 - ئاينىڭ 1 - كۈنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغاندا، ئۇ دۇڭ بىۋە ئۆمەك باشلىقلىقىدىكى مەركەز ۋەكىللەر ئۆمىكى بىلەن بىللە شىنجاڭغا كېلىپ دۆلەت قۇرۇلغانلىقىنىڭ ئالتە يىللىقىنى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قۇرۇلغانلىقىنى تەبرىكلەش كاتتا مۇراسىمغا قاتناشقان، بۇ مۇراسىمدا شىنجاڭلىقلار ئۇنىڭغا ئېسىل تون ۋە ئۇيغۇر دوپپىسى كىيگۈزۈپ قويغان، ھازىر بۇ نەرسىلەر كونسىرپا ئۆڭۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا كۆرگەزمىگە قويۇقلۇق ئىكەن. ئۇنىڭ «جىمپى ھەققىدىكى شېئىرلار توپلىمى» دا مىڭ بىر جاپا - مۇشەققەتتە توپلىغان مال - دۇنياسىنى جامائەت ئىشلىرى ۋە ئەۋلادلارنىڭ تەربىيىلىنىشى ئۈچۈن سېخىلىق بىلەن خالىس ئىئانە قىلغانلىقىغا دائىر مىسرالار - رېپىزىلغان. بىز شىنجاڭ ئۆمىكىدىكىلەر ئۇنىڭ ئىش - ئىزلىرىدىن خەۋەردار بولۇپ، ۋەتەننى، مائارىپ ئىشلىرىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قىزغىن سۆيىدىغان بۇ ئاقساقالغا بولغان ھۆرمىتىمىز تېخىمۇ كۈچەيدى.

فۇجۇدا مۇھاجىرلار سۇلياۋ زاۋۇتى، ھەيكەلتاراشلىق باش زاۋۇتىنى ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇق، گۇشەن تېغى قاتارلىق ساياھەت مەنزىرىسى رايونلىرىنى تاماشا قىلدۇق. فۇجىيەن مۇھاجىرلار يۇرتى دەپ ئاتالغان بولۇپ، ئۆلكە بويىچە 20 نەچچە مىليون ئادەمنىڭ 6 مىليونىدىن كۆپرەكى مۇھاجىر ئىكەن، ئۆلكە بويىچە 21 ئالىي مەكتەپ بولۇپ، ئوقۇغۇچى 30 نەچچە مىڭغا يېتىدەكەن، دېمەك ئوتتۇرا ھېساب بىلەن ھەر 100 ئادەم ئارىسىدا ئوتتۇرا ھېساب بىلەن 11.3 ئاسپىرانت بولۇپ، مەملىكەتنىڭ

ئوتتۇرىچە سەۋىيىسىدىن يۇقىرى تۇرىدىكەن.

گۇاڭجۇ بىز ئېكىسكۇرسىيە، ئۆگىنىشتە بولغان ئاخىرقى جاي بولدى، گۇاڭجۇدا تۇرغان ۋاقىتىمىز ئەڭ ئۇزۇن بولۇپ، ئېكىسكۇرسىيە قىلغان جايلارمۇ ئەڭ كۆپ بولدى. ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش قاينىمى ئەۋجىگە چىققان تەرەققىيات رايونىغا بولغان قىزىقىشىمىز تېخىمۇ كۈچەيدى. گۇاڭجۇمۇ ئىنقىلابنىڭ مۇقەددەس دەس جايى بولۇپ، ئۇلار شىنخەي ئىنقىلابىنىڭ خاتىرى ئورنى، خۇاڭخۇاگاڭدىكى 72 ئىنقىلابىي قەھرىمان خاتىرى ئورنى، دېھقانلار ھەرىكىتى ئۆگىنىش ئورنى، لىن زېشۇينىڭ خۇمىندا ئەپپۇن كۆيدۈرۈشىنىڭ خاتىرى ئورنى قاتارلىقلار ھېسابلىنىدۇ. گۇاڭجۇ دۇڭ ئۆلكىسى مەملىكەتلىك ئاز سانلىق مىللەتلەر دۆلەت بايرىمى مۇراسىمىغا قاتنىشىش ئۆمىكىمىزدىكىلەرنى ناھايىتى ئەتراپلىق كۈتۈۋالدى. گۇاڭجۇ شەھىرىدە ئادەم، ئاپتوموبىل كۆپ بولغاچقا، ھەر قېتىمقى پائالىيەتمىزگە ساقچى ئاپتوموبىلى يول باشلاپ بەردى. كۆپچىلىك: «بۇ قېتىم بىز دۆلەت باشلىقلىرى تەمىناتىدىن بەھرىمەن بولدۇق» دېيىشتى.

شېنجېندا يېڭى تەرەققىي قىلغان ئالاھىدە رايوننى ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇق، بۇ جايدا ئىمارەتلەر كۆككە بوي تارتقان، نۇرغۇن سودا سارايلىرىدا خەلق پۇلى ئىشلىتىلمەيدىكەن، بۇ ئىش بىزنىڭ ئىدىيىمىزدىن ئۆتمىدى، جۇڭگونىڭ زېمىنىدا نېمە ئۇچۇن خەلق پۇلى ئىشلىتىلمەيدۇ، دېگەن سوئاللار تۇغۇلدى. يەرلىك رەھبەرلەر چۈشەندۈرۈپ، چۈنكى بۇ جاي ئالاھىدە رايون بولغاچقا شۇنداق، دېدى. لېكىن بۇ يەردە مەملىكىتىمىز ئىستېب-

مالچىلىرىنىڭ پېرېژوت ئايرىۋاشلىشىغا يول قويۇلىدىكەن. ئې-
كىسكۇرسىيە داۋامىدا ھەممىلا ئىش بىزگە يېڭىلىق تۇيۇلدى.
بولۇپمۇ ئەينى چاغدا دۆلىتىمىز بىلەن ئەنگلىيىنىڭ ئورتاق باش-
قۇرۇشىدا بولۇۋاتقان ساتۇجىياۋ بازىرىغا بارغاندىن كېيىن، بۇ
بازارنىڭ بىر كۆچمىسىنىڭ ئوتتۇرىدا پاسىل سىزىقى بار بولۇپ،
بۇ كۆچمە «جۇڭگو - ئەنگلىيە كۆچمىسى» دەپ ئاتىلىدىكەن. پاسىل
سىزىقىنىڭ سىرتىغا «چېگرا ئاھالىسى كېنىشكىسى يوقلارنىڭ
پاسىلىدىن ئۆتۈشىگە بولمايدۇ» دەپ يېزىلغان تاختاي ئېسىلغان
بولۇپ، ئاق سىزىقنىڭ ئىككى تەرىپى سودا دۇكانلىرى بولۇپ،
ئاساسلىق ئاممىنىڭ كۆپىنچىسى خەنزۇلار ئىكەن، بەزىلىرىنىڭ
چېگرا ئاھالىسىلىق كېنىشكىسى بولسىمۇ، بەزىلىرىنىڭ يوق
ئىكەن؛ كېنىشكىسى بارلىقى كىشىلەر پاسىلىدىن خالىغانچە ئۆ-
تۈپ ئىشنى ئەركىن قىلسا بولىدىكەن، بەزىلىرى قارشى تەرەپتە
كۆكتات ئۆستۈرۈپ، تەييار بولغاندا ئەپكەش بىلەن ئېلىپ كېلىپ
ساتىدىكەن. ئىككى تەرەپتە ئوخشاشمايدىغان پۇل ئوبوروت قىلى-
نىدىكەن. ئۆمىكىمىزدىن بەزىلەر پاسىل تاختىسىغا قارىماي،
چېگرىدىن ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ، چېگرا مۇداپىئە ساقچىلىرى
توسۇۋېلىپ قايتۇرۇۋەتتى. ئۇ جايدىكىلەرنىڭ كۆپىنچىسى يەر-
لىك كىشىلەر ئىكەن، ساتۇجىياۋ بازىرىنىڭ باشلىقى يەرلىك شە-
ۋىدا ئەھۋال تونۇشتۇرغاچقا، نېمە دېگىنىنى زادىلا ئۇقالماي،
بىزگە ھەمراھ بولغان گۇاڭدۇڭ پۇقراۋى ئەتىقىت ئورنىنىڭ
كادىرىدىن سورىسام، يەرلىك شەۋىدا سۆزلەۋاتقانلىقىنى، ئۆزى-
نىڭمۇ ئۇقالمىغانلىقىنى ئېيتتى. ئۇ جايدا يېنىك سانائەت مەھ-
سۇلاتلىرى، سۈرەت تارتىش ئاپپارات - ئۈسكۈنىلىرى، ئېلېكتر
سايماقلىرى ئەرزىن ئىكەن. لېكىن سېتىۋالسا چېگرىدىن ئۆتكىلى
بولمايدىكەن، بولۇپمۇ ھەر ئىككى تەرەپ يېمەكلىك ئۆتكۈزۈشنى

چەكلەيدىكەن. بىر چېگرىدىن ئۆتۈپ ئېكىسكۇرسىيە قىلىشتىن
ئىلگىرى دىققەت قىلىدىغان ئىشلارنى سۆزلەپ، يېمەكلىك، رە-
سىم ئاپپاراتى قاتارلىقلارنى چېگرا تەكشۈرۈشىدە چۈشەندۈرەلمەي
ئاۋازچىلىق تېپىۋېلىشتىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئېلىپ ئۆتمەسلىك-
نى ئېيتقانىدى. ئۇ جايدا بىر دانە كۈنلۈك 4.5 يۈەن خەلق پۇلى،
رەڭلىك سۈرەت پلاستىنكىسى بولسا 5 يۈەن ئىكەن، ئەمما بۇ
نەرسىلەرنىڭ باھاسى گۇاڭجۇدا بولسا 10 يۈەننىڭ ئۈستىدە ئى-
كەن.

6

پارتىيە مەركىزى كومىتېتىنىڭ سەمىي غەمخورلۇقىدا،
بىز بېيجىڭغا بېرىپ جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلغانلىقى-
نىڭ 35 يىللىقىنى تەبرىكلەش مۇراسىمىغا قاتناشتۇق ھەمدە
جەنۇبىي جۇڭگودىكى ئۆلكىلەردە ئېكىسكۇرسىيە، ئۆگىنىشتە
بولدۇق، بولۇپمۇ ئىسلاھات، ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغان جايلار-
نى ئېكىسكۇرسىيە قىلىپ، ئىسلاھاتنىڭ نەتىجىلىرىنى ئۆز كۆ-
زىمىز بىلەن كۆردۈك. شىنجاڭ ئۆمىكىدىكىلەر ھەر مىللەت
خەلقىنىڭ بۈيۈك ئىتتىپاقلىقى ۋە ئۆزئارا ياردەملىشىش ئاساسى-
دىكى سەمىي ئىناقلىقنى كۆردۈك. پارتىيىنىڭ خەلقىنى بېيىد-
تىش سىياسىتى ئېلىپ كەلگەن غايەت زور ئۆزگىرىشلەرنى،
خەلق تۇرمۇشىنىڭ ياخشىلانغانلىقىنى كۆردۈك. بۇ قېتىمقى ئې-
كىسكۇرسىيە ئارقىلىق نەزەر دائىرىمىز كېڭەيدى، بىلىمىمىز
كۆپەيدى، تەربىيىگە ئىگە بولدۇق، كۆرگەنلىرىمىزنىڭ ھەممى-
سى بىزدە چوڭقۇر ھەم ئۇنتۇلماس تەسىر قالدۇردى. مەملىكەت-
تىمىزدىكى 56 مىللەت ۋەكىللىرى بىرلىكتە پىكىر ئالماشتۇر-

دۇق، كۆڭۈل ئېچىش پائالىيەتلىرىگە قاتناشتۇق، جۇڭگو كوم-
پارتىيىسى رەھبەرلىكىدىلا مۇشۇنداق پۇرسەت ۋە كەيپىيات بولدى.
دۇ. بولۇپمۇ ئىچكى جايلاردىكى خەنزۇ قېرىنداشلار ئاز سانلىق
مىللەتلەر ئېكسكۇرسىيە ئۆمىكىنى كۈتۈۋېلىشنى ئەڭ چوڭ
ئىش دەپ قارىدى. شاڭخەيدىكى ۋاقتىمىزدا گۇاڭدۇڭ، فۇجيەن،
شىامېن ئالاھىدە رايونلىرىنىڭ ئۆمىكىمىزنى كۈتۈۋېلىشقا رە-
بەرلىك قىلىش بەنزىلىرى شاڭخەيگە مەخسۇس ئادەم ئەۋەتىپ،
تۇرمۇش ئادىتىمىزنى ۋە مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئېھتىياجىغا قان-
داق ماسلىشىش لازىملىقى، مۇسۇلمانچە تاماق يەيدىغانلارنىڭ
سانىنى ۋە دىققەت قىلىدىغان ئىشلارنى ئىگىلەپ كەتتى. ئالاقىدار
ئۆلكە، شەھەرلىك پارتكوم، ھۆكۈمەتلەر مەخسۇس رەھبەرلىك
بەنزىسى قۇرۇپ، ئۆمىكىمىزدىكىلەرنى كۈتۈۋېلىشنى مەخسۇس
ئورۇنلاشتۇردى. فۇجيەن ئۆلكىسى شىخۇ مېھمانخانىسىدا مەخ-
سۇس مۇسۇلمانلار ئاشخانىسى تەسىس قىلىپ، مۇسۇلمان ئاش-
پەزىلەرنى تەكلىپ قىلغان، شىامېن شەھىرى مۇسۇلمانچە تاماق
يەيدىغانلار ئۈچۈن، ئاشخانىنى مەسچىتتە تەسىس قىلىپ، شىن-
جاڭ، نىڭشيا، چىڭخەيلىك مۇسۇلمانلارنىڭ تاماق مەسىلىسىنى
ھەل قىلىپ، مەسچىتتە تاماقلاندۇرۇشنى ئورۇنلاشتۇردى. بۇند-
داق ئىش ئىسلام دىنى تارىخىدا ناھايىتى ئاز كۆرۈلىدۇ، بۇنىڭ-
دىن قېرىنداش ئۆلكىلەرنىڭ ئۆمىكىمىزنى نەقەدەر قىزغىن ۋە
ئەتراپلىق كۈتۈۋالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

بىز دۆلىتىمىز قۇرۇلغانلىقىنىڭ 35 يىللىقىنى خاتىرىلەش
مۇراسىمىغا شەرەپ بىلەن ئىشتىراك قىلدۇق، بۇ ھاياتىمىزدىكى
ئەڭ ئالىي سىياسىي شان - شەرەپ؛ بىز بارغانلىكى جايدا قىز-
غىن قارشى ئېلىندۇق ۋە كاتتا كۈتۈۋېلىندۇق؛ ھەر بىر ئۆلكە،
شەھەردىكىلەر داڭقا - دۇمباقلارنى ياغرىتىپ، رەڭگا - رەڭ

پانۇس - لوزۇنكىلارنى ئېسىپ، ناخشا ئېيتىپ، ئۇسسۇل ئويناپ
قارشى ئېلىپ، ئېزىز مېھمانلار قاتارىدا كۈتۈۋالدى ۋە ئۇزىتىپ
قويدى. بۇلار پارتىيىنىڭ مىللەتلەر سىياسىتى ياخشىلانغانلىقىنى
چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، تۈگىمەس يۈرەك سۆزلىرىمىزنى يىغىند-
چاقلىغاندا «كومپارتىيە بولمىغان بولسا، بۈگۈنكى كۈنىمىز بول-
مىغان بولاتتى».

(ئاپتور: ئاپتونوم رايونلۇق مىللەتلەر كومىتېتى ئىشخانى-
سىنىڭ سابىق مۇدىرى)

ئىمىنجان دۇگامەت تەرجىمىسى

جەنۇبىي شىنجاڭدىكى تۇنجى نېفىتلىكنىڭ ئېچىلىشى

ئىمىنجان سادىق

تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب - شىمالىدىكى تارىم ۋە جۇڭغار ئويمانلىقلىرىنىڭ ئاستىدا غايەت زور نېفىت - تەبىئىي گاز زاپىسى ساقلانغان بولۇپ، شىنجاڭنىڭ نېفىتىنى ھەمكارلىشىپ ئېچىش مەقسىتىدە، 1950 - يىلى 9 - ئاينىڭ 30 - كۈنى جۇڭگو - سوۋېت نېفىت ھەمسىدارلىق شىركىتى قۇرۇلۇپ، شىركەت - نىڭ باش ئورگىنى دەسلەپتە مايتاغدا تەسىس قىلىندى. نېفىت چارلاش كۆلىمى ئۈزلۈكسىز كېڭىيىپ بارغاچقا، 1953 - يىلى 1 - ئايدا ئۈرۈمچى نۇرباغقا كۆچۈپ كېلىپ تۇردى. بۇ مەزگىلدە شىنجاڭنىڭ جەنۇب - شىمالىدا نېفىت چارلاش خىزمىتى كەڭ قانات يايدۇرۇلغان بولۇپ، سوۋېت ئىتتىپاقى نېفىت گېئولوگىيە مۇتەخەسسسلرىنىڭ يېتەكچىلىكىدە نەچچە مىڭ ئادەم بىرقانچە يىل جاپالىق ئىشلەش ئارقىلىق نېفىت گېئولوگىيىسىگە ئائىت خېلى كۆپ بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى توپلىغان بولسىمۇ، لېكىن بىرەر بۆسۈش خاراكتېرلىك ئەمەلىي نەتىجە قولغا كەلمىدى. بولۇپمۇ جەنۇبىي شىنجاڭدىكى قەشقەر، تاڭئاتا (تاڭئاتا) - قەشقەر شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالغا 70 ~ 80 كىلومېتىر كېلىدىغان بىر تاغ ئارىسىغا جايلاشقان يەر بولۇپ، بۇ يەردە

نېفىت بارلىقى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە يېزىلغان شىنجاڭنىڭ نېفىت تارىخىغا دائىر مەنبەلەردە ئېنىق خاتىرلەنگەن. ئەمەلىيەتتەمۇ، بۇ يەردىكى بىر كىچىك نېفىت بۇلىقىدىن خۇددى ئەينى يىللىرى جۇڭغار ئويمانلىقىدا سېلىم بوۋاي ئۇزۇن يىل ساقلاپ يېتىپ يېڭى ھۆكۈمەتكە ئۆتكۈزۈپ بەرگەن ماي بۇلاقتا ئوخشاش ئاز مىقداردا نېفىت چىقىپ تۇرىدىغان بولۇپ، بۇ يەرگە قوشنا بولغان كونا شەھەر ناھىيىسىنىڭ مۇش، ئوپال، لەڭگەر ۋە سەمەن يېزىلىرىدىكى بىر قىسىم دېھقان - چارۋىچىلار ھەمدە قەشقەر شەھىرىدىكى بەزى ھۈنەرۋەن - كاسىپلار ئۇنىڭدىن خېلى ئوبدانلا مەنپەئەتلەنگەن. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى لەڭگەر يېزىسىنىڭ بۇۋىئانام 3 - كەنتلىك ساۋۇت مومچى دېگەن ئادەم 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ تاڭئاتادىن خام نېفىتكە تويۇنغان قارا لايىنى ئات - ئېشەك بىلەن يۇرتىغا توشۇپ ئەكىپ، يەرلىك ئۇسۇل بىلەن قازاندا قاينىتىپ چەككىلەش ئارقىلىق چىراغ يېغى، موم ۋە شام ياساپ سېتىپ خېلى كۆپ پۇل تاپقان، ئۇ بۇ ئىشنى تاكى يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغانغا قەدەر ئىزچىل داۋاملاشتۇرغان بولۇپ، 70 - يىللارنىڭ باشلىرىدا سەئۇدى ئەرەبىستاندا تۇرۇشلۇق بىر ئاگېنتسىيەنىڭ ۋاسىتىسى بىلەن پۇل ئارقىلىق ئۆمۈر ھاجىلىق شەرتىنى ئادا قىلىپ، يۇرتقا تۆگە سويۇپ چوڭ نەزىر بەرگەندىن كېيىن، ھەرەمگە بارماي تۇرۇپلا ئۆزىنى «ساۋۇت ھاجىم» دەپ ئاتىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇزۇن ئۆتمەي كېسەللىك سەۋەبىدىن ئۆلۈپ كەتكەن. ئۇ باي بولسىمۇ، كىبىرى يوق، تۈز كۆڭۈل ۋە كۆكسى - قارىنى كەڭ ئادەم بولۇپ، ھايات ۋاقتىدا نېفىت چەككىلەش تېخنىكىسىنى ئۇرۇق - تۇغقان، قوشنا - قولۇملىرى ۋە باشقا مەھەللىلىك ئابدۇرېھىم ھاجى ۋە مامۇت بوياق قاتارلىق كىشىلەرگە پىششىق ئۆگىتىپ قويغاچقا، ئۇلارمۇ

نېفىت چەككىلەپ سېتىپ، خېلى ھاللىنىپ قالغان. ئىسلاھات - ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ پەر- زەنتلىرىدىن مەخەت ساۋۇت بىلەن مامۇت ساۋۇتلار دادىسى بىر ئۆمۈر نېفىت بىلەن ھەپىشلىپ تېپىپ قويغان پۇللىرىنى خې- سرتۇرۇچ قىلىش ئارقىلىق تىجارەتكە كىرىشىپ، ھازىر چوڭ قۇرۇلۇش ھۆددىگەرسىگە ئايلىنىپ، يۇرتتىكى كاتتا بايلاردىن بولۇپ قالغان)، ئۈستۈن ئاتۇش، يېڭىسار ۋە كۇچا قاتارلىق جايلاردا ئۇلار خىزمەت شارائىتى ناچار بولۇش، نېفىت چارلاش لىنىيىسى ئۇزۇن بولۇش ۋە بوران - چاپقۇن ھەم كەلكۈن ئاپىتىگە ئوخشاش تەبىئىي ئاپەتلەر كۆپ يۈز بېرىشتەك قىيىنچى- لىقلارغا بەرداشلىق بېرىپ، نۇرغۇن ماددىي كۈچ ۋە مالىيە كۈچى سەرپ قىلىپ، خېلى كۆپ چارلاش قۇدۇقلىرىنى قېزىپ باققان بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا تېخنىكا قالاق ۋە ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلەر كەمچىل بولغاچقا، بىرەر مۇ قۇدۇقتىن نېفىت چىقىمىدى. مۇشۇنداق ھال قىلىق پەيتتە سوۋېت ئەرەپ كېلىشىمىگە ئاساسەن جۇڭگو ئەرەپكە نېفىت چارلاشقا ئائىت بىرىنچى قول ماتېرىياللارنى توپ- لاپ بېرىش ۋە تېخنىكا تايانچلىرىنى تەربىيەلەپ بېرىش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى تاماملاپ بولۇپ، شېرىكچىلىك ۋاقتى توشقاچقا، 1954 - يىلى 12 - ئاينىڭ 31 - كۈنى جۇڭگو - سوۋېت نېفىت ھەمسىدارلىق شىركىتى ئەمەلدىن قېلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقلىق مۇتەخەسسسلەرنىڭ كۆپ قىسمى دۆلىتىگە قايتىپ كېتىپ، ئاز بىر قىسىملا مەسلىھەتچىلىككە قېپقالدى. گەرچە سوۋېت ئىتتى- پاقىنىڭ دوستانە ياردىمى بىلەن ئېلىمىزنىڭ خەلق ئىگىلىكى پەيدىنپەي ئەسلىگە كېلىپ، 1 - بەش يىللىق پىلان ئوڭۇشلۇق يولغا قويۇلۇش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن يەنە بەزى مەسلىھەتچىلەر كېلىپ چىقتى. بولۇپمۇ شىنجاڭنىڭ نېفىت چارلاش

خىزمىتىدە تېخنىكا كۈچى، ئەسۋاب - ئۈسكۈنە ۋە مالىيە كۈچى يېتىشمەسلىكتە نورمالسىز ھالەت شەكىللەندى. جۇڭگو تەرەپ باشقۇرۇش ھوقۇقىنى ئۆتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن، كەسكىن تەدبىر قوللىنىپ ئالدى بىلەن 1955 - يىلى 1 - ئاينىڭ 1 - كۈنى جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئېنېرگىيە مىنىستىرلىكىگە قاراش- لىق شىنجاڭ نېفىت شىركىتىنى قۇردى. ئاندىن پارتىيە مەركى- زىي كومىتېتى ۋە مەركىزىي خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ يوليورۇقىغا ئاساسەن نېفىت چارلاش سېپىنى تارايىتىپ، كۈچنى مەركەزلەش- تۈرۈپ شىمالىي شىنجاڭنى چارلاش ئۈچۈن، تارىم ئويمانلىقىدى- كى ئاساسىي كۈچنى شىمالىي شىنجاڭدىكى جۇڭغار ئويمانلىقىنى چارلاشقا يۆتكەپ، ئاز بىر قىسىم نېفىت چارلاش ئەترەتلىرىنىلا بۇ يەردە قالدۇرۇش چارىسىنى تۈزۈپ يولغا قويدى. تارىم ئويمان- لىقىدا نېفىت چارلاشقا ئورۇنلاشتۇرۇلغان نەچچە يۈز خادىم تاكى 1957 - يىلىغىچە بولغان بىر نەچچە يىل جەريانىدا تۈرلۈك قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، بىر قاتار ئۈنۈملۈك خىزمەتلەرنى ئىش- لەپ كۇچا ۋە قەشقەر قاتارلىق جايلاردا نېفىت - گاز ئالامەتلىرىدى- نى بايقاپ، يۇقىرىنى ئىشەنچلىك ئىلمىي ئاساسلار بىلەن تەمىن ئەتتى. بۇ ئارىلىقتا، يەنى 1955 - يىلى 10 - ئاينىڭ 29 - كۈنى جۇڭغار ئويمانلىقىدىكى قاراماي 1 - نومۇرلۇق چارلاش قۇدۇقىدىن سانائەت قىممىتىگە ئىگە نېفىت - تەبىئىي گاز ئېتىد- لىپ چىقىپ، قاراماي نېفىتلىكىنىڭ كەلگۈسى ئىستىقبالىدىن دېرەك بەردى. 1956 - يىلى 6 - ئاينىڭ 12 - كۈنىگە كەلگەندە گوۋۇيۈەننىڭ تەستىقلىشى ئارقىلىق شىنجاڭ نېفىت شىركىتىدى- نىڭ نامى نېفىت مىنىستىرلىكى شىنجاڭ نېفىت ئىدارىسى دەپ ئۆزگەرتىلدى. 1958 - يىلى كىرىشى بىلەن پۈتۈن مەملىكەت بويىچە داغدۇغىلىق ئېلىپ بېرىلىۋاتقان «چوڭ سەكرەپ ئىلگىرد-

دىن كېيىن تەبىئىي ھالدا ئەمەلدىن قالدى. نېفىت ئايرىش زاۋۇتىنىڭ ئەسۋاب - ئۈسكۈنىلىرى، يەر ئاستىغا كۆمۈلگەن تۇرۇبا ۋە باشقا نەرسە - كېرەكلەر كېيىنچە باشقا نېفىتلىكلەرگە يۆتكەپ ئايرىپ ئىشلىتىلدى. ئىشچى - خىزمەتچىلەرنىڭ مۇتەئەسسىپلىق كۆپ قىسمى يەنىلا جەنۇبىي شىنجاڭدا قېلىپ، نېفىت چارلاش بىرلەشمە جەڭلىرىگە قاتناشتى. ئاز بىر قىسمى شىمالىي شىنجاڭغا يۆتكىلىپ كەتتى. جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت چارلاش قوماندانلىق شىتابىمۇ يۇقىرىنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشىغا ئاساسەن 1975 - يىلى 4 - ئايلاردا گۇما ناھىيىسى تەۋەسىگە كۆچۈپ كېلىپ، گۇما ۋە قاغىلىق قاتارلىق جايلاردا نېفىت چارلاش جېڭىنى قانات يايدۇردى. بىر مەزگىللىك جاپالىق تىرىشىش نەتىجىسىدە 1977 - يىلى 5 - ئاينىڭ 17 - كۈنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبىي گىرۋىكىگە جايلاشقان قاغىلىق ناھىيىسى تەۋەسىدە قېزىلغان كۆكيار 1 - نومۇرلۇق چارلاش قۇدۇقىدىن ئۈشتۈمۈتۈت غايەت زور يۇقىرى بېسىملىق نېفىت - تەبىئىي گاز ئېتىلىپ چىقىپ، ئەسەرلەر بويى غەپلەت ئۇيقۇدا ياتقان 560 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كۆلەمدىكى ئىچكى قۇرۇقلۇق ئويمانلىقى - تارىم ئويمانلىقىنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈپ، كۆكيار نېفىتلىكىنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بەردى. بۇ چاغدا جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت چارلاش قوماندانلىق شىتابى دەرھال كۆكيار نېفىتلىكىگە كۆچۈپ كېلىپ، قۇدۇق فونتانىنى بېسىپ، خەۋپتىن قۇتقۇزۇش بىرلەشمە جېڭىگە قوماندانلىق قىلدى. نەتىجىدە يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللاپ مەدەت بېرىشى، نەچچە مىڭ نېفىت ئىشچىسى ۋە 10 مىڭغا يېقىن يەرلىك ئارمىيە - خەلقنىڭ بىر ئاي كېچە - كۈندۈز جاپا - مۇشەققەتكە چىداپ كۈرەش قىلىشى ئارقىلىق 6 - ئاينىڭ 16

- كۈنى قۇدۇق فونتانى مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا بېسىلىپ، زور خەۋپنىڭ ئالدى ئېلىندى. 1979 - يىلىنىڭ ئالدى - كەينىدە جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت چارلاش قوماندانلىق شىتابى ھازىرقى پوسكام نېفىت بازىسىغا كۆچۈپ كېلىپ، 20 نەچچە يىللىق تەرەققىيات ئارقىلىق گىياھمۇ ئۈنمەيدىغان بۇ قاقاس چۆللۈكنى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونى بويىچە ئەڭ گۈزەل بىر زامانىۋى نېفىت - خىمىيە سانائىتى شەھىرى قىلىپ قۇرۇپ چىقتى.

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە تەكىتلەش زۆرۈركى، ئەينى چاغدا ئۆچكىلىكتە بار بولغان بۇرغا ستانوكلىرىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر قۇدۇق قېزىش ئىقتىدارى ئاساسەن دېگۈدەك 1200 مېتىرلا بولغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە يەر قاتلىمى مۇرەككەپ، تېخنىكا قىيىن، ئەسۋاب - ئۈسكۈنە ۋە مەبلەغ كەمچىل بولۇش، شۇنداقلا بۇرغىلاش ھادىسىسى كۆپ يۈز بېرىشتەك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، جەنۇبىي شىنجاڭ تەۋەسىدە ئىلگىرى چارلاش ئارقىلىق نېفىت - گاز بارلىقى ئىسپاتلانغان خېلى كۆپ جايلاردا نېفىت قاتلىمىغا يەتكۈچە چوڭقۇر قېزىش مۇمكىن بولمىغاچقا، پەقەت تۈزۈلمىسى ئاددىي، نېفىت قاتلىمى تېپىز بولغان ئۆچكىلىكىنىلا يېنىك تىپلىق بۇرغا ستانوكلىرى بىلەن ئاران 450 مېتىر ئەتراپىدا قېزىپ نېفىت ئېلىنغان. لېكىن، نەچچە ئەۋلاد ھەر مىللەت نېفىت ئىشچىلىرىنىڭ 50 نەچچە يىل مۇرىنى - مۇرىگە تىرەپ كۈرەش قىلىشى، ئېلىمىز خەلق ئىگىلىكىنىڭ ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلىشى، دۆلەت ئىقتىسادىي ئەمەلىي كۈچىنىڭ ئېشىشى ۋە پەن - تېخنىكا سەۋىيىسىنىڭ كۈنساين يۇقىرى كۆتۈرۈلۈشى نەتىجىسىدە، بۇ گۈنگە كەلگەندە، بۇ نېفىتلىكنىڭ ئەتراپى بۇرۇنقى ئاساستا يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا چارلاپ ئۆزلەشتۈرۈلۈپ، نەچچە مىڭ دانە چوڭقۇر نېفىت قۇدۇقلىرى قېزىلدى ۋە داۋاملىق قېزىلىۋاتىدۇ.

چىڭ ۋە نىچىڭنىڭ خوتەنگە ھاكىم بولۇپ كېلىشى

مۇھەممەت ئابدۇللا ھاجى ①

1914 - يىلى شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەت چىڭ ۋە نىچىڭنى خوتەننىڭ ھاكىملىقىغا بەلگىلەپتۇ دېگەن خەۋەر خوتەنگە يېتىپ كېلىش بىلەن تەڭ بەزى ئەمەلدارلار يەكەنگىچە ئالدىغا بارغان. چىڭ ۋە نىچىڭ خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن بارلىق ئەمەلدارلارنى ۋە خەلقنى يىغىپ چوڭ يىغىن ئاچقان، يىغىندا ئالدى بىلەن سۈن جۇڭشەننىڭ سۈرىتىنى ئېسىپ تەزىم قىلغان، ئۇنىڭدىن كېيىن دۆلەت شېئىرىنى ئوقۇغان. بۇ پائالىيەت تۈگىگەندىن كېيىن سۆزگە چىقىپ جۇڭگودا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاغ-دۇرۇپ تاشلىنىپ، سۈن جۇڭشەن زۇڭتۇڭ رەھبەرلىكىدە جۇڭ-خۇا مىنگو دېگەن يېڭى ھۆكۈمەت قۇرۇلغانلىقىنى ئېلان قىلىپ، ئۇنىڭ پروگراممىلىرىنى تەشۋىق قىلىپ، يېڭى قائىدە - نىزام-لارنى جاكارلىغان. بۇ يىغىن خوتەندە تۇنجى خەلق يىغىنى ھېساب-لانغان. چىڭ ۋە نىچىڭ يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى، خەلقنىڭ بۇنىڭدىن كېيىن ئوبدان تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلىقىنى، يۇرتنىڭ تىنچ - ئامانلىقىغا، خەلقنىڭ خاتىرجەملىكىگە كاپالەت-لىك قىلىنىدىغانلىقىنى سۆزلىگەن. بۇنى ئاڭلىغان خەلق ئىنتاي-پىن خۇشال بولغان. چىڭ ۋە نىچىڭ يىغىن تۈگىگەندىن كېيىن بەگ، مىراپ، يۈز بېشى قاتارلىق ئەمەلدارلارنى ئېلىپ قېلىپ

تارىم ئويمانلىقىنىڭ كۇچا ناھىيىسى ئەتراپىدا غەربىي شىمال نېفىت ئىدارىسى چارلاپ - ئۆزلەشتۈرگەن نېفىت - گازلىقلاردىن باشقا تارىم نېفىتلىك شىركىتىگە قاراشلىق شىمالىي تارىم، جە-نۇبىي تارىم، ئوتتۇرا تارىم، دۆڭقوتان، جەنۇبىي بۈگۈر، ياقا، خادا ۋە قاراسۇ قاتارلىق ئون نەچچە يۇقىرى مەھسۇلاتلىق نېفىت - گازلىقلار قۇرۇلۇپ، 2005 - يىلى 12 - ئاينىڭ 16 - كۈنى بۇ شىركەتنىڭ يىللىق نېفىت - گاز سۇندۇرۇلما مەھسۇلات مىقدارى تۇنجى قېتىم 10 مىليون توننىلىق چوڭ ئۆتكەلنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئېلىمىز بويىچە مەھسۇلات مىقدارى 10 مىليون توننىدىن ئاشىدىغان 5 - چوڭ نېفىت - گازلىققا ئايلاندى.

(ئاپتور: «جەنۇبىي شىنجاڭ نېفىت گېزىتى» نىڭ پېنسىد-پىگە چىققان مۇخبىرى)

يىغىن ئاچقان. ئۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ پۇقرالارنى قاتتىق تىزگىنلەپ بېسىم ئارقىلىق باشقۇرغانلىقىنى، ھازىرقى ھۆكۈمەتنىڭ بولسا خەلقنىڭ ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلىپ، پۇقرا-لار بىلەن ئەمەلدارلار ئوتتۇرىسىدا ياخشى مۇناسىۋەت ئورنىتىدۇ. خانلىقىنى، ئەمەلدارلار خەلقىنى ئاسراش ۋە ئۇلارنى خوجايىنلار بىلەن ئوخشاش كۆرۈشى لازىملىقىنى سۆزلەپ يېڭى تاپشۇرۇقلارنى بەرگەن. شەھەر، يېزىلاردا يېڭى ئاپپاراتلارنى تەسىس قىلغان. خوتەن ناھىيىسىدىكى تۆت مىڭ بەگلىكنى 8 چۈ (رايون) گە ئۆزگەرتىپ مىڭ بېگى دېگەن نامنى «چۇجاڭ» (رايون باشلىقى) غا ئۆزگەرتكەن. شەھەر ئىچى ۋە بىرنەچچە كەنت قوشۇلۇپ بىر رايون بولغان. توساللا مىڭ بەگلىكىنى «شاڭ توساللا» (يۇقىرى توساللا)، «شيا توساللا» (تۆۋەن توساللا) دەپ ئىككى رايون قىلغان. بورزان مىڭى، سۇپا مىڭى قاتارلىق جايلارنىمۇ «شاڭ بورزان، شيا بورزان»، «شاڭ سۇپا، شيا سۇپا» دەپ ئىككىدىن رايونغا ئايرىغان. تاغدىكى چارۋىچىلىق رايونىغا ئىككى كەنتنى قوشۇپ بىر رايون قىلغان. تەۋەككۈل، ئىسلام ئاۋاتنى بىر رايون قىلغان. مانا مۇشۇنداق ئايرىش ئارقىلىق جەمئىي 10 رايون تەسىس قىلىپ ھەر بىر رايونغا رايون باشلىقى بەلگىلىگەن. بۇ چۈ (رايون) دېگەن نام 1959 - يىلى خەلق گۇڭشېسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ئەمەلدىن قالغان.

چىڭ ۋەنچىڭ ئالدى بىلەن ئامانلىق ساقلاش خىزمىتىنى ياخشى ئىشلەشنى تاپشۇرغان ھەم: «پۇقرالارنىڭ خاتىرجەم تۇر-مۇش كەچۈرۈشىنى قەتئىي ئەمەلگە ئاشۇرىمەن» دەپ قەسەم بەرگەن. رايون باشلىقلىرىغا ئامانلىق ساقلاش دائىرىسى، ئۇسۇللىرىنى چۈشەندۈرۈپ: «يۇرت ئىچىدىكى ئوغرى، بۇلاڭچى، لۈك-چەك، يانچۇقچى، قىمارۋاز، نەشىكەش، پاهىشۋاز، مۇتسەم ۋە

باشقا يامان ئىشلار بىلەن شۇغۇللانغانلارنى تىزىملاپ ماڭا تاپشۇ-رۇپ بېرىسىلەر» دەپ پەرمان قىلغان. يەنە بۇ خىزمەتنى ياخشى، پۇختا، ئىنچىكىلىك بىلەن ئىشلەشنى، ھەرگىزمۇ مەسئۇلىيەت-سىزلىك قىلماسلىقىنى تاپىلىغان. چىڭ ۋەنچىڭ يەنە ئۆزى ئىگە-لىگەن بەزى ئەھۋاللارغا ئاساسەن مۇنداق دەپ سۆزلىگەن: «چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىيىتى زاۋاللىققا يۈز تۇتقان پەيتتە خوتەنگە شې ×× ئامبال بولۇپ كېلىپ خوتەن ۋەزىيىتىنى ناھايىتى قالايمى-قانلاشتۇرۇپ، پۇلىنى كۆپلەپ تېپىپ، ئۆز يېنىنى توملاشنىڭ غېمىدە ھۆكۈمەت خىزمىتىنى تاشلاپ قويغانلىقى ئۈچۈن بۇلاڭ-چى، ئوغرى، قىمارۋاز، لۈكچەك، مۇتسەم ساختىپەزىلەر كۆپ-يىپ ۋە پاشىپايلار بىلەن بىرلىشىپ، پۇقرالارنىڭ مال - مۈلۈك-لىرىنى بۇلاش، ئوغرىلاش بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلقنى قاتتىق قاخشاتقان. خەلققە خاتىرجەملىك بەرمىگەن. مەن بۇ ئەھۋاللارنى ياخشى بىلىمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن قاتتىق بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان خوتەن ۋەزىيىتىنى تۈزىتىش ئاسانغا چۈشمەيدۇ. يۇقىرىقىدەك يامان ئادەملەرگە قاتتىق قوللۇق قىلىشىمىز لازىم. بۇ ئىشلارنى ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن بارلىق ئەمەلدارلارنىڭ تولۇق ياردەم بېرىشىنى تەلەپ قىلىمەن.»

(1) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ تۇنجى قەدەمدە خوتەن - ئاق-سۇ يولىدا قاراقچىلارنى يوقىتىشى

باي نەزەر، توختى نەزەر ئىسىملىك قارا نىيەت ئوغرىلار بىر قىسىم بۇلاڭچى، ئوغرىلارنى تەشكىللەپ خوتەن، ئاقسۇ يولىدىكى قۇشلاشنىڭ ئايىغىغا ماكانلىشىپ، يولدىن ئۆتكەن سودىگەرلەرنى بۇلاپ، ئۇلارنىڭ ئالتۇن - كۈمۈش، يامبۇ ۋە باشقا مۈلۈكلىرىنى

ئېلىۋېلىش بىلەنلا قالماي، بەلكى ئۆلتۈرۈپ قۇمغا كۆمۈۋەتكەن. بۇنداق بۇلاڭچىلىق خېلى ئۇزۇن داۋاملاشقان بولسىمۇ، چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمەلدارلىرى ھېچقانداق چارە قىلمايلا قالماستىن زادىلا كارى بولمىغان. چىڭ ۋەنچىڭ ئۇلارغا: «چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دەۋرىدە قىلغان جىنايەتلىرىڭلارنى بىز كەچۈرۈم قىلايلى، يېڭى ھۆكۈمەتنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ توۋا قىلساڭ. لار «سەلەرگە مۇۋاپىق خىزمەت بېرىمىز» دېگەن مەزمۇندىكى خەتنى يېزىپ، سەككىز كىشىنى قاراقچىلار بىلەن سۆزلىشىشكە كىرگۈزگەن. لېكىن بۇ جاڭگال پادىشاھى بولۇۋالغان قاراقچىلار خەتنى يىرتىۋېتىپ: «چىڭ دارىن دېگەندىن قورقمايمىز» دەپ ئاغزىغا كەلگەنلىكى يامان سۆزلەر بىلەن ھاقارەت قىلغان. كېيىنكى چاغلاردا بۇ يولدا ماڭىدىغان ئادەملەر ئازلاپ كەتكەنلىكى تىن بۇ قاراقچىلار تېخىمۇ غالجىرلىشىپ تەۋەككۈل، ئىسلام ئاۋات يېزىلىرىنىڭ تۆۋەن كەنتلىرىگە بېرىپ پۇقرالارنىڭ ئاشلىق، قوي، كالا قاتارلىق چارۋىلىرىنى ۋە بارلىق تەئەللۇقاتلىرىنى بۇلاپ - تالاپ جاڭگالغا كىرىپ كەتكەن. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان چىڭ ۋەنچىڭ قاتتىق غەزەپلىنىپ، شۇ جايدىكى ھەربىي باشلىق ھاجى تۇڭلىڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، بىر بۆلۈك قوراللىق قوشۇن كىرگۈزۈپ ئۇلارنى تۇتۇپ چىققان. بەزىلىرى توغراقلىققا كىرىۋېلىپ قېچىپ كەتكەن. چىڭ ۋەنچىڭ ئۇلارنى بىر نەچچە كۈن سوراق قىلغاندىن كېيىن باي نەزەر بىلەن توختى نەزەرگە ئۆلۈم جازاسى بەرگەن ۋە قەپەسكە سېلىپ ئۆلتۈرگەن، كالىسىنى كېسىپ تۆمۈر دەرۋازىغا ئېسىپ قويغان. قىسمەن ئەگەشكۈچىلەرنى توۋىنامە يازدۇرۇپ كەچۈرۈم قىلغان. بۇ ھەقتە خەلق قوشاقچىلىرى مۇنداق قوشاق توقۇغان:

ھاي باي نەزەر، توختى نەزەر تۇتۇلماسمىز دېگەنمۇ؟

قاراپ باقماي جاھانغا مۇنداق پوقنى يېگەنمۇ؟

ئاقسۇ يولىدا كارۋاننى، توغراقلىقتا سويدۇڭمۇ؟
زالىم قانخور قازاقچى ئاق يامبۇغا تويدۇڭمۇ؟

(2) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ جازالاش ئۇسۇللىرى

چىڭ ۋەنچىڭ ئاغزىدا جۇڭخۇا مىنگو يېڭى ھۆكۈمىتىنى ناھايىتى مەدھىيىلەپ ماختىسىمۇ ئەمەلىيەتتە چىڭ سۇلالىسىنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرى بويىچە ئىش كۆرگەن. جۇڭخۇا مىنگو ئىسمى بار جىسمى يوق ھالەتتە يولۇپ، بايراملاردا سۇن جۇڭشەننىڭ سۈرىتىگە تەزىم قىلىپ، دۆلەت شېئىرى ئوقۇشتىن باشقا ئىشلارنى بۇرۇنقى ئەمەلدارلارغا ئوخشاش قىلىۋەرگەن. ئۇ چىڭ سۇلالىسىنىڭ سوراق قائىدە - تۈزۈملىرىنى قىلچىمۇ ئۆزگەرتمىگەن. يەنى، قىزىل تاۋار يۆگەلگەن جوزا ئۈستىدە خانقۇ، قىزىل قەلەم، جوزىغا ئۇرىدىغان تاختا قاتارلىق نەرسىلەر بولغان. ئىككى تەرەپتە 60 تىن 120 بەنشاڭ (دورغا) جاللاتەك قىزىل كىيىم، ھەيۋەتلىك قالپاق كىيىپ تۇرغان ۋە چىڭ ۋەنچىڭ جوزا ئالدىغا كېلىشتىن بۇرۇن سوراق قىلىنىدىغانلارنىڭ تۇماقلىرىنى ئالدىغا تاشلاپ يۈكۈندۈرۈپ قويغان. چىڭ ۋەنچىڭ ئورۇندۇققا كېلىپ ئولتۇرۇشى بىلەن 120 بەنشاڭ (دورغا) ئۈنلۈك ئاۋازدا «ھۇۋەي» دەپ توۋلىغان. بۇ خىل ھەيۋەتلىك كۆرۈنۈشتىن ئەسلىدىنلا قورقۇپ تۇرغان بىچارىلەر ھەتتا ھوشىدىن كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ بولغان. ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئادەمنى سولاپ ئۆلتۈرىدىغان قەپەز، تۆمۈر تاقاق، دۈمبىسىگە ئۇرىدىغان زەي قامچا، ئوشۇقىغا ئۇرىدىغان كىچىك چۇماق، يوتسىغا ئۇرىدىغان شاپال-

داق، ئالمقانغا ئۇرىدىغان ئۇچ قىرلىق تاياق، پەيلىرىنى قىرقيد-
دىغان ئۇستىرا، ئەسۋاب، يۈزىگە داغ سالدىغان يىڭنە ۋە رەڭ-
لەرنى تاشلىسا، بۇ جازا قوراللىرىنى كۆرۈپ تېخىمۇ قورقۇپ
كەتكەن. ئوغرى ۋە جىنايەتلىك ئېغىر بولغانلارغا بىر يىللىقتىن
ئۈچ يىللىققىچە تۆمۈر تاقاق سالغان. بۇ ناھايىتى قىيىن جازا
دەپ سانالغان. ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدىغانلارنى قەپەسكە سېلىپ
قاتتىق قىيناپ ئۆلتۈرگەن. بەزى جىنايەتچىلەرنىڭ دۈمبىسىگە
زەي قامچا بىلەن ئۇرسا، ئاققان قان يەرنى قىپقىزىل بويىۋەت-
كەن. يەنە بەزى جىنايەتچىلەرنىڭ يوتىسىغا شاپالداق بىلەن 500
دىن 1000 غىچە ئۇرغان. ئۇلار پۈتتىكى يۆتكىپەلمەس ھالەتكە
چۈشۈپ بىرنەچچە ئاي ئورۇن تۇتۇپ ياتقان. يەنە بەزىلەرنىڭ
ئالدىنقىغا ئۇرۇپ قوللىرىنى ئىشىتىۋەتكەن. ئوغرىلارغا چېتىد-
لىپ قالغانلارنىڭ پېشانىسىگە ۋە ئىككى مەڭزىگە خەنزۇچە
«زېي» ئۇيغۇرچە «ئوغرى» دېگەن خەتنى يىڭنە بىلەن چېكىپ
يېزىپ قويغان. بۇنى ھەرقانچە سوپۇنلاپ يۇسۇمۇ ئۆمۈر بويى
چىقىمىغان. يۈزىگە داغ سېلىنغان ئوغرىلار يۈزىنى ئوچۇق قويۇپ
يۈرەلمەي ئاياللاردەك يۆگەپ يۈرگەن. چىڭ ۋەنچىڭنىڭ بۇنداق
قاتتىق تەن جازالىرى خوتەندە زىلزىلە پەيدا قىلىپ خەلقنى قاتتىق
قورقتىۋەتكەن. خېلى يۈرەكلىك كىشىلەرنىڭمۇ يۈرىكىنى ئېزد-
ۋەتكەن.

(3) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ ئامانلىق ساقلاش چارىسى

بىز يۇقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكەندەك، چىڭ ۋەنچىڭ ئوغرى
بىلەن چېتىشلىقى بار پاشاپ بەگلەرنىڭ ئوشۇقىغا 1000 نى
ئۇرۇپ ئوشۇقنى چېقىۋەتكەندىن كېيىن يەنە پېشانىسىگە داغ

سالغان. ئۇنىڭدىن كېيىن كەڭرى بىر جاي تەييارلاپ قانداق
جىنايەتچى بولمىسۇن ھەممىسىنى قاتتىق جازالاپ بولغاندىن كې-
يىن بويىدىن باغلاپ قويغان ھەم ئالدىغا بىر دوسكا قويۇپ
ئۇنىڭغا جىنايەتچىنىڭ بارلىق جىنايەتلىرىنى يېزىپ قويغان. ئۇ-
رۇق - تۇغقانلىرى، تاماشىچىلار ۋە كۆرگەن - بىلگەن، دوست
دۈشمەنلىرى ئوقۇپ ئىبرەت ئالغان. بۇ جاي «ئىبرەت جاي» دەپ
ئاتالغان. بەزى يۈز ئابرويى بار كىشىلەر جىنايەت ئۆتكۈزۈپ
قويسا ئىبرەت جايغا باغلىنىشتىن قېچىپ پارا بېرىپ گۈندىخانغا
كىرىۋالغان. ئۇلارنىڭ بويىدا زەنجىر بولۇپ سوغۇق سۇ بىلەن
زاغرا بەرگەن ھەم كېچە - كۈندۈز داغ يەردە ياتقان. ئاستىغا
سالدىغان ھەرقانداق نەرسە بېرىش مەنئى قىلىنغان. ئەگەر ئۇلار
تاھارەتكە بارماقچى بولسا بويىدىكى زەنجىرنى بىر ئادەم تۇتۇپ
خۇددى ئىتنى يېتىلگەندەك ئاپىرىپ ئەكەلگەن. شۇنىڭ ئۈچۈن
ئىبرەت جايدا يېتىشتىن ھەرقانداق ئادەم قاتتىق قورققان. چىڭ
ۋەنچىڭنىڭ ئالدىغا ئىككىنچى قېتىم كېلىپ قالغان ئوغرىلارغا
بولسا، پېيىنى قىرغىپ ئۆمۈرلۈك مېيىپ قىلىۋەتكەن. زاڭ مال
بىلەن تۇتۇلۇپ قالغان ئوغرىلارنىڭ ئاتا - ئانا، ئۇرۇق - تۇغقان-
لىرى، يۇرت مەھەللە، قوۋمى جامائەتلەرگىچە يامۇلغا ئەكىرىپ
سولاپ قويغان. بۇلارغا ئوغرىنى نازارەت قىلىمىغان، پاش قىلىم-
غان، قانات ئاستىغا ئالغان، جىنايەتنى يوشۇرغان دېگەن جىنا-
يەتلەرنى ئارتىپ، توۋننامە يازدۇرۇپ ئاندىن قويۇپ بەرگەن.
بەزى يۈز بېشى، ئونبېشى، ساقچى دېگەنلەردىن ئوغرىلار بىلەن
قوشۇپ جازالانغىنى نۇرغۇن بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن نازارەتچى-
لىك ھەممە جايدا ئىنتايىن كۈچەيگەن. ئەگەر بىرەر ئائىلىدە
ئامراق بالىلىرىدىن بىرسى جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قويسا، ئاتا -
ئانىسى ئۆزى بېرىپ مەلۇم قىلماقتىن باشقا ئامال بولمىغان.

كىشىلەرنىڭ بىر - بىرىگە يۈز خاتىرە قىلىدىغان، قانات ئاستىغا ئالدىغان ئىشلىرىنى جىنايەت ھېسابلاپ جازا قوللىنىۋەرگەن. بولۇپمۇ شەھەر ئىچىنىڭ نازارەتچىلىكى قاتتىق كۈچەيتىلىپ ھەربىر كوچىغا كوچا باشلىقى ۋە ئامانلىق ساقچىلىرىنى بېكىت-كەن. ساقچىلار خۇپتەندىن تاڭ ئاتقۇچە ئۇخلىماي چىڭ قېقىپ كوچا ئايلىنغان. مەھەللە ئادەملىرى ئۆز مەھەللىلىرىدە ئوغرى، قىمارۋاز، بەڭگى، پاهىشۋاز، ساختىپەز، لۈكچەكلەرنى سەزگەن ھامان دەرھال ساگەي^① شاڭيۇغا مەلۇم قىلغان. ئۇ بۇ خىل كىشىلەرگە ئالدىن تەربىيە بېرىپ جىنايەت ئۆتكۈزۈپ قويۇشنىڭ ئالدىنى ئالغان ياكى بۇ كىشىلەرنى مەھەللىدە تۇرغۇزىمىغان. شەھەر، يېزا قىشلاقلاردا مەخپىي ئەھۋال ئىگىلەيدىغان قۇلاقلار كۆپ بولۇپ كۈندىلىك چوڭ - كىچىك ئىشلارنىڭ ھەممىسى چىڭ ۋەنچىڭغا يەتكۈزۈلۈپ تۇرغان. چىڭ ۋەنچىڭمۇ بۈگۈنكى ئىشنى ھەرگىز ئەتتىگە قويماي ئۆز ۋاقتىدا بىر تەرەپ قىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۈچ يىل ئىچىدە دېھقانلار پالتا، كەتمەن قاتارلىق دېھقان-چىلىق سايمانلىرىنى كاڭ ۋە ئۇرۇقلۇق ئاشلىقلىرىنى ئېتىزلىقتا تاشلاپ قويۇپ ئەتىسى كەلسە ھەممە نەرسە ئۆز جايىدا تۇرىدىغان، كىشىلەر ئۆيلىرىگە قۇلۇپ سالمايدىغان، ئۆيگە ئوغرى كىرمەيدىغان ۋەزىيەت بارلىققا كەلگەن.

چىڭ ۋەنچىڭ بارلىق يېزا كەنتلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈپ تېخىمۇ ياخشى ۋەزىيەت بارلىققا كەلتۈرۈش ئۈچۈن يۇرت ئەمەلدارلىرىنى يىغىپ مۇنداق جاكارلىغان: «يىلدا بىر نۆۋەت ئۆز زىممىسىگە كەلگەن غەللىنى ئۆز ۋاقتىدا ئادا قىلىپ، بىر يىلدا سەككىز كۈن ھاشارغا ئىشلەپ تۇرغان پۇقرا ئۇخلىسا ئويغاتماسلىق لازىم. بەگىلەر ئۆزلىرىنىڭ بەگلىك ھەيۋىسىنى يوقىتىپ،

① تەكشۈرگۈچى شاڭيۇ.

«مەن پۇقرالارنىڭ چاكىرى، دەپ كەمتەرلىك بىلەن ئىش باشقۇرۇشى، پۇقرالارنى ھەقسىز ئىشقا سالماسلىقى، تۈرلۈك ئىشلاردا قەتئىي پارا ئالماسلىقى، خىيانەت قىلماسلىقى، پۇقرالارنى خالىغانچە ئۇرماسلىقى، باغلىماسلىقى لازىم. يامۇلدىن كەلگەن سېلىقلىرىنى ئۆزى چاغلان يۈز بېشىلارغا تارقاتمىسلىقى، خەلق مەدەنىيەتتىكى زىيان يەتكۈزۈلمەسلىكى لازىم. يۇرتتا بۇزۇق، ئوغرى، قىمارۋاز، مۇتسەم، پاهىشۋاز، ساختىپەز، ئاۋاب، نەشكەش قاتارلىق يامان كىشىلەر سېزىلگەن ھامان تەربىيە بېرىپ تۈزۈتۈش، بولمىغاندا دەرھال ماڭا تىزىملاپ بېرىشىڭلار لازىم. ئەگەر بەگىلەر تەربىيە بېرىپ تۈزۈتەلمەي، ئۇلار يەنە قايتا جىنايەت بىلەن ئالدىمغا كىرىپ قالسا بەگىلەر بىلەن قوشۇپ جازالايىمەن. بەگىلەر، رايون باشلىقلىرى بىرەر سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ ئالدىمغا كېلىپ قېلىشتىن ھەزەر ئەپلەڭلار، ئەگەر مېنىڭ يوليورۇقلىرىمغا ئەمەل قىلماي ئالدىمغا كېلىپ قالساڭلار، پۇقرالاردىن 10 ھەسسە ئارتۇق جازالايىمەن. قەتئىي يۈز خاتىرە قىلمايمەن. جازانى ئىب-رەتكە لايىق بولۇپ قېلىشتىن ساقلىنىڭلار». شۇنىڭدىن كېيىن خوتەندە تېخىمۇ ياخشى تەرتىپ - ئىنتىزام بارلىققا كەلگەن.

(4) غەللە - پاراق، باج ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىش

چىڭ ۋەنچىڭ خوتەنگە كېلىشتىن ئىلگىرى غەللە - پاراق تاپشۇرۇش ئىشلىرى ناھايىتى قالايمىقانلىشىپ كەتكەن بولۇپ، غەللە ئاشلىقنى ساڭغا تاپشۇرۇش مۆھلىتى بىر ئاي قىلىپ بېكىدىتىلگەن ئىدى. بۇ بىر ئاي ئىچىدە يامۇلنىڭ جاللاتتەك رەھىم-سىز، زالىم دورغا بەگىلىرى غەللە سۈپلەپ يېزىمۇ - يېزا بارسا

ھەرگىزمۇ ئەمەلىي ئەھۋالغا قارىمىغان. دېھقانلارنى باغلاپ، ئېسىپ ئۇرۇپ، جازانخورلاردىن قەرز ئېلىشقا مەجبۇر قىلىپ، ئۆمۈرلۈك قەرزدار قىلىپ قويغان. بەزى دېھقانلار زېمىن - تەئەللۇقاتلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان. دېھقانلار ئۆيلىرىدە پاكىزلاپ ئېلىپ كىرگەن بۇغدايلارنى ياراتماي، شۇ يەردە غەلۋىر تۇتۇپ تۇرغان ئۆز ئادەملىرىگە قايتىدىن غەلۋىردىن ئۆتكۈزگۈزۈپ، غەلۋىردىن ئۆتكۈزۈش ھەققى ئالغان. بەزى غەلۋىرچىلەر قايتا غەلۋىردىن ئۆتكۈزمەي بەلگە قويۇپ بەرسە ساڭچىلار ئېلىۋەرگەن. ئۇلار ئۆزئارا شېرىك بولغاچقا پايدىنى تەڭ ئالغان. ئەسلىدە دېھقان بىر خوغا 10 چارەك بۇغداي قۇيسا ساڭچى خونى بىرنەچچە قېتىم چايقاپ قويسا، بۇغداي تۆۋەن چۈشۈپ چىكىدىلىپ ئازلاپ قالغان. بۇنى كۆرگەن ساڭچى دېھقاننى يەنە بوزەك قىلىپ ئۈچ چارەك بۇغداي قۇيغۇزۇپ ئاندىن خونى تولدۇرغان. بۇ خىل ئۇسۇل بىلەن ئارتۇق ئېلىنغان ئاشلىق ھاكىم، بۆلۈم باشلىقى قاتارلىق ئەمەلدارلارغا ئاپىرىپ بېرىلگەن. بۇ ئەھۋاللارنى تەكشۈرۈپ بىلگەن چىڭ ۋەنچىڭ غەللى تاپشۇرۇش مۆھلىتى «بىر ئاي» دېگەن قائىدىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ «11 - ئاينىڭ ئاخىرىدىن باشلاپ 5 ئاي ۋاقىت ئىچىدە تۆلەپ تۈگەتسە بولىدۇ» دەپ بۇيرۇق چۈشۈرگەن. «خوغا قاچىلايدىغان بۇغداينى ھەرگىزمۇ چايقاشقا، سىلكىشكە بولمايدۇ، بۇغداينى قۇيغان پېتى ئالىدۇ» دەپ بېكىتتى. كەن. يەنە ساڭدىكى غەلۋىرچىلەرنى ھايداپ چىقىرىش بىلەن «دېھقانلار ئۆزلىرى پاكىزلەپ كىرگەن ئاشلىقنى ئۆز پېتى، ھەرگىزمۇ ساقلىتىپ قويماي ئېلىش كېرەك» دەپ بۇيرۇق قىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، دورغىلار غەللى سۈيىلەپ بېرىشقا بولمايدۇ، رايون باشلىقلىرى ھەيدەكچىلىك قىلىپ قويسلا بولىدۇ دېگەن. شۇنىڭ بىلەن دېھقانلارغا بولۇۋاتقان ئېغىرچىلىقلار خېلى

تۈگەپ غەللى تاپشۇرۇش ئاسانلاشقان. بۇنىڭدىن دېھقانلار ئىنتايىن خۇشال بولغان. بۇلاردىن باشقا باجگىرلارنى تەكشۈرۈپ باجنى يۇقىرىنىڭ ئۆلچىمىدىن ئارتۇق ئالغانلارنى جازالاپ، جەرىمانە ئالغان پۇللارنى قايتۇرغان. ئۆلچەمدىن ئارتۇق باج ئېلىش، جەرىمانە ئېلىش، دېھقانلارنىڭ ئۆيلىرىنى ئاختۇرۇش، قىيناش قاتارلىق قىلمىشلارنى قەتئىي توسقان. دېھقانلار ئۆزى ئىشلەپچىقارغان نەرسىلەردىن باج ئالماسلىق، قاسساپ مال ئالسا مال باھاسىغا قاراپ %3 باج ئېلىش، ناۋاي، ئاشپەز، باققال قاتارلىق ئۇششاق تىجارەتچىلەردىن باج ئالماسلىقنى جاكارلىغان.

(5) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ نەسىردىن موللامغا ئۆلۈم جا.

زاسى بېرىشى

چىڭ ۋەنچىڭ ھەر جەھەتتىن ئۆزىنى ئاممىغا ياخشى كۆرسىدى. تىشكە قاتتىق تىرىشقان. ئەھلى - ئىلىملەرنى، دىنىي زاتلارنى ئالاھىدە ھۆرمەتلەپ، ئۇلار بىلەن يېقىن ئۆتۈپ سىلىق مۇئامىلە قىلغان. چىڭ ۋەنچىڭ خوتەنگە كېلىشتىن بۇرۇن خوتەندە نەسىر - دىن موللام دېگەن بىر مەككەر، ساختىپەز موللا بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ ئالدامچىلىق ئۇسۇلى بىلەن داڭق چىقىرىپ ئاڭسىز خەلقنى ئالداپ كۆپلىگەن بايلىققا ئېرىشكەن. ئۇ ماللىرىنى ئوغرى ئالغان كىشىلەرگە ئوغرىنى تېپىپ بېرىش، ئۆچى بارلارنىڭ ئۆچىنى ئېلىپ بېرىش، ئەر - خوتۇنلارنى ئۆچ - ئامراق قىلىش، بەزى كېسەللەرنى رەتنامە ئوقۇپ ساقايتىش، بەزىلەرگە جادۇ - ئەپسۇن ئوقۇش قاتارلىق ئىشلارنى قىلالايدىغانلىقى ھەققىدە داۋراڭ سالغانلىقتىن، «نەسىردىن موللام بىر ئايەت ئوقۇپ

«سۇپ» دېسە، قانداق كىشىنى ئۆلتۈرگۈسى كەلسە ئۆلتۈرەلەيدىكەن» دېگەن گەپ تارقالغان. بۇ ئەھۋاللارنى ئاڭلىغان چىڭ ۋەنچىڭ نەسرەدىن موللامنى چاقىرتىپ بىرنەچچە كۈن قېشىدا تۇرغۇزغان ۋە ناھايىتى سىلىق مۇئامىلە قىلىپ ئەھۋال ئىگىلىدىگەن. چىڭ ۋەنچىڭ ئۇنىڭ ئىچكى سىرىنى بىلىش ئۈچۈن: «ئوغرىلارنى ئايەت ئوقۇپ ئۆلتۈرۈۋېتىش ناھايىتى توغرا. بۇنداق ئوغرىلارغا ھەرگىز رەھىم قىلماسلىق كېرەك. سېنىڭ بۇ ئۇسۇلۇڭ ياخشىكەن، مەن قوللايمەن» دېگەن. ئۇنىڭدىن كېيىن مەھكىمە شەرىئى ئاخۇنلىرىنى چاقىرتىپ: «ئايەت ئوقۇپ ئوغرىنى ئۆلتۈرگىلى بولامدۇ؟» دەپ سورىغان. ئاخۇنلار «بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن چىڭ ۋەنچىڭ نەسرەدىن موللام قېشىغا كېلىپ: «ئايەت ئوقۇپ قانچە ئوغرىنى ئۆلتۈردۈڭ؟» دەپ سورىغان. موللا ئىختىيارسىز «12 ئوغرىنى ئۆلتۈردۈم، ئۇلار ئوغرىلىغان مالنى تاشلىغىلى ئۈنمىغانلىقتىن شەككەلەيدىلەن ئۆلتۈردۈم» دېگەن. چىڭ ۋەنچىڭ ئۇنىڭ قىلغىنىنىڭ توغرىلىقىنى ئېيتىپ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىپ قويغان. ئاندىن يەنە: «گۈندىخانىدا بىرنەچچە ئوغرى بار، ئۇنىڭ ئىچىدە ئىككى ئوغرى ناھايىتى يامان. بۇ ئوغرىلارنى شەككەلە بىلەن ئۆلتۈرۈۋېتىۋېلى، خەلق ئارام ئالسۇن» دەپ ئىككى ئوغرىغا شەككەلە يېگۈزگەن. لېكىن بۇ ئىككى ئوغرى ئۆلمىگەن. نەسرەدىن موللامنى چىڭ ۋەنچىڭ 3 ئاي سىنىغاندىن كېيىن ھەقىقىي ئەھۋالنى ئېيتىشقا قىستىغان. موللا ھېچ ئامال قىلالماي سەڭگىيا دېگەن زەھەرنى شەككەلە ئىچىگە سېلىپ بەرگەنلىكىنى ئىقرار قىلغان. ئۇنىڭغا چىرايلىق گەپلەر قىلىپ ئىقرار قىلدۇرغاندىن كېيىن ھۆججەت قىلغۇزۇپ قولىنى قويدۇرغان. ئاندىن بۇ ئېنىقلانغان

① شەككەلە — زەھەرلىك دورا (كۈچلۈك ئەمەس)

ماتېرىيالنى يۇقىرىغا يوللىغاندىن كېيىن ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە تەستىق كەلگەن.

چىڭ ۋەنچىڭ خوتەن تەۋەسىدىكى مەككار ئالدامچى، ساختىدە پەزىلەت، چىراقچى، شىشخالچى، رەمبال، داخان (پىرخۇن) قاتارلىقلارنى يىغىپ يامۇلغا سولاپ كۈندە سوراق قىلىپ ئىقرار قىلدۇرغان. بولۇپمۇ مىزىك موللامنىڭ بىرنەچچە ئاياللارغا جادۇ - ئەپسۇن ئوقۇغانلىقى، شۇ ئارقىلىق بەزى ئاياللارنىڭ يۈرەك كېسىلىگە گىرىپتار بولغانلىقى، بەزىلەردىن «ئۆچ - ئامراق» قىلىمەن دەپ پۇل ئالغانلىقى، يەنە بەزىلەردىن زەتنامە ئوقۇپ ساقايتىمەن دەپ پۇل ۋە باشقا نەرسىلەر ئالغانلىقىنى ئىقرار قىلدۇرغان. يەنە توختى يۈسۈپ شىشخالچى، نىياز موللا چىراغچى، قاسم پىرىخون قاتارلىقلارنىڭ غىجەك، شىشخال، چىراغلىرىنى بوينىغا ئېسىپ شەھەر ئايلاندۇرۇپ سازايى قىلغان. مىزىك موللامنىڭ ئوشۇقىغا 1000 نى ئۇردۇرغان. ئۇنىڭدىن كېيىن بۇلارنى تۇرغۇزۇپ قويۇپ كۆز ئالدىدا نەسرەدىن موللامنى مىلتىق بىلەن ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ ئىبىرەت قىلغان ۋە بارلىق جىنايەتچىلەرنىڭ بوينىدىن زەنجىر بىلەن باغلاپ ئىبىرەت جايدا تۇرغۇزغان. مەھكىمە شەرىئى ئاخۇنلىرىدىن «رەتنامە ۋە خەتمە ئوقۇش كىتابتا بارمۇ» دەپ سورىغاندا، ئاخۇنلار «بار» دەپ جاۋاب بەرگەندىن كېيىن «ئۇنداق بولسا رەتنامە، خەتمە ئوقۇيدىغانلار مەھكىمە شەرىئىدىن خەت ئېلىپ ئوقۇسۇن» دەپ يارلىق قىلغان ۋە شۇنىڭدىن كېيىنلا زەيدۇن بوۋام دېگەن كىشىنى چاقىرتىپ مۇنداق تاپىلىغان: «خوتەندە دىنىي كەسىپتىكى ئۈچ خىل كىشىلەر بار، ئۇلارغا سىزنى باشلىق قىلىپ تەيىنلىدىم، ئۇلارنى ياخشى باشقۇرۇڭ. بىرىنچى خىلدىكىلەر ئىشان، ھەزىرەت، خوجىلار بولۇپ ئۇلارنى خەلق ھىمايە قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ خەلق

ئىچىدىكى ئىناۋىتى يۇقىرى، شۇڭا ئۇلارنى باشقۇرۇشتا خەلق ئۇلارنى قانداق ھۆرمەت قىلسا سىزمۇ شۇنداق ھۆرمەت قىلىپ باشقۇرۇڭ. يەنە ئۇلارنىڭ قاتارىدا ۋائىز، مەدداھ، خەتمە ئوقۇيدىغانلارمۇ بار. ئىككىنچى خىلدىكىلەر تىلەمچىلەر، ئۇلار ئاتىلىق، ئېشەكلىك، پىيادە يۇرتىمۇ - يۇرت، يېزىمۇ - يېزا بېرىپ تىلەمچىلىك قىلىدۇ. بۇلارنىڭ ئارىسىدا قىزىل كۆز، ساختى - پەز، ئوغرىلار بار. بۇلار تىلەمچىلىكنى باھانە قىلىپ پۇقرالارنىڭ ئۆيلىرىنى ئوبدان كۆرۈۋېلىپ ئاندىن ئوغرىلىق قىلغان. بۇنداقلاردىن نەچچىسى مېنىڭ ئالدىمغا چۈشتى. لېكىن بۇلاردىن بەزىلىرى يۇۋاش، بۇلارنى پەرقلىق ھالدا دىققەت بىلەن باشقۇرۇپ نازارەتچىلىكنى كۈچەيتىڭ. ئۈچىنچى خىلدىكى كىشىلەر مېنى يىپ، ئاجىز يېتىم - يېسىرلار بولۇپ، بۇلارغا قاتتىق مېھىر - شەپقەت يەتكۈزۈپ، رەھىمدىللىك بىلەن باشقۇرۇڭ. ئۇلارنى ئاسراڭ، ئۇلارنىڭ تەمىناتىنى يامۇلدىن بېرىدۇ. تەمىناتنى ياخشى ئادەمگە تۇتقۇزۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆزىگە ئىشلىتىشىگە كاپالەتلىك قىلىڭ. بەزى ئىگە - چاقىسىز يېتىم بالىلارنى ماڭا مەلۇم قىلىشىڭىز ئۇلارنى خەنزۇچە مەكتەپكە بېرىپ تەربىيەلەيمىز. بۇ بىر كەسىپتىكى ئۈچ خىل كىشىلەرنى ياخشى باشقۇرماي بىرەر مەسىلە تۇغۇلسا، مەن سىزنى قاتتىق جازالايەن» دېگەن. شۇنىڭدىن تارتىپ پىرىخون، شىشخالچىلار تەرەپ - تەرەپلەرگە قېچىپ كېتىپ، چىڭ ۋەنچىڭ خوتەندىن كەتكەنگە قەدەر كېلەلمىگەن.

(6) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ مەككار دوختۇر مۇھەممەت -

خاننى جازالىشى

خوتەن ناھىيە شۇما كەنتىدىن ئېلى پاك دېگەن كىشى سودا - سېتىق ئۈچۈن بازارغا كىرگەن ۋە كېسىلىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ئىككى مېتىر ئاق خەسگە مەن تېۋىپ، دوختۇر دېگەن خەتنى يېزىپ دۇكان ئېچىپ ئولتۇرغان مۇھەممەتخاننىڭ ئالدىغا بارغان. مۇھەممەتخان ئېلى پاكنى قىزغىن كۈتۈۋېلىپ نېمە كېسىلى بارلىقىنى سورىغان. ئۇ باشقا كېسىلى يوقلۇقىنى، قۇلۇقى ئاڭلىمايدىغانلىقىنى، قۇلۇقىنى داۋالاپ قويۇشنى ئېيتقان. مۇھەممەتخان «قۇلۇقىڭنى يېرىم سائەتتە ساقايتىمەن» دېگەن. ئېلى پاك بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئىنتايىن خۇشال بولۇپ، قۇلاق ساقىيىدىغانلا بولسا نېمە دېسە بېرىدىغانلىقىنى ئېيتقان. مۇھەممەتخان 30 سەر ياچەن بېرىشنى، ئاندىن قۇلاق ئېچىشنى باشلايدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئېلى پاك «15 سەر بېرەي» دېگەن ۋە ئاخىرى تالاش - تارتىش قىلىش ئارقىلىق 25 سەر بېرىدىغان بولغان. مۇھەممەتخان ئاق پاختىغا 2~3 خىل قۇتتىن ياغ تېمىتقان ۋە ئېلى پاكنىڭ قۇلۇقىغا مەھكەم تىقىپ ئىككى قولى بىلەن قۇلاق تۆشۈكىنى مەھكەم ئېتىۋېلىشنى ھەم ناماز شامغا ئەزان چىقىش بىلەن تەڭ ئىككى قولىنى تەڭ قۇلاقتىن ئېلىۋېتىشىنى، شۇ چاغدا قۇلاق پۈتۈنلەي ئېچىلىپ كېتىدىغانلىقىنى ئېيتقان. ئېلى پاك قۇلۇقىنى مەھكەم تۇتۇپ بىر مەسچىت ئالدىغا بېرىپ ئەزاننى كۈتۈپ ئولتۇرغان. ئەزان چىقىشى بىلەن قولىنى تەڭلا قۇلۇقىدىن ئېلىپ قېشىدا تۇرغان بىر كىشىدىن گەپ سورىغان. لېكىن ئۇ ئادەمنىڭ بەرگەن جاۋابىنى ئاڭلىيالمىغان. ئۇ دەرھال مۇھەممەتخاننىڭ دۇكىنىغا كەلگەندە مۇھەممەتخان ئالدىغا قاچان قېچىپ كەتكەن. ئۇ ئالدىنغانلىقىنى بىلىپ يىغلاپ - قاخشاپ ئۆيىگە قايتىپ كەلگەن. خوتۇن بالىلىرى ۋە قولۇم - قوشنىلىرى ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ دوختۇرنى ھەر بازار كۈنى

بازارمۇ بازار يۈرۈپ ئىزدەشنى ئېيتقان. ئىككى ئايدىن كېيىن بۇ ساختىپەز دوختۇرنى كونا شەھەردىكى دورىگەرلەر يېنىدىن تاپقان ۋە قۇلىقىنىڭ ساقايىمغانلىقىنى، شۇڭا پۇلنى قايتۇرۇپ بېرىشنى ئېيتقان. لېكىن مۇھەممەتخان ئۇنى تونۇمايدىغانلىقىنى ئېيتىپ تېنىۋالغان. ئېلى پاك يىغلاپ تۇرۇپ ھېچبولمىغاندا پۇلنىڭ يېرىمىنى بولسىمۇ بېرىشنى ئېيتىپ يالۋۇرغان. لېكىن مۇھەممەتخان ئۇنى ھاقارەتلەپ ئۇرۇپ قوغلىۋەتكەن. نېمە قىلىشنى بىلمىگەن ئېلى پاك يەنە يىغلاپ ئۆيگە قايتىپ كەلگەن. قوشنىلىرى ئۇنىڭغا يېڭى شەھەردىكى ھۆسىين بەگكە ئەھۋال ئېيتىپ بېقىشنى ئېيتقان. ئۇ ھۆسىين بەگكە بولغان ئەھۋاللارنى دەپ ئۆز ھالىنى ئېيتقان. ھۆسىين بەگ ئۇنىڭغا چىڭ ۋەنچىڭغا ئەرز تۇتۇشنى تاپىلغان. لېكىن يەنە ئىچى ئاغرىپ «ئەرز تۇتسىڭىز 10 سەر پۇل كېتىدۇ. شۇڭا ئەرز تۇتماي چىڭ دارىن كوچىغا چىققاندا بېشىڭىزدىكى تەلپىكىڭىزنى ئالدىڭىزغا قويۇپ يولدا ئولتۇرۇۋالسىز، دورىغىلار قېشىڭىزغا كېلىپ ھەي-ۋە قىلىپ ئورنىڭىدىن تۇر دەپ قورقىتىدۇ. لېكىن قورقماي ئولتۇرۇۋەرسىڭىز چىڭ دارىن گەپ سورايدۇ. ئاندىن سىزنىڭ پۇلىڭىزنى ئېلىپ بېرىدۇ» دەپ يول كۆرسەتكەن. دېگەندەك ئېلى پاك چىڭ ۋەنچىڭنىڭ ئالدىدا ئولتۇرۇۋالغان. چىڭ ۋەنچىڭ ئادەم بۇيرۇپ مۇھەممەتخاننى ئەكەلدۈرگەن ۋە ئۇنىڭدىن: «بۇ كىشىنىڭ 25 سەر پۇلنى نېمە ئۈچۈن ئالداپ ئېلىۋالدىڭ» دەپ سورىغان. ئۇ: «مەن بۇ ئادەمنى كۆرمىدىم، ئۇنىڭ پۇلىنى ئالغىنىم يوق، مەن دېگەن ئىناۋەتلىك دوختۇر. ئۇ ماڭا تۆھمەت چاپلاۋاتىدۇ» دېگەن. چىڭ دارىن ئېلى پاكىدىن: «گۇۋاھچى بار-مۇ» دەپ سورىغان. ئېلى پاك «يوق» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئۇنداق بولسا بۇ ئىشنى مەھكىمە شەرىئى بىر تەرەپ قىلسۇن

دەپ ئادەم قوشۇپ ئەۋەتكەن. مەھكىمە شەرىئى ئاخۇنلىرى گۇۋاھچى يوقلۇقىنى ئۇققاندىن كېيىن تېنىۋالغۇچى «قەسەم ئىچىدۇ» دەپ مۇھەممەتخانغا قەسەم ئىچكۈزۈپ قويۇۋەتمەكچى بولغان. بۇنى كۆرگەن ئېلى پاك بۇنداق بىر تەرەپ قىلىشقا زادىلا قوشۇلمىغان. بۇنى ئاڭلىغان چىڭ ۋەنچىڭ ئالاھىدە سوراق قىلىپ، ھەر ئىككىسىگە سەپسىلىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن ئېلى پاكقا غەزەپلىنىپ، نېمە ئۈچۈن شەرىئەت ئاخۇنلىرىنىڭ ھۆكۈم چىقىدۇ-رىشىغا قوشۇلمايدىغانلىقىنى سورىغان ۋە كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا مۇھەممەتخانغا قاراپ پۇلنىڭ مۇھەممەتخاندا ئىكەنلىكىنى جەزم-لەشتۈرگەن. ئاندىن مۇھەممەتخانغا قاراپ: «قەسەم ئىچىپ بېرە-لەمسەن» دەپ سورىغان. ئۇ: «قەسەم ئىچىپ بېرەلەيمەن، بۇ ماڭا چاپلانغان بەدىنام» دېگەن. چىڭ ۋەنچىڭ «ئۇنداق بولسا مەن ساڭا شۇنداق قەسەم بېرەيكى، پۇلنى ئالداپ ئېلىۋالغانلىقىڭنى قىياپىتىڭدىن بىلىپ بولدۇم. سېنى ھەرگىز بوش قويۇۋەتمەيمەن. بۇ قېرى بىچارە ئادەمنى ئالداپ پۇلنى ئېلىۋېلىپ يەنە تانامسەن؟ يېزىدىكى دېھقانلار ساڭا ئوخشاش ھىيلىگەر، مەككەر ئەمەس. ئەگەر يەنە يالغان سۆزلەيدىغان بولساڭ تاياق ئاستىدا ئۆلسەن، ھوشۇڭنى تاپ» دېگەن. قورقۇپ كەتكەن مۇھەممەتخان ئىقرار قىلغان. چىڭ ۋەنچىڭ ئېلى پاكنىڭ 25 سەر پۇلنى ئېلىپ بەرگەندىن كېيىن مەھكىمە شەرىئى ئاخۇنلىرىنى، بارلىق سودىگەرلەرنى ۋە يۇرت كاتتىلىرىنى يامۇلغا يىغىپ مۇنداق دېگەن: «مەن بۈگۈنگە قەدەر ئالدىمغا كەلگەن ھەق - تەلەپ دەۋا - دەستۇرلىرىنى مۇسۇلمانلارنىڭ شەرىئەت قانۇنىدا ھەق - ناھەق ئىش بولمايدۇ دەپ قاتتىق ئىشىنىپ مەھكىمە شەرىئىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئەۋەتكەن ئىدىم. لېكىن ھازىرقى ئەمەلىي ئەھ-ۋالدىن قارىغاندا بۇلار ياخشى ئىشلىيەلمىگەن. مۇھەممەتخاننىڭ

ئەپتى - بەشىرىسىنى ئىنچىكە كۆزىتىپ باقمىي، ئۇنىڭ قەسىمىدە گە ئىشىنىپ، بىر گۇناھسىز دېھقانغا ئۇۋال قىلغىلى تاس قالدى. سوراق ئىشلىرىمۇ بىر پاراسەت ئىلمى بولۇشى كېرەك. مەھكىمە شەرىئىنى مۇسۇلمانلار ناھايىتى ھىمايە قىلىدۇ. ھۆكۈمەتمۇ ھۆرمەت قىلىدۇ. بۇ چاققىچە مەھكىمە شەرىئىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا رازى بولمىغانلارنى مەن جازالىغان ئىدىم. ئېلى پاك ۋە قەسىمدىن قارىغاندا مەسىلە ئاز ئەمەسكەن. ئەگەر مەھكىمە شەرىئىنىڭ ھۆكۈمى بويىچە بولسا ئېلى پاك جازالىنىشى كېرەك، ھازىر ھەممە ئەھۋال ئايدىڭلاشتى. بۇندىن كېيىن بۇنداق ئەھۋال كۆرۈلسە خاتا دوكلات قىلغان ئاخۇنلارنىمۇ جازالىمەن. مەن خوتەنگە كەلگەندىن بۇيان خەلقنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن ئامانلىق ساقلاش ئىشلىرىنى چىڭ تۇتۇپ كەلگەن بولساممۇ، لېكىن قوي تېرىسىگە ئورۇنۇۋالغان بۆرىلەر تۈرلۈك ئۇسۇللار بىلەن پۇقرانى ئالداپ، قاقىتى - سوقتى قىلىپ كەلدى. بۇلار ئوچۇق - ئاشكارە بۇلاڭچىلاردۇر. قانداقتۇر ئۆزلىرىنى «دوختۇر» دەپ ئاتاىپ، قارا ئۆزىمنىڭ يوپۇرمىقى ۋە ھەر تۈرلۈك ئوت - چۆپلەر - دە يالغاندىن دورا ياساپ سېتىپ، پۇقرالارنىڭ پۇلىنى بۇلاپ ئېلىۋالدى. بۇ ئىشلارنى مەن زادىلا بىلمەيمەن. مانا ئەمدى بۇ ئەھۋاللار ئاشكارىلاندى. مۇھەممەتخاندىن ئىبارەت بۇ چوڭ ئالدامچى قولغا چۈشتى. ئەھۋالدىن قارىغاندا پۇقرالارغا بولغان زىيان ئاز ئەمەس. شۇڭا مۇشۇ ئىشلارنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدا پىكىر بەرسەڭلار، مەسلىھەت كۆرسەتسەڭلار. ھەممە تېۋىپلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇۋېتەي دېسەم بۇلارنىڭ ئىچىدە تېبابەتچىلىك ئىلمى يۇقىرى، تەجرىبىسى مول، پاك - دىيانەتلىك تېۋىپلارمۇ بار ئىكەن. خەلق ئۇلارغا موھتاج. شۇڭا سىلەر قايتىدىن كېيىن راست تېۋىپلار بىلەن يالغان تېۋىپلارنى ئايرىپ

چىقساڭلار. راست تېۋىپلاردىن ئىمتىھان ئېلىپ، لايىقەتلىك بولغانلارنى ئەنگە ئېلىپ ساقلىق ساقلاش ۋەزىپىسىنى تاپشۇرسام، يالغان تېۋىپلارنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ جازالاشقا تېگىشلىكلەرنى جازالاپ، پۇقرالىق قىلىشقا بۇيرۇسام. ئەمەلدارلار بۇ يىغىندىن قايتىدىن كېيىن راست - يالغان تېۋىپلارنى ئېنىقلاپ چىڭ ۋەنچىڭغا تۆۋەندىكى كىشىلەرنى مۇنداق تونۇشتۇرغان:

1. ئەللامە بوزرۇكۋار ئەۋلادىدىن ئەخمەت ھاجىم ئەۋلادىدىن - ئەۋلادقا تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن دىيانەتلىك كىشى.
2. سۇلتان ئابدۇرەشىتخان دەۋرىدە «لوقمانى سانى» دەپ داڭق چىقارغان موللا ئېلىمشا ئاخۇنۇم ئەۋلادىدىن بولغان ھېكىم - شا ئاخۇنۇمنىڭ ئوغۇللىرى مۇھەممەت نىياز ھاجىم ۋە يۈسۈپ ئاخۇنۇملار. بولۇپمۇ يۈسۈپ ئاخۇنۇم شىمالىي شىنجاڭ، تۇرپان، قۇمۇل، ئاقسۇ، كۇچا قاتارلىق جايلاردا كېسەل داۋالاپ شۆھرەت قازانغان. پاك دىيانەتلىك، خەلقپەرۋەر زات.
3. قەشقەرلىق مۇھەممەت ھاجىم ئۇزۇندىن بۇيان خوتەندە كېسەل داۋالاپ كەلگەن. بۇ كىشىنى خەلق ئىنتايىن ھۆرمەت قىلىدۇ، تەقۋادار كىشى.
4. چاۋا ئايمىقىدىن ئەخمەتتوختى ئاخۇنۇم ئۇزۇندىن بۇيان تېبابەتچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن تەجرىبىلىك تېۋىپ.
5. دۆلەت يار ھاجىم ئىزچىل مەجۇنات دورىلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. يالغان، سۈپەتسىز دورىلار ياساشنى نومۇس بىلگەن. شۇڭا خەلق ئارىسىدا يۇقىرى ئىناۋەتكە ئېرىشكەن.
6. زەيدۇن بوۋام ئۇزۇندىن بۇيان تېۋىپلىق قىلىپ كەلگەن بولۇپ كېسەللەرنى تونۇش جەھەتتە تەجرىبىسى مول، بۇ زاتنىمۇ

خەلق ئىنتايىن ھۆرمەتلەيدۇ.

7. توختىشا ئاخۇنۇم ئىلمىي تېبابەتتە كامىل. دورىسىنىڭ ئۈنۈمى يۇقىرى. شۇنىڭدىن كېيىن چىڭ ۋەنچىڭ «يەتتە كىشى» دىن باشقىلارنىڭ تومۇر تۇتۇپ تېۋىپلىق قىلىشى مەنى قىلىندى. دۇ. خالىغانچە دۇكان ئېچىپ دورا ياساشقا، سېتىشقا رۇخسەت قىلىنمايدۇ. ئەگەر خىلاپلىق قىلىنسا ئوغرى قاتارىدا جازالاي. مەن. بۇنىڭغا زەيدۇن بوۋام مەسئۇل بولىدۇ»، دەپ ھۆكۈم چىقارغان. مەككەر ساختىپەز مۇھەممەتخاننىڭ يوتىسىغا مىڭ تاياق ئۇرۇپ ئىككى ئاي زەنجىر بىلەن ئىبرەت جايىدا باغلاپ قويغان. شۇنىڭدىن تارتىپ چىڭ ۋەنچىڭ خوتەندىن كەتكۈچە يەتتە كىشىدىن باشقا ھېچكىم تېۋىپلىق قىلمىغان.

(7) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ راخمان موللا باشچىلىقىدىكى

ئىسيانى تىنجىتىشى

چىڭ ۋەنچىڭ خوتەن ناھىيىسىگە قاراشلىق يېزىلارنى بىر تەكشۈرۈپ چىققاندىن كېيىن، قارىقاش تەۋەسىدىكى يېزىلارنى كۆزدىن كەچۈرۈش ئۈچۈن بارغان. ئۇ 1908 - يىللىرى پەن ×× دېگەن ئامبالنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئېچىلغان بوز يەرلەرنى كۆرۈپ بۇ جايلاردىكى تۇپراقنىڭ ياخشىلىقىدىن خۇش بولۇپ يەنە بوز يەر ئېچىش قارارىغا كەلگەن. ئەسلىدىكى بوز يەرلەرنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى «لەمپە مازار» دېگەن جايدىن بوز يەر ئېچىش ئۈچۈن 3000 ھاشارچى بەلگىلەپ ماغدۇرغان. بارلىق مىڭ بەگلىرىمۇ كەپە تىكلەپ شۇ يەردە تۇرغان. يامۇلىنىڭ دورغىلىرى ئەمگەك ئىشلىرىنى باشقۇرۇش بىلەن قاتتىق ھەيدەكچىلىك قىلغان. ھەرقايسى بەگلىرىگە ۋەزىپە چۈشۈرۈپ يەر ئايرىپ بەرگەن. چىڭ ۋەنچىڭ ئۆزىمۇ بۇ ئەمگەككە قاتناشقان. باياۋاندىكى ئېغىر

ئەمگەك، ئاچلىق ۋە سوغۇق ئازابغا دورغىلارنىڭ ئۇرۇش، تىلا-لاشلىرى قوشۇلۇپ خەلقنى زادىلا ئارام ئالدۇرماي ئىنتايىن قىيىنغان. بۇنىڭغا چىدىمىغان بەزى كىشىلەر قېچىپ كېتىپ، بۇ بىپايان چۆللەردە ئېزىپ ھاياتىدىن ئايرىلغان. ئەنە شۇنداق پەيتتە ھاشارچىلار ئىچىدىكى راخمان موللا دېگەن: «چۈشۈمدە ماڭا لەمپە مازار غوجامدىن بېشارەت بولدى، ھازىر چىڭ دارىنى ئۆلتۈرۈپ، خوتەن شەھىرىنى قولۇڭغا ئال، سېنى پادىشاھ قىلدىم دەيدى. ماڭا ئەگەشكۈچىلەر كەينىمدىن مېڭىڭلار. خوتەن شەھىرىنى قوللىمىزغا ئالىمىز. چىڭ دارىنى ئۆلتۈرۈمىز» دېگەن. بۇ گەپنى ئاڭلىغان ھاشارچىلار راخمان موللىغا ئەگەشكەن ۋە ئاق بايراق ياساپ شۇ بايراققا خەت يېزىپ كۆتۈرۈپ ئالدىغا ئۇچرىغانلىكى دورغا، ئەمەلدارلارنى ئۇرۇپ ئۆلتۈرگەن. «چىڭ دارىنى تۇتىمىز» دەپ ماڭغاندا ئالدىدىن خەۋەر تاپقان چىڭ ۋەنچىڭ يېڭى ئېرىق يولى بىلەن قېچىپ شەھەرگە كېلىۋالغان. راخمان موللا بارلىق ھاشارچىلارنى ئارقىسىغا سېلىپ قارىقاشقا چىقىپ، قارىقاش بەگلىك ئوردىنى بېسىۋېلىپ پەرۋاسىز تۇرغان. چىڭ ۋەنچىڭ ئىلچىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ھەربىي باشلىق ھاجى تۇڭلىڭ بىلەن مۇزاكىرىلىشىپ، راخمان موللىنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەشكە مەخپىي ئادەم ئەۋەتكەن. ئۇلار قارىقاشقا بېرىپ راخمان موللىنىڭ قابىلىيەتسىز ۋە ئاڭسىز ئادەم ئىكەنلىكىنى، ھاشارچىلار قېچىپ كەتكەندىن كېيىن ئادەم توپلىيالمىي نېمە قىلىشىنى بىلمەي گاڭگىراپ قالغانلىقىنى، قېشىدا قالغان ئازغىنە كىشىلەرنىڭمۇ قولىدا كالتەكتىن باشقا قورال يوقلۇقىنى ئىگىلەپ، چىڭ ۋەنچىڭ بىلەن ھاجى تۇڭلىڭغا مەلۇم قىلغان. ئۇلار دەرھال ھەرىكەتكە كېلىپ قارىقاشقا 400 ئاتلىق قوراللىق قوشۇن ئەۋەتكەن. قوشۇن يولغا چىقىش ئالدىدا چىڭ ۋەنچىڭ:

«پۇقرالار ئاغسىز، ھاكىمىيەت دېگەننى چۈشەنمەيدۇ. سىلەر ئۇلار توپلانغان جايغا بېرىپ مىلتىقنى ئاسمانغا قارىتىپ ئېتىدۇ. قان تۆكۈلىدىغان، ئادەم ئۆلىدىغان ئىش بولمىسۇن، ئەگەر ئۇلار سىلەرگە ھۇجۇم قىلسا بىرەر ئادەمنى ئېتىپ ئىبىرەت قىلساڭلارمۇ كېرەك يوق. قاچسا ئارقىدىن قوغلىماڭلار. ئامال قىلىپ تىرىك تۇتۇپ باغلاپ ئېلىپ كېلىڭلار» دېگەن. ئۇلار قارىقاش بەگلىك ئوردا ئالدىغا بېرىپ پاك - پۇڭ مىلتىق ئېتىش بىلەن ئىسيانچىلار تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كەتكەن. ئۇلار راخمان موللا قاتارلىق 57 نەپەر ھاشارچىنى تۇتۇپ باغلاپ ئىلچىغا ئېلىپ كەلگەن. بۇلارنى گۈندىخانغا سولاپ كۈندە سوراققا تارتقان. ئىككى ئايدىن ئارتۇق سوراققا تارتىش جەريانىدا بۇلارنىڭ ھەممىسى ھاشارچىلاردىن ئىكەنلىكى، بىرەر مۇيات ئادەم يوقلۇقى ھەم ئۇلارنىڭ ھېچقانداق بىر كىشى بىلەن ئالاقىلاشمىغانلىقى ئېنىقلانغان. چىڭ ۋەنچىڭ راخمان موللىنى سوراققا تارتقاندا، راخمان موللا ئۆزىنىڭ كۆرگەن چۈشىنى دەپ: «لەمپە مازار غوجام ماڭا مەدەت بېرىدىغان ئوخشايدۇ، دەپ بۇ ئىشنى قىلسام ھېچقانداق مەدەت بولماي ئەكسىچە گۈندىخانغا سولاندىم. ھېچقانداق ئادەم بىلەن مەسلىھەتلەشمىدىم ھەم ئالاقىلاشمىدىم، مېنى ھەرقانچە قىناپ ئۆلتۈرۈۋەتسىڭىزمۇ جاۋابىم مۇشۇ. ئىشنىڭ ھەقىقىتىمۇ مۇشۇ» دەپ جاۋاب بېرىپ ھېچكىمنى چېتىشتۈرمىدىغان. ئاخىرى بۇ ئەنزە يۇقىرىغا يوللىنىپ تەستىق بويىچە 57 ھاشارچىدىن 47 نەپىرى قويۇپ بېرىلگەن. 10 نەپەر كىشىنىڭ ھەممىسىگە 15 يىللىقتىن 5 يىللىققىچە قاماق جازاسى ھۆكۈم قىلىنغان. راخمان موللىغا ئۆلۈم جازاسى بەرگەن.

چىڭ ۋەنچىڭ رەخمان موللا ۋەقەسى توغرىسىدا خەلق ئارىسىدا ھەر خىل ھەر ياغزا سۆز - چۆچەكلەرنىڭ بولۇشىدىن

ساقلىنىش ئۈچۈن بارلىق بەگ ۋە ئەمەلدارلارنى يىغىپ يىغىن ئاچقان. يىغىندا مەھكىمە شەرىئىدىن ئىككى ئاخۇن، يامۇلدىن ئىككى كىشى، سودىگەرلەردىن بىر كىشى، دېھقانلاردىن بىر كىشى بولۇپ جەمئىي ئالتە كىشى ئىلچى، قارىقاش، گۇما، لوپ، چىرا، كېرىيىلەرگىچە بېرىپ خەلقنى يىغىپ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئالاھىدىلىكىنى، پەرقىنى ئەمەلىي پاكىتلار بىلەن تولۇق تەشۋىق قىلىپ چۈشەندۈرۈش، بولۇپمۇ چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دەۋرىدە رەخمان موللا ئىسياندىكى ئىسيان كۆتۈرۈلسە، قاتناشقۇچىلارنى پۈتۈنلەي يوقىتىۋېتىشتىن سىرت نۇرغۇن كىشىلەرنى چېتىلدۈرۈپ خانىۋەيران قىلىۋەتكەنلىكىدەك ئەھۋاللارنى سۆزلەش بىلەن، جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ يەنىلا پۇقراغا كۆڭۈل بۆلۈۋالغانلىقىنى، قان تۆكۈلۈشنىڭ ئالدىنى ئېلىپ ئوق چىقارمىغانلىقىنى، بولۇپمۇ ئادەمگە قارىتىپ ئوق چىقارماسلىقىنى تەشەببۇس قىلغانلىقىنى، ھاشارچىلارغا زۇلۇم سالغان 2 نەپەر دورغىنى ئىسيانچىلارنىڭ ئۆلتۈرگەنلىكىنىڭ توغرىلىقىنى، يەنە يېڭى ھۆكۈمەت 10 نەپەر دورغىغا ھۆكۈم ئېلان قىلغانلىقىنى، شۇ ئارقىلىق جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتىنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكىنى ئىسپاتلاش ۋە شىنجاڭ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ كۈچ قۇۋۋىتىنى چۈشەندۈرۈش شۇنداقلا تىنچ ۋەزىيەتنىڭ ئەۋزەللىكىنى، تىنچلىق بولمىسا خەلق بېشىغا بالايى - ئاپەت ياغىدىغانلىقىنى چۈشەندۈرۈش ئارقىلىق، خەلققە نىسبەتەن تەربىيىنى كۈچەيتىشتىن ئىبارەت بىر قاتار ۋەزىپىلەرنى ئوتتۇرىغا قويغان. 6 نەپەر كىشى بۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە ئېلىپ ھەممە يېزا قىشلاقلارغىچە بېرىپ 2 ئاي تەشۋىقات ئېلىپ بارغان.

چىڭ ۋەنچىڭ «قارىقاش بەگلىكىنىڭ دائىرىسى ناھايىتى

كەڭ، باشقۇرۇش قۇلايسىز، ناھىيە تەسىس قىلىش زۆرۈر» دەپ ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتكە دوكلات يوللىغان، ئۆلكە تەستىقلاپ قارد. قاشنى ناھىيە قىلغان ۋە ھاكىم كېلىپ ئورۇنلاشقان. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆلكىدىن «بوز يەر ئاچمىز دەپ ھاشار سېلىنىمىد. سۇن» دېگەن بۇيرۇق كەلگەن. چىڭ ۋەنچىڭنىڭ داۋاملىق بوز يەر ئېچىش ئارزۇسى رەت قىلىنغان.

1914 - يىلى تۆمۈر دەرۋازىدىن ئوردا كۆل بېشىغىچە بولغان ئارىلىقتا ئوت كېتىپ نۇرغۇن ئۆي، مال - مۈلۈك كۆيۈپ كۈلگە ئايلانغان. 1915 - يىلى چېچەك، قىزىل قاتارلىق يۇقۇم - لۇق كېسەل تارقىلىپ نۇرغۇن نارىسىدە بوۋاقلار ۋە ئۆسمۈرلەر ئۆلۈپ كەتكەن. 1916 - يىللىرى يۇرۇڭقاش دەرياسىغا كەلكۈن كېلىپ، ئىلچى دەرياسىنىمۇ بېسىپ كەتكەن ۋە بۇ سۇ ئارال، شامال باغ قاتارلىق جايلارنى پاراكەندە قىلىشتىن تاشقىرى سۇ دەرۋازىسى بىلەن ئېقىپ شورلاق ئارا كەنت، قوشكۆل، يىلپىلاق كەنتلىرىنى ۋەيران قىلىپ خەلقنىڭ گۈزەل باغلىرى، ئالىي ئۆي - ئىمارەتلىرىنى ئېقىتىپ كەتكەن. چىڭ ۋەنچىڭ بۇ ئاپەتلەرگە قارىتا كۆپ چارە - تەدبىرلەرنى قوللانغان بولسىمۇ كۆپ ئۈنۈمى بولمىغان. شۇڭا بۇ خىل ئاپەتلەردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن بۇتخانا سالدۇرۇپ، بۇتتىن مەدەت تىلىمەكچى بولغان. بۇنىڭ بىلەن ئىلچى دەريا بويىغا بىر بۇتخانا سېلىپ «يۈي ۋاڭ مياۋ» دەپ ئاتىغان. ئوت ئاپىتىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بىر بۇتخانا سېلىپ «خوشاڭ مياۋ» دەپ ئاتىغان، قىزىل، چېچەك ئاپىتىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن شورۋاغا بىر بۇتخانا سېلىپ بۇنى «ياڭ نياڭ مياۋ» دەپ ئاتىغان. بۇ بۇتخانلارغا قارايدىغانلارنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن ئاقتاش كەنتىدىن 200 مو يەر بېرىلگەن. چىڭ ۋەنچىڭ بۇ بۇتلارغا ئىنتايىن چوقۇنغان. شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ يەنە

مۇسۇلمانلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ۋە ئۆزىنى خەلققە تېخىمۇ ياخشى كۆرسىتىش ئۈچۈن كونا شەھەر - دە بىر ھېيتكاھ مەسچىت بىنا قىلىشنى پىلانلىغان. مەھكىمە شەرىئىدىن ئىككى ئاخۇن، يامۇلدىن ئىككى بەگنى خوتەن ناھىيىسى تەۋەسىدىن ئىئانە يىغىش، ياغاچ، ئاشلىق قاتارلىق لازىملىق نەرسىلەرنى يىغىشقا مەسئۇل قىلىپ قەشقەر ھېيتكاھدىن قېلىش - مايدىغان بىر ھېيتكاھ جامە سالدۇرغان. بۇ جامەدە 1918 - يىللاردىن تارتىپ ھېيت نامىزى ئوقۇلۇپ كەلگەن. لېكىن مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى قالايمىقانچىلىقىدا چېقىۋېتىلگەن. ھازىر ھېيتكاھ جامەسى بولمىسىمۇ «ھېيتكاھ دەرۋازىسى» دېگەن نام ساقلىنىپ كەلمەكتە. چىڭ ۋەنچىڭ يەنە تايئاق بازىرىنى بىنا قىلغاندا بىر مەسچىت ۋە بىر مەدرىسە سالدۇرغان. يېڭى شەھەر سېپىلى ئىچىدە ئىككى يۈز ئادەم سىغىدىغان بىر مەسچىت سالدۇرۇپ پۈتۈن مۇسۇلمان پۇقرالارنى خۇشال قىلىۋەتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا سېپىل ئىچىدە بىر ئالىي قۇرۇلۇش ياساپ «چىڭ ۋەنچىڭ - نىڭ 80 ياخشى ئىشى» دەپ تاشقا خەنزۇچە، ئۇيغۇرچە ئويۇپ «مەڭگۈ تېشى» دەپ نام بەرگەن. ئەنە شۇ ئىشلار سەۋەبىدىن، قانداقلا بولمىسۇن ئۇنىڭ نامى بۈگۈنگە قەدەر ئېغىزدىن ئېغىزغا كۆچۈپ كەلمەكتە. ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ۋە كېيىنكى ئەمەلدارلارنىڭ ھېچقانداق ياخشى نامى بولمايلا قالماستىن، خەلق ئۇلارنى خىيانەتچى، بۇلاڭچىلار دەپ ئاتىغان.

(8) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ بازار باھاسىنى مۇقىملاشتۇرۇش

رۇشى

خوتەندە 1914 - يىللارغىچە ئۆتكەن ئامبال، ھۆكۈمدارلار -

نىڭ بازار باھاسى بىلەن كارى بولمىغانلىقتىن باھا تولىمۇ قالاي.
مىقان بولغان. ھايانكەشلىك، ساختىپەزلىك، بېسىمدارلىق
ئەۋج ئېلىپ كەتكەن بولۇپ، باھا ئايىمۇ - ئاي ئۆسۈپ تۇرغان.
چىڭ ۋەنچىڭ كەلگەندىن كېيىن بۇ خىل قالايمىقانچىلىقنى ئوڭ-
شاپ، ئىستېمالچىلارنى، بولۇپمۇ دېھقانلارنى زىياندىن ساقلاپ
قېلىش ئۈچۈن باھانى مۇقىملاشتۇرغان. ئالدى بىلەن بارلىق
تىجارەتچىلەرنى يامۇلغا يىغىپ ھەممىسىنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى
بويىچە قىلىدىغان تىجارىتىگە باھا قويۇپ بەرگەن. ئالتۇن -
كۈمۈش، جاۋاھىراتلار، ئۈنچە - مەرۋايىتلارنى ساتىدىغان سەر-
راپ ۋە زەرگەرلەردىن باھانى ئۆستۈرمەسلىك توغرىسىدا تىل خەت
ئېلىپ مۇقىم باھا بېكىتىپ بەرگەن. ئاشلىق ئېلىپ ساتقۇچى،
بېسىمدار، رەۋەندىلەردىنمۇ يۇقىرىقىدەك تىل خەت ئېلىپ جازا-
نىخورلارنى، بىدىكلەرنى قەتئىي چەكلىگەن. ئۇ ۋاقىتلاردا تىللا
سوم، كۈمۈش يامبۇ، تەڭگە تىيىن، داچەن دەيدىغان پۇللار
خەجلەنگەن بولۇپ بىر يامبۇنىڭ ۋەزنى 50 سەر كۈمۈشكە تەڭ
بولغان. 10 سەرلىك يامبۇلارمۇ بار بولغان. بىر تەڭگە بىر سەر
كۈمۈش 5 مىسقال بولۇپ 2 مىسقاللىق تەڭگىلەرمۇ بار ئىدى.
ئۇنىڭدىن باشقا «خاپىيو» - قەشقەر تىزىسى دەپ ئاتىلىدىغان
قەغەز پۇل بولۇپ، بۇنى پەقەت جەنۇبىي شىنجاڭدىلا ئىشلەتكەن،
شىمالىي شىنجاڭدا ئىشلىتىلمىگەن. «لىڭپىيو» دەپ ئاتىلىدىغان
يەنە بىر خىل ئۈرۈمچى تىزىسى شىمالىي شىنجاڭدىلا ئىشلىتىل-
گەن. قەشقەر تىزىسى دېگەن قەغەز پۇل كۈمۈش پۇلىدىن يۇقىرى
تۇرغان.

چىڭ ۋەنچىڭ چەت ئەلدىن، ئىچكىرى ئۆلكىلەردىن ئېلىپ
كېلىنگەن گەزمال، چەرچىن ماللارنىڭمۇ باھاسىنى تۇراقلاشتۇ-
رۇپ، مۇقىم باھا بەلگىلەپ بەرگەن ھەم ئۇلارنىڭمۇ تىلىدىن

ھۆججەت ئالغان. بارلىق ناۋاي، ئاشپەز، قاسساپ قاتارلىق تىجار-
رەتچىلەرگىمۇ باھا تۇرغۇزۇپ بېرىپ نان ۋە تاماقنىڭ باھا ئۆلچى-
مىنى بېكىتىپ بەرگەن. قاسساپلارغا چىڭ - تارازىلارنى توغرا
تۇتۇش، كام قىلماسلىق توغرىسىدا تەربىيە بېرىپ مۇقىم باھا
بەلگىلەپ بەرگەن. ئەگەر قايسى تىجارەتچى باھا ئۆستۈرۈۋالسا
ياكى چىڭ تارازىدا كام بەرسە شۇنىڭغا دەرھال تەدبىر قوللىنىپ
نەرسە كېرەكلىرىنى، نانلىرىنى، چىڭ تارازىلىرىنى بويىغا ئې-
سىپ سازايى قىلغان. ئېغىرراقلىرىنى 500 زەي قامچا ئۇرۇش
بىلەن جازالىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭ ۋەنچىڭ خوتەندە تۇرغان
8 يىل ئىچىدە باھا مۇقىم بولۇپ ئۆستۈرۈۋېلىش ئەھۋالى كۆرۈل-
مىگەن.

(9) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ خەنزۇچە مەكتەپكە ئۇيغۇر
ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ، خەنزۇ تىل يېزىقىنى ئۆگە-
نىشكە يېتەكلىشى

چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمىتى دەۋرىدە خوتەندە ئىككى سىنىپ-
لىق بىر خەنزۇچە مەكتەپ بولۇپ، خەنزۇچە تىل يېزىقىنى ئۆگە-
نىش ئۈچۈن ئۇيغۇر بالىلار قوبۇل قىلىنغان. لېكىن ئۇيغۇرلار
بالىلىرىنى خەنزۇچە مەكتەپكە بېرىشكە ئۈنمىغاندا ئامباللار بەگ-
لەرگە بالا ۋەزىپىسى چۈشۈرگەن. پۇل تېپىشنى كۆزلىگەن بەگ-
لەر دائىم تىزىملىككە بايلارنىڭ بالىلىرىنى يېزىپ بەرگەن،
بايلار بولسا بالىلىرىنى ئېلىپ قېلىش ئۈچۈن بەگلەرگە نۇرغۇن
پۇل بەرگەن. ئۇلار ئۆزلىرى يىغىۋالدىغان بايلىقنى يىغىپ
بولغاندىن كېيىن يۇرتتىكى چوڭ - كىچىك بەگ، ئەمەلدار،
پۇقرالارغىچە ئومۇميۈزلۈك پۇل، ئاشلىق ۋەزىپىسى چۈشۈرۈپ،

يىغىلغان ئاشلىق، پۇللارغا كەمبەغەللىرىنىڭ بالىلىرىنى سېتىۋېتىپ،
لىپ مەكتەپكە ئاپىرىپ بەرگەن.

چىڭ ۋەنچىڭ خوتەنگە كەلگەندىن كېيىن سېپىل ئىچىگە بىر
مەكتەپ سالدۇرۇپ «گاۋجى شۆتاك» دەپ ئاتىغان. تۆت سىنىپ
تەسىس قىلىپ بالا قوبۇل قىلىشنى تەشەببۇس قىلغان. لېكىن
پۇقرالار بۇرۇنقىدەكلا بالىلىرىنى قاچۇرۇپ خەنزۇچە مەكتەپكە
بەرمىگەن. چىڭ ۋەنچىڭ بۇنىڭ سەۋەبى چىڭ سۇلالىسى ھاكىمىدە.
يىتى قۇرغان خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇغان ئۇيغۇر بالىلارنىڭ
تەربىيىلىنىشى ياخشى بولمىغانلىقتىن ھاراقكەش، كەپسىز، ھۇ-
رۇن، جوداكەش، لۈكچەك، قىمارۋاز، نەشىكەش، ئاتا - ئاندە-
سىغا گەپ ياندۇرىدىغان، سوقۇشقا ئەدەپسىز بولۇپ يېتىشىپ،
ئاتا - ئانىغا بالايى - ئاپەت كەلتۈرگەنلىكىدىن بولغانلىقىنى
بىلىپ، بارلىق خەلقنى يىغىپ چوڭ يىغىن ئاچقان. يىغىندا:
«ئۇيغۇر بالىلارنىڭ خەنزۇچە مەكتەپتە ئوقۇشى ناھايىتى زۆرۈر.
مەن ئاۋۋالقى ئەھۋاللارنى ئىگىلەپ چىقتىم، سىلەر بالىلىرىڭلار-
نىڭ يامان بولۇپ قېلىشىدىن قورقۇپ بەرمەيدىكەنسىلەر. ئۇ
چاغلاردىكى تەربىيەلەش بىلەن ھازىرقى تەربىيەلەش ئوخشىماي-
دۇ. جۇڭخۇا مىنگو ھۆكۈمىتى بالىلىرىڭلارنى ناھايىتى ياخشى
تەربىيەلەيدۇ، ئوقۇتقۇچىلارنى تاللاپ كىرگۈزىدۇ، قائىدە - قا-
نۇنلارمۇ ئوخشىمايدۇ. بالىلىرىڭلار ياخشى ئوقۇپ چىقسا قايىلە-
يەتلىك ئادەم بولىدۇ. ئۆز قابىلىيىتىگە يارىشا ھۆكۈمەت خادە-
مى، بۆلۈم باشلىقى، رايون باشلىقى، ھاكىم بولۇشى مۇمكىن.
مەن بۇ بالىلارنىڭ ياخشى ئوقۇپ پاراملىق ئادەم بولۇپ چىقىشىغا
كاپالەتلىك قىلىمەن. ھەربىر سىنىپقا بىردىن دىنىي مۇئەللىم
بەلگىلەيمەن. خەنزۇ مۇئەللىملەر بىلەن ئوخشاش مائاش بېرىلە-
دۇ» دەپ سۆزلىگەن. شۇنىڭدىن كېيىن 300 دەك بالا قوبۇل

قىلىنغان. دېگەندەك بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى پاراملىق ئادەم بولۇپ
ھۆكۈمەت خادىمى، بۆلۈم باشلىقى، رايون باشلىقى، ھاكىم ھەتتا
ۋالى قاتارلىق ئەمەللەردە بولغان.

(10) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ كەلكۈندىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن بازار بەرپا قىلىشى

1913 - يىللىرى قارىقاش دەرياسىنىڭ كەلكۈن سۈيى بوراندە.
چى دەرياسىدىن تېشىپ چىقىپ شاخلىق يېزىسىدىن قۇم چاقارغە-
چە بولغان دەريا بويىدىكى گۈزەل كەنتلەرنى پاراكەندە قىلىۋەت-
كەن. چىڭ ۋەنچىڭ بۇ جايلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ تاپتاق كەنتىدە-
نى «كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچراش ئېھتىمالى بار جاي ئىكەن» دەپ
قاراپ، بۇ يەردە بازار بەرپا قىلىشنى قارار قىلغان. شۇنىڭ بىلەن
بۇ ئىشقا يۈسۈپ بەگنى مەسئۇل قىلىپ بارلىق خەلقتىن ئىئانە
پۇل، ياغاچ، ئاشلىق يىغقان. ياغاچچى، تامچىلارنىمۇ ھەربىر
يېزىلارغا چۈشۈرگەن. بەش ئاي ئىشلەش ئارقىلىق بۇ يەرگە
مەسچىت، مەدرىسە ۋە ئىككى تەرەپكە قاتار كەتكەن ئىمارەتلەر
سېلىنىپ كاتتا بازارغا ئايلانغان. بۇ بازارنى دۈشەنبە كۈنى قە-
زىيىدىغان قىلىپ، ئەسلىدىكى دۈشەنبە بازارنى سەيشەنبە بازارغا
ئۆزگەرتكەن. خوتەن بويىچە بارلىق تىجارەتچىلەر دۈشەنبە كۈنى
دۈشەنبە بازارغا، سەيشەنبە كۈنى سەيشەنبە بازارغا بېرىشقا مەج-
بۇر بولغان، بارمىغانلار جازالانغان، بۇ بازارلاردىن باج ئېلىنىمىدە-
غان. دۈشەنبە بازاردا يەنە بەگلىك ئوردا سېلىنغان. بۇ يەر
ھازىرمۇ «دۈشەنبە بازار» دەپ ئاتىلىپ كەلمەكتە.

بۇ كۈنلەردە يورۇققاش دەرياسىغا كەلكۈن كېلىپ، غەربىي
قاشتىن تېشىپ كېتىپ دەريا بويىدىكى نۇرغۇن باغلارنى، ئۆيلەردە-

نى ۋەيران قىلىۋەتكەن. چىڭ ۋەنچىڭ بۇ جايغا ھاشار بەلگىلەپ ئىشلەي دېسە، يۇقىرىدىن ھاشار سېلىنىمىسۇن، دېگەن ئۇقتۇرۇش بولغاچقا، بۇ يەردىمۇ بىر بازار بەرپا قىلماقچى بولغان. 10 بەگلىككە بىردىن 10 كەپە ياسىتىپ، 1000 ئەمگەك كۈچىنى مۇشۇ يەردە مۇقىم تۇرغۇزغان. بۇ ئەمگەكچىلەر دەريا مۇھاپىزىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ ئۇزۇنغىچە تۇرغان ھەمدە بۇ يەرگە تىجارەت-چىلەرنىڭ كېلىپ تىجارەت قىلىشى بۇيرۇلغان. شۇنىڭ بىلەن دەريا بويى بازارغا ئايلانغان. بازاردا باج ئېلىش مەنىسى قىلىنغان. بۇ بازارنى چارشەنبە كۈنى قىزىدىغان قىلىپ بېكىتىپ «چارشەنبە بازار» دەپ ئاتىغان. چىڭ ۋەنچىڭ ھەر ھەپتىدە بازار كۈنى چىقىپ، بۇ بازارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ تۇرغان. 1000 ئەمگەك كۈچى مۇقىملاشقاندىن كېيىن كەلكۈن ئاپتىنىڭ ئالدى ئېلىندىغان. يەنە بۇ بازارغا نۇرغۇن ئويۇنچى، سېھىرگەر، نەغمە-ناۋاچى، داڭلىق ئۇسۇلچىلارنى يىغىپ ئۇلارغا ئالىي مۇكاپات بېرىپ بۇ بازارنى تېخىمۇ ئاۋاتلاشتۇرغان. شۇنداق قىلىپ بۇ بازار چارشەنبە كۈنىدىن باشقا كۈنلەردىمۇ دەريا سەيلىسى قىلىندى. دىغان بازارغا ئايلانغان. بۇ خىل ئادەت تاكى 1939 - يىللىرىغىچە داۋاملاشقان.

(11) چىڭ ۋەنچىڭنىڭ شورباغدا باغ بىنا قىلىشى ۋە كارخانا قۇرۇشى

چىڭ ۋەنچىڭ شورباغدا 100 مودىن ئارتۇق يەردە بىر باغ بىنا قىلغان. بۇ باغقا ئەنجۈردىن تارتىپ جىگدىگىچە بارلىق مېۋىلىك دەرەخلەرنى تىكىپ يېتىشتۈرگەن. ئەتراپىغا رەتلىك ئورمان سېلىنغان. باغ ئىچىگە بىر كۆل كولىتىپ، ئەتراپىغا

گۈل - گىياھ تېرىپ گۈزەللەشتۈرگەندىن باشقا، كۆلنىڭ ئىچىدە لەنخۇا گۈلى ئۆستۈرگەن. يوللىرى ئىنتايىن رەتلىك بولۇپ، ئېرىقلاردا سۇپسۇزۈك سۇلار ئېقىپ تۇرغان. بۇ باغنىڭ شەرق تەرىپىگە ھاياۋاناتلار باغچىسى ياساپ ھەر خىل ھاياۋانلارنى ئەمگەكچىلەرگەن. يەنى بۆرە، ئەسەر، سۈلەيسۈن، مۇلۇن، مايىمۇن، قۇلان، ياۋا قوتاز، ياۋا تۆگە، بۇغا، كىيىك، ياۋا خېچىر، ئېشەك، نەچچە خىل توشقان، تۆت مۇڭگۈزلۈك قوچقار، داۋغان ۋە ھەر خىل قۇش، قارچىغا، شۇڭقار، لاجىن، قۇرغۇي، نەچچە خىل غاز، ئۇق، نەچچە خىل ئۆردەك، شانۋى، تاۋۇس، نەچچە خىل قۇشقاچ، تورغاي، قىرغاۋۇل، ھاڭغىت، كەكلىك، ئولا، بۆدەنە، مۆشۈكياپىلاق، ئىت قاتارلىق ھاياۋانلارنى قويۇپ كۆر-گەزمە قىلغان. بۇ خىل كۆرگەزمىدىن كىرگەن نۇرغۇن پۇل چىڭ ۋەنچىڭنىڭ شەخسىي ھېسابىغا كىرگەن.

باغنىڭ شىمالىي تەرىپىدە چىڭ ۋەنچىڭ تۆت كارخانا قۇرۇپ 400 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئىشلەتكەن. بىرىنچى كارخانىدا 100 خالۋاپ گىلەم توقۇغان. توقۇلغان گىلەملەر باشقا جايلاردا سېتىد-لىپ پۇلى چىڭ ۋەنچىڭغا تاپشۇرۇلغان. ئىككىنچى كارخانىدا 100 كىشى ئۈجمە قوۋزىقىدا خام قەغەز ياسىغان. ئۈچىنچى كارخانىدا 65 نەپەر شايىچى ھۈنەرۋەنلەر شايى - ئەتلەس، بەقە-سەم ۋە باشقا ئالىي رەختلەرنى ئىشلەپچىقارغان. تۆتىنچى كارخانىدا 150 نۆزچى خام، چەكمەن ئىشلەپچىقارغان. بۇ خام، گىلەم، قەغەزلەرنى ئىچكىرى ئۆلكىلەرگە، ئۈرۈمچىگە ماڭدۇرۇپ ساتقان. ئەتلەس، بەقەسەملەر قەشقەر، يەكەنلەردە سېتىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا ھەر يىلى 1000 چارەك پىلە سېتىۋېلىپ 35 قازاندا مەشۇت تارتىلغان. بۇنى خوتەندە سېتىشتىن باشقا ھىند-دىستانغا ماڭدۇرغان. يەنە 40 مو يەرگە ئوسما تېرىپ نىل رەڭ

ئىشلەپ ساتقان. 30 يەردە شېكەر قوناق تېرىپ سۈيىنى قىيام قىلىپ ھەر خىل مۇراببالارنى ئىشلەپچىقارغان. 40 مو يەرگە ئۈجمە تېرىپ كۆچەتلەرنى دېھقانلارغا سېتىپ بەرگەن.

چىڭ ۋەنچىڭدىن بۇرۇنقى ھۆكۈمرانلار ھەل قىلالىمىغان پولات ھاجى بىلەن ئىسمائىل خان غوجىنىڭ يايلاق داۋاسىنى پارا-سەت بىلەن ھەل قىلىپ ھەر ئىككى تەرەپنى رازى قىلىش بىلەن 500 يامبۇ خىزمەت ھەققى ئالغان. قارىقاشنىڭ ياۋا يېزىسىدىكى تۈگمەن كەمچىل بولۇش ئەھۋالىنى ئىگىلەپ، ئۆت تاش تۈگمەن چۆرۈتۈپ، بۇ تۈگمەننى ئۆزى 5000 سەر پارچەنگە سېتىۋېلىپ، دېھقانلارنىڭ ئۇن تارتىشىدىن كىرگەن كىرىمىنى يانچۇقىغا سالغان. لاسكۇيدا 10 تاش تۈگمەن چۆرۈتۈپ بۇنىمۇ 2500 سەر كۈمۈشكە سېتىۋالغان.

چىڭ ۋەنچىڭ خوتەنگە كەلگەندىن تارتىپ كەتكەنگە قەدەر قەتئىي پارا ئالمىغان، قول ئاستىدىكىلەرگىمۇ پارا ئالدۇرمىغان. لېكىن ئۆزىگە بايلىق توپلاشتا ئۆتكەنكى ھەرقانداق ئەمەلدارلاردىن ئېشىپ كەتكەن. چىڭ ۋەنچىڭنىڭ بايلىق توپلاش ئۇسۇلىنىڭ يەنە بىرى مۇنداق بولغان: ئۇ ھەر يىلدا بىر نۆۋەت بەزىدە ئىككى نۆۋەت ئىلچى، قارىقاش، لوپ قاتارلىق جايلاردا بارلىق ئەمەلدار ۋە بايلارنى ئۆتكەنكى ئەجدادلىرىنىڭ تۇغۇلغان كۈن زىياپىتىگە چاقىرىغان. بۇنىڭغا كېلىدىغان ئادەم 1000 دىن ئارتۇق بولۇپ بۇلارنىڭ ئالدى 100 سەردىن، كەينى 10 سەرگىچە سوۋغا ئېلىپ كەلگەن. زىياپەتكە تەكلىپ قىلىنغانلار ئىنتايىن خۇشال بولۇپ، خەلق ئارىسىدا ئىناۋىتى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان. شۇڭا بۇ زىياپەتكە قاتنىشىشنى تەلەپ قىلىشقان. بۇ ئۇسۇل بىلەن چىڭ ۋەنچىڭغا قىلىنغان سوۋغا 10 مىڭ سەر كۈمۈشتىن ئاشقان. شۇنىڭ ئۈچۈن چىڭ ۋەنچىڭ خوتەندە غەللە ۋە باج، سوراق پۇلى قاتار-

لىقلارنى باشقا ئامباللاردەك ئۆستۈرمىگەن. چىڭ ۋەنچىڭ ئۆستۈرۈش بىلەن پۇقرانى قاقشاتماي نۇرغۇنلىغان بايلىقلارنى قولغا كەلتۈرگەن. 1916 - يىللىرى قەشقەردىكى زالىم ھۆكۈمران ماپۇشنىڭ ئۆزىنىڭ نەپسى ئۈچۈن خوتەنگە ئورۇنسىز سېلىق سالغان. بۇ ۋەزىپىنى چىڭ ۋەنچىڭ دېھقانلاردىن ئالماي تىجارەتچىلەردىن ئېلىپ بەرگەن.

① مەرھۇم مۇھەممەت ئابدۇللا ھاجى 1907 - يىلى خوتەن شەھەر ئوردا كۆلىبېشى مەھەللىسىدە ئۇقۇمۇشلۇق ئائىلىدە دۇنياغا كەلگەن. بالىلىق چاغلىرىدا خوتەندىكى ئۇقۇمۇشلۇق زاتلاردىن تەلىم ئېلىپ، ئىلىم - مەرىپەتلىك بولۇپ يېتىشكەن. ئۇ ھاياتىدا خوتەندە بولۇپ ئۆتكەن نۇرغۇن سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە قەلەرگە شاھىت بولۇپ، بۇ ھەقتە قىممەتلىك تارىخىي خاتىرىلەرنى قالدۇرغان ۋە بىر قىسىم ماقالىلىرىنى «شىنجاڭ تارىخ ماتېرىياللىرى» قاتارلىق كىتابلاردا ئېلان قىلدۇرغان. ئاپتور ھايات چېغىدا خوتەن ناھىيىلىك سىياسىي كېڭەشنىڭ دائىمىي ھەيئەت ئەزاسى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى مەسلىھەتچىلەر ئىشخانىسى تارىخ - مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ ئەزاسى بولغان. ئۇ 1996 - يىلى كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتكەن.

顾问:赛尔杰
编委会主任:艾力肯·乌守尔·艾里
编委会委员:艾力肯·乌守尔·艾里
司马义·伊布拉音
阿里木·朱马什
艾合买提江·艾山
托合提·阿尤甫
迪拉热·哈密提
艾景顺
主审:艾力肯·乌守尔·艾里

主编:艾力肯·乌守尔·艾里
责任编辑:马合木提·买买提
编辑:贾孜拉
校对:马合木提·买买提

新疆文史资料选辑(维吾尔文)(49)
政协新疆维吾尔自治区委员会文史资料和学习委员会编
乌鲁木齐市南湖北路135号 邮编:830063

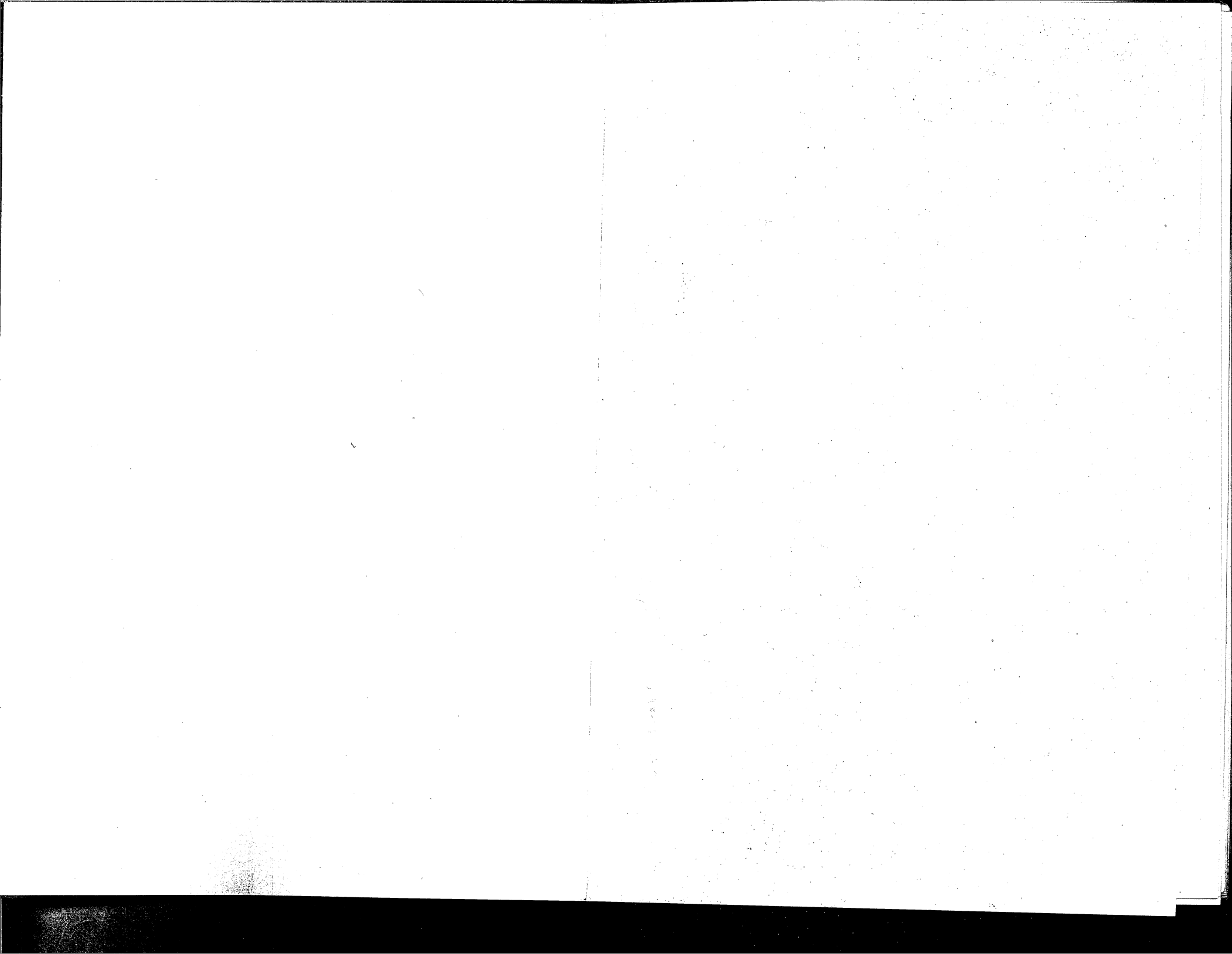
乌鲁木齐新协印务有限公司
乌鲁木齐市新华北路47号 邮编:830002

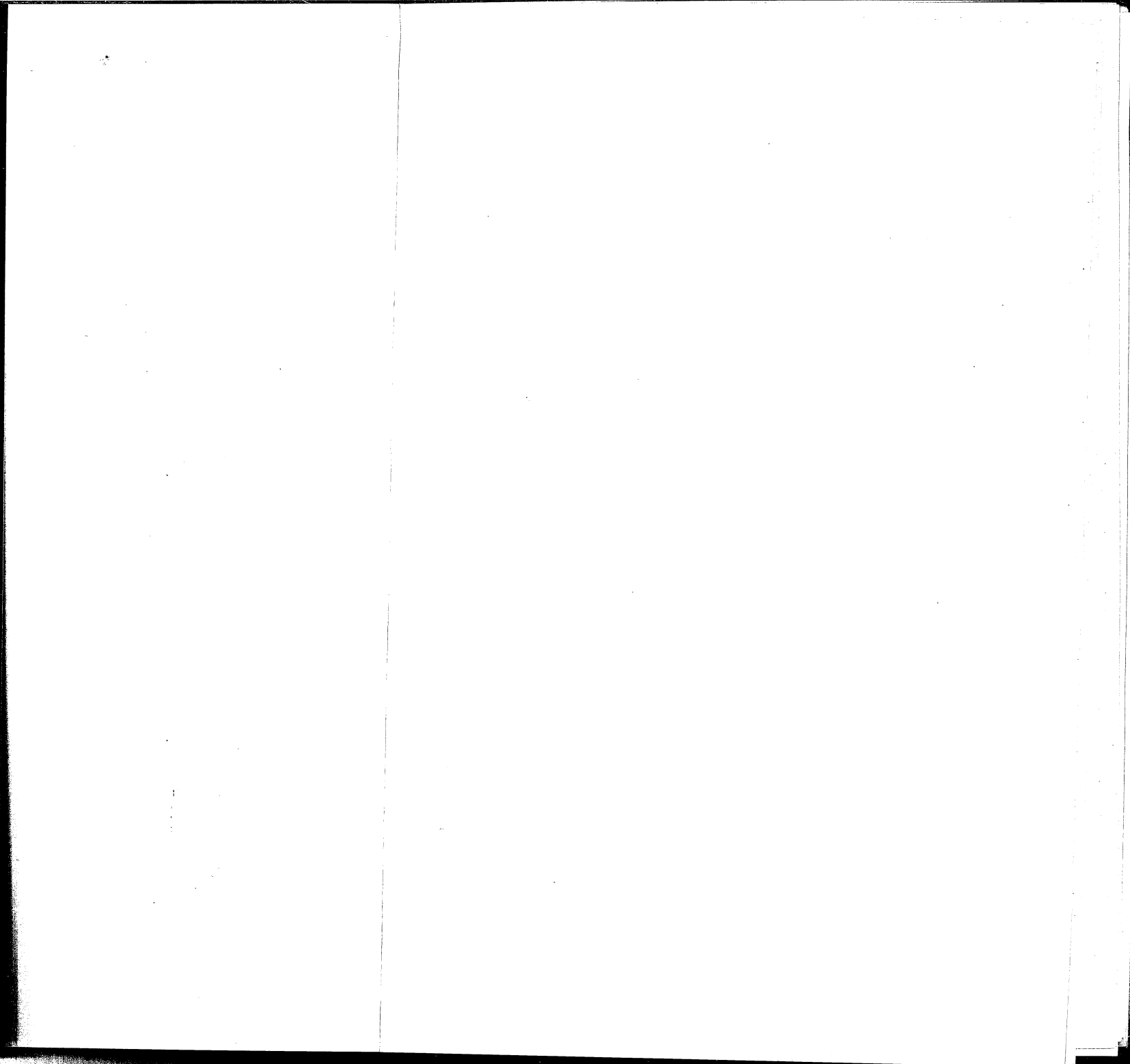

字数:190千字 开本:大32开 印张:10.94印张
印数:1~1000册
2008年2月印刷

新疆维吾尔自治区内部资料准印证(2008)年第002号
(内部资料 免费交流)

مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى: ئەكبەر سالىھ

新疆维吾尔自治区新闻出版局内部资料准印证（2008）年第 002 号
（内部资料 免费交流）